

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

SEKCIJA ZA ARHEOLOGIO
SECTIO ARCHAEOLOGICA

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXI-XXII

LJUBLJANA

1970-1971

ARHEOLOŠKI VESTNIK — ACTA ARCHAEOLOGICA

Glasilo sekcije za arheologijo

Uredili:

dr. Srečko Brodar, dr. Stane Gabrovec, dr. Jože Kastelic, dr. Viktor Korošec,
dr. France Stelè

Tehnični urednik: Staško Jesse

Odgovorni urednik:

dr. Srečko Brodar

Arheološki vestnik izhaja enkrat na leto. Rokopisi morajo biti pisani s strojem, s presledkom med vrstami. Risbe izdelane v tušu. Na slikah in risbah mora biti podana vsebina. Povzetek naj obsega 1/10 vsebine članka.

Redakcija: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, sekcija za arheologijo.
Poštni predal 323, 61001 Ljubljana, Jugoslavija

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

SEKCIJA ZA ARHEOLOGIJO
SECTIO ARCHAEOLOGICA

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXI-XXII

LJUBLJANA

1970-1971

702469
+

PO 1147/1973

SPREJETO NA SEJI RAZREDA ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI DNE 12. JANUARJA
1971 IN NA SEJI PREDSEDSTVA DNE 15. JUNIJA 1971

VSEBINA — CONTENTS

KOLOKVIJ O ZGODNJEM SREDNJEM VEKU
COLLOQUY OF THE EARLY MIDDLE AGE

<i>Petru, Peter:</i> Zgodnji srednji vek	5
<i>Kos, Milko:</i> Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku	7
Die Besiedlung Oberkrains im frühen Mittelalter. Ergebnisse	
<i>Grafenauer, Bogo:</i> Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete	17
Die Ansiedlung der Slawen in den Ostalpen und die Kontinuitätsfragen	
<i>Sašel, Jaroslav:</i> <i>Alpes Iuliana</i>	33
<i>Alpes Iuliana</i> (Zusammenfassung)	
<i>Bona, István:</i> Langobarden in Ungarn (aus den Ergebnissen von 12 Forschungsjahren)	45
Langobardi na Madžarskem	
<i>Brozzi, Mario:</i> I primi duchi Longobardi del Friuli e la politica bizantina verso il ducato	75
Langobardski vojvode in politika Bizanca do langobardske vojvodine	
<i>Sós, Ágnes Cs.:</i> Mosaburg-Zalavár im 9. Jahrhundert	81
Blatenski Kostel (nem. Mosaburg, madž. Zalavár) v 9. stoletju	
<i>Korošec, Paola:</i> Kulturni in časovni oris slovanskega zgodnjega srednjega veka na območju Slovenije	95
Esquisse culturelle et temporelle du haut moyen âge slave sur le territoire de la Slovénie	
<i>Valič, Andrej:</i> Vprašanja raziskovanj zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem	111
Questions des recherches du haut moyen âge en Gorenjsko (Haute Carniole)	
<i>Plesničar-Gec, Ljudmila:</i> Emona v pozni antiki	117
Emona dans l'antiquité avancée	
<i>Mikl-Curk, Iva:</i> Predmeti iz obdobja selitve narodov v zbirki ptujskega muzeja	123
Quelques objets de la période de la migration des peuples dans la collections du musée de Ptuj	
<i>Bolta, Lojze:</i> Poznoantično grobišče na Rifniku pri Šentjurju	127
Spätantikes Gräberfeld auf Rifnik bei Šentjur	
<i>Slabe, Marijan:</i> Grobišče iz dobe preseljevanja narodov v Dravljah	141
La nécropole de la période de la migration des peuples à Dravljje	
<i>Vinski, Zdenko:</i> Kranj i horizont groblja na redove 6. stoljeća u zapadnoj Jugoslaviji. (Sažeti izvod)	151
Kranj et l'horizon de nécropoles en rangées du 6 ^e siècle en Yougoslavie occidentale. (Esquisse de conférence)	
<i>Svoljšak, Drago:</i> Posočje v zgodnjem srednjem veku	153
La Vallée de la Soča dans le haut moyen âge	
<i>Petru, Peter:</i> Sondi pri sv. Martinu v Malencah	163
Zwei Sonden beim Hl. Martin in Malence	

<i>Boltin-Tome, Elica:</i> Zametki primorskih mest	167
Origini delle città del Littorale	
<i>Pirkovič, Ivo:</i> Langobardi v panonski fazi	173
Les Lombards dans la phase pannonienne	
<i>Korošec, Josip, iun.:</i> Sv. Jurij in sv. Martin na Svetih gorah na Bizeljskem v predromanski dobi	195
St. Georges et St. Martin sur les Svete gore au-dessus de Bizeljsko à l'époque préromane	
<i>Čremošnik, Irma:</i> Prvi nalazi najstarijih slavenskih nastambi u Bosni i Hercegovini	221
Les plus anciennes localités en Bosnie et Herzégovine	
<i>Krušič, Valter:</i> Karies pri narodih, živečih na Slovenskem, gledan skozi prizmo tisočletij	225
Karies bei den in Slowenien ansässigen Völkern, ge- sehen durch das Prisma der Jahrtausende	

RAZPRAVE — TREATISES

<i>Schwappach, Frank:</i> Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Ringwall von Stična	237
Žigosana latenska keramika z gradišča v Stični	
<i>Korošec, Paola:</i> Še nekaj misli o zgodnjesrednjeveški figuralni plastiki v Sloveniji	253
Quelques réflexions additionnelles sur la sculpture fi- gurative du haut moyen âge en Slovénie	

POROČILA — REPORTS

<i>Brodar, Mitja:</i> Paleolitska poskusna izkopavanja v letih 1969 in 1970 . .	269
Paläolithische Versuchsgrabungen in den Jahren 1969 und 1970	
<i>Valič, Andrej:</i> Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem. Poznoantične in zgodnjesrednjeveške najdbe	275
Šmartno bei Cerklje in Gorenjsko (Oberkrain). Spätan- tike und frühmittelalterliche Funde	
<i>Valič, Andrej:</i> Keramični posodi iz časa preseljevanja narodov v Kranju Zwei keramische Gefäße aus der Zeit der Völkerwan- derung in Kranj	288

KNJIŽNA POROČILA — BOOK REVIEWS

<i>Brodar, Mitja:</i> Henry de Lumley in 25 drugih avtorjev, Une cabane acheuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice)	293
<i>Milavec, Franc:</i> Peredneazijski zbornik. Dešifrovka i interpretacija pismenosti drevnega vostoka	294
<i>Petru, Peter:</i> G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Ger- mania inferior	296
J. Werner, Der Lorenzberg bei Epfach — Die spätrö- mischen und frühmittelalterlichen Anlagen	298
Epigraphische Studien 5, 1968	300
<i>Šašel, Jaroslav:</i> J. J. Wilkes, <i>Dalmatia</i>	301
E. Čerškov, <i>Municipium DD</i> kod Sočanice	307
P. Petru, Hišaste žare Latobikov	310
<i>F. Leben:</i> Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Bd. 81, 1966	314
<i>P. Petru:</i> Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Atheni- sche Abteilung, Bd. 82, 1967	315
<i>Pegan, Efrem:</i> L. Michelini Tocci, I Medaglioni Romani e i Contornianti del Medagliere Vaticano	310
<i>Jesse, Staško:</i> Bibliografija	321
Zamenjava	333

KOLOKVIJ O ZGODNJEM SREDNJEM VEKU

COLLOQUY OF THE EARLY MIDDLE AGE

Ni naključje, da je ta razgovor o Zgodnjem srednjem veku drugi v zadnjih petih letih, na katerem želimo osvetliti naše najstarejše izročilo. Arheološko obdobje med kasno antiko in 10. stoletjem je še vse preslabo dokazljivo z izkopaninami in za nekatere faze še brez materialnih pričevanj ter tako zavito v temo. Tudi razlage posameznih že znanih pojavov z novih vidikov vnašajo v samo proučevanje dinamiko, ki jo je možno reševati le v izmenjavi mnenj na razgovorih v širšem krogu zainteresiranih strokovnjakov. Seveda pa lahko spoznanja drugih panog bistveno vplivajo na poglede zgodovinske vsebine. Tak primer je sedaj z novimi razlagami naših najstarejših jezikovnih spomenikov, kjer terjajo skoraj neverjetne interpretacije bolj kompleksno obravnavo. Da bi zadostili tem zahtevam in skupaj sledili novim dosežkom, smo zaprosili za izoblikovanje smernic dejavnosti tega kolokvija in naše prihodnje dejavnosti širšo komisijo. Zdi se mi prav, da seznanim ta najširši strokovni auditorij z okvirnimi izhodišči komisije in da se ponovno zahvalim članom:

prof. Milku Kosu, predstavniku SAZU, prof. B. Grafenauerju, predstavniku Univerze in Zgodovinskega društva, dr. M. Makaroviču, predstavniku Etnografskega društva, dr. I. Curkovi, predstavnici Zavoda za spomeniško varstvo SRS, dr. V. Šribarju, predstavniku Narodnega muzeja, in kolegi A. Valiču iz Gorenjskega muzeja, organizatorju in domaćinu tega kolokvija.

Komisija je utemeljeno nasvetovala, naj bi poglobljeno in poudarjeno proučevanje naših neposrednih narodnih izročil zajelo daljše, dobro desetletje trajajoče obdobje. V tem časovnem razponu bi mogli — ob podpori tem prizadevanjem — uresničiti tudi širše zastavljen načrt strokovnih služb in društev. Ta zajema izkopavanje potencialnih najdišč, razstave ter pripravo še dveh kolokvijev in objavo gradiva.

Ob pregledu opravljenih nalog in ob številnih prijavah referentov moram z zadovoljstvom ugotoviti, da nam je najbolj uspela pogloblitna, se pravi, angažiranost velikega števila strokovnjakov, ki bodo tu prikazali sadove svojih proučevanj in bistveno prispevali k boljšemu poznavanju doslej temačnega zgodovinskega obdobja. Nič manj pa nismo ponosni na dosežke arheoloških izkopavanj in sondaž v minulem dvoletnem obdobju. To zbirno nalogo je vodil Zavod za spomeniško varstvo SRS in dobil zanjo 2,3 milijona S din od Sklada za pospeševanje kulturnih dejavnosti. O uspehih so poročali časopisi, podrobneje bodo o tem govorili tu referenti, nam pa ostane le, da naštejemo nekatere izmed novih najdišč: Sv. Nedelja nad Izolo, Batuje v Vipavski dolini, Dravlje pri Ljubljani, Šmartno pri Cerkljah, Pivka pri Naklem in Svete gore na Bizeljskem.

Mnogo slabše pa smo izpeljali razstavno dejavnost. Velik prikaz Zgodnjega srednjega veka v Sloveniji bo priredil Narodni muzej šele prihodnje leto spričo drugih obvez. Pokrajinski muzej v Celju bo jeseni odprl preurejeno arheološko zbirko z razstavo Celjski prostor med antiko in zgodnjim srednjim vekom.

Kar zadeva objavo gradiva, smo uspeli tiskati prejšnji kolokvij o Zgodnjem srednjem veku (1965) v Arheološkem vestniku in uvrstiti v mednarodno edicijo *Inventaria archaeologica* izbrane grobne enote iz Rifnika. Ni pa nam uspelo tiskati ali pripraviti katalogov z gradivom najbolj pomembnih najdišč. Ker je to osnova za nadaljnje znanstveno proučevanje in sintetično vrednotenje naše najstarejše dediščine, mislimo, da bi morali storiti na tem področju več.

Glede prihodnjih kolokvijev o zgodnjem srednjem veku se bo društvo trudilo še vnapij. Kot prvobitno nalogo na tem področju pa smatramo objavo predavanj tega kolokvija, ki bodo osnova za bolj poglobljeno razpravo. Pri tem pa se bo moralo Slovensko arheološko društvo še naprej truditi, da bi reševali ta vprašanja skupaj z drugimi slovenskimi društvi in kolegi iz Hrvaške, Madžarske, Avstrije in Italije. Tako se namreč neposredno soočamo z razvojem te panoge v sosednjih območjih in hkrati spodbujamo naše arheologe k bolj konkurenčni dejavnosti.

Društvo bo zato še naprej razvijalo dobre odnose s sosednjimi društvi in arheologi. Delno bo k temu verjetno pripomoglo tudi to, da imamo dobre odnose in stike s Hrvatskim arheološkim društvom, z *Deputazione di storia patria per il Friuli* in kolegi v muzejih v Celovcu, Beljaku in Gradcu ter na Madžarskem. Tako je zajeto v veliki meri območje, ki so ga naseljevali v davni naši predniki.

Uspeh kolokvija pa lahko merimo tudi po udeležbi, saj ga je z zanimanjem spremljalo veliko profesorjev zgodovine, predvsem z Gorenjske, študentje arheologije, zgodovine in etnografije. Njihova želja je tudi bila, da se vse gradivo objavi na enem mestu, da bi jim lahko pomagalo pri pouku, podobno kot separatne objave prejšnjih kolokvijev o paleolitiku, Keltih in antiki. Tako je ta društvena manifestacija tudi dragocen prispevek za učitelje, hkrati pa je objavljeno gradivo prvovrsten pedagoški pripomoček.

Peter Petru
predsednik SAD

NASELITEV GORENJSKE V RANEM SREDNJEM VEKU

MILKO KOS

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

Namen te razprave je pokazati kje in kako se je na Gorenjskem, na ozemlju od Kranja navzgor, širila starejša slovenska naseljenost. Pod to razumem razdobje še z vključenim 11. stoletjem. Prav do tega časa segajo najdbe, ki jih arheolog šteje še v zgodnj srednjeveške. Zgodovinarju so podatki o njih pomemben vir in opora za njegova izvajanja. Po svoji strani je pa zgodovinar zgodnj srednjeveške kolonizacije na visokem Gorenjskem v srečnem položaju, da so mu za 11. stoletje na razpolago pisani viri, kakršnih za ta čas in v taki množini nima skoraj nikjer na Slovenskem.

Skušajmo si najprej očrtati obseg starejšega slovenskega naselitvenega območja na Gorenjskem, na ozemlju od Kranja navzgor. Na severozahodu se je začelo nekako pod današnjimi Jesenicami, se odtod v jugovzhodni smeri tesno držalo podnožja visokih planin, vse do pod današnji Tržič. Krajevna imena kot Sava pri Jesenicah in Bistrica pri Tržiču so nazivi po tekočih vodah; take naletimo na Slovenskem mnogo-krat tam, kjer reka vstopa v območje večjega v starejši dobi koloniziranega in za kulturo tal pridobljenega ozemlja. Dolina Bistrice, ki pri teka od Tržiča, je staro naselitveno območje, ki ga na vzhodno stran obmejuje in deli od ostalega gorenjskega obsežen gozdnati kompleks, katerega del je znan pod imenom Uden boršt. Na zahodno stran so podnožja velikih gozdov in gozdnatih planot, Jelovce, Pokljuke in Mežaklje, v glavnem tudi meje starejšega, kolikor toliko strnjenega slovenskega naselitvenega območja. Manj izrazita je meja starejše slovenske naseljenosti v južnem obrobju blejsko-radovljiške pokrajine. Po času je tukaj kolonizacija deloma kasnejša. Osojni in gozdnati položaji so bili za naseljevanje manj vabljivi kot prisojni in odprti svet pod Karavankami. V gozdnati svet, ki se na desni strani Save razteza od sotočja obeh Sav pri Radovljici pa do Besnice nad Kranjem, je vdiral sorazmerno kasnejša in redkejša kolonizacija.

Izven glavnega strnjenega starejšega slovenskega naselitvenega ozemlja na visokem Gorenjskem sta otoka starejše slovenske naseljenosti Bohinj in Dovje v dolini Save.

Na mnogih krajih znotraj tega ozemlja moremo slediti arheološkim najdbam, ki starejšo slovensko naselitev potrjujejo in dokazujejo.

Najdišča: Bled (Pristava, na Sedlu, Brdo, Otok na Blejskem jezeru, Želeče, Mlino).

Spodnje Gornje, Zasip, Žirovnica, Smokuč.

Bohinj: Srednja vas, Studor, Dunaj pri Jereki.¹

Naselitev blejsko-radovljiske in bohinjske pokrajine po Slovencih se prostorninsko tesno veže na naselitev tega ozemlja že v dobi pred Slovenci. Ob svojem prihodu so Slovenci brez dvoma naleteli še na staroselce. Nanje, morali so biti sorazmerno številni, kažejo ne le arheološke najdbe, marveč tudi mnoga imena naselij, voda in gora, ki se iz slovenskega jezika razložiti ne dajo.

Glavna pot, ki je prometno — ne naselitveno in politično — vezala gorenjski naselitveni prostor s severom, je šla prek Ljubelja. Tod je vodila pot že v starem veku. Napisi iz rimske dobe govorijo za njen obstoj; njen potek v tem času je baje še zaznaven.² Mogoče se je že v starem veku od glavnega ljubeljskega pota odcepila tik pod Tržičem stranska pot v smeri proti Begunjam in Bledu.³

Tudi v ranem srednjem veku je šel potu prek Ljubelja velik pomen, vendar ni bil odločilen za smeri in stike prvotne slovenske kolonizacije. Nič ne kaže, da bi bila prek Ljubelja obstojala neka povezava med slovenskim naselitvenim območjem, ki je zajelo Gorenjsko in tistim, ki je obseglo Koroško. Pač pa je šel Ljubelju velik pomen kot prehodu za prodiranje in politično osvajanje teh, ki so prihajali od severa na gorenjska tla. V ljubeljskem potu moramo gledati glavno dohodno smer za vse tiste, ki so urejali v gorenjskem območju, po priključitvi zgornjega Posavja v okvir srednjeveškega imperija, zemljiško posest in gospodstva, dovajali semkaj svoje ljudi, organizirali tukaj svetno in cerkveno upravo, uvajali nove načine družbenega in gospodarskega značaja. Ljubelj je bil glavna pot s severa na jug, postavim za ljudi škofov iz Freisinga in Briksna in raznih kranjskih krajišnikov, za člane in ljudi rodu starobavarske Heme, za razne fevdalne gospode, ki so se že pred Gorenjskim naselili na Koroškem, na primer za Spanheime, pa za razne koroške cerkve, ki so pridobivale posest na Kranjskem, na primer Krko in pozneje Vetrinje.

Razumljivo je, da so si ti gostje s severa skušali že zgodaj zagotoviti posest prav ob poteh, ki na kranjski strani peljejo na Ljubelj oziroma se od njega spuščajo navzdol. Pod današnjim Tržičem se je ljubeljska

¹ Glavna literatura. Za Bled: W. Šmid, *Altslovenische Gräber Krains, Carniola I*, 1908, 17 d.; J. Kastelic, *Slovenska nekropola na Bledu*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, razred za zgod. in družbene vede, Dela 2 (1950); A. Valič, v *Varstvu spomenikov* 8, 1962, 79—82 in *Staroslovensko grobišče na Blejskem gradu* (izkopavanja 1960), *Situla* 7, 1964; V. Šribar, *Arheološka raziskavanja na blejskem Otoku*, v *Varstvu spomenikov* 10, 1966, 154—159; R. Ložar v *Glasniku Muzejskega društva*, 10, 1929, 58—60 (Mlino). — J. Kastelic, v *Varstvu spomenikov* 2, 1949, 87 (Spodnje Gorje); P. Petru, v *Varstvu spomenikov* 7, 1960, 309 (Žirovnica); A. Valič, v *Varstvu spomenikov* 8 (1962), 257, 258 in v *Arheološkem vestniku* 13/14, 1962/1963, 565—569 (Smokuč). — Bohinj, W. Šmid, kot zgoraj (Srednja vas); S. Gabrovec, v *Arheološkem vestniku* 6, 1955, 137 (Dunaj pri Jereki), v *Varstvu spomenikov* 7, 1960, 321 (Srednja vas).

² W. Šmid, *Der Loibelpass, Carniola* 2, 1909, 156 d. — B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, 1, 94.

³ B. Saria, *Antike Inschriften*, 4.

pot razcepila, ena gre niz Bistrico, druga pod pobočjem Dobrče v smeri proti Begunjam in Bledu. Ta pot je bila zlasti važna za briksensko škofijo, ko si je kmalu po letu 1000 uredila v blejsko-radovljiški pokrajini bogato zemljiško posest in gospostvo. Iz sorazmerno bogatega ohranjenega briksenskega listinskega gradiva prav za 11. stoletje je razvidno, da so morali biti prav ti kraji ob dohodnih in odhodnih poteh na ali z Ljubelja v tistih časih že gosto naseljeni. Briksenski škof je ondod v starejši dobi glavni zemljiški gospod. Eden najstarejših gradov v tem okolišu, Gutenberg nad Bistrico pri Tržiču je bil spočetka briksenski; kasneje so ga Briksnu osporavali.⁴ Sorazmerno zgodaj (v drugi polovici 11. stoletja), se v tem okolišu omenjajo vasi (Leše, Visoče, Vadiče, Bistrica, Kovor).⁵ Pridobivanje z zamenjavanjem in zaokroževanjem posesti po Briksnu kaže, kako velik pomen je tirolska škofija dajala temu okolišu, prek katerega je z Ljubelja vodila glavna pot v središče njene gorenjske posesti okoli Bleda.

Niz tržiško Bistrico je šla glavna pot v osrčje Kranjske, zlasti v glavni kraj stare Kranjske, v Kranj. Pot spremlja zgodaj in intenzivno obljuden pas, ki mu zlasti na spodnjem koncu dajejo varnost utrjeni gradovi in gradišča: pri Dupljah, blizu izliva Bistrice v Savo, med vasmí Strahinj in Žeje in nad Pivko blizu Naklega.⁶

Oporo za določevanje starejšega slovenskega naselitvenega ozemlja na visokem Gorenjskem nam dajejo podatki o kosezih ali edlingih, kakor jih navadno imenujejo viri napisani v nemškem jeziku. Kraji in okoliši, v katerih se kosezi ali edlingi omenjajo in kraji, ki imajo po njih ime, so brez dvoma starejša slovenska naselitvena območja, kajti kosezi so staroslovenski družbeni sloj, ki sega po svojem izvoru in obstoju nazaj v prva stoletja prebivanja Slovencev v novi domovini.

Na visokem Gorenjskem, vključno z Bohinjem, se omenjajo kosezi in njihova imetja koseščine (edling, edlingtum, edlinggut, edeltum, ljudje s pridevkom dinstman) v krajih:

Okoli Bleda: Zgornje Gorje, Poljšica, Višelnica, Podhom, Dobrava, Žirovnica.

Okoli Kamne gorice: Brda, Lipnica, Dobrava, Češnjica.

Okoli Kovorja in v dolini tržiške Bistrice: Kovor, Hudo, Popovo, Brezje, Križe, Žiganja vas.

V Bohinju: Srednja vas, Češnjica, Studor, Nomenj.⁷

⁴ Moja izvajanja v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo, 10, 1929, 38.

⁵ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev 3, 106, 143, 158.

⁶ I. Vrhovnik — A. Koblar, Zgodovina Nâkelske fare, 19. — J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 12, 19, 21 (zemljevid), 432 op. 27.

⁷ Literatura z dokumentacijo: J. Žontar, K zgodovini prevedbe koseščin v kupna zemljišča, Slovenski pravnik 54 (1940), 286—288. — B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev (1952), 330 d.; Hrvati u Karantaniji, Historijski zbornik 11/12 (1958/1959), 216, z zemljevidom; Zgodovina slovenskega naroda 1 (1964), 356—360. Lj. Hauptmann, Razvoj družabnih razmer v radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja, Zgodovinski časopis 6/7, 1952/53, 270 d.; Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 10, 1954, 111, op. 20. — J. Mal, Ist das Edlingerproblem wirklich unlösbar? Südost-Forschungen 22, 1963, 160. — M. Kos, Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku, Zgodovinski časopis 19/20, 1965—1966, 141—143. — Fr. Gornik, Bled v

Pa ne le kosezi, po kosezih imenovana imetja in ljudje s priimkom dinstman, tudi tisti, ki se v bogatem listinskem gradivu briksenske škofijske cerkve za Bled in okolico ter Bohinj v drugi polovici 11. stoletja imenujejo plemeniti, svobodni in podobno (nobilis, nobilitatem oziroma libertatem sortitus, libertate potitus, libertus, ingenuus) so po svojem izvoru in stanu kosezi. To je pokazal in dokazal Lj. Hauptmann.⁷

V drugi polovici 11. stoletja se omenjajo plemeniti in svobodni v krajih:

Bled z okolico: Bled (164, 166, 236, 239, 240, 241, 341, 269), Želeče (311), Mlino (368), Grimšče (168), Zasip (312, 316, 372), Sebenje (306), Mužje (166), Poljane (306, 378), Koritno (237, 314), Peče (302).

Na vzhodno stran od Bleda je v zvezi s temi svobodnimi in plemenitimi navesti kraja Begunje (164) in Zgoša (307, 368, 377).

Bohinj (234, 372).⁸

Kraji, v katerih se v drugi polovici 11. stoletja omenjajo okoli Bleda in v Bohinju svobodni in plemeniti, sovpadajo v mnogih primerih s kraji in okoliši, v katerih se navajajo kosezi in koseščine. Poleg tega smo pa mnoge teh krajev spoznali za take, v katerih so našli arheologi najdbe iz staroslovenskih časov: Bled, Gorje pri Bledu, Žirovnica, Srednja vas v Bohinju. Kosezi pod Tržičem pa so naseljeni v območju pomembnega pota z Ljubelja, ki se pod današnjim Tržičem cepi proti Kranju in proti Bledu.

Vse navedeno, arheološke najdbe iz staroslovenske dobe, kosezi in koseščine, svobodni in plemeniti Slovenci v drugi polovici 11. stoletja, kaže, da je bil blejsko-radovljiški okoliš z Bohinjem in dolino tržiške Bistrice sorazmerno staro in gosto naseljeno slovensko naselitveno območje na Gorenjskem.

V ta od Slovencev že od starine naseljeni svet, ki je brez dvoma prevzel in pretopil dokaj številčen predсловenski živelj, pa začenja potem, ko so na podlagi velikih darovnic krone in tudi na drugačne načine postali ondod razni fevdalni rodovi veliki posestniki zemlje — ki jim pa ta zemlja pod Karavankami, Mežakljo, Pokljuko in Jelovico ni bila prvotna domovina — prodirati in širiti svoj vpliv tudi tuji živelj. Vprašanje je, kako in v kakšnem obsegu je do tega prišlo.

Škofija, ki je imela svoj sedež v Briksnu na današnjih južnotirolskih tleh, si je z vrsto vladarskih darovnic iz let 1004, 1011, 1040 in 1073 in s postopnim večanjem ustvarila obsežno zemljiško gospodstvo, ki je imelo svoje jedro okoli Bleda in med obema Savama, segalo na zahodno stran še v Bohinj, na vzhodno stran pa v manj sklenjenem obsegu na

fevdalni dobi, 1967, na nekaterih mestih. Velik del v radovljiškem urbarju iz leta 1498 v Bohinju omenjenih kosezov se po imenih in priimkih ter po hišnih imenih dá lepo porazdeliti na kmetijska posestva v Studorju in Srednji vasi; to je dokazal F. Ceklin.

⁸ Briksensko listinsko gradivo: Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen (Acta Tirolensia 1), objavil. O. Redlich (1886). — Regesti v tretji knjigi Fr. Kosa Gradiva za zgodovino Slovencev (1911).

Obe v opombi 7 navedeni razpravi Lj. Hauptmanna.

Številke v oklepajih pomenijo število zadevnega regesta v Gradivu za zgodovino Slovencev, tretja knjiga.

Wapstolniz edling

Valentin Forstse Smit von ainem
Edlingumb ----- l. ff

Fobot Der Edlinger soll sein Als man sagt
Wann ein Lennschneitz Dinst das Lenn
Krain zeucht so sollen si Helffenn sein gut
vorn Krainberg/Drink gain Nagel fueren
oder wann Krainfuerer zeucht so sollen
si aber vorn Nagel bis am ein Krainberg
Helffenn wie vor

Edlinger am obern hand

Clement Forst Smit von ainem Edlingumb
----- elv. ff

Lennhand Forstse Smit von ainem Edlingumb
----- elv. ff

Fobot Ist jeder schuldig i tag zw pannen
i tag zw settem i tag zu schneidenn Sy sagen
auch das si sein schuldig i tag zw macen oder
ein tag zw rechen und hew zw fueren
Im moss oder im mannger da wider sagt
Der Amptman fuest und munder sy
sein schuldig ein tag zw macen und
i tag zw fachen

sein sie sey

Stran iz radovljškega urbarja iz leta 1498 (v Arhivu Slovenije v Ljubljani),
na kateri se omenjajo kosezi v Višelnici in Dobravi

Seite aus dem Urbar von Radovljica (1498), auf der die Edlinge in Višelnica
und Dobrava erwähnt sind (Archiv Slovenije in Ljubljana)

levo stran Save in še prek tržiške Bistrice.⁹ To svojo posest je briksenska cerkev na razne načine širila, množila in zaokroževala. V teku časa jo je pa tudi nekaj izgubila. Za 11. stoletje so glavni vir posestnih sprememb v območju briksenske posesti na Gorenjskem briksenske tako imenovane tradicijske listine, to so listine, ki govore o predaji ali tradiciji posesti na tak ali drugačen način (darovanje, kupovanje, zamenjava) v korist ali v zvezi z briksensko cerkvijo. Po številu jih je ohranjenih 46. Odpirajo nam vpogled v naselitveno in družbeno zgodovino briksenske posesti na visokem Gorenjskem v 11. stoletju, torej še v času, do katerega računa arheolog zgodnjesrednjeveške najdbe.

Zgodovinarja kolonizacije priteguje vprašanje, ali ni prehod velikega dela Gorenjske na zemljiške gospode, ki so bili doma izven Gorenjske — glede na ohranjenost gradiva v konkretnem primeru Briksna — vplival na naselitveno in etnično podobo tega dela naše zemlje.

Z osebami, omenjenimi v briksenskih listinah, se je ukvarjal Lj. Hauptmann, neodvisno od njega pa pisec te razprave.¹⁰ Prišla sva do nekaterih enakih izsledkov. So pa Lj. Hauptmanna zanimale predvsem družbene spremembe, ki so v zvezi z osebami, omenjenimi v briksenskih tradicijskih listinah, dočim je mene zanimal bolj izvor teh oseb. To je, ob predelavi na stotine imen oseb sem skušal dognati, odkod so bili ti ljudje, ali so bili domačini ali prišleki od drugod, ali so se prišleki od drugod na briksensko-gorenjskih tleh za stalno naselili ali ne.

Na ozemlju, ki je na visokem Gorenjskem pripadalo Briksnu, nam je razlikovati med domačim in nedomačim prebivalstvom. Domači so vsi tisti plemiči in svobodni, omenjeni v briksenskih tradicijskih listinah iz 11. stoletja, v katerih smo spoznali sloj staroslovenskih kosezov. Imena teh ljudi so po večini domača, slovenska, na primer Nepokor, Prinoslav, Dobrogoj, Trebina, Bomislav, Godislav, Radegoj, Domoslav, Večegoj, Bodigoj, Dobrisko in še druga. So pa nekatera tudi krščanskega in germanskega izvora, na primer Georgius, Paulus, Winrih, Tunzo, Hademar, Adalfrit (toda ta ima dva sinova, eden je bil Ivan, drugi pa Preslav, kar kaže, da je bil tudi oče domačin). Se pa pri nekaterih imenih krščanskega in germanskega izvora na podlagi razporeditve v vrsti in skupinah prič v listinah, pa tudi zatagadelj, ker se dotični v listinah iz predelov izven Gorenjske v listinah nikdar ne omenjajo, more reči, da so bili nosilci takih in teh imen domačini. Ti se drže doma na Gorenjskem, so sicer v spremstvu briksenskega škofa in se navajajo v njegovih listinah kot priče, toda le če se je škof mudil na Gorenjskem, se omenjajo skupaj in ob imenih prič in tradentov domačinov; pravni akti pa, pri katerih so udeleženi, se tičejo zgolj Gorenjske.¹¹

⁹ Gradivo za zgodovino Slovencev 3, 17, 28, 106, 107, 274.

¹⁰ Obe v opombi 7 navedeni razpravi Lj. Hauptmanna: Razvoj družabnih razmer..., 272; Staroslovenska družba..., 110—115, pa njegove Mariborske studije v Radu Jugoslavske akademije, knjiga 260, 1938, 93 d.

¹¹ Kratice: Acta Tirolensia 1, AT; F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev 3. Gr. 3. — Gr. 3, 214, 316, 377 (Ivan); 236, 237 (Adalfrit, Preslav); 214 (Wekewoi); 372 (Večegoj); 305—308 (Albger). Gr. 3, 164, 165, 168, 169 (Nepokor); 164, 165, 168 (Winrih).

Drugače je z nedomačini. Razpoznati jih je predvsem po tem, da se mimo listin izdanih na Gorenjskem in za Gorenjsko, navajajo kot priče ali tradenti tudi v briksenskih listinah, izdanih na Tirolskem in Koroškem, v tirolskih in koroških zadevah; da na mnogotere njih naletimo na Gorenjskem, v družbi in kot spremljevalce briksenskega škofa, če se je podal ali mudil na Gorenjskem, da pa s škofom deželo zopet zapuščajo, da se v vrsti prič pogostokrat omenjajo v skupinah takih, za katere vemo, da so bili nedomačini. Nekateri teh nedomačinov so pa vendar pridobili oziroma imeli posest na Gorenjskem, bodisi od briksenske cerkve, bodisi od domačinov. Za nekatere se more dognati odkod so bili doma.

Neki Ozi, ki je na Gorenjskem zamenjaval in predajal posest, podložne osebe in drugo, je pač isti kot oseba tega imena, ki nanjo naletimo v raznih zadevah in kot pričo v Pustertalu na Tirolskem.¹²

Brata Friderik in Henrik, ki imata posest na Gorenjskem, sta bila plemenitega rodu, ki se imenuje po Rodenecku blizu Mühlbacha severno od Briksna.¹³ Ta rod je imel v 11. stoletju v svoji lasti obsežno posest na Tirolskem, Koroškem, Furlanskem in Goriškem, ki je okoli leta 1100 prešla deloma na koroške Spanheime, deloma na grofe Goriške. Henri-kovi ženi je bilo ime Wezala.¹⁴

Za neko plemenito Elizabeto, ki je z listino izdano v Premersdorfu pri Sachsenburgu na Koroškem briksenski škofiji prepustila vinograd na Bledu, vemo, da je imela dedno posest v kraju Leins pri Sterzingu na Tirolskem.¹⁵ Tujka je bila tudi neka vdova Niučot po imenu, ki je po svojem sinu Anthochu podelila Briksnu z listino izdano v Rasenu na Vzhodnem Tirolskem neki travnik na Dovjem.¹⁶

Briksenski vazal, Orendil po imenu, ki je zamenjaval posest na Gorenjskem,¹⁷ je večkrat za pričo, bodisi na Tirolskem in Koroškem, bodisi v Kranju in okoli Bleda.¹⁸

Plemeniti Perhtolt, ki je prepustil Briksnu neko posest v Bohinju,¹⁹ je verjetno isti kot plemeniti tega imena, ki je ob istem času imel, pridobival, oddajal oziroma posređoval v zadevah posesti na Tirolskem in Koroškem, za pričo pa je bil v Briksnu, Kranju in Tolminu.²⁰ V Bohinju od dveh domačinov Blagosoda in Preslava pridobljena posest mu je kot tujcu bila pač neprikladna, zato jo je prepustil Briksnu.²¹

¹² Gorenjsko: Gr. 3, 158 (AT 120), 159 (AT 126), 161 (AT 128), 214 (AT 175). — Tirolsko: AT 115, 191, 229.

¹³ Gr. 3, 167 (AT 140), 244 (AT 228), 258 (AT 236), 259 (AT 237), 299 (AT 282), 300 (AT 285).

¹⁴ Lj. Hauptmann, Mariborske studije, Rad Jugoslav. akademije 260, 1938, 101—105.

¹⁵ Gr. 3, 210; AT 168, 371.

¹⁶ Gr. 3, 371 (AT 357).

¹⁷ Gr. 3, 169, 235; AT 146, 217.

¹⁸ Gr. 3, 158; AT 107, 120, 131. — Gr. 3, 164 (AT 137), 168 (AT 145), 214 (AT 175), 235 (AT 217), 236 (AT 218), 237 (AT 219), 239 (AT 221), 240 (AT 222), 241 (AT 223), 300 (AT 285).

¹⁹ Gr. 3, 234 (AT 211).

²⁰ AT 121, 123, 125, 132, 134, 148, 211, 213, 304, 327, 349, 355, 371, 374. — Gr. 3, 164 (AT 137), 165 (AT 138), 166 (AT 139), 227 (AT 183).

²¹ Gr. 3, 234 (AT 211).

Plemeniti Karling predaja posest in je večkrat za pričo na Gorenjskem.²² Ob istem času pa predaja posest in je za pričo tudi na Koroškem.²³ V tej deželi in na Gorenjskem se omenja in spremlja pogostokrat briksenskega škofa kot njegov odvetnik.²⁴ Karlingovemu sinu je bilo ime Grifo.²⁵ Tudi ta predaja posest na Gorenjskem,²⁶ spremlja — večkrat v družbi svojega očeta Karlinga, pa brata Eppa in zeta Kacilija — svojega fevdnega gospoda-škofa po Gorenjskem in Koroškem in je večkrat naveden kot priča v njegovih listinah.²⁷ Grifov rod je imel posest na zgornjem Koroškem in vzhodnem Tirolskem.²⁸

Neki Mazili prepušča Briksnu vinograd na Bledu, toda kaže se, da ni bil domačin, kajti v listinah ga najdemo v vrstah prič med tistimi, za katere vemo, da niso bile domačega rodu.²⁹

Zaključek o nedomačinih v pravnih poslih in o njihovem pričevanju v listinah briksenske cerkve na Gorenjskem in za njeno gorenjsko posest bi bil ta, da so ti nedomačini na Gorenjsko prihajali v družbi svojega fevdnega gospoda briksenskega škofa, da so bili za pričo ali posredovalca v njegovih pravnih zadevah in aktih, da pa so s škofom zopet odhajali in se — kot vse kaže — niso na Gorenjskem za stalno naselili. Razen nekateri posamezniki oziroma ti ali drugi tem podrejeni, kar pa občo etnično podobo starejše naselitve na briksenskem Gorenjskem ni spremenilo in ni moglo spremeniti.

Med take prišleke-naseljence od zunaj je šteti Mantvina in Albgera, dva mala fevdnika iz kroga briksenske cerkve.³⁰ V razdobju 1070 — ok. 1080 ju je podaril briksenski cerkvi plemeniti Henrik.³¹ Bila sta njegova ministeriala. Vse pa kaže, da je za tega Henrika, ki je bil tudi ministerial briksenske cerkve, iskati domovino na zgornjem Koroškem ali vzhodnem Tirolskem, ondod pa tudi domovino Henrikovih in nato briksenskih ministerialov Mantvina in Albgera. V zadnji četrtini 11. stoletja se imenujeta kot priči v briksenskih listinah, ki so bile izdane na Gorenjskem in v gorenjskih zadevah; enkrat pa se pojavlja Mantvin, član škofove družine, kot tradent kmetije, ki mu jo je prepustil svobodni Preslav.³²

Mantvin in Albger sta primer, kako so se od zunaj prišedši na Gorenjskem ustalili in kako je eden njiju pridobil od slovenskega koseza

²² Gr. 3, 237 (AT 219), 234 (AT 211), 238 (AT 220), 261 (AT 244).

²³ Gr. 3, 156 (AT 109), 160 (AT 127), 177 (AT 164), 178 (AT 165). — AT 255, 286.

²⁴ Na Gorenjskem: Gr. 3, 159 (AT 126), 164 (AT 137), 166 (AT 139), 167 (AT 140), 168 (AT 145), 169 (AT 146), 236 (AT 218).

²⁵ Gr. 3, 156 (AT 109).

²⁶ Gr. 3, 309 (AT 311), 311 (AT 321 b).

²⁷ Gorenjske listine: Gr. 3, 158 (AT 120), 214 (AT 175), 300 (AT 285), 307 (AT 307), 310 (AT 320), 311 (AT 321 a), 314 (AT 324), 370 (AT 353).

²⁸ Gr. 3, 156 (AT 109); AT 206, 293.

²⁹ Gr. 3, 214 (AT 175), 236 (AT 218), 237 (AT 219), 241 (AT 223), 311 (AT 321), 306 (AT 306), 307 (AT 307).

³⁰ Lj. Hauptmann, Mariborske studije, Rad Jugoslov. akademije 260, 1938, 96; Razvoj družabnih razmer ..., Zgodovinski časopis 1952/3, 274.

³¹ Gr. 3, 260 (AT 240 b).

³² Gr. 3, 300 (AT 285), 305—314 (AT 305—308, 311, 320—324), 370 (AT 353), 372 (AT 359), 377 (AT 379).

Preslava kmetijo.³³ Takih primerov je bilo brez dvoma še več. Zlasti če pomislimo, da je družbeno in gospodarsko propadanje slovenskih kosezov moglo pripomoči, da je mnoge njih mogel izriniti prišlek od zunaj.³⁴

Nekateri nadaljnji primeri takih prišlekov pridobitnikov zemlje na briksenskem Gorenjskem. — Že smo omenili Perhtolta, ki smo ga spoznali kot nedomačina, ki pa je pridobil v Bohinju zemljo od dveh domačinov Blagosoda in Preslava.³⁵ — Nedomačin Charilinc je prejel od Gundrama, ki ga imam za domačina, zemljo v Koritnem pri Bledu.³⁶ — Mazili, o katerem upravičeno sodim, da je bil nedomačin, je pridobil pri Bledu vinograd od nekega Godeslava.³⁷ — Friderik, ki smo ga spoznali za nedomačina, ima na Blejskem ministeriala z imenom Hadolt.³⁸

Našo razpravo moremo povzeti z naslednjimi glavnimi ugotovitvami:

1. Sorazmerno gosta srednjeveška naseljenost visoke Gorenjske, v prostoru od Jesenic in Tržiča do Kranja; pod Karavankami, Pokljuko in Jelovico. Starejši naselitveni oazi izven sorazmerno strnjene naselitvene ozemlja sta Bohinj in Dovje.

2. Potu prek Ljubelja gre velik pomen, toda ne v zvezi naselitvenih tokov Slovencev, marveč kot dohodnemu potu srednjeveških fevdalcev in njihovih ljudi od severa. Rana in gosta je srednjeveška naseljenost doline Tržiške Bistrice od Tržiča navzdol.

3. Priča zgodnje slovenske naseljenosti so kraji s staroslovenskimi arheološkimi najdbami do vključno 11. stoletja (naštete na strani 8).

4. Deloma prav v teh krajih (Bled, Gorje, Žirovnica, Srednja vas v Bohinju) se omenjajo kosezi (edlingi). Kosezi so po večini tudi plemeniti in svobodni, omenjeni v briksenskih tradicijskih listinah iz druge polovice 11. stoletja. Nekdanji kosezi so tudi dinstmani 15.—17. stoletja, omenjeni v krajih kjer se imenujejo kosezi.

5. Analiza imen tradentov in prič v 46 briksenskih tradicijskih listinah, ki se nanašajo na visoko Gorenjsko, je pokazala etnično podobo tega ozemlja v 11. stoletju. Po veliki večini so prebivalci Slovenci, predvsem ljudje s slovenskimi imeni in pa številni plemeniti in svobodni — kosezi. Za nekatere, po številu sorazmerno redke priškele od zunaj, ki so tod pridobili imetje in posest, se more dokazati, da so bili po izvoru s Koroškega in Tirolskega. Po večini so v listinah navedene priče na Gorenjsko prihajale pa zopet iz dežele odhajale.

³³ Gr. 3, 377 (AT 379).

³⁴ O propadanju gorenjskih kosezov L. Hauptmann, Staroslovenska družba, 114.

³⁵ Gr. 3, 234 (AT 211).

³⁶ Gr. 3, 237 (AT 219).

³⁷ Gr. 3, 241 (AT 223).

³⁸ Gr. 3, 167 (AT 140).

ZUSAMMENFASSUNG

Die Besiedlung Oberkrains im frühen Mittelalter

Ergebnisse

1. Eine verhältnismässig dichte frühmittelalterliche Besiedlung füllt in Oberkrain den Raum von Jesenice und Tržič abwärts bis gegen Kranj aus. Ältere Siedlungsoasen ausserhalb dieses verhältnismässig kompakten oberkrainischen Siedlungsgebietes sind Bohinj und Dovje.

2. Eine grosse Bedeutung hat der Weg über den Ljubelj-Pass, nicht jedoch als Siedlungsverbindung zwischen Oberkrain und Kärnten, sondern als Zugangsweg der von Norden nach Krain kommenden feudalen Herren. Der Zeit nach früh und dicht ist die Besiedlung des Tales der Tržiška Bistrica von Tržič abwärts in der Richtung gegen Kranj.

3. Zeugen einer frühzeitigen slowenischen Besiedlung sind Ortschaften mit frühmittelalterlichen (bis einschliesslich des 11. Jahrhunderts) archäologischen Funden (Verzeichnis S. 8).

4. Teilweise ebendort werden Edlinge erwähnt. Eidlinge sind der Mehrzahl nach auch die in den Brixner Traditionsurkunden aus der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts erwähnten Edlen und Freien. Nachkommen solcher Edlinge, vielfach ebendort erwähnt wie diese, sind die Dienstleute des 15.—17. Jahrhunderts.

5. Die Analyse der Namen von Tradenten und Zeugen in 46 Brixner Traditionsurkunden, die sich auf Oberkrain beziehen, ergab das ethnische Bild dieses Gebietes im 11. Jahrhundert. Der grossen Mehrheit nach sind die Bewohner Slowenen, namentlich solche mit slowenischen Namen, weiters Edlinge und die Edlen und Freien in den Brixner Urkunden. Für einige — der Zahl nach sind es nicht viele — die in Oberkrain liegendes Gut erwarben, liess sich nachweisen, dass sie aus Kärnten oder Tirol stammten. Die Mehrzahl der in den Oberkrainer-Brixner Traditionsurkunden den Namen nach erwähnten Zeugen kam mit ihren Herren nach Oberkrain und verliess wieder mit diesen das Land.

NASELITEV SLOVANOV V VZHODNIH ALPAH IN VPRAŠANJE KONTINUITETE

BOGO GRAFENAUER

Univerza, Ljubljana

O naselitvi Slovanov v Vzhodne Alpe in zgornje Posavje nimamo neposrednih sodobnih virov. Vendar so se ohranili v ostankih sinodalnih zapisnikov oglejskega patriarhata viri, po katerih je mogoče ob koncu 6. stoletja spremljati razpadanje antične cerkvene organizacije v teh krajih in posredno — po času propada posameznih škofij — sklepati tudi o napredovanju Slovanov, ki je bilo temelj tega propadanja. Podobnega pomena so sporočila poznejših virov o prvih bojih Slovanov proti Langobardom in Bavarcem na zahodni meji zgodnjerednjeveškega slovenskega ozemlja v Istri, v Posočju in ob zgornji Dravi. Ti podatki omogočajo sklepanje, kdaj je slovanski val v glavnem že prekril ozemlje vzhodno od področja bojev in tako posredno kažejo zaključek poglobitvega slovanskega naselitvenega vala v Vzhodne Alpe in zgornje Posavje.

Poleg pisem papeža Gregorja Velikega je najpomembnejši vir s podatki te vrste *Historia Langobardorum* Pavla Diakona¹ iz konca 8. stoletja. Mnenje, da bi se prva dva podatka te vrste, v HL IV, c. 7 in 10, nanašala na boje med Slovani in Bavarci ob Donavi in ne ob zgornji Dravi, je brez dvoma neutemeljena domislica.² Kratka Pavlova sporočila o bavarsko-slovanskem bojevanju izvirajo od starejšega vira iz južne Tirolske in so po svoji vsebini celo bolj zanesljiva kakor mnogokje z legendami in pripovedkami pomešano pripovedovanje o starejši zgodovini njegovih rojakov, Langobardov (zlasti onih v Furlaniji).

Spričo te zadrege s pisanimi viri je le toliko večji pomen toponomastike in filološke analize jezikovnega razvoja alpskih Slovanov, kar nam kot rezultat zgodovinskega razvoja prav tako omogoča posredno sklepanje na zgodovinski temelj svojega postanka. V teh raziskovanjih je v zadnjem času zrastel tudi pomen arheoloških virov (z analizo karantanske kulture in razlikovanjem več tipov grobnih celot v njenem okviru). Obe ti dve skupini virov opozarjata na podoben zgodovinski

¹ Pauli Diaconi *Historia Langobardorum* (HL), ed. G. Waitz, MGH, SS in usum scholarum, Hannoverae 1878; o avtorju gl. Wattenbach-Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, II. Heft, Weimar 1953, 211—224.

² Prim. L. Havlik, *Stari Slované u rakouském Podunají v době od 6. do 12. stoletja*, Rozpravy ČAV, roč. 73/9, 1963, 14, 59 sl., in *Velká Morava a středoevropská Slované*, Praha 1964, 175 (na obeh mestih brez konkretne argumentacije).

pojav — namreč na dejstvo, da je ob naseljevanju Slovanov v Vzhodnih Alpah potrebno upoštevati dve naselitveni bazi: severno in vzhodno, tj. zahodno- in južnoslovansko.

V našem zgodovinopisju začenja znanstveno raziskovanje teh vprašanj konec prejšnjega stoletja z deli Franca Kosa,³ ki še do danes niso izgubila svoje vrednosti, čeprav je njihovo težišče le na kritičnem ugotavljanju dejstev s pomočjo podatkov pisanih virov. Problemsko preiskovanje je doživelo prelom z znanstvenim delom Ljudmila Hauptmanna,⁴ ki je razširil uporabljene vire na topomastiko in značilnosti jezikovnega razvoja. Temeljna dela o teh vprašanjih so danes razprave Milka Kosa (po 2 o zahodni in severni mejni pokrajini),⁵ ki sem jih delno skušal dopolniti sam, deloma v širšem okviru naseljevanja Južnih Slovanov⁶ in deloma v zvezi z nekaterimi širšimi vprašanji domačega razvoja (etnična struktura, Karantanija ipd.).⁷ Za jezikovni razvoj so temeljna dela Frana Ramovša in Franceta Bezlaja ter dialektološke raziskave Tineta Logarja,⁸ medtem ko je arheološko gradivo doslej najpopolneje obdelano v še neobjavljeni disertaciji Paole Korošec (obranjeni 1968 na filozofski fakulteti v Ljubljani).⁹

S tem prehajamo k sami zgodovinski problematiki. Pred prihodom Slovanov v srednje Podonavje in Vzhodne Alpe je bilo področje poznejših Karantancev sredi 6. stoletja razdeljeno najprej med tremi, nato med dvema državama. Bizanc, ki je v dvajset let trajajoči vojni

³ Fr. Kos, Kdaj so Slovenci prišli v svojo sedanjo domovino, IMK 6, 1896, 19—34, 49—61, 85—103; Oglejski in gradeški škofje v začetku srednjega veka, prav tam, 149—166, 189—216; Prvi nastop Slovencev v zgodovini, IMK 11, 1901, 105—141; Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, IX—XXXVII (poslej Gradivo).

⁴ Lj. Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende d. 6. Jahrhundert bis zur Mitte d. 9., MIOG 36, 1915, 229—287; Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle, Byzantion 4, 1929, 137—170 (o pomenu njegovega dela gl. B. Grafenauer, Ljudmil Hauptmann, Letopis SAZU 19, 1968, Ljubljana 1969, 51—62).

⁵ M. Kos, K postanku slovenske zapadne meje, Razprave ZDHV 5/6, 1930, 336—375; O starejši slovenski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU, razr. za zgodov. in družb. vede, I, 1950, 53—82; Slovenska naselitev na Koroškem, GV 8, 1932, 101—142; Slovenska naselitev na Koroškem, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, 43—75.

⁶ B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ 4, 1950, 23—126; Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, ZČ 9, 1955, 145—153; Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, ZČ 18, 1964, 219—227; Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku, ZČ 19/20, 1965—1966, 103—114, in 21, 1967, 7—48.

⁷ B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Dela SAZU, Ljubljana 1952; Hrvati u Karantaniji, HZb 11/12, 1958—1959, 207—231; Zgodovina slovenskega naroda I², Ljubljana 1964.

⁸ Fr. Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika I, Ljubljana 1936; Fr. Bezljaj, Jezikovne priče slovenske etnogeneze, v knjigi Eseji o slovenskem jeziku, Ljubljana 1967, 73—184; T. Logar, Dialektizacija slovenskega jezika, Jezik in slovstvo 6, 1960/61, 119—122.

⁹ P. Korošec, Zgodnjerednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, Ljubljana 1967 (tipkopis na filozofski fakulteti in v NUK v Ljubljani). — Pri vseh zgornjih opombah sem se omejil le na glavna domača dela, v katerih je pa navedena vsa poglobljena nadaljnja literatura.

iztrgal Italijo iz rok Ostrogotov (535—553), je gospodoval v pokrajini Venetia (z Istro in Posočjem), po letu 561 pa se je oprl na bizantinsko Italijo tudi Noricum Mediterraneum (ob zgornji Dravi in zgornji Muri), ki so si ga med bizantinsko-gotsko vojsko okrog 540 začasno podvrgli Franki s prodorom prek Brennerja na jug; šele 561 je Bizanc zavzel tudi pokrajino južno od Brennerja, nato pa tudi Norik, čigar zveza s Franki je bila z bizantinsko osvojitvijo južne Tirolske presekana. Panonija z zgornjim Posavjem kakor tudi s področjem »mesto Norik« (področje Poetovia in Celeje)¹⁰ je po 540 in pred 548 (s tradicionalnim, danes spornim točnim datiranjem v leto 546)¹¹ pripadla Langobardom; poklonil jim je to ozemlje Justinijan za podporo zoper Ostrogoth (in s tem tudi zoper frankovske načrte o prodoru v Panonijo in na vzhod). Težišče Langobardov je seveda v Panoniji (po Prokopiju »tostran reke Donave, nedaleč od Gepidov«, njihovi vpadi v Ilirik in Dalmacijo pa segajo do Epidamna!; s tem opisom se strinjajo tudi glavne langobardske arheološke najdbe tega časa v trikotniku, ki mu stranice sestavljajo: črta od Dunaja mimo zahodnega Blatenskega jezera do Pečuha ter tako odrezana oba kraka Donave v Panoniji).¹² Čeprav pričajo najdbe na Gorenjskem in ob spodnji Krki tudi o skupini Langobardov v zgornjem Posavju, je brez dvoma povsem neutemeljena hipoteza, ki po teh v celotnem okviru postranskih najdbah skuša prestaviti središče langobardskega plemena v eno od manjših langobardskih najdišč na Gorjancih, prav na od Gepidov najbolj oddaljenem obmejnem ozemlju.¹³

S propadom Gepidov v jugovzhodnem delu Panonske kotline in z naselitvijo Obrov na tem ozemlju je prišlo 567 do prve bistvene spremembe v tem položaju; leta 568 je sledila druga, ko so se Langobardi podali iz Panonije v Italijo, kjer so najprej stopili na »*civitatis vel potius castris Foroiulani terminos*« in torej vdrli v Italijo brez dvoma po stari in pri podobnih vpadih najbolj uporabljani poti skozi »*largius patentem et planissimum ingressum*« v Vipavski dolini, ki so ga takoj po osvojitvi

¹⁰ Za spore o razlagi izraza »Norikó pólei« pri Prokopiju (Gradivo I, št. 36) gl. R. Egger, *Civitas Noricum* [1929], ponat. v *Römische Antike und frühes Christentum I*, Klagenfurt 1962, 116—122; B. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 418 do 420, in *HZb* 11/12, 1957—1958, 317; Stj. Antoljak *Zbornik radova Vizantol. instituta* 4, 1956, 45—61 (oc. v *Byzantinische Zeitschr.* 50, 1957, 403).

¹¹ Prehod v Panonijo spada vsekakor v dobo vladanja Audoina, ki je prevzel oblast najprej kot regent namesto mladoletnega Waltharija po Wakovi smrti (539), čez sedem let pa po Waltharijevi smrti (546) postal kralj; prav tako pa je nedvomen terminus post quem non, ki ga določa uvrščanje Ildegisovega pohoda v Italijo pri Prokopiju v dogodke leta 548/49 (Gradivo I, št. 42). Argumentacijo za tradicionalno datiranje gl. pri E. Klebel, *Langobarden, Bajuwaren, Slawen, Mitteilungen der Anthropol. Gesellsch. in Wien* 69, 1939, 41—60, pridržke pa izraža J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, A. Textteil, München 1962, 9—15, ki se mu zde arheološki sledovi v Panoniji premočni za le 22 let trajajoče langobardsko bivanje v tej pokrajini.

¹² Opis položaja pri Prokopiju, *De bello Gothico* III 33, Gradivo I, št. 36; karta najdišč J. Werner, n. d., B. Tafelteil, ter *Die Herkunft der Bajuwaren und der »östlich-merowingische« Reihengräberkreis*, v *Aus Bayerns Frühzeit, Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte* 62, 1962, 233—237.

¹³ Gl. Pirkovičev prispevek na tem posvetovanju, ki — po mojem povsem neutemeljeno — zastopa stališče, ki ga ni mogoče združiti niti s pisanimi viri niti s celotno množico langobardskih arheoloških ostalin.

Langobardi sami skušali zapahnniti z vojvodstvom prav v Čedadu (HL II c. 9; tudi teorije, ki skušajo prestaviti ta vhod v dolino dolenske Krke, očitno neutemeljeno predstavljajo v drugačne zveze posameznosti, iztrgane iz vsega konteksta tega sporočila).¹⁴ Čeprav so Langobardi zavzeli v tem in naslednjih letih večji del Italije, dokazuje obstoj škofij v Noriku in zgornjem Posavju kot tudi arheološke najdbe v Kranju in na Bledu (morda tudi ob spodnji Krki — prav v naslednjih dveh desetletjih bi bila razumljiva obramba na Gorjancih!), da ta sprememba kljub zlomu bizantinske oblasti v severni Italiji (razen v Istri) ni pomenila neposrednega propada starega prebivalstva in ostankov poznoantičnega življenja v pokrajinah vzhodno in severovzhodno od Furlanske ravnine. Nekdaj so sicer res povezovali prihod Slovanov v Vzhodne Alpe prav z letom 568. Po današnjem mnenju pa je bilo to napačno v dveh pogledih: začetek slovanskega širjenja v Vzhodne Alpe je starejši, pglavitni naseljevalni val Slovanov pa je poldrugo do dve desetletji mlajši od langobardskega odhoda v Italijo.

Prvi prodor Slovanov v severna področja Panonske kotline (vsekakor tudi skozi Moravska vrata) spada vsekakor že v prvo polovico 6. stoletja. Slovansko prisotnost v Panonski kotlini severno od Donave, v sosedstvu Langobardov in Gepidov dokazuje posebej Prokopijevo sporočilo o Ildegisu, članu langobardske kraljevske dinastije, ki je konec Vakove vlade (t. j. pred 539) pobegnil k Slovanom.¹⁵ Takšnega geografskega položaja Slovanov ne dokazuje le Ildegisovo poseganje (na čelu pretežno slovanske vojske) v vojno med Gepidi in Langobardi (na strani prvih, leta 547), marveč zlasti njegov pohod iz slovanskega področja leta 548/49 v severno Italijo, z namenom da pomaga Ostrogotom; kljub zmagi nad bizantinskim oddelkom se je vrnil k Slovanom severno od Donave (»je prešel čez Donavo in se vnovič vrnil med Slovane«). Spričo tedanjega geografskopoličnega položaja je namreč mogel Ildegis v Italijo edino skozi tedaj frankovski Norik, kar kaže na naselitev Slovanov severno od Donave na današnjih Moravski in Slovaški. Ta razlaga se ne opira le na tedanje bizantinsko-frankovsko in langobardsko-frankovsko sovraštvo, marveč je mogoče tudi Ildegisov povratek kljub zmagi pametno razložiti le v luči zloma frankovskih načrtov o protibizantinski koaliciji po letu 548, tj. po smrti kralja Theodeberta.¹⁶

¹⁴ Pauli D. HL II, 8 in 9; zoper drugačna Pirkovičeva stališča se sklicujem kar na C. G. Mora, *Pohod kralja Alboina*, *Kronika* 17, 1969, 9—14 (seveda pa z rezervo, da mi velikonočni ponedeljek nikakor ne velja za zagotovljeni datum začetka langobardskega pohoda: preveč me pri srednjeveškem biblijskem načinu mišljenja spominja na datum židovskega odhoda iz Egipta, prav tako na dan po »pashi«!).

¹⁵ Prokopij BG III 35; *Gradivo* I, št. 42; Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, 1955, 38 sl. (utemeljevanje datiranja v leto 549, vendar z odprtim vprašanjem, ali ni pri Prokopiju uvrščeno vse poročilo o Ildegisu glede na zadnji dogodek — pohod v Italijo; v tem primeru lahko spada ta dogodek tudi v konec leta 548).

¹⁶ Pot prek Balkanskega polotoka je v tem času zapirala bizantinska vojska (Prokopij BG III 34, IV 27); za frankovske načrte gl. Agathias I 4, *Gradivo* I, št. 44, poleg tega pa G. Löhlein, *Die Alpen- und Italienpolitik der Merowinger im VI. Jhdt.*, 1932, 5—50; Lj. Hauptmann, *Byzantion* 4, 1929, 145; B. Grafenauer, *ZČ* 4, 1950, 39 sl., in *Ustoličevanje*, 415—421.

Prav s področja teh Slovanov tj. iz zahodnoslovanske jezikovne baze, je prihajal po pričevanju razvoja slovanskega jezika prvi, in sicer starejši kolonizacijski tok, ki je v zvezi s poznejšim kolonizacijskim razvojem prodril na jug vse do Posočja in zgornjega Posavja, brez dvoma pa je bil intenzivno udeležen pri naseljevanju vsega karantanskega prostora v Alpah. Fran Ramovš (z njim je glede teorije o dveh izhodiščih slovanskega naseljevanja Vzhodnih Alp soglasen tudi Tine Logar) namreč razlaga na ta način nekatere pojave, s katerimi se slovenski jezik razlikuje od zahodnojužnoslovanskega in povezuje s severnimi zahodnoslovanskimi jeziki (konsonantna skupina -dl- namesto -l-, npr. vidle-vile, sedlo-selo, jedlovo, padla-pala in pod.; instrumental sing. ženskih imen na -a »z ženo« namesto »ženojom-ženom«; prva razlika je danes ohranjena le kot dialektični ostanek, zlasti v Ziljski dolini, druga je splošna in književna). V zadnjem času je dobila ta teza močno podporo tudi z rezultati Bezlajeve analize toponomastike (celo z izrečno trditvijo, »da je slovenska jezikovna podlaga v bistvu jezik severnoslovanskega tipa, ki se je že od prvih začetkov dalje razvijal pod trajnim jugoslovanskim vplivom«).¹⁷

Hauptmann je s pomočjo študija geografske razporeditve slovanskih in neslovanskih toponomastičnih sledov na Zgornjem Avstrijskem vzhodno od naravnega praga Hausruck—Donaugebirge—Češki les ugotovil okrog 300 slovanskih toponimov na ozemlju stare kolonizacije, pomešanih s sledovi staroselcev; pri toponomastičnih sledovih bavarskih kolonistov gre večinoma za koloniste 9.—11. stoletja (to potrjujejo tudi stilne značilnosti njihovega socialnega položaja, ker gre večinoma za polsvobodnjake na pretežno kraljevski zemlji). Področje z močnimi slovanskimi toponomastičnimi sledovi je presekano v dva dela z ozkim klinom bavarske kolonizacije od Grieskirchna do Aniče. Na Zgornjem Avstrijskem zahodno od omenjenega naravnega praga je 623 nemških toponimov, značilnih za kolonizacijo do 9. stoletja, 780 pa značilnih za kolonizacijo od 9. stoletja naprej; v vzhodnem področju je to razmerje 127 : 1232. Na tej podlagi je ugotovil Hauptmann: slovanska kolonizacija na vzhodnem področju je starejša od bavarske; ko so prišli Bavarci, je njihov kolonizacijski tok najprej prebil ozek klin proti vzhodu, šele potem pa so se širili naprej po pokrajini.¹⁸ Takšno naravo slovanske naselitve potrjuje v tem predelu tudi sploh najstarejša omemba župana pri Slovanih (jopan, qui vocatur Physso, 777 v darovnici samostana v Kremsmünstru),¹⁹ ker opozarja, da Slovani tod niso bili naseljeni le posamič v okviru zemljiškogospodarske kolonizacije, marveč povezano v domačih organizacijskih skupinah in pred nastankom zemljiških gospodstev.

Ker se je glavni slovanski val v Vzhodne Alpe srečal že v 90-ih letih 6. stoletja z Bavarci globoko na jugu ob zgornji Dravi in ker je

¹⁷ Fr. Ramovš, *Kratka zgodovina I*, 47—50, 83—95, *Historična gramatika II*, 1924, 191—207, in *CJKZ* 2, 1920, 100—109; Fr. Bezlaj, n. d. 102—111, 122.

¹⁸ Strnadt, *Die Freien Leute in der Riedmark*, *Archiv f. österr. Gesch.* 104, 1915, 455—681; K. Schiffmann, *Das Land ob der Enns*, 1922, 45—186 za Bavarce, 187—246 za Slovane; Lj. Hauptmann, *Byzantion* 4, 1929, 162—165.

¹⁹ *Gradivo I*, št. 256; B. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 486—492; S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, 52—54, 60 ss, 99 ss, in *Rechtsgeschichte der Slowenen*, Graz 1968, 54—58.

prva bavarska ekspanzija zajela okr. 540 brez dvoma najprej področje bavarske visoke planote v neposrednem sosedstvu Zgornje Avstrije, sklepa Hauptmann, da mora biti slovanska kolonizacija vzhodnega dela Zgornje Avstrije starejša od glavnega slovanskega vala v notranjost Vzhodnih Alp. Situacija, kakršno kaže študij toponomastike, je mogla nastati le še sredi 6. stoletja, okrog 550, neposredno potem, ko je langobardski prehod v Panonijo južno od Donave odprl slovanskim kolonizacijskim tokovom južni del Moravskih vrat.

Kljub trditvam (npr. E. Kranzmayerja),²⁰ da naj bi slovanska kolonizacija nikdar ne zajemala doline Donave od Traune do okolice Dunaja, jo je raziskovanje potrdilo celo z novimi dokazi. Sam Kranzmayer je ugotovil (v neobjavljenem predavanju, ciklostil 1960),²¹ da imajo pritoki Donave med Melkom na zahodu in Mödlingom pri Dunaju imena slovanskega izvora; zahodno od Melka do Traune imajo imena iz antike, prevzeta po Nemcih, njihovi pritoki imajo imena slovanskega izvora, hribovski potoki pa pristna nemška imena. Vzhodno od Dunaja pa so, nasprotno, pritoki Donave imenovani s tremi pristnimi starovisokonemškimi imeni (Schwechanta, Litacha, Fischacha). Ker poleg tega izvirata imeni Melk in Mödling od slovanskega »mediliha«=meja, je jasno, da kaže to stanje tri različne stopnje kolonizacijskega razvoja, pri katerih so sodelovali Slovani pred Nemci v prvem in drugem področju, Nemci brez starejše slovanske udeležbe pa le v tretjem, ki so ga po Karlovi zmagi zapustili Obri. Vse to se povsem strinja tudi z arheološkimi najdbami, po katerih je glede kontinuitete v materialni kulturi zelo ostra razlika prav med ozemljem vzhodno in zahodno od Aniže — po ugotovitvah Vettera in Kloiberja v drugi polovici 6. stoletja v vzhodnem področju ostanki antike povsem prenehajo.

Čeprav je bil ta začetek slovanske kolonizacije v Vzhodnih Alpah omejen le na majhen del Donavske doline, so bila vendar s tem odprta vrata slovanskemu kolonizacijskemu toku s severa tudi v notranjost Vzhodnih Alp. Na njegovo širjenje kažejo že omenjeni jezikovni pojavi, očitno pa tudi »hrvatski« toponimi, katerih smer in razporeditev v alpskih predelih gotovo kaže povezanost s severnim kolonizacijskim tokom, v katerega okviru je tudi »Bela in Velika Hrvatska« ob zgornji Visli kot njihovo izhodišče; to pričevanje potrjujejo tudi toponomastični sledovi Dudlebov, ki so podobnega zgodovinskega izvora.²² Tudi ti sledovi potrjujejo velik obseg ozemlja, ki ga je v Vzhodnih Alpah zajel severni tok (težišče toponimov je sicer ob zgornji Muri in v srednjem delu Koroške, toda najjužnejši primeri sežejo do Konjic na Štajerskem in do Ribnice v Posavju). Prav napredovanje tega toka (morda tudi prek Pa-

²⁰ E. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten I*, Klagenfurt 1956, 104 do 120; prim. na tej podlagi kartografsko podobo v Krallert-Kuhn-Schwarz, *Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*, 1958, zemlj. 2 (Die bairische Ostsiedlung bis zum 14. Jahrhundert).

²¹ Ciklostil predavanja iz leta 1958 na simpoziju v Linzu, ki je obravnaval »zgodovino avstrijskih pokrajin ob Donavi v zgodnjem srednjem veku«; ciklostil je posredoval prof. Kosu in meni prof. dr. H. Ludat, Giessen.

²² Gl. moj zemljevid z vrisanimi »hrvaškimi« krajevnimi imeni v HZb 11/12, 1957—1958, 214—215, in *Zgodovina slovenskega naroda I*³, 1964, 267—269, 323—325.

nonije, kar nakazujeta P. Korošec in Fr. Ramovš) more pojasniti tudi podatke zgodovinskih virov o propadanju antičnih škofij v poznejših slovanskih predelih.

Videli smo že, da pisani viri ne poročajo neposredno o napredovanju Slovanov v starokarantanski prostor. Leta 568 so odšli Langobardi iz Panonije, leta 593/95 srečamo alpske Slované že v bojih zoper Bavarce v zahodni Karantaniji, okrog leta 600 skušajo pa prodreti že skozi »istrski prehod« (tj. skozi Vipavsko dolino) v Italijo.²³ Med tema dvema skrajnima časovnima mejama so zasedli Slovani svojo novo domovino v Vzhodnih Alpah in zgornjem Posavju. Če upoštevamo tudi podatke o obstoju in propadu antičnih škofij v teh predelih, o arheoloških najdbah in o napredovanju Obrov, ki stoje v ozadju pglavitnega slovanskega prodora v Vzhodne Alpe, pa je vendarle mogoče opredeliti čas, tempo in smeri tega napredovanja nekoliko podrobneje.

Skoraj dve polni desetletji po odhodu Langobardov v Italijo so vzdrževali Obri z njimi dobre prijateljske odnose. Pglavitna obrska pozornost je bila v tem času namerjena brez dvoma proti Bizancu, kjer so mogli pričakovati mnogo bogatejši plen; obrsko težišče je v vsem tem času ostalo — kolikor vemo — v jugovzhodnih predelih ob srednji Donavi. Tista ovira, ki jo želijo pred vsem odstraniti s poti svojih prodorov proti jugu, je bil očitno poleg Singiduna zlasti Sirmium. Leta 579 se začelja — hkrati z začetkom tri leta trajajočega obleganja Sirmija, ki se je 582 končalo s padcem mesta v obrske roke — prvo obdobje končnega velikega slovanskega osvajanja vzhodnih in centralnih delov Balkanskega polotoka; leta 584 so prevzeli Obri za deset let osvajanje v celoti pod svoje vodstvo in dosegli 593 že prvi pravi zlom bizantinske obrambe, ki sta ga cesarja Mavrikiij in Foka mogla glede njegovih posledic sicer nekoliko zavlačevati, nista pa mogla več obrniti položaja v bizantinsko korist.²⁴

Vsekakor do padca Sirmija, morda pa tudi do srede 80. let 6. stoletja (tj. do glavnega obrskega prodora do Grčije in mimo Korinta na Peloponez, s katerim je zvezan tudi prvi veliki napad na Solun leta 586),²⁵ je pomenilo slovansko prodiranje v Alpe le postransko akcijo, omejeno po vsej verjetnosti na ozemlje, ki Langobardov ni zanimalo. Vsekakor iz tega časa ni še nobenih sporočil niti o spopadih med Obri in Langobardi niti o sklepanju miru med obojimi, kar se pojavlja šele v zadnjem desetletju 6. stoletja. Tudi sicer iz tega časa ne poznamo še nobenih obrskih prodorov proti zahodu; začelja se šele neposredno pred letom 600. V to razdobje more spadati v Vzhodnih Alpah predvsem postopno napredovanje severnega kolonizacijskega toka proti jugu — bodisi znotraj Alp ob zgornji in srednji Muri proti jugu, bodisi v obliki umikanja panonskega toka pred neprijetnimi obrskimi sosedi proti za-

²³ Pauli Diaconi HL IV 7 in 10; Gradivo I, št. 112, 116 in 131; o datiranju gl. M. Kos, K poročilu Pavla Diakona o Slovencih, ČZN 26, 1931, 207—209.

²⁴ B. Grafenauer, ZČ 4, 1950, 49—74, 82—90.

²⁵ Miracula s. Demetrii Lib. I, XIII, Grčki izvori za búlgarskata istorija III, Sofija 1960, 113—118; B. Grafenauer, Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii, Zbornik Filozofske fakultete II, Ljubljana 1955, 23—39 (in tam navedena literatura).

hodu. Vsekakor bi namreč severni tok med sorazmerno hitrim končnim obrsko-slovanskim kolonizacijskem valom sicer težko mogel prodreti tako globoko na jug, kakor ga kažejo njegovi jezikovni in toponomastični sledovi.

Hauptmann in Jože Rus odlagata odločilni preobrat v intenzivnosti obrsko-slovanskih razmerij do teh krajev vse do okrog 590.²⁶ Podrobnejši podatki, ki jih delno še nista poznala, pa vendar kažejo, da spada prelomnica v leta po padcu Sirmija, najverjetneje v sredo 80. let 6. stoletja. Od tega razdobja naprej se obrsko-slovanska akcija proti zahodu očitno ne umika več niti pred za Langobarde zanimivim ozemljem niti pred prvimi odprtimi spopadi z Langobardi; s takim preusmerjanjem pa se sklada tudi tako prenos obrskega težišča na zahod v Panonijo in na sever v področje ob donavskem hodniku proti zahodu kakor tudi začetek velikih vdorov na zahod (najprej proti Frankom, pozneje tudi proti Langobardom).

Poglejmo podatke o škofijah! Iz leta 579 izvira zapisnik sinode v Gradežu — v tekstnem delu falzifikat, toda s točnimi podpisi, prevzetimi po avtentičnem dokumentu.²⁷ J. Friedrich je pred 50 leti predložil datiranje 572—577, ki ga je prevzel tudi J. Šašel (podobno K. Reindel).²⁸ Kakor pa so prevzeti po nekem avtentičnem zapisniku podpisi, je verjetno tudi za datum, zlasti ker sta oba njegova elementa (indikcija in leta Tiberijeve vlade kot *cezarja*) soglasna, štetje Tiberijevih let na ta način pa v času nastanka falzifikata (okr. 731) ni bilo več v navadi; zato ni zadovoljivega vzroka za odbijanje datuma in iskanje novega po prefalzificirani vsebini (R. Egger spaja obe mnenji z domnevanjem dveh sinod, prve 574—578, druge 579).²⁹ Med dvajsetimi škofi, podpisanimi za patriarhom, so tudi imena: »*Leonianus episcopus s. ecclesiae Tiborniensis ... Joannes episcopus s. ecclesiae Celejanae ... Patricius episcopus s. ecclesiae Emonensis, ... Aaron episcopus s. ecclesiae Avoriciensis, ... Vigilius episcopus s. ecclesiae Scaravensis (Scaravaciensis)*«. Potemtakem so bile zastopane škofije v Teurniji, Celeji, Emoni in Aguntu; škofa Vigilija je postavljajl R. Egger svojčas³⁰ kot »karavanškega« škofa v Juenno (kar je vsekakor neverjetno že zaradi znatno zahodnejšega lociranja imena »Karuankas« pri Ptolomeju, medtem ko je ime Karavanke dobilo

²⁶ Lj. Hauptmann, n. n. m. 161, 167; J. Rus, Johannes — zadnji škof panonske, a prvi istrske Emone, GMS 20, 1939, 166.

²⁷ Gradivo I, št. 85; P. F. Kehr, Regesta pontificum Romanorum, Italia pontificia VII/2, n. 3 (Berolini 1923); J. Friedrich, Die ecclesia Augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an den Kaiser Mauritius vom J. 591 und die Synode von Gradus zwischen 572—577, Sitzungsberichte der philos.-philolog. und hist. Klasse der bayr. Akademie, München 1906, 341 ss.

²⁸ J. Šašel, Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Suppl. XI, Stuttgart 1968 (geslo Emona), 547, 576; podobno K. Reindel, Die Bistumsorganisation im Alpen-Donau-Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter, MIÖG 72, 1964, 289 ss.

²⁹ M. Kos, ČZN 26, 1931, 203; R. Egger, Römische Antike und frühes Christentum II, Klagenfurt 1963, 73 ss.; Fr. Hutter, Tirolischer Urkundenbuch, 2. Abt. 1, 1965, št. 2, in Säben, Mittelpunkt christlicher Frühzeit in den Alpen, Jb. des Südtiroler Kulturinst. 1, 1961, 244—267.

³⁰ R. Egger, Kirchenbauten im südlichen Norikum, 1916, 138.

mesto v geografiji sploh šele od začetka 19. stoletja naprej); danes³¹ predlaga razlago, po kateri naj bi šlo za naslednika škofa v Virunumu z naslovom po Carantana-Krnski grad (Scaravensis po nerazumljivem Carantanensis), vendar je tudi podlaga za to tolmačenje nevzdržna in ga sploh ni mogoče dokazati: za vse druge škofije (z edino izjemo säbenske, kjer je uradno uporabljeno ime pokrajine) se uporablja za označbo kraj, v katerem je sedež škofije, še leta 591 pa je bilo v Aquileii znano pravilno ime sedeža škofije v Virunumu.³² Izmed škofov s kasnejšega slovenskega ozemlja manjkata potemtakem dva: iz Poetovia³³ in iz Virunuma. V okviru tako popolnega predstavništva sufraganov to vsekakor preseneča (če bi sprejeli Eggerjevo predpostavko o dveh sinodah, le še toliko bolj, ker bi oba škofa manjkala kar dvakrat zapored). Vsekakor je opravičen sum, da sta ti dve škofiji že propadli, čeprav tega ni mogoče povsem striktno dokazati. Kos, ki je tedaj (1931) izhajal še s stališča, da je treba pri naseljevanju Slovanov v Alpah računati le z eno smerjo naseljevanja (razen ob Donavi na severu), je spričo tega predpostavljal, da sta morali propasti že tudi škofiji v Celeji in Emoni, »da emonski in celejski škof leta 579 nista več bivala pri svojih škofijskih sedežih, marveč kot begunca pred prodirajočimi Obri in Sloveni v Jadranskem Primorju«. ³⁴ Kolikor bi bilo prodiranje ob Savi in Dravi proti zahodu res edina smer slovanskega naseljevanja, bi bil tak sklep v resnici nujen. Kolonizacijska zveza med zgornjo Muro in Koroško prek Neumarkta pa dopušča razlago tega položaja tudi s širjenjem severnega kolonizacijskega toka skozi Alpe proti jugu. Ker z druge strani v dokumentu ni nobene razlike med načinom omembe emonskega in celejskega škofa na eni in vseh drugih škofov — ki so gotovo sedeli še v svojih škofijah — na drugi strani, je treba pač v tem času predpostavljati, da obe ti dve škofiji (in enako tudi obe mesti) v tem času še stojita in živita.

Povsem drugačno je stanje, na katerega naletimo deset let pozneje. V opisu dogodkov med leti 587 do 590 v zvezi z istrskimi spori okrog herezije »treh poglavij« se omenjata kot patrijarhova pripadnika tudi škofa »Patricius« in »Johannes« brez označbe kakšne škofije ali pokrajine.³⁵ Ker ne spadata med nekdanje istrske škofo, gre vsekakor za škofa iz Emone in Celeje. Dva momenta kažeta, da označba škofije ne manjka le slučajno, marveč da sta v tem času prebivala že kot begunca ali v Istri ali v okolici patriarha. Na eni strani manjka podatek o škofiji razen pri teh dveh škofih in pri dveh škofih iz Istre, za katera pa je prav tu povedano, da sta bila v resnici pregnana po cerkveni skupnosti svojih mest, le še pri enem škofu, pri Clarissimu iz Concordije. Z druge strani — in ta je še pomembnejša — sta bila poleg istrskih ta dva edina škofa,

³¹ R. Egger, *Römische Antike und frühes Christentum* II, 1963, 78 ss, 83.

³² *Gradivo* I, št. 102.

³³ R. Egger, *Civitas Noricum* (op. 10) in J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, Ljubljana 1950, 71 in 118, sodita, da je Ptuj že od konca 5. stoletja živel še kot naselbina in vojaško oporišče Ostrogotov, ne pa več kot civitas (potemtakem naj bi škofija že tedaj propadla); navadno povezuje zgodovino-pisje propad škofije v Poetoviu vendarle šele s prihodom Slovanov — seveda pa je striktno dokazati nemogoče bodisi to, bodisi prvo hipotezo.

³⁴ M. Kos, *ČZN* 26, 1931, 203, 206.

³⁵ Pauli Diaconi *HL III* 26; *Gradivo* I, št. 96 in 100.

ki sta zagovarjala omenjeno »istrsko« herezijo. Jože Rus sicer verjame, da bi oba škofa sedela še v tem času v svojih škofijah;³⁶ prav tako sodi Jaro Šašel³⁷ z brez dvoma napačno argumentacijo, da bi morali v tem primeru gledati kot na begunce tudi na škofo iz Teurnije, Agunta in Recije Secundae, pri katerih pa vendar ne drži niti prva niti druga navedena značilnost izjemnega obnašanja Patricija in Johanna. Rus poleg tega predpostavlja, da je seznam škofov pri Pavlu Diakonu³⁸ seznam udeležencev na sinodi v Maranu (589/90). Toda sinoda se imenuje kot »*sinodus decem episcoporum in Mariano*«, medtem ko je pri Pavlu Diakonu navedenih 17 škofov (brez upoštevanja prisotnega patriarha Severa). Očitno gre torej za drug sestanek v zvezi s sporom okrog herezije, prejkone starejši, iz časa pred zaporom patriarha Severa v Ravenni (torej najpozneje iz leta 587 ali 588). Že tedaj sta potemtakem propadli škofiji v Celeji in Emoni, vsekakor v zvezi z napredovanjem Slovanov v njihov prostor. Za obe mesti priča arheologija, da sta bili na koncu sežgani.³⁹

Končno srečamo v prošnji škofov pokrajini Venecije in Recije na bizantinskega cesarja Mavrikijsa (591),⁴⁰ naj bi počakal s končno odločitvijo glede herezije »treh poglavij«, omenjene škofije v Virunumu (Breonensis), Teurniji (Tiburniensis) in Aguntu (Augustana) »kot nekaj, kar je nekdanje obstajalo, glede sedanjosti treh škofij pa nas pušča vir popolnoma v nejasnosti«;⁴¹ nekateri⁴² sodijo sicer, da so te škofije tedaj še stale, vendar tekst za takšno trditev ne daje nikakega oporišča: glasi se »*quod ante annos (sc. 540—561!) iam fieri coeperat, et in tribus ecclesiis nostri concilii id est Beconensi (Breonensi), Tiburniensis et Augustana Galliarum episcopi constituerant sacerdotes*«. Niti tokrat niti pozneje ni omenjen še kak škof katerekoli teh škofij. Okrog 590 so tudi te škofije že propadle, tudi ta mesta prekriva na vrhu plast pepela.⁴³

Propadanje škofij kaže potemtakem tole podobo: pred 579 sta propadli škofiji v Virunumu in Poetoviu, pred 588 v Celeji in Emoni, pred 591 v Teurniji in Aguntu. Potemtakem je torej treba postaviti začetek novega slovanskega vala v Vzhodne Alpe, močnejšega od severnega toka in usmerjenega od vzhoda proti zahodu ob rekah navzgor, v sredo 80-ih let 6. stoletja, najkasneje v leti 587/588. V zvezi s tem valom je tudi propad romansko-langobardske naselbine v Kranju (580/590). O bojih z Langobardi priča tudi propad Meclariae (Meglarje) v spodnji Ziljski dolini, datiran po ostankih langobardske »vojaške blagajne« v razrušenem kastelu v čas po letu 584/85, odkar izvira najmlajši novec.⁴⁴ Bavarci, ki prihajajo ob Dravi navzdol, naletijo na Slované 593 nekje v področju Agunta ali Teurnije, po treh desetletjih medsebojnega bojevanja pa se

³⁶ J. Rus, GMS 20, 1939, 160—166.

³⁷ J. Šašel (gl. op. 28) 577.

³⁸ Pauli Diaconi HL III 26; M. Kos, ČZN 26, 1931, 203 ss.

³⁹ J. Klemenc, Zgodovina Ljubljane I, Ljubljana 1955, 333, in Celeia v antiki, Celjski zbornik 1961, 436, 455.

⁴⁰ Gradivo I, št. 102.

⁴¹ M. Kos, ČZN 26, 1931, 206.

⁴² R. Egger, Römische Antike und frühes Christentum II, 78 ss; J. Šašel, n. n. m. 576 ss.

⁴³ R. Egger, Frühchristliche Kirchenbauten, 47 (Teurnia), 69 (Aguntum).

⁴⁴ F. Stefan, Numismat. Zeitschr. NF 31, 1937, 45, Tab. IX.

je ustalila meja slovanskega ozemlja zahodno od Agunta, »*ad terminos Sclauorum, id est ad riuolum montis Anrasi*« (= Christenbach pri Anrasu).⁴⁵ Že med dogodki leta 592 poroča Pavel Diakon o prvem miru med Langobardi in Obri (*Hoc etiam tempore Agilulfus rex cum Avaris pacem fecit*).⁴⁶ Ta dogodek sam na sebi priča o nekih bojih pred tem (Kranj, Meclaria), v zvezi s poznejšim pogostnejšim ponavljanjem (597, 602) pa priča tudi o precejšnjem zbližanju ozemlja pod langobardsko oziroma obrsko oblastjo.

Tako moremo povzeti: Slovani so okrog 550 — prihajajoč s severa ali severovzhoda — poselili ozemlje ob Donavi med Trauno in Dunajsko kotlino, do okrog 580 pa Panonijo, dolino Mure in vzhodno Koroško; vzhodni val obrskih Slovanov pa je prekril do okrog 587/88 Celjsko kotlino, Ljubljansko kotlino, Rož in Ziljsko dolino, pred 591 gornjo dolino Drave in je dosegel pred 600 Sočo vsaj v področju Vipavske doline. Okrog 625/31 se imenuje gornja dolina Bele in dolina Ziljice (*regio Zellia ... usque ad locum qui Meclaria dicitur*) »*regio Sclavorum*«,⁴⁷ medtem ko so naselili Slovani poznejše slovensko področje na zahodnem bregu srednje Soče (Goriška Brda, Beneška Slovenija) šele v zvezi z novimi boji zoper Furlane leta 705,⁴⁸ v katerih so okrog 720 skušali brez uspeha zavzeti tudi Furlansko ravnino.⁴⁹

Posebno mesto v slovanski kolonizaciji ima Istra.⁵⁰ Kolonizacijski val, ki prihaja vanjo že pred letom 600 s slovanskimi in obrskimi vpadi, je zajel le severni del Istre (do doline notranjske Reke), na samem polotoku pa je segel le v notranjosti (ob tržaški cesti proti jugu) do okoliša Buzeta, medtem ko je nekaj malega poznejši val z vzhoda segal nekako do Raše. Potem pa se začenja novo obdobje slovanske kolonizacije šele konec 8. stoletja in odtlej se do 17. stoletja na precej zamotane načine prepletata tod slovenska in hrvatska, pa tudi črnogorska kolonizacija s starejšim staroselskim prebivalstvom. Ne da bi skušal tod prikazati vsaj začetke teh raznovrstnih procesov, ko prihajajo Slovani na istrski polotok že pred frankovsko dobo deloma kot napadalci, deloma pa kot bizantinski najemniki v obrambo polotoka, želim podčrtati, da je prav Istra tisto področje, kjer je bilo sožitje med Slovani in staroselci gotovo najintenzivnejše, saj traja v bistvu od zgodnjega srednjega veka prav do našega časa. To je torej že po historičnem razvoju vsekakor klasično in največ obetajoče področje za proučevanje kontinuitete v vseh pogledih.

⁴⁵ Gradivo I, št. 239, k temu razlago pri M. Kos, Geografski vestnik 8, 1932, 135 ss.

⁴⁶ Pauli Diaconi HL IV 4.

⁴⁷ Pauli Diaconi HL IV 38; Gradivo I, št. 146; za lokalizacijo in datiranje gl. M. Kos, ČZN 26, 1931, 213.

⁴⁸ Pauli Diaconi HL VI 24; Gradivo I, št. 195.

⁴⁹ Pauli Diaconi HL VI 45; Gradivo I, št. 199; k obema mestoma gl. M. Kos, Razprave ZDHV 5/6, 1930, 352—354, 359 sl., 370—373.

⁵⁰ M. Kos, Razprave SAZU, razr. za zgodov. in družb. vede 1, 1950; ti rezultati so vzporejeni z novimi arheološkimi najdbami Br. Marušiča v moji razpravi Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, ki je izšla v delih balkanološkega inštituta Akademije znanosti in umetnosti BiH. Posebna izdaja XII, 1969, 29—35.

Vprašanja same kontinuitete v perspektivi kolonizacijske zgodovine se morem dotakniti le z opozorilom na nekaj vprašanj (podrobneje sem vse vprašanje obravnaval v razpravi *Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes*, v zborniku *Alpes Orientales V*).⁵¹

Najprej dve metodični opombi in omejitvi. Ugotavljanje kontinuitete raste vedno iz medsebojnega primerjanja dveh različnih zgodovinskih situacij; vsako primerjanje pa predpostavlja, da obe situaciji v resnici poznamo. Že v tem pogledu moramo žal priznati, da nam je (tudi zaradi specifičnega razvoja in interesov nekdanje arheologije predvsem za tisto, kar je bilo lepega in pomembnega v okviru najvišjega vzpona antične provincialne civilizacije) pozna antika mnogo slabše znana kakor visoka in da komaj slutimo in domnevamo, kako globoke spremembe so prinesle več stoletij trajajoče plenitve germanskih plemen in Hunov v naših krajih, zlasti v notranjosti, v primorju pa je razkroj tekkel nekaj manj ostro. To naše neznanje je prva bistvena rezerva, ki se je moramo zavedati pri vsakem razpravljanju o kontinuiteti.

Druga rezerva, na katero moram opozoriti, se nanaša na po mojem mnenju premajhno preciznost pri obravnavanju teh vprašanj glede na materialno kulturo. Identičnost oblik dokazuje sicer stike, ne opredeljuje pa še njihove narave. Do takšnih pojavov je moglo priti na različne načine — ne samo po vplivu substrata (staroselcev na priseljence), marveč tudi adstrata (sosedov), pa tudi trgovine na večje razdalje. Posebej pri majhnih predmetih imamo itak opravka le s predmeti, ki so nam jih izbrale šege nekdanjih dni in ki zaradi teh šeg niso nehali svojega življenja na »normalni« način, tj. s predelavo v predmete, ki jih je uvajala nova moda. Hans Jürgens Eggers v svoji *Einführung in die Vorgeschichte* po pravici opozarja na te pridržke in navaja kot primer rimske predmete na področju zahodne in vzhodne Prusije, po katerih je mogoče razlikovati različne kulturne skupine — seveda ne zaradi različnega stika z Rimom, pač pa zaradi različne veljave različnih predmetov v šegah prebivalstva v različnih predelih. Šele identičnost v načinu izdelovanja, v tehničnem postopku starega in novega prebivalstva je tisto, kar bi moglo reševati ta vprašanja na bolj določen način. Prav vprašanja te vrste pa so puščala pri nas arheološka in etnografska preiskovanja — ki vzporejajo predvsem oblike same na sebi — žal vse preveč ob strani.

Naj preidem k sami problematiki:

1. Zgodovina kolonizacije je ugotovila v starokarantanskem prostoru po podrobnem preiskovanju prof. Kosa med antiko in zgodnjim srednjim vekom kontinuiteto glede obsega naselitvenega prostora, o kateri ni niti najmanj mogoče dvomiti. Slovani so se naselili v predelih, ki so bili že ob njihovem prihodu pripravljeni za poljedelsko življenje, niso se pa spuščali v trebljenje pravih gozdov. Najstarejši sloj slovanskih naselbin, kot ga nam kažeta toponomastika in arheološke najdbe, se do cela sklada s prostorom, ki ga pokrivajo že najdbe halštatske dobe. Struktura naseljenega prostora se sicer bistveno razlikuje od antične

⁵¹ V razpravi so tudi obsežni bibliografski podatki, ki jih spričo tega tu ne ponavljam (SAZU, Dela 24, 1969, 55—85).

Politični razvoj v Vzhodnih Alpah v pozni antiki. 1. Meje rimskih provinc. 2. Severna meja ostrogotske države do l. 535. 3. Italijski limes po Jantschevi hipotezi. 4. Gotski, bizantinski in langobardski limes. 5. Italijski limes v 5. stoletju. 6. Področje langobardske države od 546 do 568. 7. Ozemlje, ki je bilo sredi 6. stoletja pod Franki. 8. Langobardska najdišča. 9. Letnice označujejo približen čas množične slovanske naselitve

Spätantike politische Entwicklung im Ostalpenraum. 1. Grenzen der römischen Provinzen. 2. Nordgrenze des ostgotischen Reiches bis zum J. 535. 3. »Limes Italicus« nach Jantsch. 4. Gotischer, byzantinischer und langobardischer Limes. 5. Italischer Limes im 5. Jhdt. 6. Territorium des langobardischen Reiches 546—568. 7. Fränkisches Gebiet, Mitte des 6. Jhdts. 8. Langobardische Fundorte. 9. Jahreszahl veranschaulicht den approximativen Zeitpunkt der massiven slawischen Landnahme

strukture — saj so propadla razen v Primorju vsa antična mesta — toda njegov obseg se je začel širiti prek starega obsega šele s srednjeveško kolonizacijo od 10. stoletja naprej.

Širino fizičnega srečanja Slovanov s staroselci po ustalitvi slovenske priselitve moremo presojati le po toponimih, brez dvoma torej nepopolno. Razlike med posameznimi predeli v tem pogledu so zelo velike. Saj gredo od pokrajin, v katerih ni sploh nikakršnih sledov (niti pri imenih večjih voda!), kakor smo videli ob Donavi med Melkom in Mödlingom, do predelov s sorazmerno močnimi sledovi v Posočju, na zahodnem Koroškem ali še celo v Istri. Vprašanje se torej postavlja po svoje od predela do predela. V velikih hrtah je vendarle mogoče razdeliti v tem pogledu starokarantanski prostor v dva dela, medtem ko se tretji začneja takoj ob njegovih zahodnih mejah. V notranjosti je izginila velika večina starih toponimov, vendar pa v posameznih okoliših obstajajo sledovi starega prebivalstva (npr. okolica Celja, okolica Ptuja, Podjuna itd.). Na zahodu (v Posočju, Ziljski dolini, dolini Drave od Beljaka navzgor) postajajo romanski sledovi v toponomastiki vse gostejši, stik z Romani pa traja zlasti v predelih hribovskega planšarstva po filoloških analizah še globoko v srednji vek. Onstran zahodne meje starokarantanskega prostora pa je vendarle po ugotovitvah romanistov romanski jezik pod vplivom beguncev iz Vzhodnih Alp (značilno je, da se na Bavarce celo za nekaj časa prenese ime Norici), romanska naselja pa so tako močna, da so Retoromani preživel propad Romanov v Vzhodnih Alpah vse do našega časa. Podobno podobo dajejo vodna imena, edina vrsta imen na Slovenskem, ki je doslej sistematično preiskana. Tudi v tem pogledu je dediščina v notranjosti bistveno ožja kakor v Primorju in sploh na zahodu. Le velike reke imajo skoraj vse in povsod imena, ki so prevzeta iz antike. Koliko tega je propadlo (in s tem vendarle precejšnjo ostrino v prelomu, vsaj kolikor smemo presojati po tem — gotovo le delnem — viru), kažejo številke: le 6 % vodnih imen izvira od staroselcev (88 od 1436; razmerje bi se za podedovana še poslabšalo, če bi upoštevali tudi število, kolikokrat posamezno ime nastopa na terenu, ker so slovenska predstavljena po večkrat v veliko večjem številu primerov).

Glede vsakdanjega življenja je bilo mogoče doslej ugotoviti močnejšo dediščino predvsem v dveh pogledih — v vplivu staroselcev na planinsko pašništvo ter v njihovem vplivu na uvajanje krščanstva pri Slovanih v frankovski dobi (morda tudi v nekaterih elementih ljudske pesmi in podobnem). Nasprotno pa obstoji v družbenem življenju po vsem videzu popoln prelom, zdi pa se, da prevladuje prelom tudi v poljedelstvu. Ves mehanizem tega načina prevzemanja dediščine postavlja še veliko vprašanj, na katera je danes še nemogoče odgovorjati, prav zato, ker je bilo raziskovanje doslej usmerjeno predvsem v posameznosti, premalo pa v značilnosti zgodovinskega mehanizma, ki ga one izražajo.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ansiedlung der Slawen in den Ostalpen und die Kontinuitätsfragen

Für den behandelten Problemkreis gibt es keine unmittelbaren zeitgenössischen Quellennachrichten. Durch die Sinodalakten des Patriarchats Aquileia kann aber doch der fortschreitende Untergang der spätantiken Kirchenorganisation — als Folge des Vordringens der Slawen — verfolgt werden, dazu aber bezeugen die Nachrichten verschiedener Herkunft (bes. Papst Gregor der Grosse und Paulus Diaconus) über die ersten Kämpfe der Slawen am westlichen Rand ihres Gebietes das Ende des 6. Jahrhunderts (um 590) als die Schlusszeit der bedeutendsten slawischen Siedlungswelle, welche im Grunde genommen ihren ganzen frühmittelalterlichen Siedlungsraum bedeckte. Dieser äussere Rahmen wurde in letzten 50 Jahren durch das Studium der Toponomastik, der slowenischen Sprachgeschichte und durch die archäologischen Forschungen in mancher Hinsicht präzisiert und ausgefüllt.

Nach diesen Forschungen verlief die Ansiedlung der Slawen in den Ostalpen in folgenden Wellen: Ins nördliche Mitteldonauggebiet sind die Slawen jedenfalls schon vor der Mitte des 6. Jahrhunderts eingedrungen. Um 550 ist die erste slawische Siedlungswelle aus dem Norden in das Donauegebiet zwischen dem Wienerbecken und der Traun zu datieren; sie breitete sich bis um 580 nach und nach über Pannonien, Murtal und Ostkärnten. Die stärkere spätere slawische Siedlungswelle aus dem Osten, die mit den Awaren verbunden war, setzte jedenfalls nach 582 ein und erreichte bis um 587/88 den Bereich von Celeia und Emona, Rosental und Gailtal, vor 591 den oberen Drautal und wenigstens vor 600 Sočatal im Bereich von Vipava. Um 625/31 wurden die Täler von Bela und Ziljica »regio Scavorum« genannt, das Gebiet im Westen von Soča (Goriška Brda, Beneška Slovenija) wurden aber slawisch erst infolge neuer Kämpfe mit den Langobarden im Friaul im Anfang des 8. Jahrhunderts (zwischen 705 und 720). Im Istrien bedeckte die slawische Siedlungswelle um 600 den nördlichen Teil der Provinz bis zur innerkrainerischen Reka, auf der eigentlichen Halbinsel aber längst der Strasse aus Tergeste bis zur Umgebung von Buzet.

Istrien, wo seit jener Zeit Slawen neben den Romanen leben, stellt deswegen den Raum der stärksten Kontinuität vor. Sonst aber zeigt sich näheres Anknüpfen an die vorslawischen Formen namentlich im Umfange des eigentlichen Siedlungsraumes, jedoch nach dem Zeugnis der übernommenen Ortsnamen in verschiedenen Gegenden mit sehr verschiedenem Umfang der romanischen Reste unter den Slawen. Im allgemeinen lassen sich in dieser Hinsicht drei verschiedene Räume unterscheiden. Im Osten sind die alten Ortsnamen grösstenteils verfallen und sind stärkere Spuren der alten Bevölkerung nur ausnahmsweise festzustellen (z. B. um Celje, Ptuj, in Podjuna usw.). Nach dem Westen werden diese Spuren wesentlich dichter und die Begegnung mit den Romanen dauert im Gebiet der alpinen Almweidewirtschaft sehr tief in das Mittelalter fort. Jenseits der slawischen Siedlungsgrenze aber überleben einige romanische Gruppen, deren Sprachentwicklung unter dem Einfluss der Flüchtlinge aus den Ostalpen steht, die Zeit dieser grossen Umwälzung, teilweise bis heute.

Bezüglich des Alltagslebens sind bisher kräftigere romanische Einflüsse namentlich in zweierlei Hinsicht festgestellt worden, und zwar in der Almwirtschaft und bei den Anfängen der Christianisierung. Andererseits ist aber augenscheinlich in den Gesellschaftsformen zum vollständigen Umbruch gekommen und ebenso überwiegt er in der Landwirtschaft, abgesehen von den spärlichen oder regional bedingten Überresten des Alten. Der ganze Mechanismus dieser Übernahme bzw. Ablehnung des Alten ist noch eine ungelöste Frage, da die bisherige Forschung mehr ins Einzelne und weniger in die Eigenschaften des breiteren geschichtlichen Mechanismus gerichtet war.

ALPES IULIANA

JAROSLAV ŠAŠEL

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

Po Herodijanu (8. 1. 4), ki piše v štiridesetih letih 3. stoletja, da je *Emona* administrativno v Italiji (prim. SHA v. Maxim. 21. 1 in 5 [tudi 31. 3]), po Itinerariju Hierosolymitanu (560. 10), ki notira pri Atransu *fines Italiae et Norici* (prim. še Exc. Vales. 1. 15), in po miljniku iz časa Konstancija II. (CIL III 3705), ki navaja razdaljo od Atransa, to je od meja Italije čez Ilirik, in po noticah pri Julijanu (or. 1. 28 ter 3. 7 Bidez), Zosimu (5. 29), Sozomenu (h. e. 1. 6) in še nekaterih, da je namreč zahodna Slovenija v 4. in 5. stoletju administrativno v Italiji, nimamo več podatkov ne virov, ki bi ilustrirali politično zgodovino tega prostora v kasni antiki in v dobi velikega preseljevanja. Če skušam, in to bom storil v naslednjem, s politično-zgodovinskega vidika vrednotiti anonimnega geografa iz Ravene, predvsem tudi z vidika administrativno-teritorialnega razvoja, se bo ta poskus mnogim zdel predrzen. Pomirja me misel, da je njegova cena odvisna od argumentov.

Štiri pokrajinske enote, ki jih na področju zahodnega Balkana navaja Anonymus, se ne skladajo z geografsko-administrativnimi enotami visoke antike, ki jih poznamo, čeprav ostale province tega dela rimskega imperija sicer dosledno in vestno navaja in to na osnovi nam delno dobro znanih virov. Te štiri pokrajinske — in do neke meje »nove« — enote so: *Valeria*, ki je tukaj ne bom obravnaval, ker leži v polju delno drugih silnic, *Carneola*, *Liburnia Tarsaticensis* ter *Karantanija*. Slednje ne opiše, ampak le notira (sl. 1).

Na *Karneolo* se nanaša naslednje besedilo. Anon. Ravenn. 4. 21, Pinder-Parthey. *Item iuxta ipsam Valeriam ponitur patria quae dicitur Carneola, quae et Alpes Iuliana antiquitus dicebatur. Quam patriam Carnech, qui Valeriam patriam, ipsi eandem descripserunt philosophi: sed ego secundum supra scriptum Marcomirum Gothorum philosophum civitates inferius designatas eiusdem Carnech patriae nominavi. In qua Carnech patria quasdam fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est Carnium, Scoldium, Bipplium, Ris, Planta, Clemidium, Sedo. Item in valle eiusdem patriae sunt civitates, id est Seution, Patiuma, Sorbam, Eperunto, Precona, Lebra, Ambito, Barneo, Paris, Elebra, Ecuno, Selunto, Poreston, Artara, Ranio, Rinubio, Benela, Cliena. In cuius patriae summitate montium lacum esse legimus. Quae patria diversa habet flumina, inter cetera fluvius qui dicitur Corcac.*

Sl. 1. Položaj dežele Carneola (tudi patria Carnech ali Carnium patria) in sosednjih pokrajin (Liburnia, Media provincia, Venetiae) po delu Anonima iz Ravene. Potek (pikčasto označenih) meja je približen

Abb. 1. Carneola (auch patria Carnech oder Carnium patria genannt) mit Nachbarländern (Liburnia, Media provincia, Venetiae) nach Anonymus Ravennas. Die punktiert eingezeichneten Grenzen haben approximativen Wert

V tretjem etnično-političnem pasu v svojem opisu evropske geografije preide Anonymus na gorato deželo Karneole. Prostor, v katerega spada, obdajajo pokrajine Venetia et Histria, dežele Karontanov, Liburnia Tarsaticensis, Pannoniae ter Anonimova Valeria. Carneola leži zahodno od slednje, ki vključuje kot najzahodnejše med naštetimi mesti še Emono. V opisu severnih meja Italije navaja, da so med Italijo in Karontani ter med Italijo in Karni Alpe, ki jih v področju slednjih imenuje iugum Carnium, nekoč Alpis Iulia. V orisanem goratem svetu je samo ena prostorna dolina, ki ji gre oznaka vallis eiusdem patriae,

dolina gornje Save, v katero bi edino bilo moč postaviti vseh 18 izrecno za dolinske označenih postojank Karneole. Na vzhodno obrobje navedenega prostora pride *Carnium*, današnji Kranj, identifikacija, ki je od vseh v tem poglavju naštetih naselbinskih podatkov tako zaradi navedenega, kakor zaradi glasovne enakosti,¹ arheoloških izkopanin iz antike, zgodnjega in visokega srednjega veka² ter listinskih omemb iz 11. stoletja³ edina možna. Preseneča pa omemba reke *Corcac*, ki ne more biti ne dolenjska ne koroška, še manj dalmatinska Krka;⁴ preostaja, izgleda, prav pri Kranju od karavanškega prelaza Jezersko (nem. Seeburg) v Savo izlivajoča se Kokra (nem. Kanker). Hudournna rečica je utegnila biti pomembna zaradi tovarne poti v Podjuno na Koroškem⁵ ter zaradi dejstva, da je skupaj s Savo varovala eminentno naravno utrdbo *Carnium*, postojanko, ki je sčasoma postala regionalno središče. Skladno z navedenim bi bilo možno, da je *lacus in montibus* treba locirati na Jezersko, kjer je — na ravnici pod prelazom v teatralnem območju alpskih sten — do 19. stoletja bilo manjše jezero, znano predvsem popotnikom, tovarnikom, domačinom in pastirjem.⁶ V visoki dolini Save same in Ziljice leže sicer še Blejsko, Bohinjsko, Rabeljsko, Belopeška in Triglavsko jezera; vendar je za pokrajinsko omejitev irelevantno, katero konkretno je imel Anonymus v mislih, ker so edina v področju Karneole in daleč okrog. Da pa je *Carnium patria* (4. 37) obsegala nekaj več kot navedeni dolinski prostor, kaže poleg omembe reke *Corcac*, Julijskih Alp in jezera v gorah ter obmejitev s sosednjimi pokrajinami predvsem od ostalega izločeno naštevanje prvih šestih naselbinskih postojank. Ker hoče delo nakazati s tem njihovo geografsko ločenost od ostalih postojank, kar dosledno prakticira, in ker poselitev v Karavanškem gorju ni možna, jih bo treba iskati v Kranjskem polju ter v Cerkljansko-notranjskem Krasu ali južneje; kako daleč — teoretično —, je odvisno od poteka severnih meja Liburnije *Tarsaticensis* ter Histrije, ki v antiki pa tudi v srednjem veku ne prestopita linije zgornji tok Kolpe—Snežnik—Brkini.

Viru Anonima iz Ravene je *Carneola* torej zgornja savska dolina — prejkone s preходом v dolino Ziljice — s Kranjskim poljem in delom, če ne več, na jugu priključenega Cerkljansko-notranjskega Krasa (sl. 2).

Orisani teritorij začne sovpadati tako z antično geografsko predstavo o obsegu Julijskih Alp, po kateri so le-te zajemale malone vse mejno področje med Apeninskim in Balkanskim polotokom⁷ — Anoni-

¹ F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika* 1 (1936) 24.

² Zadnji in izčrpn pregled daje Spominski zbornik 900 let Kranja (1960).

³ F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 5 (1928) 348.

⁴ Dolenjska Krka je *Korkóras* po Strabonu 7. 5. 2; dalmatinska *Tit(i)us* po Pliniju n. h. III npr. 129; koroška (nem. Gurk) v antiki ni dokumentirana.

⁵ Prim. R. Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum* (1916) 70 ss.

⁶ Prim. nemško oznako za prelaz, ki je v bistvu prevod za *lacus in montibus*. Naj dodam, da se zgornji tok Save še danes enostavno imenuje »Dolina« tako kot ga označuje že Anonymus.

⁷ Segajo od Karnijskih Alp do *sinus Flanaticus*, glej Anon. Rav. 4. 37 ter Guido 5. Omeniti je potrebno še naslednje. Tik za trdnjavo *Castra*, danes Ajdovščina, surgunt *Alpes Iuliae* s prelazom *Ad Pirum summas Alpes* (It. Burd. 560.2 z oznako *Fluvio Frigido*, k čemur prim. O. Cuntz, *JÖAI* 5, 1902,

Sl. 2. Upravne enote *Carneola*, *Liburnia Tarsaticensis*, *Histria*, *Venetiae* ter v delu Anonima iz Ravene omenjena naselja in reke. V Karneoli ni vrisanih 24 postojank, za katere manjkajo lokalizacijske opore. Potek (pikčasto označenih) meja je približen

Abb. 2. Verwaltungseinheiten *Carneola*, *Liburnia Tarsaticensis*, *Histria*, *Venetiae* nebst den im Werke Anonymus' Ravennas erwähnten Lokalitäten und Flüssen. 24 Lokalitäten *Carneola*'s, für deren Ortsbestimmung Anhaltspunkte vollkommen fehlen, wurden nicht eingetragen. Die punktiert eingezeichneten Grenzen haben nur approximativen Wert

Bb. 147 ter A. Puschi, Arch. Triestino Ser. 3, 1, 1905, 114), ki ga Tab. Peut. III 5 označuje *In Alpe Iulia*. Prim. analogne oznake za prelaze: *In Alpe Cottia* (CIL XI 3284. 3. 20 ter Tab. Peut. II 3), *In Alpe Graia* (Tab. Peut. II 3), *In Alpe Maritima* (Tab. Peut. II 3). Torej ne moremo dvomiti, da označuje *Alpis Iulia* oziroma *iugum Carnium* današnji prelaz Hrušica (*Ad Pirum*), čez katerega je v srednjem veku tekla meja vojvodine Kranjske. L. Hauptmann enači v delu Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I 4 (1929) 369 op. 1 *Alpis Iulia* z oznako Kranjska Gora, ne da bi navedel za to sprejemljive razloge.

mov a Geografija izrecno piše, da so bili to p o k r a j i n o, Karneolo, nazivali prej *Alpes Iuliana* —, kot s severnim delom vojno-administrativne enote s skorajda istim imenom, na istem prostoru, s *claustra Alpium Iuliarum*. Pri tem je značilno, da se južni del vojno-administrativne cone z arheološko ugotovljenimi enotno koncipiranimi zaporami krije z Anonimovo Liburnijo *Tarsaticensis*, administrativno enoto,⁸ ki je obstajala torej vsaj že v času, v katerem so bili zasnovani njegovi viri. Če Karneolo in Liburnijo *Tarsaticensis* sestavimo — mislim, da ne manjka noben vmesni člen —, dobimo teritorij, ki so ga kasteli in zaporni zidovi na stičišču Italije in Ilirika morali zapirati, če je prva hotela biti smotrno in efikasno zavarovana. V obeh enotah so taka sistematična, organska utrdben a dela kot rečeno arheološko ugotovljena⁹ ter v drugi polovici 4. in v prvi 5. stoletja večkrat dokumentirana;¹⁰ Notitia dignitatum pa jih — indirektno — navaja kot del v traktu *Italiae circa Alpes*, obrambnem italiskem pasu okrog Alp.¹¹

V prid takšne interpretacije govori upravna, z lego na severovzhodni meji Italije utemeljena zgodovina tega prostora, ki dobiva zaradi Iliro-italjskih vrat na meji Balkanskega in Apeninskega polotoka vse bolj in bolj izrazito značaj in formo prave vojne krajine, saj sega od začasnih krajinskih komand, ki postajajo zaradi toka dogodkov vse bolj stalne, od Noticije dignitatum prek gotskega in bizantinskega utrdbenega pasu do langobardskega dukata in frankovske marke globoko v srednji vek, s koreninami pa do pretenture in globlje. Od virov, ki so vsi skopi in fragmentarno ohranjeni, nekateri to le nakazujejo kot možnost, drugi dajejo konturo, tretji skop podatek, često med njimi ni organske kontinuitete, od rimske zasedbe do Karla Velikega in čez pa jih *mutatis mutandis* spremlja — in to je odločilno — isti motiv.

S tem prehajamo h kronološk im vprašanjem virov, iz katerih je Anonymus črpal, in k časovni določitvi stanja, ki ga je predložil.

Tractus Italiae circa Alpes dokumentira Notitia dignitatum occ. XXIV (Seeck) v začetku 5. stoletja; zasnovan je bil, vse kaže, na že obstoječih rudimentih kot posledica poloma rimske obrambe v Panoniji, Alarikove zasedbe Rima in odločilnih bitk za Iliro-italjska vrata v drugi polovici 4. stoletja.¹² Vodil ga je *comes rei militaris Italiae* s štabom, podrejen vrhovnemu komandantu, čigar funkcija *magister militum praesentalis*

⁸ Ki prej ni dokumentirana, čeprav je virtualno obstajala vse od zgodnje antike. Problem je že mnogo raziskovan, a še ni zadovoljivo raziskan; prim. A. Degrassi, Diz. ep. IV 973 ss.

⁹ Kratak pregled daje W. Schmid, 15. BRGK 1923-24 (1925) 183 ss, ter A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana* (1954) 131 ss.

¹⁰ Uradna oznaka zanje je bila *claustra Alpium Iuliarum*. (Amm. Marc. 31. 11. 3), prim. *Iulia claustra* (Pacat. paneg. Theodosio Aug. dictus XII 30. 2), *angustiae Alpium Iuliarum* (Amm. Marc. 21. 12. 21), *claustra Italiae* (Rufin. prologus in libr. hist. Eusebi [GCS IX 2, str. 951]). Izčrpn o sedaj o kompleksu zapor in o virih v delu *Claustra Alpium Iuliarum* 1 (1971).

¹¹ Occ. XXIV (Seeck), varujejo jih *legiones Iuliae Alpinae*. Neprepričljivo delno kontradiktorno ugovarja Parker, *Journal of Rom. Stud.* 23, 1933, 179. Prim. sedaj D. Hoffmann, ki se v delu *Das spätrömische Bewegungsheer* (1969/70) problema večkrat dotakne (na primer, II 96 op. 305).

¹² Med Magnencijem in Konstancijem II. (352), na primer, med Maksimom in Teodozijem (388), med Eugenijem in Teodozijem (394).

to vključuje. Da je *comes* obrambni pas — imenovan tudi *limes*¹³ — razdelil na sekcije, katerih ena je bila julijsko-alpska, spričujejo razen geopolitičnih in strateških razlogov tudi imena vojnih enot, s katerimi je v tej operiral, *legiones Iuliae Alpinae*, I, II, III,¹⁴ in sočasno v literaturi nastopajoči *terminus technicus* zanj, *claustra Alpium Iuliarum*.¹⁵ Da ta z minuciozno izdelanim sistemom kastelov, straž, stolpov in prež, z zapornimi zidovi, ki se vrstijo v globino in segajo v dolžino, na teritoriju brez mest, ki nosi tudi geografsko mejni pečat in je relativno redko poseljen — ni samo prostor z vojaškimi objekti, marveč vojno-administrativna področna enota od Julijskih Alp do Kvarnera, izhaja tako iz naštetega kot iz podatkov v Noticiji dignitatum ter iz premisleka o kompetencah in jurisdikciji štabnih komandantov, posebej na teritoriju, kjer zaradi znenadnih in nepreračunljivih situacij ne more obstajati administrativna vojno-civilna dvotirnost.

Poslej je »vojna krajina« kot administrativna institucija — ob teritorialnem obsegu, prilagojenem vsakokratnim vojaškim potrebam, v glavnem od Julijskih Alp do Kvarnerja — obstala in jela po svoje vplivati na politično oblikovanje vzhodno-alpskega prostora. Obstajala je v periodi gotske kraljevine, ne le, ker je Teoderik Veliki prevzel rimski sistem in rimske organizacijske enote. Obstojele tedanje varnostne službe spričujejo omembe posameznih trdnjav — nedvomno gre v glavnem za štabne točke v zaledju obrambnih sekcij — v alpskem področju,¹⁶ posebej v teku bojev z Bizancem, pa tudi že prej.

Sistematsko vojno-krajinsko ureditev nakazujejo odloki Teoderika Velikega¹⁷ in oznake, ki jih za posamezne enote sporoča Kasiodor.¹⁸ Slednje izkazujejo, menita H. Zeiss in L. Schmidt,¹⁹ predvsem obstoj zapor na južno-alpskem obrobju. Kasteli v Kotijskih Alpah, verjetno z bazo na Suzi, ter zahodno-alpske zapore, ki jih o priliki vrnitve ujetnikov iz Burgundije leta 494 omenja Ennodius,²⁰ dalje, *Tridentum* z daleč eksponiranimi klužami, dokumentirajo, da je terenskim zahtevam prilagojen sekcijsko-krajiški sistem segal globoko v Alpe. Čeprav julijsko-alpska in noriška obrambna enota nista izrecno omenjeni, kaže varstveni pas v krajiškem smislu organiziranih enot Retije²¹ in pomorske komande in-

¹³ Not. dign. occ. V 126 in 127.

¹⁴ I *Alpina* (pseudocomitatensis in Italia), occ. V 257-*Alpini*, occ. V 107-*I Iulia*, occ. VII 34. II *Iulia Alpina* (pseudocomitatensis in Illyrico), occ. V 108-258- II *Iulia*, occ. VII 60. III *Iulia Alpina* (legio comitatensis), occ. V 99-248-*Iulia* (pseudocomitatensis in Italia), occ. VII 35.

¹⁵ Glej zgoraj op. 10.

¹⁶ Npr. *Como*, munimen claustrale Italiae, Cassiod. var. XI 4; *Verruca* (pozneje *Dos Trentos*), tenens claustra provinciae, ib. III 48, 2; *Augustanae clusurae* porta provinciae finalibus locis (njih lokalizacija še ni definitivna), ib. II 5, 2; *Susa*, Procop. b. G. II 28 in 30, glej tudi L. Schmidt, *Germania* 11, 1927 (1928) 36.

¹⁷ Npr. *Universis Gothis et Romanis vel his qui portibus vel clusuris praesunt*, Cassiod. var. XVIII.

¹⁸ Glej zgoraj op. 16.

¹⁹ H. Zeiss, *Germania* 12, 1928, 25 ss. L. Schmidt, *Germania* 11, 1927 (1928) 36.

²⁰ Vita Epiphani 177-MGH AA VII 105.

²¹ Not. dign. occ. I 43. V 139. XXXV 13. Cassiod. var. VII 4, glej tudi I 11.

*sula Curitana et Celsina*²² — po strateški nuji v sklopu Liburnije *Tarsaticensis*²³ — na njun obstoj, sicer bi na najobčutljivejši točki severne Italije, med retijsko in liburnsko sekcijo, zijala strateška vrzel. Vse to predstavlja hkrati nadaljevanje kasno-antične organizacije, ki jo proseva *Notitia dignitatum*; na to bazo kaže tudi kontinuiteta v rabi zadevnega tehničnega izrazoslovja²⁴ ter dejstvo, da so trdnjavske sekcije in s tem tudi sistem že med boji — vsaj delno — prevzeli Franki.

Situaciji prilagojeno in v skladu s političnimi tendencami so se frankovske tipalke zgodaj usmerile k Italiji, posebej, ko jim je po Belizarjevem vpadu v Italijo Vitigis za pomoč pri obrambi odstopil dolino Rône (534—536). Teudebert I. (537—548) je ob delitvi dobil Alemanijo, kolikor so jo posedovali Goti; vladal je torej področju Gornji Ren—Bodensko jezero—Alpe.²⁵ Vsekakor je Teudebertova dejanska oblast segla že 536 od Velikega Sv. Bernarda daleč na vzhod; do kod pa so segale želje in tendence, kaže 537 njegova poroka z Visigardo, hčerko langobardskega kralja Vacha.²⁶ Justinijanovo strategijo ob ponovnem zavzetju Ilirika — glavni cilj na zahodni fronti: zasesti Iliro-italska vrata, vzpostaviti kopno zvezo z Italijo — je skušal Teudebert zavreti delno z labilno koalicijo Bavarci-Langobardi-Gepidi ter z ofenzivo v Italiji in v Alpah. Koordinirano z bizantinsko ofenzivo v Iliriku je začel direkten vdor v Italijo 538. Leta 538 jeseni je *Savia* še gotska, naslednjega leta bizantinska, pot v Italijo je s tem nevarno odprta. V pismu na Justinijana okrog 540 izraža Teudebert, da sega njegova oblast *per Danubium et litem Pannoniae usque in Oceanis littoribus*,²⁷ s čimer se sklada podatek iz pisma retijskih škofov na vladarja Mavrikija 591, da so v treh škofijah akvilejske dieceze (*Beconensis, Tiburniensis, Augustana*) — skladno z okupacijo — frankovski škofje že bili posvečevali in bi še v drugih, če bi ne bil tega Justinijan odločno preprečil.²⁸ S Teudebertovo smrtjo 548 se je koalicija razdrobila, Bizancu je celo uspelo — v skladu z novo nastalom političnim položajem v Panoniji, predvsem zaradi Avarov — Langobarde pritegniti na svojo stran; Justinijan jim je 548 prepustil *polis Norikon* ter *ohyromata epi Pannonias*.²⁹ Z nenavadno formulacijo se je med poslednjimi ukvarjal R. Egger³⁰ in zelo prepričljivo pokazal, da gre za *Poetovio* in

²² Cassiod. var. VII 16.

²³ Jasno izrazil M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Radovi Inst. JAZU u Zadru 2, 1955, 273 ss. V začetku bizantinske vojne proti Gotom je bila v zahodni polovici imperija (Procop. b. G. I 15). Prim. tudi studijo M. Suića, *Liburnia Tarsaticensis*, v zborniku *Adriatica (Miscellanea G. Novak [1970] 705—716)*, ki prihaja glede zapornih zidov in obrambne organizacije na severo-vzhodni meji Italije do dokaj analognega zaključka, v kronološko in vojno-administrativno problematiko pa se ne spuša.

²⁴ Prim. izraze *claustra, comes, dux, limes* itd.

²⁵ Glej predvsem H. Büttner, *Die Alpenpolitik der Franken im 6. und 7. Jahrhundert*. Hist. Jahrb. 79, 1959, 62—88. Seveda brez prelazov v Italijo, ki jih je kontroliral še *praeses Retie* I. *Via Claudia* na Augsburg je bila zaradi roparskih Breonov nevarna.

²⁶ Paul. Diac. hist. Lang. I 21.

²⁷ MGH Ep. III 133, 20, prim. Agathias I 6.

²⁸ MGH Ep. II n. 20.

²⁹ Procop. b. G. III 33. 10.

³⁰ V studiji *Civitas Noricum*. Wiener Studien 47, 1929, 146 ss. = *Römische Antike und frühes Christentum* 1 (1962) 116 ss.

vzdolžne panonske utrdbe. Dodatno je mogoče njegovo argumentacijo podkrepiti z dejstvom, da je od nekdanjega Norika Justinijan v ekstremnem kotu razpolagal edino s poetovionskim, eventualno celejanskim območjem, da so Langobardi, pronicajoči s severa,³¹ bili zainteresirani ravno na tem; ostali del Norika in Alp z zaporami in Iliro-italskimi vrati pa se je pokoraval Frankom, ki so težili na vzhod, a jim je pot — kot smo videli — prav Justinijan odločno preprečil. Da je rekonstrukcija frankovskega teritorija v Vzhodnih Alpah pravilna, potrdijo dogodki leta 552. Ko se je Narzes z novo armado, v kateri so poleg bizantinske glavnine prevladovali enote Tračanov, Ilirov, Langobardov, Herulov, Hunov, Perzov in Gepidov od Salon približal mejam Benečije,³² je zaprosil frankovski štab za prost prehod.³³ Ta mu ga je odrekel, hkrati so Ostrogoti iz veronskega štaba poostrili stražno službo in izgradili zapore.³⁴ Evidentno je, da gre za julijsko-alpsko zaporno cono, ki je bila tedaj torej pretežno v frankovskih rokah. Škofa Vitalisa iz Altina, ki je zbežal k Frankom, je leta 567 Narzes, ob likvidaciji frankovske vzhodno-alpske oblasti, ujel v Aguntu in pregnal na Sicilijo,³⁵ kar kaže — skupaj z bojem proti herulskemu vodji Sindualu in Breonom 566,³⁶ oboje sta njegovi poslednji vojaški akciji —, da je štab tedaj posvečal izključno pozornost severo-vzhodni meji, več kot verjetno zato, ker je tik pred 568 že opazil sovražne mobilizacijske priprave. Proti koncu vlade Sigiberta I. (561—575) so Franki, izgleda, vzhodno-alpske pozicije v celoti izgubili, obdržali pa Retijo I in Wintschgau.

S tem dobi langobardski vdor v Italijo nov strateško-politični aspekt. Ne le pričakovano naraščanje avarskega pritiska po padcu Sirmija ter Narzesova odstavitev januarja 568, marveč predvsem frankovski poraz v Vzhodnih Alpah je Italijo na stežaj odprl; koridor do nje je bil 568 delno in začasno pod zelo oslABLJENO kontrolo, kar je Alboin z nenadnim vdorom³⁷ v Furlanijo in rapidno zasedbo Čedadu nemudoma izkoristil. Sedež prve langobardske kneževine — furlanske — v Čedadu, ključu vzhodno-alpskih zapor,³⁸ nazorno kaže, kaj je moralo najprej pasti in kaj je poslej — v hrbtu — moralo zanesljivo funkcionirati: varnostna služba na vzhodni meji.³⁹

³¹ Zadnji, ki je kompetetno analiziral ta proces, je bil J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien* (1962).

³² Nedvomno tudi po celinski poti, ne le po morju; leta 537 so Vittigis, Uligisalus in Asinarius v trdnjavi *Burnum* in globoko v Liburniji. Procop. b. G. I 16.

³³ Procop. b. G. IV 26. 18 ss.

³⁴ Procop. b. G. IV 26.

³⁵ Paul. Diac. hist. Lang. II 4.

³⁶ Povezavi med Sindualom in Breoni odločno in prepričljivo oporeka R. Heuberger, *Rätien im Altertum und Frühmittelalter* (1932) 154 ss.

³⁷ Vojna proti Gepidom bi bila povsem nepotrebna, če bi Langobardi bili tedaj projektirali izselitev. To dejstvo kaže na nenadnost njih odločitve, ki jo je usmerjala ponujajoča se prilika, meni E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches* (1919) 32 op. 12.

³⁸ Centralno vlogo Čedadu nakazuje MGH SRL 81 op. 6 in 188; prim. predvsem S. Stucchi, *Forum Iulii* (1951) 25.

³⁹ Kljub paktu z Avari meja ni bila niti ni ostala mirna. Prim. tudi M. Brozzi, *I primi duchi Longobardi del Friuli*, studija, ki je objavljena v tem letniku Arheološkega vestnika.

Obstoj sistema langobardskih kluž in kastelov razporejenih po markah na sploh spričujejo pisani viri.⁴⁰ Spričo identičnosti institucij *limitanei* in *arimani*,⁴¹ spričo langobardskega prevzema kasno-antičnih in bizantinskih vojaških nazivov⁴² s tehničnim izrazoslovjem in predvsem spričo dejstva, da je izgrajena bizantinska obramba, posebej mejna, obstajala — njen obstoj in delo spričujejo posamezne utrdbe, ki so se v Alpah še dolgo držale pred langobardskim pritiskom⁴³ — in da je morala po zasedbi, posebej na severo-vzhodu, langobardska mejna služba takoj funkcionirati, je jasno, da so Langobardi obstoječo bizantinsko-frankovsko, ki se je razvila iz kasno-antične, z organizacijo vred prevzeli.

Obstoj bizantinske sistematično razporejene vojne sile po severni Italiji spričujejo njihove vojne z Goti same, romanskemu jeziku pripadajoča imena kastelov, po Hartmannu (JÖAI 2, 1899, Bb. 1—14) tudi sistematika v razporeditvi utrb, ki so jih 568 in pozneje zasedli in prevzeli Langobardi, ter notica v Auctarium Havniense (extr. 4), ki sporoča, *Narses patricius cum Italiam florentissime administraret et urbes atque moenia ad pristinum decorem per annos XII restauraret*, pri čemer je za severo-vzhodno področje Italije treba upoštevati, da je z deli mogel pričeti šele po zmagi nad Franki, to je po padu Brescije in Verone 562 (AA IX 1-Chron. min. I 337). Venantius Fortunatus (v. Mart. IV 649 ss), ki je 565 iz Benečije potoval na dvor frankovskega kralja Sigiberta I v Metz prek Plöckna in po Pustriški dolini, prek sedel Reschen-Scheideck in Fernpass na Augsburg, omenja naslednje trdnjavske sklope *Osopus, Reunia, submontana castella, castrum Iulium Carnicum* ter *Aguntum* z okolišnjimi kasteli, ki kažejo, kako globoko je bizantinska oziroma frankovska obmejna stražna služba segala in kako načrtno zapirala — prejkone po sekcijskih enotah — vstopa v Italijo, tu konkretno v Furlanijo in Benečijo.

To je bilo tem lažje, ker so njene principe poznali in ker je prepričljiva misel, da so bile utrdbe in kluže zasedene predvsem z german-skimi enotami, ki so se — kot kaže presenetljivo lahek vdor — masovno predale ali umaknile.⁴⁴ Kastel *Meclaria* v *regio Zellia*,⁴⁵ *Iulium Carnicum*,⁴⁶ Val di Non⁴⁷ in druge postojanke kažejo, kako globoko v Alpe, posebej ob kočljivih vpadnicah sta segli langobardska kontrola in oblast. Sedež prve langobardske kneževine v Čedadu — njegov strateški pomen

⁴⁰ Liber pontif. v. Steph. II 43 (Duchesne, str. 452): *clusas Langobardorum*; ibidem v. Hadr. I 33 (Duchesne, str. 495): *a clusis Langobardorum fugientes*. C. Troya, Codice diplomatico langobardo dal 568 al 774 (1852—1855) str. 671: *clusis regni nostri*, itd.

⁴¹ Chechini, I fondi romano bizantini. Archivio giur. ital. Ser. 3, 7, 1907, 407 ss. R. Schneider, Die Entstehung von Burg und Landgemeinde in Italien (1924) 109 ss.

⁴² Npr. *clausurae, dux, iudex* itd.

⁴³ Npr. *castellum Anagni* v Val di Non (Paul. Diac. hist. Lang. III 9), Susa, Aosta, otok Amacina v Lago di Como itd.

⁴⁴ Tako meni R. Schneider (gl. zgoraj op. 41) 113.

⁴⁵ Paul. Diac. hist. Lang. IV 38. Lokalizacija je sporna slej ko prej (na Megverje, nem. Meglern poskuša R. Egger, [gl. zgoraj op. 5] 100 ss), pregled raznih mnenj navaja F. Kos, Gradivo I (1902) št. 146.

⁴⁶ Paul. Diac. hist. Lang. III 26, glej tudi VI 51.

⁴⁷ Paul. Diac. hist. Lang. III 9.

je Alboin takoj ocenil, ga rapidno zasedel, prejkone, ker je bil hkrati ključ vzhodno-alpskih zapor —, v Vipavski dolini in drugod dokumentirane arimanije,⁴⁸ trdnjave, ki jih po analizi listinskega gradiva v veliko verjetnostjo prisojamo Langobardom,⁴⁹ kažejo, da je tako vplivno-interesna kot akcijska sfera — kar je, *nota bene*, logično — segla globoko v Alpe tudi na Vzhodu. Prej navedeno skupaj z obstojem kasno-antičnih trdnjav ter strateška logika dovoljujejo sklep, da so se tudi v julijsko-alpski sekciji Langobardi takoj prilagodili starim že obstoječim okvirom in jih po situaciji in možnosti vzdrževali, razširjali ali opuščali.

Če se povrnemo k podatkom anonimnega geografa, nam postaja ob tem sinoptičnem pregledu jasno, da je orisal v jugovzhodnih Alpah vojno-administrativne enote pozno-gotskega in frankovskega obdobja, kar — končno — tudi sam trdi, ko večkrat zapisuje (tudi v karniolanskem in liburnijskem poglavju), da je čital in izpisoval »gotske filozofe«. *Carneola* in *Liburnia Tarsaticensis* sta novo nastala razvojna člena v traktu Italije *circa Alpes* in sicer v enoti *claustra Alpium Iuliarum* — okrajšano in prejkone na starih tradicijah imenovani *Alpes Iuliae* —, ki ju je izoblikovala priprava na vojno z Bizancem, pri čemer je igrala kot smo videli vlogo tudi maritimna vojna regija *insula Curitana et Celsina*. Nekateri podatki v Anonimovih virih so orisali prejkone tudi bizantinski prodor ne le po Dalmaciji, ampak tudi po Savi proti Ilirsko-italjskim vratom, ki jih je želel Justinijan zasesti — zato je *Emona* iz karneolskega sklopa izvzeta, ker je bila v bizantinski sferi — Franki pa so jih zapahnili in hkrati odtrgali *Noricum mediterraneum* od nekdanjega imperija, ki ga Anonymus ne navaja več oziroma stavlja vanj Karantance. Pred nami je torej položaj iz prve polovice in sredine 6. stoletja, tik preden ga preoblikujejo Langobardi, ki prevzamejo vzhodno-italjski obrambni sklop. Končno potrjuje še en argument, da so viri, ki jih je Anonymus črpal za severo-vzhodni kompleks Italije, iz navedenega časa. Da je oris nastal v obdobju pred Langobardskim vdorom, nakazuje namreč tudi presenetljivo dejstvo, da delo ne omenja Gradeža (lat. *Gradus*, it. Grado) — kamor je bil 568 umaknjen akvilejski nadškofijski sedež, premik, ki je na daleč in dolgo odmeval (prim. Paul. Diac. hist. Lang. 2. 10) — čeprav severno Italijo zelo izčrpno obdela.

Vloga vzhodnoalpskih Slovanov v igri teh silnic, dalje, sedaj vse bolj logično izstopajoča neposredna zveza med kasno-antično in srednjeveško Karneolo⁵⁰ ter problem Anonimove Valerije — *quae et Media provincia appellatur* — pa mora ostati téma za kak prihodnji kolokvij.

⁴⁸ Prim. M. Kos, K poteku slovenske zapadne meje. Razprave (Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani) 5-6, 1930, 336—375.

⁴⁹ Ibidem *passim*.

⁵⁰ V kar je M. Kos — Postanek in razvoj Kranjske, Glasnik Muz. druš. za Slovenijo 10, 1929, 21-39 — dvomil. Nikake opore pa nimamo, določiti za obravnavana mesta naknadne vrvke, če so se bili ti kdaj prikradli v originalni tekst. Preseneča, na primer, enkratni pojav pokrajinske oznake *Carneola*, spričo sicer večkrat za isto pokrajino v tekstu nastopajočih oznak *Carnech patria* in *Carnium patria*. Ali je *Carneola* že originalno stala v tekstu? Izraz *Carneola* porablja nato prvi spet Pavel Dijakon v Zgodovini Langobardov 6. 52) v drugi polovici 8. stoletja. S tem povezano je vprašanje, kdaj da je Anonymus sam živel? Gornja analiza kaže, da je vir ki ga je bil porabljal

ZUSAMMENFASSUNG

Alpes Iuliana

Der Quelle des Anonymus Ravennas nach ist *Carneola* das obere Savetal, nebst dem östlich vorgelagerten Krainer-Feld und wenigstens einem Teil des südlich anschliessenden Karstgebietes von Cerklje und von Innerkrain mit dem Birnbaumerwald.

Die so umrissene geographisch-politische Einheit steht der bekannten antiken Verwaltungsentwicklung fern. Die Angaben — von der Ueberlieferung völlig losgetrennt — scheinen eine neue politische Situation widerzuspiegeln. Zwei Verbindungsfäden sind meiner Meinung nach noch vorhanden und lassen das Zerrissene miteinander verbinden.

Alpium Iuliarum claustra reichen vom liburnischen *sinus Flanaticus* bis zum *Forum Iulii* jenseits der Julischen Alpen. Wenn wir *Carneola* und *Libur* das gesamte Territorium, das mit den spätantiken organisch angelegten *Wehrnia Tarsaticensis* des Anonymus zusammenlegen, erhalten wir genau, erstens, anlagen Italien im Nordosten systematisch abschloss, und, zweitens, das gesamte Territorium der antiken *Alpes Iuliae*. Des Anonymus Bezeichnung *Carneola quae et Alpes Iuliana antiquitus dicebatur* passt also genau auf die Phase der *Alpium Iuliarum claustra*.

Carneola hat sich nach der »Alpes Iuliana«-Zeit formiert und die Quellen, welche der Anonymus für dieses Kapitel benutzte, sind erst nach dieser Verwaltungsphase entstanden. Einiges zur absoluten Zeitbestimmung kann man aus der Zuweisung Emonas zur *Media provincia* erschliessen. Während der römischen Herrschaft wurde Emona nämlich niemals von Oberkrain und Karst verwaltungstechnisch abgetrennt. Mit einer Abtrennung kann man erst zur Zeit der ersten fränkischen Besetzung der Ostalpen rechnen. Es folgen die Quellenangaben. Darüberhinaus deutet dies auch Prokop (b. G. IV 26, 18) an mit der Erwähnung, dass das byzantinische von Dalmatien nach Venetien in breiter Front vordringende Heer im Jahre 552 die Franken um Einlass ersuchte. Die Genehmigung wurde nicht erteilt, die Pässe verammelt. Die Wege von Sirmium bis zu den Julischen Alpen (inclusive der Stadt Emona, wie dem Ravennas seine Quellen angaben; es ist dies die einzige Möglichkeit, die Abtrennung Emonas von Oberkrain historisch zu bekräftigen) und bis zur ostnorischen Grenze waren also in den Händen der Byzantiner, deren militärisches Vorhaben, den Landübergang — über die *claustra Alpium Iuliarum* — nach Italien zu erzwingen, zwischen beiden Weltreichen die gesamte damalige Ostalpen-Politik bestimmte.

Das Gebiet der *claustra Alpium Iuliarum* war — bis zum langobardischen Einbruch ins Friaul — zuerst in gotischen und nachher in fränkischen Hän-

za to pokrajino, iz srede 6. stoletja. Vprašanje o zanesljivosti pisca te geografije je bilo ponovno postavljeno in pozitivno odgovorjeno (na primer, B. H. Stolte, *De Cosmographie van den Anonymus Ravennas*, een studie over de bronnen van boek II—V [1949]). Kontrolo rokopisov smemo smatrati po edicijah Pinder in Parthey (1860) ter Schnetz (1942) kot zaključeno. Mislim, da računam upravičeno z navedbami v Anonimovem delu kot z dejstvi, ki jih je treba interpretirati. Manjka pa seveda še jezikovna in stilna analiza, detajlna in analitična kartografska obdelava, uvrstitev dela v geografsko-administrativno in poučno literaturo zgodnjega srednjega veka.

den. Eben diese Situation notierten die Quellen, die der Anonymus Ravennas für die Beschreibung von *Carneola* benutzt hat, was er — schliesslich — auch selbst angibt, wenn er beteuert, die »gotischen Philosophen« gelesen und exzerpiert zu haben. Dass die von Anonymus für nordöstliche Regionen Italiens benutzte Quellen vor dem langobardischen Einbruch 568 niedergeschrieben wurden, dafür spricht überdies die Tatsache, dass *Gradus* (it. Grado, slov. Gradež, ein bis in die Spätantike unbedeutendes Fischer- und Hafennest) nicht erwähnt ist, was nach der durch Kriegsereignisse bedingten Übertragung des erzbischöflichen Stuhles Aquileia's — ein lang und breit widerhallendes Ereignis — schier unmöglich wäre.

Vgl. die Anmerkungen im slov. Text, beide Karten und RE Suppl. XII (1970) Sp. 1569—1575, und den Aufsatz in den Akten »Roman Frontier Studies 1967« (1971) 171 ff.

LANGOBARDEN IN UNGARN

(Aus den Ergebnissen von 12 Forschungsjahren)

ISTVÁN BÓNA

Eötvös Loránd Universität, Budapest

Die Langobardenforschung ist ein ganz neuer Zweig der ungarischen Archäologie. Bis 1956 waren der Literatur insgesamt fünf langobardische Fundorte bekannt; doch war die Lage auch im pannonischen Grenzgebiet Österreichs nicht viel anders. Auf Grund des damals auch bei uns gebräuchlichen Periodendatierungs-Systems hielt man hier wie dort die wenigen Funde für die Nachlassenschaft der sogenannten »zurückgebliebenen« Langobarden: demnach hatte die pannonisch-langobardische Periode praktisch keine selbständige Archäologie. Nicht einmal die ganz selbständig und gesondert von der Archäologie arbeitende Geschichtsforschung konnte aus den spärlichen und einander widersprechenden Quellen die wichtigsten Marksteine der Geschichte der Langobarden in Pannonien fixieren. Der einzige fixe Punkt war das Datum ihrer Auswanderung: 568. Über den Zeitpunkt ihres Einzugs in Pannonien waren die Meinungen ebenso geteilt, wie über den Weg ihrer Wanderung. Einige meinten, sie wären entlang der östlichen Alpen nach Italien gezogen, während die Mehrzahl der Ansicht war, sie hätten vor ihrem Einzug in Pannonien einen grossen Bogen über die Theissgegend beschrieben.

Erst 1956, mit dem Erscheinen der ersten Zusammenfassung: »Die Langobarden in Ungarn« begann sich die Lage zu ändern. In dieser Arbeit gelang es uns erstmalig mit Hilfe des reichen langobardischen Friedhofs Várpalota, die Langobardenfunde unserer Museen zu sammeln und zu veröffentlichen, sie nach eingehenden historischen Untersuchungen archäologisch neu zu datieren und sie als allgemein gültiges historisches Quellenmaterial zu nutzen.

Dass dieses spärliche und lückenhafte Material keineswegs ausreichte, um als Ausgangspunkt bei der Lösung der sich neuergebenden archäologischen und historischen Probleme dienen zu können, war offensichtlich: kaum dass die Studie die Presse verlassen hatte, begann schon die weitere systematische Freilegung neuer langobardischer Fundstellen. Diese Arbeit dauert noch an.

Unterdessen wurde die archäologische Forschung den ganzen Weg der Langobarden entlang mit grossem Eifer vorangetrieben. 1961 erschienen B. Schmidts Zusammenfassung über die Thüringer und der Gepi-

den-Corpus von D. Csallány, mit dem die langobardische Archäologie auch im Osten abgegrenzt werden konnte. J. Werner bediente sich auch dieser beiden grundlegenden Arbeiten, als er seine 1962 erschienene Zusammenfassung schrieb, in der er alle, bereits früher publizierten ungarischen, österreichischen, mährischen und slowenischen Funde bearbeitete und in einem europäischen Rahmen eingefasst, auswertete.

Gleichzeitig mit seinem Buch setzte eine rege Forschungstätigkeit ein. H. Mitscha-Märheim veröffentlichte nacheinander die Friedhöfe von Mistelbach, Steinbrunn und Poysdorf, von denen bis dahin nur Vorberichte erschienen waren; F. Hempel legte neue Friedhöfe frei (Rohrendorf, Erpersdorf), und machte sie bekannt; jetzt ist die Ausgrabung von F. Adler in Oberbierbaum an der Reihe. Die merowingerzeitlichen Funde in Böhmen hatte B. Svoboda (1965) in einer grundlegenden Zusammenfassung veröffentlicht. Nacheinander erschienen auch die Publikationen der wichtigen, in den Depositarien der italienischen Museen aufbewahrten Langobardenfunde: unlängst der Corpus der langobardischen Keramik und wir hoffen, alsbald auch die vollständige Publikation der grossen Friedhöfe von O. von Hessen begrüßen zu können. Aber auch Ungarn war auf diesem Gebiet nicht zurückgeblieben: K. Sági hatte den schönen langobardischen Friedhof von Vörs ausgegraben und publiziert; A. Kiss berichtete über einige wichtige Gräber bei Mohács. Wenn auch die Publikation des grossen Friedhofs von Kranj in Slowenien fertig sein wird, kann man getrost behaupten, dass in einigen Jahren die Rolle der Langobarden in der Völkerwanderungszeit — zwischen 450 und 650 — in einem ganz neuen Licht erscheinen wird. Zum ersten Mal werden wir einen tiefgreifenden und zeitgemäss modern Einblick in die Wanderung eines Volkes und in die verschiedenen Etappen seines Zuges gewinnen können.

Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften habe ich 1957 die Arbeit mit dem Ziel begonnen, alle langobardischen Fundstellen zu authentisieren und — wenn möglich — ganz freizulegen, sowie neue Fundorte aufzuspüren.

Heute sind bereits 350 neue Gräber freigelegt. Im ersten Augenblick mag es wenig scheinen. Wenn wir aber an die grosse Ausdehnung der Friedhöfe und an die lockere Ordnung der Bestattungen denken (in Kajdacs z. B. fanden sich auf einer 120×80 Meter grossen Fläche 43 Gräber), ferner an die verblüffende Tiefe der Grabgruben (in Szentendre betrug die Durchschnittstiefe der Gräber 290 cm, aber es gab auch 4–5 m tiefe Grabgruben), dass ausserdem die meisten Gräber in verbauten Gebieten liegen (unter Höfen und Gärten) so sehen wir, dass auf die Freilegung der Gräber viel Mühe angewendet werden musste. Und schliesslich möchte ich bemerken, dass es sich nur um eine Generation handelt haben mag; so werden wir die oben genannte klein scheinende Zahl nicht für unbedeutend halten.

Jetzt gibt es sozusagen keine Einzelfunde mehr. In acht — früher unbekannten — Fundstellen haben wir Nachgrabungen vorgenommen und es gelang uns, die Fundorte zu authentisieren und freizulegen. Wir haben 15 neue Fundorte entdeckt. Es konnten mehrere Friedhöfe ganz freigelegt werden (Hegykö, Szentendre, Bezenye, Kajdacs, Tamási, Vörs),

die neue Gesetzmässigkeiten erkennen liessen und auch statistisch wertbar sind. Zusammengefasst bedeutet dies: während die Monographien der Jahre 1956 und 1962 von 15 ungarischen Fundorten mit etwa 100 Gräbern berichten konnten, sind es heute 30 Fundorte mit insgesamt 470 Gräbern.

Bedeutsamer noch als die Quantität ist aber die Qualität der Ergebnisse. Es versteht sich wohl von selbst, dass wir gegenwärtig von einem jeden Friedhof einen Gräberfeldplan und von einem jeden Grab einen Grabplan und fotografische Aufnahmen besitzen, wobei die Besonderheiten des Ritus und der Tracht notiert werden. Früher wussten wir beispielsweise nicht, dass die Langobarden auch in Särgen begraben wurden. Derzeit sind uns etwa 100 Sargbestattungen bekannt, bei denen wiederum verschiedene Typen beobachtet werden konnten. Wegen der fachgemässen Ausgrabungen hat sich das Fundmaterial vervielfacht. Wir besitzen 100 neue Fibeln; anstelle der früher bekannten vier Gefässe mit eingestempelten Ornament gibt es nun 32 Stück; Eisengegenstände und -geräte gab es früher sozusagen überhaupt nicht: gegenwärtig besitzen wir Hunderte davon.

All dies möchte ich noch mit folgendem ergänzen: bei den fundamental wichtigen Vorarbeiten der pannonisch-langobardischen Archäologie haben wir in den vergangenen Jahren beachtliche Fortschritte erzielt: einesteils durch Entdeckung spätrömischer Gräberfelder aus dem 5. Jahrhundert, anderteils von Siedlungen und Friedhöfen der prälangobardisch-germanischen Bevölkerung des 5. und frühen 6. Jahrhunderts. Die Ergebnisse sind — gemessen an früheren — ermutigend, aber etwas gering. Hier sei noch bemerkt, dass die pannonisch-langobardische Archäologie sich ebensowenig von jener der benachbarten Gepiden in der Theissgegend trennen lässt wie die Geschichte der Langobarden. Der Gepiden-Corpus umfasst zwar ein reichhaltiges Material (etwa 1100 Gräber), aber zeitgemäss freigelegte und gut beobachtete Gräber und Beigaben finden sich kaum darunter. Das Ziel unserer Forschungsteams ist, an wichtigen Punkten Gepidiens neue Gräberfelder zu erschliessen. I. Kovrig grub in Szanda 260, ich in Kishomok 78 Gräber aus. Weitere Forschungen sind sowohl in Ungarn als auch in Jugoslawien und in Rumänien im Gange. Bei den zukünftigen archäologischen Vergleichen werden diese neuen Siedlungen und Friedhöfe entscheidend sein.

Das Archäologische Institut der Ungarischen Akademie übernahm die Bearbeitung des anthropologischen Materials nach einheitlichen Methoden, von Niederösterreich über Westungarn bis nach Südtalien. Das italienische, österreichische, slowenische und ungarische Material hat Dr. Kiszely im wesentlichen schon aufgearbeitet. Hier wird auch die chemische Untersuchung dieses internationalen Knochenmaterials — des Leichenbrandes der wenigen Brandbestattungen der Donaugegend mitinbegriffen — durchgeführt. Bei den Skelettgräbern gibt Dr. I. Lengyel über Geschlecht, Lebensalter, Blutgruppe, über gewisse Krankheiten und auch über die Qualität der Nahrungsmittel Aufschluss. Es darf nicht unerwähnt bleiben, dass sowohl der Arzt-Chemiker, als auch der Anthropologe »blind« arbeiten, das heisst, dass sie das Knochenmaterial ohne irgendwelche Angaben erhalten. (Dies steht in krassem Gegensatz zu

der früheren »eingeflüsterten« Methode einiger Anthropologen.) Die Ergebnisse, die naturgemäss von seiten der Archäologie überprüft werden, sind nicht nur zufriedenstellend, sondern häufig sogar verblüffend.

Für die Untersuchung pflanzlicher-, Leder-, Textilien- und anderer organischer Reste des ungarischen Fundmaterials ist F. Miklós Füzes zuständig; Tierknochen (Hunde, Pferde und Lebensmittel) untersucht S. Bökönyi; die Analyse der Keramik ist Aufgabe von Gy. Duma, die der Metallgegenstände (damaszierte Schwertklingen) von Z. Szabó.

Die byzantinischen und langobardischen Quellen sind überaus wortkarg und sagen über die pannonischen Langobarden in sich allen nicht viel aus. Vom archäologischen Gesichtspunkt ist das um 640 in Italien geschriebene *Edictus Rothari*, das langobardische Volksrecht, dessen bedeutender Teil, wie der Autor aussagt »*antiquae leges patrum nostrorum, quae scriptae non erant*«, die uralten ungeschriebenen Gesetze der Väter enthält, als vorzügliche grundlegende Schriftquelle zu betrachten und ist in diesem Zusammenhang noch nicht genügend genutzt worden. Das gesellschaftliche Bild, wie es sich zusammen mit einigen wirtschaftlichen und religionsgeschichtlichen Angaben im Volksrecht abzeichnet, konnte bereits in den Komplex der archäologischen Beobachtungen eingebaut werden.

Im folgenden möchte ich in grossen Zügen die wichtigeren archäologisch-historischen Ergebnisse, die bis jetzt erkannt werden konnten, bekannt geben.

1. Endlich ist es uns gelungen die prälangobardische Grundbevölkerung Pannonies archäologisch zu erfassen, ohne aber die spätrömisch »pannonischen«, donauswebischen und herulischen Elemente eindeutig klar abtrennen zu können. Tatsache ist aber, dass die römisch-germanische Grundbevölkerung der Provinz bei der raschen »Umstellung« der Langobarden in Pannonien eine entscheidende Rolle gespielt hatte.

Ebenso wichtig ist die Tatsache, dass sowohl am österreichischen als auch am ungarischen Ufer des Fertő (Neusiedlersees) das geschlossene Weiterleben gewisser Volksgruppen dieser Völker unter der Langobarden-Herrschaft mit ganzen Gräberfeldern bezeugt ist. Es sind dies die Friedhöfe vom »Hegykö«-Typus. Namengeber ist der vollständig freigelegte Friedhof mit 81 Gräbern.

2. Die in zwei Etappen erfolgte Einwanderung der Langobarden ist geklärt. Aus langobardischen Quellen wurde bekannt, dass sie 42 Jahre lang in Pannonien gelebt haben, während die Langobarden in Pannonien in den byzantinischen Quellen erst 546/47, d. h., seit dem Audoin-Justinian-Bündnis erwähnt werden. Man hatte auch bisher versucht, diese etwa zwanzigjährige Zeitspanne zu überbrücken, doch sind alle diese Versuche (auch die meinen) bereits überholt. Südlich der Donau waren nämlich langobardische Friedhöfe von zwei unterschiedlichen Typen gefunden worden.

a. Gräberfelder vom Typus Szentendre: grössere Friedhöfe entlang der Donau-Strecke Wien—Budapest—Csepelinsel, mit 80—90 Gräbern, in der Nähe der einstigen Römerkastelle und der Donaufurten. In einem Teil dieser Gräberfelder sind nicht nur starke lokale Einflüsse bemerkbar, es können sogar lokale Elemente nachgewiesen werden. Das war die

langobardische Vorhut, die — wie aus dem in langobardischen Quellen angegebenen 42 jährigen Zeitabschnitt rückgefolgt werden kann — nach dem Tod Theoderichs des Grossen, als eine Auflockerung seines politischen Bündnissystems eingetreten war, um 526/27 in Nordpannonien festen Fuss fasste. Ihr Erscheinen könnte mit der Eroberung des Landes der Donausieben durch den Langobardenkönig Wacho (etwa 510—540) in Zusammenhang gebracht werden.

b. Gräberfelder vom Vörs-Kajdacs-Typus sind für den südlichen Teil Westungarns charakteristisch. Doch gibt es hier auf einer ebenso grossen Fläche wie bei den Friedhöfen vom Typus Szentendre nur halb so viele Bestattungen. Das bedeutet, dass die einzelnen Sippen (fara), die ungefähr gleich gross gewesen sein dürften, gleich grosse Flächen für ihre Totenäcker vorbestimmten. Doch wurden diese Friedhöfe nur halb so lang belegt.

In den Friedhöfen vom Vörs-Kajdacs-Typus waren die neuen »wil-den« Langobarden bestattet, die noch zumeist handgemachte böhmisch-mährische Keramik, nebenbei aber Schmuck und Metallgegenstände vom entwickelten pannonischen Typus besaßen.

Diese Friedhöfe liegen in dem Gebiet, das Audoin von Justinian I. zugewiesen erhielt und besetzte (früher ostgotisches Territorium); die neuen Siedler kamen — wie es durch ihre eigenartigen Grabriten bezeugt ist — aus dem Böhmischem Becken. Damit scheint die seit einem Jahrhundert diskutierte Frage durch die archäologischen Schlussfolgerungen, die sich aus den vollständig freigelegten Friedhöfen ziehen liessen, befriedigend geklärt.

3. Heute wissen wir bereits mancherlei, sogar Einzelheiten, über den Langobardenzug.

Unsere neuesten Entdeckungen sind die Urnengräber mit Leichenbrand: im Friedhof von Kajdacs fanden sich in dem für die Skelettgräber üblichen Abstand sechs Urnenbestattungen mit »Urnenharz«. Chemische Untersuchungen ergaben, dass es alte Männer waren, die am althergebrachten Brauchtum auch in der neuen Heimat festhielten. Und dennoch waren drei Urnen die modernsten pannonischen »Beutelgefässe« mit eingestempeltem Ornament. Bei den ersten Einwanderern beider Gruppen war die handgemachte Keramik der Elbgegend — die sogenannten swebischen Töpfe — noch häufig; nebenbei fanden wir 3—4 breitmündige »Schalengefässe«, die in Pannonien Nahrungsmittelbehälter in Skelettgräbern waren. Eine beinerne Taschenscheibe mit einem Loch in der Mitte, gewisse Elemente der Waffen, vornehmlich ein Teil der Lanzen- und Pfeilspitzen, von dem Trachtenzubehör Schuhschnallen und Taschengarnituren und einige Bronzereifen der Holzgefässe können als Hinweis für die Altheimat gelten.

Naturgemäss ist die Verkettung zwischen den pannonischen Langobardenfunden und denen aus Böhmen und Mähren sowie den österreichischen Landteilen nördlich der Donau recht eng, und wir können zahlreiche, sich sogar auf Details beziehende Entsprechungen zwischen Friedhöfen und Gräbern nachweisen, nicht nur im Material, sondern auch was die Tracht und die Bestattungsriten anbelangt. Wie bereits

erwähnt, könnten derlei Übereinstimmungen bei der Erforschung der früheren Wohnstätten einiger Volksgruppen der Langobarden vorteilhaft genutzt werden.

4. Am wichtigsten sind aber die Zusammenhänge zwischen den pannonischen und den frühesten Teilen der italischen Friedhöfe: noch niemals waren bessere Beweise für die Wanderung eines Volkes zum Vorschein gekommen. Man könnte z. B. einen Teil des reichen langobardischen Denkmalguts im Museum von Cividale (die Funde der Gräberfelder von S. Giovanni und Gallo) mit unseren Funden vertauschen. Im Zusammenhang mit dem eben Gesagten möchte ich darauf hinweisen, dass der »Begriff« der frühitalisch-langobardischen Grabfunde, den S. Fuchs um 1940 noch auf Grund des Hampelschen Werks geprägt hat, was die Chronologie betrifft, heute schon überholt ist. Doch sollte von diesem Gesichtspunkt aus auch J. Werners Chronologie revidiert werden. In den vergangenen Jahren waren nämlich in Pannonien viele Fibeln, Schmuck, Schwerter und Keramik derart zum Vorschein gekommen, die man früher für »typisch italisch« gehalten hatte, und sie haben diesen Begriff grundlegend geändert. Die Datierung mehrerer frühitalischer Friedhöfe muss dem Jahr 568 näher gerückt werden, besser noch, sie sollten in das letzte Drittel des 6. Jahrhunderts umdatiert werden.

Die italischen Langobarden haben die frühere pannonische materielle Kultur unter byzantinischen, lokalen und zum Teil fränkischen Einflüssen viel rascher abgelegt, als man es früher voraussetzte, so dass uns ihre archäologische Kultur bereits an der Wende vom 6. zum 7. Jahrhundert in gewisser Hinsicht fremd scheint.

Die grosse kulturelle Wandlung der Langobarden vollzog sich noch in Pannonien: der Ablauf dieses Prozesses ist in den Friedhöfen deutlich verfolgbar. In den 20–40 Jahren, nachdem sie die Donau überquert hatten — hatten sie sich sozusagen vollständig »umgekleidet« und zogen dann nach Italien. Dies ist die grundlegend wichtige Bedeutung der pannonischen Epoche.

Nun, da wir vom Umwandlungsprozess sprechen, stellt sich die Frage: kann all dies chronologisch gewertet werden? Diese Frage kann nur mit äusserster Vorsicht beantwortet werden. Der Ablauf der Umwandlung ist in groben Zügen ungefähr folgendermassen klassifizierbar: 1. Was *fehlt noch* aus der Kultur der pannonischen Periode nördlich der Donau? 2. Was *fehlt schon* aus der Kultur der pannonischen Periode in Italien? Dazwischen liegen insgesamt 20–40 Jahre, — gemessen an der zeitgenössischen Entwicklung eine sehr kurze Zeitspanne. Die Funde der böhmisch-mährischen materiellen Kultur (z. B. die handgeformten Gefässe vom Elb-Typus) sind in Pannonien nur theoretisch die frühesten, tatsächlich stammen sie aus Friedhöfen, die bis 568 belegt worden sind. In Wirklichkeit können wir sie nur dann den ersten langobardischen Siedlern zuschreiben, wenn dies durch den Grabzusammenfund, durch die topographische Lage des Grabes, usw. bestätigt ist, d. h., ziemlich selten. Die eigenartige pannonische Epoche lässt sich vielleicht durch die Rundfibeln mit lilafarbenem Glaseinsatz fränkisch-alemannischer Prägung chronologisch charakterisieren, denn diese wurden bis jetzt weder nördlich der Donau noch in Italien gefunden.

5. Mit der Zeit werden wir auch die von bedeutenden langobardischen Herzogen (duces) beherrschten Sippen auseinanderhalten können. Doch ist dies nur auf Grund von gewissen Detailuntersuchungen möglich, wie Material und Form ihrer Keramik (Abb. 1), hauptsächlich ihre eingestempelten Muster, gewisse lokale Perlentypen, die lokale Verbreitung kleinerer Schmuckgegenstände, Gürtelschnallen, usw. Nach derartigen Vergleichen vermuten wir nunmehr, dass der Herzog Gisulf seine friaulischen Langobarden grösstenteils aus den Sippen in Nord-Valeria geworben hatte, denen sich einige am Neusiedlersee wohnhaften germanischen Sippen, die in die langobardische Gemeinschaft eingeschmolzen waren, angeschlossen hatten. Die Fara Warnefrids, des Vorfahren von Paulus Diaconus, dürfte irgendwo im Flachland des Komitats Fejér gelebt haben. Adhamund, der Urgrossvater des späteren Königs Rothari von Brescia dürfte — wie es archäologische Anzeichen vermuten lassen — im Süden der Provinz Valeria (d. h. wahrscheinlich in Süd-Tolna oder Baranya) beheimatet gewesen sein und war unter der Führung von Alachis, des späteren Dux von Brescia, ausgewandert. Auch die Langobarden von Piemont wurzelten möglicherweise in Pannonien, doch können weitere Vergleiche gegenwärtig wegen des spärlichen Vergleichsmaterial kaum unternommen werden.

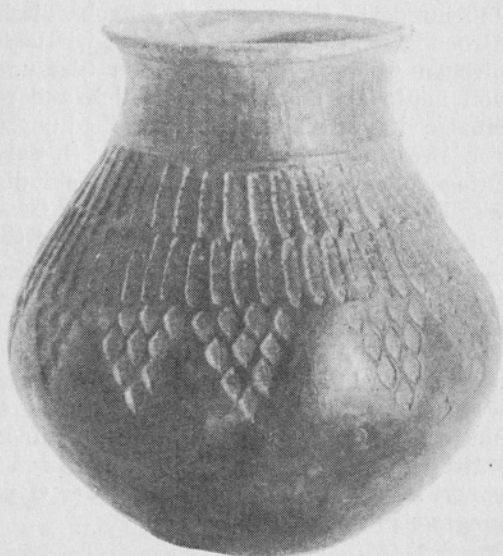

Abb. 1. Szentendre.
Grab 43

Sl. 1. Szentendre.
Grob 43

Demgegenüber beginnen sich in Italien die Spuren der Gepiden, die sich den Langobarden angeschlossen hatten, immer deutlicher abzuzeichnen. Besonders auffällig erscheint ihre Keramik im italisch-langobardischen Material. Bedeutsame Erfolge erwarten wir von der archäologischen Erforschung der Gegenden mit gepidischen Ortsnamen.

6. Bei der Zusammenfassung der jüngsten Forschungsergebnisse mussten wir überrascht feststellen, dass wir bisher keine archäologi-

schen Beweise dafür besitzen, dass Langobarden in Pannonien zurückgeblieben wären.

Siedlungen

Das pannonische Siedlungsgebiet der Langobarden nach der Besitznahme durch Audoin im Jahre 548 erstreckte sich südlich der Donau auf ein ebenso grosses Gebiet wie es die Langobarden vorher nördlich der Donau besessen hatten: dies bedeutet, dass das ganze Volk nach Pannonien übersiedelt war. Demnach ist es kein Zufall, dass die merowingerzeitlichen Skelettgräberfelder im Böhmisches Becken — wie B. Svoboda es richtig erkannt hatte — von dieser Zeit an nicht mehr belegt wurden.

Noch ist es uns nicht gelungen, in Pannonien die Spuren eines selbständigen langobardischen Dorfes zu erkennen. Doch bedeutet dies keineswegs, dass es desgleichen nicht gegeben hat, d. h., dass uns Siedlungsspuren überhaupt nicht bekannt wären. Die wenigen langobardischen oder prälangobardisch-germanischen Siedlungsfunde kamen fast ausschliesslich bei römischen Wachtürmen, Kastellen oder auf dem Gelände römischer Villen zum Vorschein. Nicht die Archäologen der Völkerwanderungszeit, sondern die Erforscher Pannoniens entdeckten in den obersten Schichten ihrer Ausgrabungen germanische Scherben aus dem 5.-6. Jahrhundert. Selbständige langobardische Bauwerke konnten jedoch nirgends ermittelt werden. Wenn wir bedenken, dass die meisten germanischen Gräberfelder römischen Siedlungen angeschlossen waren, sind von heute auf morgen schwerlich andere Ergebnisse zu erwarten. Das einzige italisch-langobardische Siedlungsmaterial ist in der Innenstadt von Brescia im Raum der Kirche S. Salvatore und des Teatro Romano zutagegekommen, ohne Spuren selbständiger Bauten. Auch in Pannonien war es nicht anders: Die gepidischen Gesandten warfen Kaiser Justinian vor, dass er den Langobarden zu viele Städte überlassen habe.

Aus der Grabzahl der Friedhöfe können wir auf zwei verschiedene Siedlungsformen der Langobarden in Pannonien — wie auch später in Italien — schliessen. Die Sippen (*fara*) lebten in den *vici*, — abgesehen davon, was diese Siedlungsform in Wirklichkeit bedeutet haben mag — ihre Hinterlassenschaft sind die grossen Friedhöfe. Die vornehmen wohlhabenden Familien lebten in den *curti* — alleinstehenden Landhäusern (*Gehöfte*), sie hinterliessen die kleinen Friedhöfe mit 4—6 Bestattungen (*Kápolnásnyék*, *Dör*, *Mohács*, *Gyöng*, *Máza*, *Budapest-Szépvölgyi Str.*, *Villa*). Die Friedhöfe der Gepiden lassen eine ähnliche Siedlungsweise erkennen.

Die soziale Ordnung

Über die gesellschaftliche Struktur der Langobarden unterrichten uns langobardische historische Chroniken und das Volksrecht. Es fragt sich nur, ob diese Gesellschaftsordnung bereits vor dem Italienzug der Langobarden gültig war und in welchem Masse sie sich mit der Aussage der archäologischen Denkmäler vereinbaren lässt. Ich glaube, dass wir beide Fragen befriedigend beantworten können. Wir wollen mit unseren Betrachtungen oben, gleichsam mit der Spitze der Pyramide beginnen.

Der König

Aller Wahrscheinlichkeit nach wurde in Pannonien nur ein langobardischer König — Audoin, Alboins Vater begraben. Wo und wie er bestattet wurde, wissen wir nicht. Ein Fürstengrab und das bei Brunn freigelegte Königsgrab von Žuran lassen vermuten, dass er unter einem grossen Hügel ruht. Aber es wäre nicht ausgeschlossen, dass er in irgendeiner altchristlichen Basilika einer Römerstadt bestattet, da doch in letzter Zeit an verschiedenen Orten der Donaugegend in städtischen Kirchen oder in Landhäusern reiche germanische Gräber — *infra muros* — entdeckt worden sind.

Herzog (dux)

Ein Fürstengrab wurde im vergangenen Jahrhundert bei Veszkény zerstört. Aus dem grossen Hügelgrab konnten nur zwei tauschierte Trensens und Bestandteile von zwei prächtigen silbervergoldeten Pferdegeschirren geborgen werden.

Adlige (adalingi)

Die ersten selbständigen Gräber langobardischer »adalingi« sind erst unlängst — leider ausgeraubt — bei Mosonszentjános gefunden worden. Das eine Grab, aus dem ein reichvergoldeter, mit grossen Knöpfen verzierter Schildbuckel und noch andere Fundreste zutage kamen, wird den reich ausgestatteten Adelsgräbern des merowingerzeitlichen Europa gleichgestellt. Aus der unweit davon entdeckten, ebenfalls ausgeraubten mächtigen Grabgrube kamen neben dem Schildbuckel mit der vergoldeten Knopfverzierung auch Analogien der prunkvollen Gürtelschnallen der gepidischen Adligen von Kishomok zum Vorschein.

Weitere Grabbeigaben waren maskenverzierte Bronzebeschläge eines Holzheimers, Spielzeug, rheinische Glasware, usw. Die Datierung der im Rheinland und in Schweden gefundenen Adelsgräber mit ähnlichen Schildbuckeln mit vergoldeten Knöpfen, wird zweifelsohne von dem jeweiligen Grabzusammenfund bestimmt, aber es ist eine bewiesene Tatsache, dass diese prächtigen Waffen bei den Gepiden und Langobarden bereits vor 568 gebräuchlich waren. Aus gepidischen Gräbern sind auch zwei Helmbruchstücke vom Baldenheim-Typus zum Vorschein gekommen, die es in Langobardengräbern bis jetzt leider nicht gab.

In Sippengräberfeldern fanden sich nur selten Gräber von Adligen. Zwei Beispiele sind uns aus dem Friedhof von Szentendre (mit 90 Gräbern) bekannt. Die riesigen, etwa 2 m breiten und 3 m langen Grabgruben waren 450—470 cm tief. Man hatte versucht, sie durch schweres Gestein gegen Grabplünderer zu schützen, aber es war vergebens. Der Mann ruhte in einer mit mächtigen römischen Steinplatten ausgelegten Grabkammer, über der sein Pferd bestattet war. Im Grab des »adaling« fand sich nur das Bruchstück eines Kammes, im Grab der »adalinga« hatten die Räuber neben einigen schönen Perlen auch ein Szepter oder einen Kopfschmuck aus Hirschgeweih zurückgelassen.

Die reichsten Männer- und Frauenbestattungen der Sippengräberfelder waren vermutlich die Gräber der Sippenhäuptlinge. Ihre Beigaben unterscheiden sich eigentlich nur dem Material und der Ausführung nach von denen der Freien. Aus ihren Gräbern kamen die Schildbuckel mit den Silber- oder versilberten Knöpfen, damaszierte Schwerter, die aus Feinsilber angefertigten, sorgfältig vergoldeten, mit vielen Knöpfen verzierten Fibeln zutage. In ihren Gräbern finden sich manchmal Jagdhunde, und zu ihnen gehören auch die selbständigen Hund- und Pferdebestattungen.

Um die innere Struktur eines Sippengräberfeldes klären zu können, unternahm ich mit den obenerwähnten Anthropologen und dem Arzt-Chemiker im Gräberfeld von Szentendre einen Versuch. Der Friedhof der ersten Eroberer eigneten sich besonders gut für derartige komplexe Untersuchungen, denn die ethnischen Unterschiede mussten besonders scharf hervortreten.

Der »adaling« und die »adalinga«, von denen oben die Rede war, gehörten dem nordischen Typus, der Blutgruppe A an, ihre Hauptnahrung waren Fleisch und Milch. Der folgenden wichtigsten und am zahlreichsten vertretenen Schicht gehörten die Freien — »arimanni« und ihre Frauen »arimannae« an.

Die »arimanni« oder »barones« (20 Kopf) gehörten in der Mehrzahl dem nordischen, z. T. — dem sog. Cro-Magnon-Typus an oder waren Mischlinge beider Typen, grösstenteils mit Blutgruppe A, sie waren grossgewachsene, gutgenährte Männer. Es wäre denkbar, dass sie miteinander verwandt waren (Tab. 1 A). Archäologisch: sie wurden mit vollständiger Bewaffnung begraben, d. h. mit Schwert, Lanze, Dolch und dem Schild mit eisernem Buckel (Abb. 2—6).

Von den »arimannae« oder »wirdiboras« (21 Kopf) gehörten verhältnismässig wenige Frauen dem nordischen Typus an (Tab. 1 B). In der Mehrheit handelte es sich um grazile, feingebaute mediterranische Typen oder Mischlinge, hauptsächlich mit Blutgruppe B. Ihr Cholesterin-Index blieb hinter dem der Germanen im allgemeinen zurück, dennoch waren sie ziemlich gross, und dürften die Töchter der örtlichen provincialen und der römisch-germanischen Führungsschicht gewesen sein. Archäologisch: es wurde ihnen die ganze Schmuckgarnitur mitgegeben, d. h. zwei Halsbroschen, Halskette, das Bügelfibelpaar mit oder ohne Schmuckanhänger (Abb. 7—14).

Die Freien wurden in Baumsärgen bestattet, ihre Gräber waren häufig mit einem auf Pfählen aufliegenden Schutzdach versehen.

Die Schichte der Halbfreien (bzw. Hörigen) war eine besondere germanische Schicht, langobardisch: »aldiones« genannt.

»Aldiones« (etwa sieben Kopf), waren zumeist Germanen, Langobarden oder Prälangobarden; dass die letzten Mischlinge waren, ist anthropologisch und an der Blutgruppe erkennbar (Tab. 2 A). Archäologisch: Bestattung nach germanischem Grabritus, häufig in Särgen, bewaffnet mit Lanze und Pfeilen. Ihre Ernährungsindexe waren beträchtlich niedriger.

Abb. 2. Hegykő. Grab 31

Sl. 2. Hegykő. Grob 31

Die »aldiae« (sieben Kopf) waren — wie es auch in anderen Gegenden der Provinz der Fall war —, provinzialer bzw. germanisch-römischer Abstammung (Tab. 2 B). Archäologisch: gemischter, vornehmlich aber germanischer Grabritus, mit dem für sie charakteristischen Schmuck: einfache Broschen und Halsketten.

In den anderen langobardischen Friedhöfen Pannoniens (Várpalota, Rácalmás, Kajdacs, Vörs, Bezenye) sind nur diese beiden Schichten nachweisbar, doch überwogen meist die arimanni-Bestattungen ($3/5$ — $2/5$, ja sogar $2/3$ — $1/3$). Das anthropologische Bild ist einheitlicher.

Überraschenderweise erschien im Friedhof von Szentendre noch eine vierte Schichte. Diese niedrigere Schichte gab es früher bei den Langobarden nicht und auch in ihrem Volksrecht hatten sie dafür kein eigenes Wort, somit übernahmen sie mit der Institution den lateinischen Ausdruck: servi, mancipii. Die Mitglieder dieser Schicht lagen ziemlich abgesondert von den Langobarden in Grabgruben geringer Tiefe, mitun-

HARIMANN (BARO)

Tabelle — Tabela 1 A

Grabnummer — Številka groba	7	8	9	11	14	15	17	25	30	32	32
Blutgruppe — Krvna skupina	A	B	A	A	A	A	A	A	A	A	B
Anthropologischer Typus — Antropološki tip	CM	CM	N	CM	NCM	inf	N	CM	CM	Mm	Mm
Körperhöhe — Telesna višina	180	165	168	170	175		179	163	170	174	178
Cholesterine-Index — Holesterinski indeks	21,3	12,1	20,2	21,0	17,3	21,2	19,7	17,8	19,7	18,1	21,1

Grabnummer — Številka groba	44	45	49	50	57	59	71	81	83	84	
Blutgruppe — Krvna skupina	A	B	O	A	A	A	AB	A	A	A	
Anthropologischer Typus — Antropološki tip	CM	iuv		CM	CM	inf	Mm	CM		N	
Körperhöhe — Telesna višina	171	134	160	160	170	105	176	180	172	173	
Cholesterine-Index — Holesterinski indeks	18,4	10,3	13,1	20,1	21,2	20,7	19,1	20,1	18,1	20,2	

HARIMANNA (WIRDIBORA)

Tabelle — Tabela 1 B

Grabnummer — Številka groba	A	10	23	26	28	29	31	33	35	36	40
Blutgruppe — Krvna skupina	B	O	O	A	B	A	A	O	O	A	B
Anthropologischer Typus — Antropološki tip	N	N	gr	Mm	CM?	MN	CM	CM	AM	M	A
Körperhöhe — Telesna višina	170	162	165	150	153	156	170	154	152	153	155
Cholesterine-Index — Holesterinski indeks	19,3	20,1	20,6	21,1	15,5	20,3	21,1	16,5	12,1	20,4	6,3

Grabnummer — Številka groba	43	48	54	56	60	61	62	64	66	68	85
Blutgruppe — Krvna skupina	B	O	O	O	O	A	O	A	A	O	B
Anthropologischer Typus — Antropološki tip	iuv	gr	N	CM	A	CM	iuv	CMN		N	M
Körperhöhe — Telesna višina	128	155	165	155	169	163	140	168		167	170
Cholesterine-Index — Holesterinski indeks	20,1	12,1	16,1	20,3	8,1	20,6	17,9	20,1	8,1	20,3	15,9

Tabelle — Tabela 2 A

Grabnummer — Številka groba	ALDIO							ALDIA						
	16	24	41	46	77	82	89	22	37	69	73	79	86	87
Blutgruppe — Krvna skupina	O	B	A	A	B	AB	O	O		O	AB	O	O	A
Anthropologischer Typus — Antropološki tip	CM	CMN	Mm	CM	inf	M	Mm	M		inf	A		inf	inf
Körperhöhe — Telesna višina	160	172	157	163	55	168	180			120	162	155	105	125
Cholesterine-Index — Holesterinski indeks	10,2	8,4	9,2	17,9		19,7	17,8	8,9		9,0	8,8	8,5	12,8	9,0

Tabelle — Tabela 2 B

Grabnummer — Številka groba	SERVUS						ANCILLA							
	13	51	75	78	80	88	19	38	39	53	67	70	72	76
Blutgruppe — Krvna skupina		A	A	O	O	O	A	B	A	B	O	O	B	B
Anthropologischer Typus — Antropološki tip		A	ACM					M	M	CM	AM		M	NM
Körperhöhe — Telesna višina		154	162	150	150	148	155	150	159	163	155	154	154	160
Cholesterine-Index — Holesterinski indeks		9,2	10,0	9,0	9,0	9,1	14,4	9,1	8,8	8,7	9,4	8,6	7,6	8,2

Legende — Legenda

CM — Cro Magnon (protoeuropäisch) kromanjonski
 (protoevropski)
 M — mediterran — sredozemski
 A — alpin — alpinski
 N — nordisch — nordijski
 Mm — mixomorph — miksomorfen
 AM — alpin + mediterran — alpinski + sredozemski
 MN — mediterran + nordisch — sredozem. + nordijski

NCM — nordisch + Cro Magnon — nordijski + kromanjonski
 CMN — Cro Magnon + nordisch — kromanjonski + nordijski
 ACM — alpin + Cro Magnon — alpinski + kromanjonski
 NM — nordisch + mediterran — nordijski + sredozemski
 inf — infans
 iuv — iuvenis
 gr — gracilis

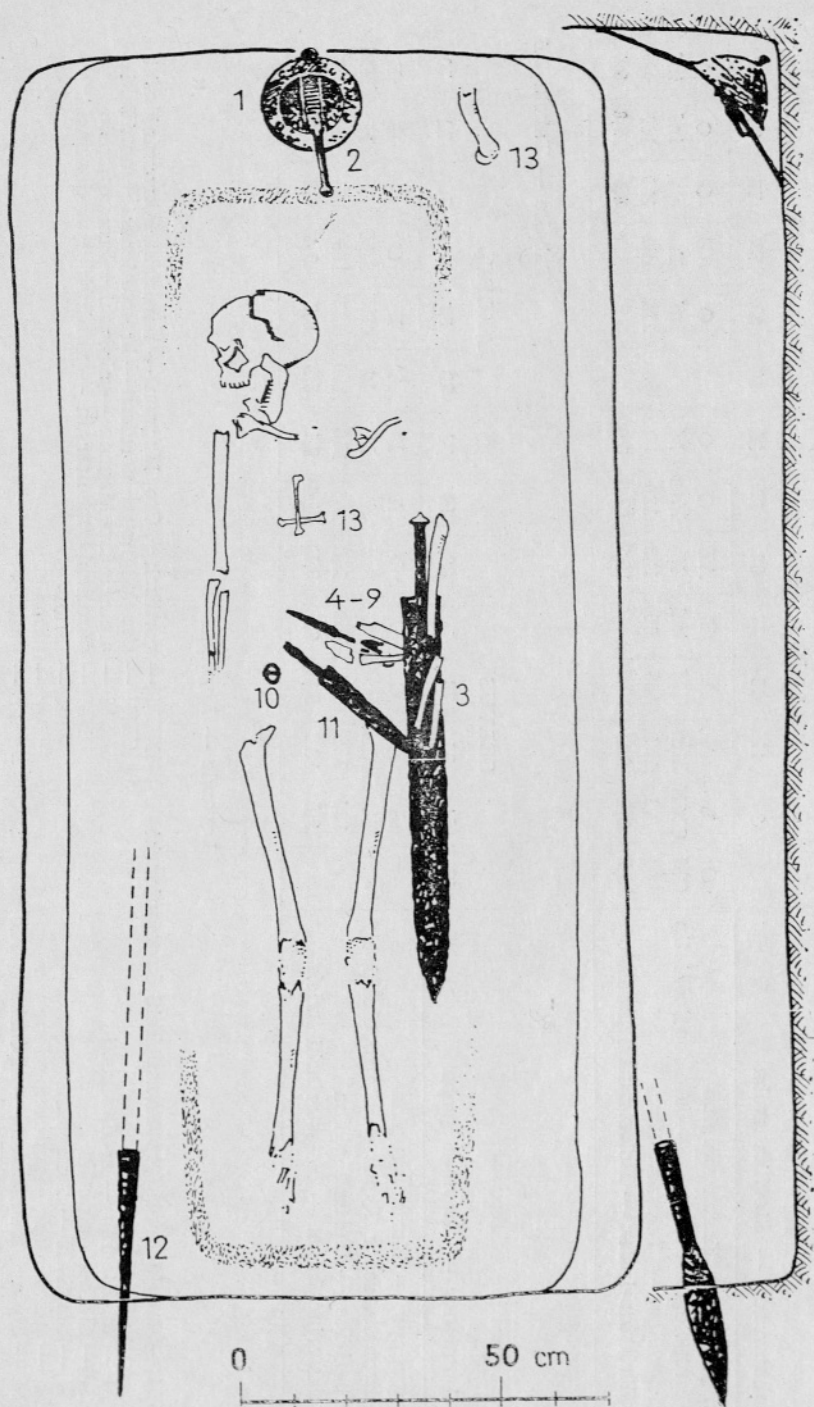

Abb. 3. Szentendre. Grab 44

Sl. 3. Szentendre. Grob 44

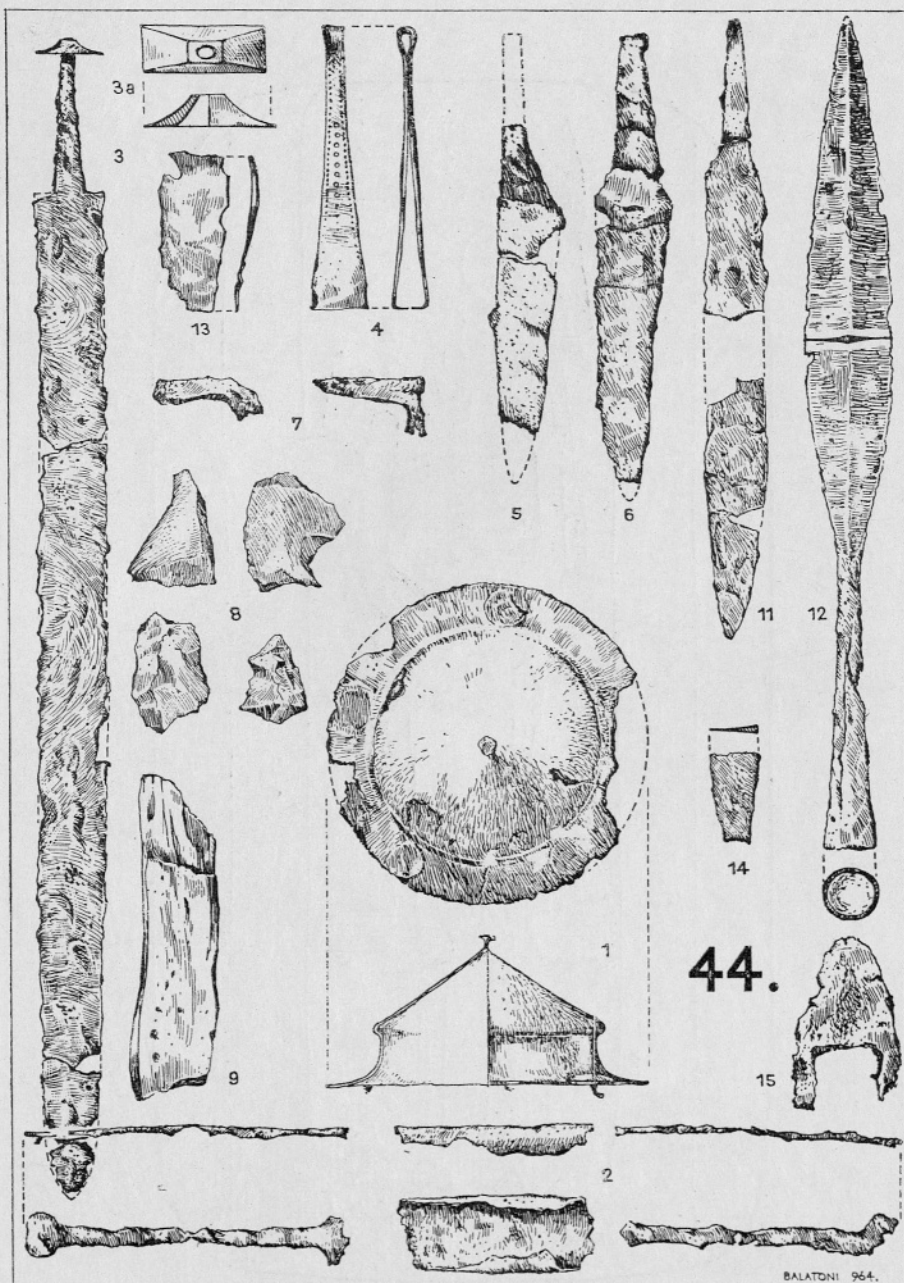

Abb. 4. Szentendre. Grab 44

Sl. 4. Szentendre. Grob 44

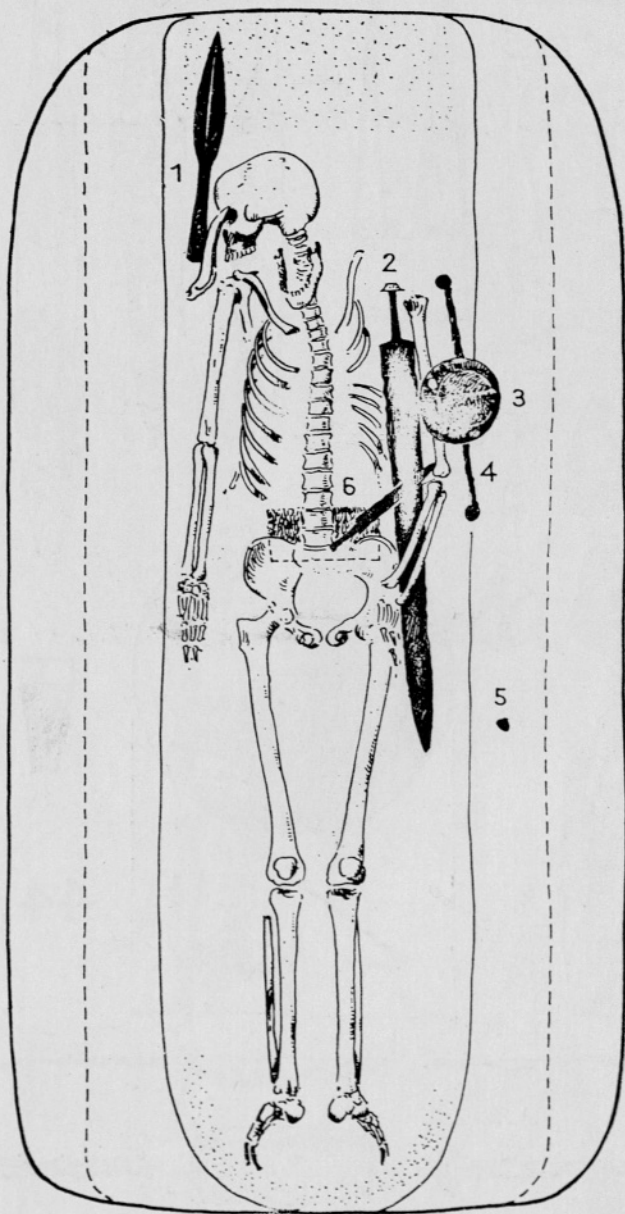

Abb. 5. Kajdacs. Grab 31

Sl. 5. Kajdacs. Grob 31

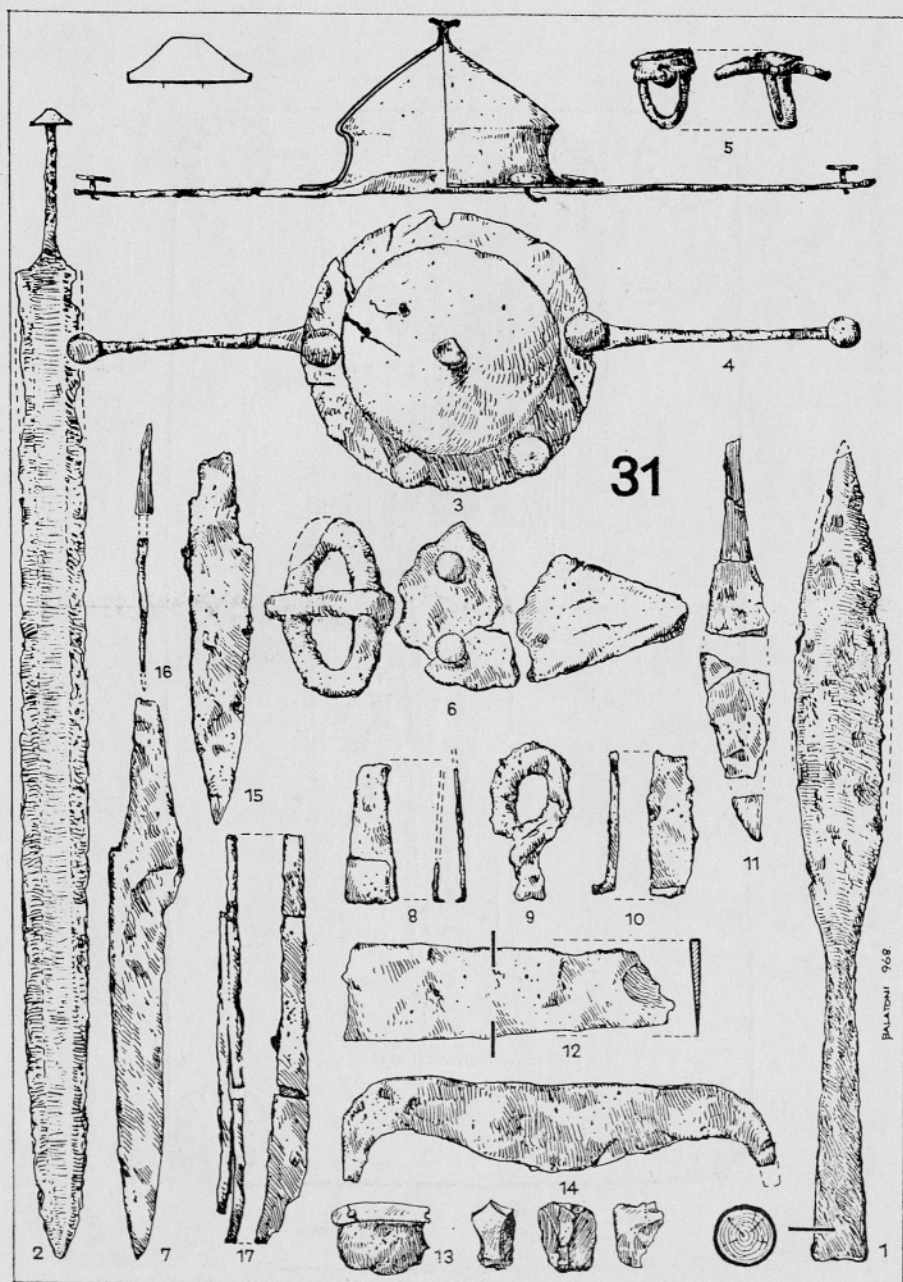

Abb. 6. Kajdacs. Grab 31

Sl. 6. Kajdacs. Grob 31

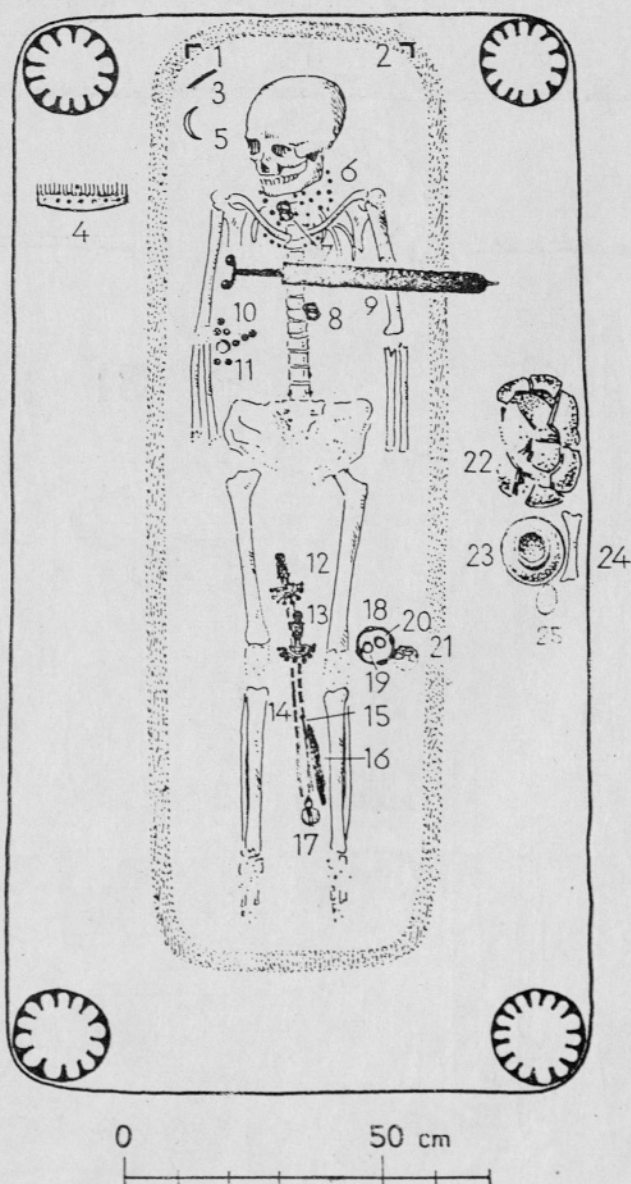

Abb. 7. Szentendre, Grab 56

Sl. 7. Szentendre, Grob 56

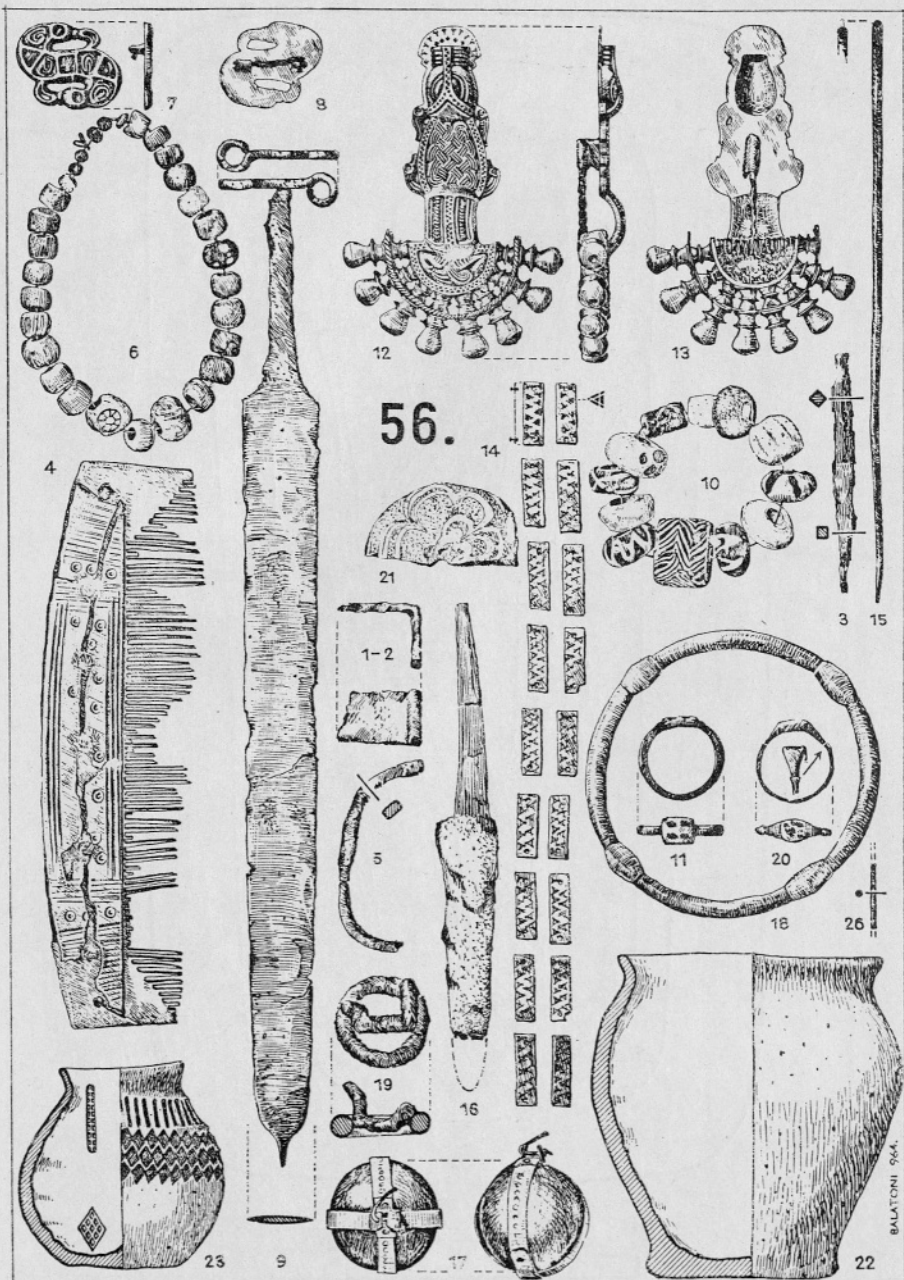

Abb. 8. Szentendre. Grab 56

Sl. 8. Szentendre. Grob 56

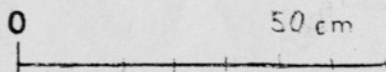
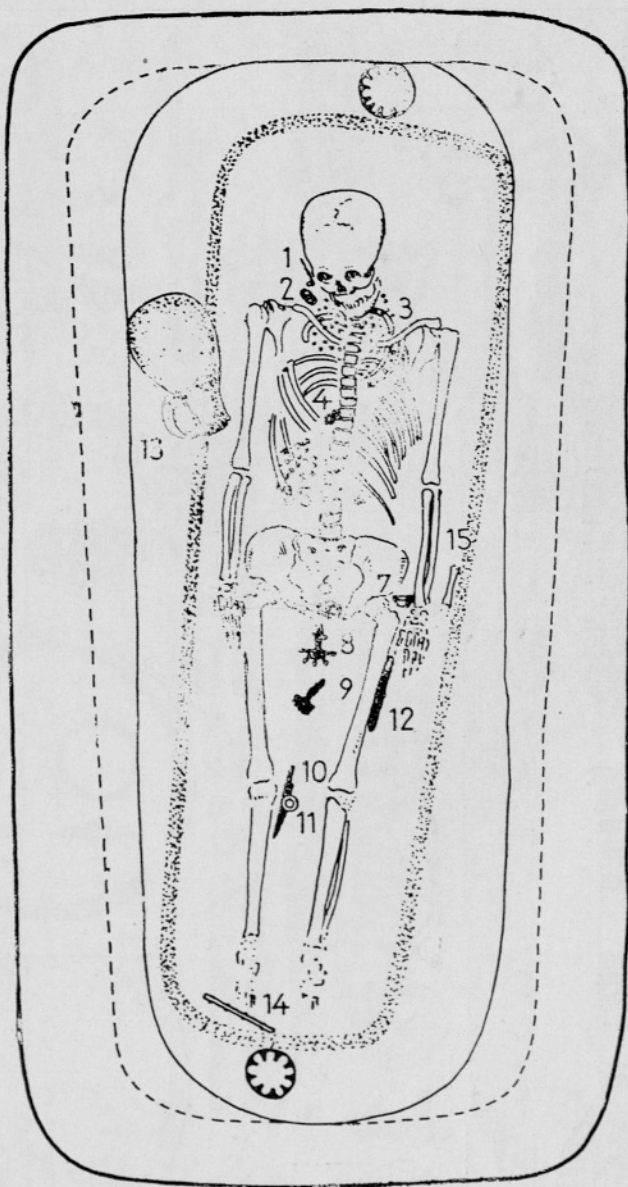

Abb. 9. Szentendre. Grab 33

Sl. 9. Szentendre. Grob 33

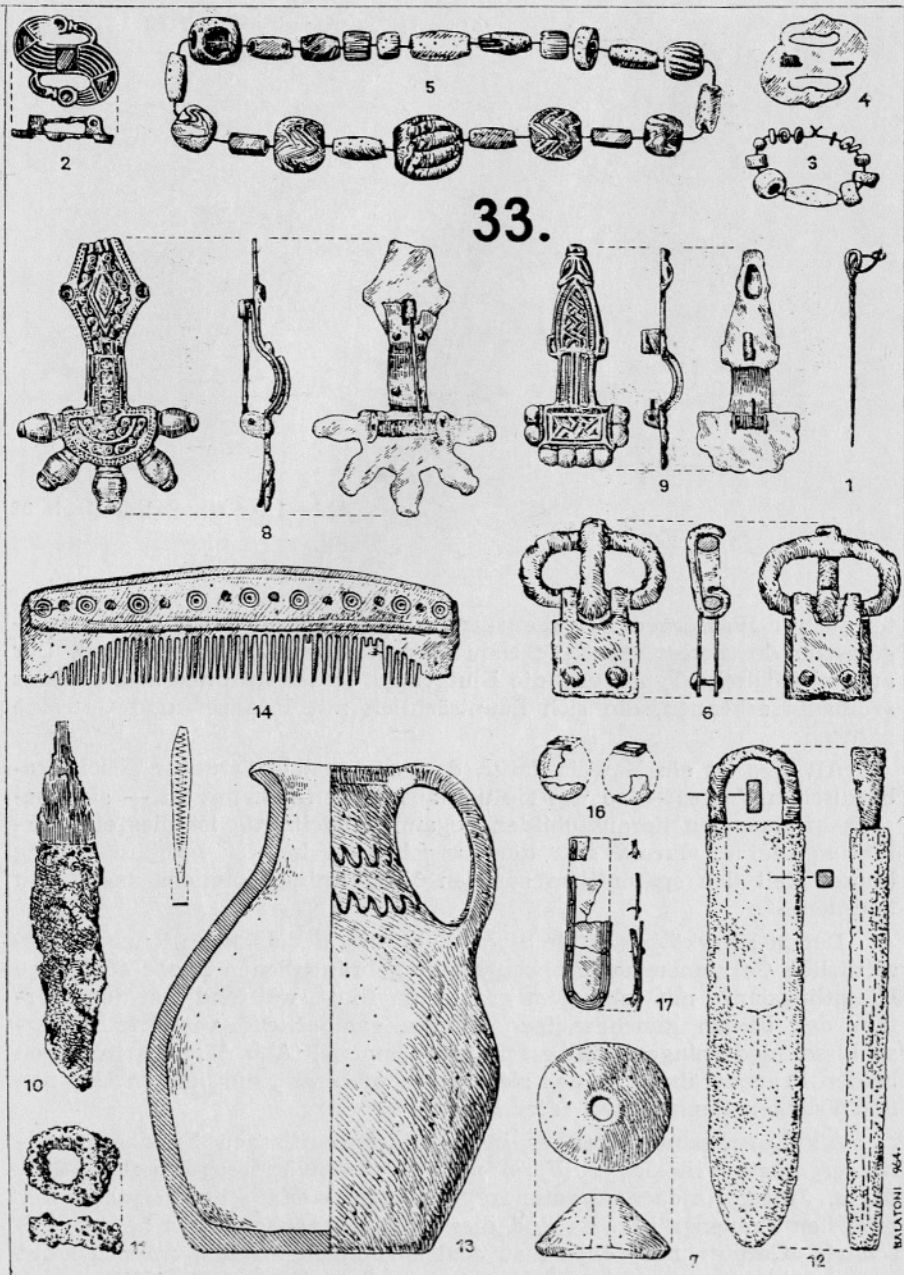

Abb. 10. Szentendre. Grab 33

Sl. 10. Szentendre. Grob 33

Abb. 11. Szentendre. Grab 33

Sl. 11. Szentendre. Grob 33

Abb. 12. Szentendre. Grab 32

Sl. 12. Szentendre. Grob 32

ter auch in Holzsärgen. Beigaben: ärmliche Trachtenstücke und Gebrauchsgegenstände (Perlen, Messer); Nahrungsmittel und Gefässe fehlten. Der anthropologische Typus und die Blutgruppe lassen in ihnen ausnahmslos »romani« erkennen, die sich hauptsächlich mit Pflanzen und Getreide nährten.

All dies ist ein Beweis dafür, dass die soziale Struktur des langobardischen Volkes — so wie sie uns aus Italien bekannt ist — sich bereits in Panonien herauszubilden begann. Gleichzeitig ist dies eine Erklärung dafür, warum sich die Langobarden binnen verhältnismässig kurzer Zeit den spätantiken sozialen Verhältnissen Italiens angleichen konnten.

Der in Hegykő bestattete Sippenhäuptling der dortigen langobardenzeitlichen Germanen hatte neben seiner gebräuchlichen Lanze auch eine Häuptlingslanze mit schmalem gravierten Blatt, während von den Gürteln der beiden gleichrangigen Frauen symbolische verzierte Silberschlüssel niederhingen (»Silberschlüssel-Damen«) (Abb. 15). Nur in diesen beiden Frauengräbern fanden sich »Küchenmesser«, die bei den Gepiden und Franken Rangzeichen edler Frauen waren.

Als Entsprechung gab es in den langobardischen Friedhöfen silbervergoldete Filterlöffel (Vörs) und »Webschwerter« (Várpalota, Kádárta, Jutas, Kajdacs, Szentendre) als charakteristische Beigaben der reichsten Frauengräber. Es sind dies ganz eigenartige, auch heute noch scharfe »Geräte«, mit denen man achtsam umgehen muss, um sich nicht zu schneiden; noch mehr: unlängst war eine damaszierte Klinge zum Vorschein gekommen. Dem Anschein nach waren diese symbolischen Rangzeichen nur der Form nach den einstigen hölzernen Vorbildern nachgebildet.

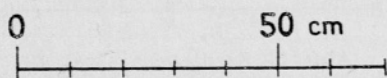
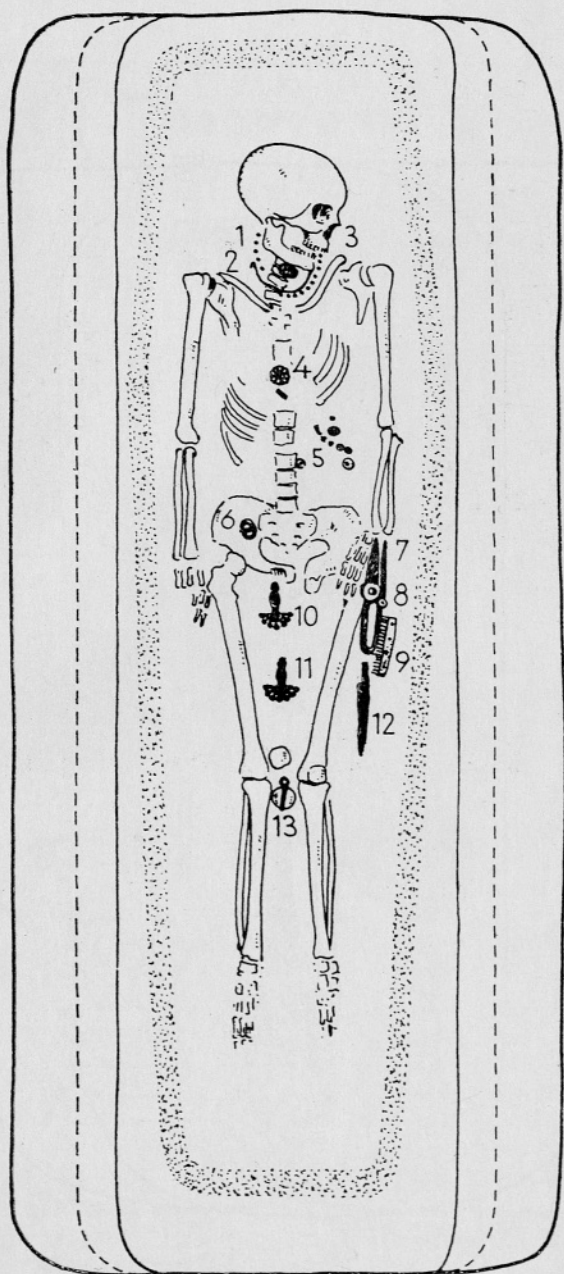

Abb. 13. Szentendre. Grab 53

Sl. 13. Szentendre. Grob 53

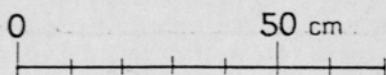
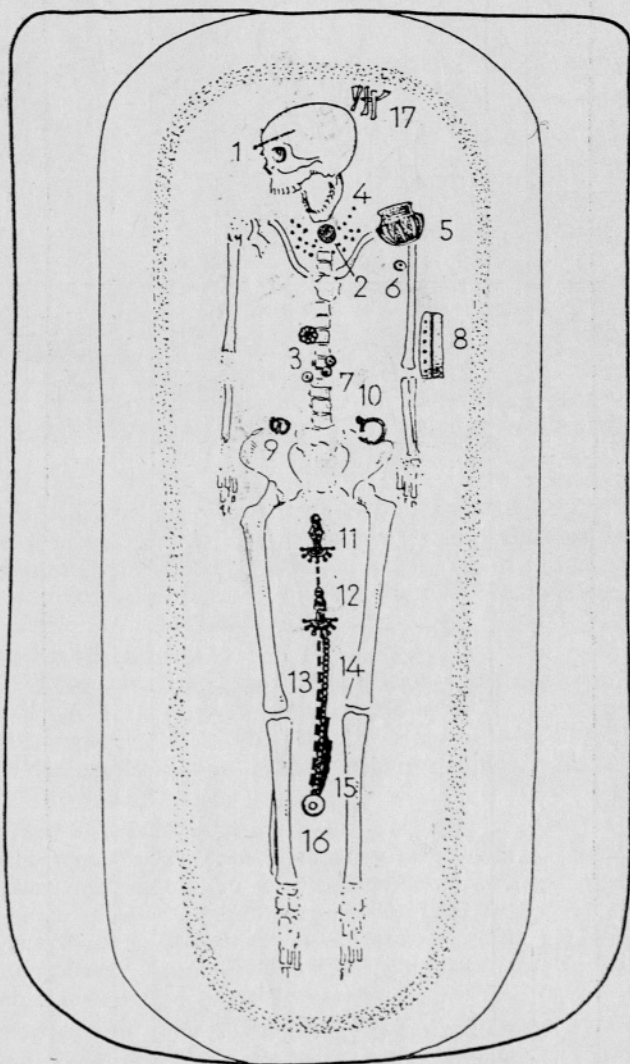

Abb. 14. Szentendre Grab 29

Sl. 14. Szentendre. Grob 29

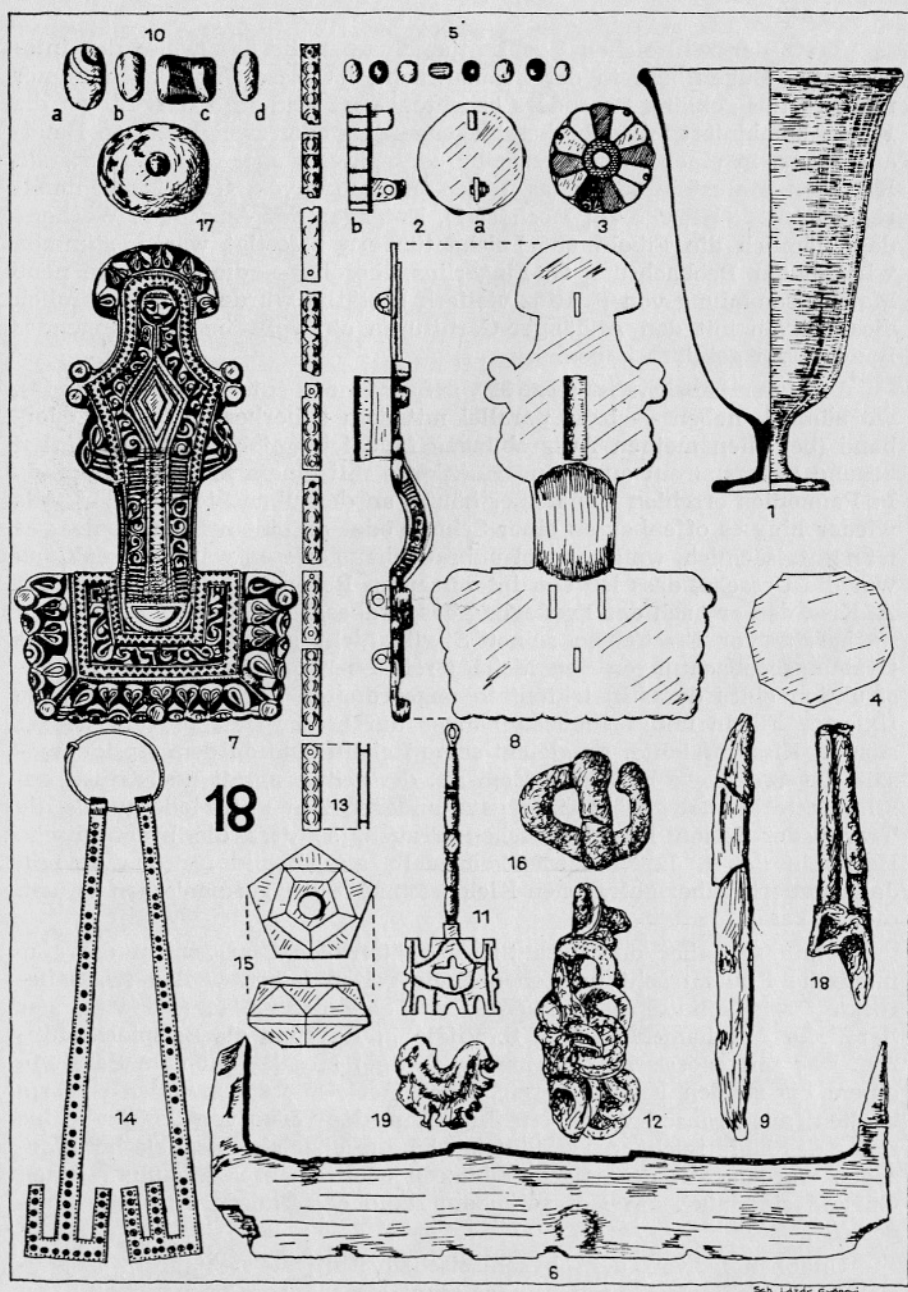

Abb. 15. Hegykő. Grab 18
Sl. 15. Hegykő. Grob 18

Tracht

Trotz der zahlreichen Beobachtungen über die Tragweise der interessanten Bügelfibeln in der Frauentracht, ist diese Frage noch immer nicht restlos geklärt. Besonders beachtenswert sind jene Gräber, wo die Fibeln kombiniert mit silberbeschlagenen ein- oder zweigliedrigen Bandanhängern in einer Schmuckscheibe oder einer Kugel (aus Bergkristall, Kalzedon, Kalkstein oder Glas) enden (Kápolnásnyék, Grab 2; Szentendre 29 und 56; Hegykő 18; Mochács 2). Entgegen der Ansicht J. Werners, dass nämlich die Fibeln auf Leinentüchern befestigt waren, stimmen wir mit der Beobachtung G. Fingerlins überein, — die durch die neue Materialsammlung von H. Hinz vielfach bestätigt wurde —, dass nämlich diese Fibeln mit den Anhänger-Garnituren ein vollständiges hängendes Bandsystem gebildet haben.

In dieser Hinsicht ist Grab 29 von Szentendre entscheidend (Abb. 14), wo nämlich neben — bzw. parallel mit dem silberbeschlagenen Lederband (bei allen meinen Ausgrabungen fand ich unter den Silberplatten braune Lederspuren) auch eine Eisenkette mit einem Messer herabhing. In Pannonien erschien das Messer häufig an derselben Stelle, andernfalls wieder hing es offenbar an einer Schnur oder an einem Lederriemen: es hing tatsächlich, weil es sonst unbrauchbar gewesen wäre. Dieses Grab war die Ursache, dass ich den interessanten Rekonstruktionsversuch von A. Kiss, den er nach der Freilegung des Grabes 2 von Mohács unternahm — bereits vor Erscheinen seiner Studie nicht gutheissen konnte. Die Grabungsbeobachtungen von Mohács reichen nicht aus, um die Rekonstruktion eines derartig tektonisch angeordneten Perlenschmucks sowie fixierter Fibeln und Schmuckanhänger durchführen zu können, wie es sich A. Kiss vorstellte. Er gleicht seine Rekonstruktion dem Apsidenmosaik der S. Agnese Kirche in Rom an: der schwere, mit Edelsteinen geschmückte Mantel gehört einer ganz anderen Zeit und Mode an als die Tracht der freien langobardischen Frauen, so dass die byzantinische Hoftracht des 7. Jahrhunderts keinesfalls als Vorbild für den um ein Jahrhundert früher getragenen Kleiderschmuck der germanischen Frauen dienen kann.

Wenn wir aber den byzantinisch-spätantiken Einfluss auf die germanische Frauentracht um jeden Preis gelten lassen wollen (wass berechtigt sein könnte), dann müssten wir eher das einfache Gewand der Sarah im Abraham-Mosaik in S. Vitale in Ravenna als Beispiel anführen. Das zeitgenössische (548 bereits fertige) Mosaik, auf dem Sarah in einem bis zu den Knöcheln reichenden Rock mit einem (etwa 6—8 cm breiten) mit Fransen verzierten Zingulum, das vorne von der Taille bis unter das Knie reicht, dargestellt ist, könnte eher als Parallele herangezogen werden. Mit derartigen, kürzeren oder längeren zingulumartigen Gürteln sind auch die Hofdamen am Rand des Theodora-Mosaiks dargestellt.

Unabhängig von dem byzantinischen Einfluss steht fest, dass es sich in Pannonien um breitere oder schmälere, längere oder kürzere, von der Taille lose herabhängende Bänder handelt. Problematisch dabei ist — meiner Meinung nach — das Verhältnis zwischen dem Zingulum und

den schmalen silberbeschlagenen Bändern. Die Fibeln waren — was auch durch organische Reste bezeugt ist — wahrscheinlich auf den breiteren, zingulumartigen Bändern untereinander angebracht (Abb. 15). Nun fragt es sich, ob sich das breite, zingulumartige Band als Unterlage nach unten zu weiter fortgesetzt hatte oder ob unterhalb der Fibeln nur mehr die schmalen, mit (oder ohne) dem Metallrandschmuck verzierten Bandanhänger allein herabhangen.

Weitere Einzelheiten der Frauentracht sind weniger interessant. Die reicheren Frauen steckten ihr Haar mit bronzenen oder silbernen Haarnadeln auf, doch haben wir in den Langobardengräbern im Zusammenhang mit der Haartracht (im Gegensatz zu den Gepiden) keine Kämme gefunden. Perlenhalsketten hingegen trugen alle weiblichen Wesen bis zu den Säuglingen, was an ein blühendes Kunstgewerbe denken lässt — während bei den Gepiden Halsketten sehr selten waren. Jede freie oder halbfreie Frau trug S-förmige (Abb. 12) oder Rundfibeln unter dem Hals und inmitten der Brust, wodurch die Funktion der Fibel als Trachtenzubehör bestätigt ist. Dagegen haben wir so wenige Ohrgehänge, Armbänder und Ringe gefunden, dass es darüber nichts auszusagen gibt. Häufiger sind die mit schönen, bunten, grossformatigen Perlen bestickten Beutel (zuweilen mit Nadel und Schere darin), die die Frauen vorne links trugen. In jedem Fall hielt ein Gürtel das Gewand zusammen.

Dass die Männertracht aussergewöhnlich einfach war, wissen wir nicht nur aus den Grabbeigaben, sondern auch aus zeitgenössischen Quellen. Alle trugen Leinengewänder mit einem Gürtel, an dem links rückwärts der Beutel befestigt war, in dem das Feuerzeug, Messer, Schleifstein, Lochbolzen, Haarpinzette, manchmal auch eine Schere und allerhand Kram Platz fand.

Die eisernen Schuhschnallen in der Nähe der Knöchel bei vornehmeren Kriegern deuten auf die Schuhriemen hin. Sie sind ziemlich selten, denn offenbar wurden die Riemen zusammengebunden, was auch bei der spätrömisch-byzantinischen Tracht einen sozialen Unterschied bedeutete.

Religion

Prokopios erzählt, dass i. J. 547 die langobardischen Gesandten — die Gepiden lästernd — vor Justinian damit prahlten, dass sie was die Wesenheit Gottes betrifft, mit den Römern einer Meinung — das heisst, Orthodoxen bzw. Katholiken seien. Das war zwar übertrieben, obwohl aus einem Brief des Nicetius von Trier um 565 an die langobardische Königin Chlodoswintha (Tochter Lothars I.) offenkundig wird, dass im Lande des arianischen Königs Alboin auch Katholiken lebten. Die langobardische Fühlerschicht, die Herzoge und ihr Gefolge waren — wie Papst Gregor der Grosse und Gregor von Tours berichten — eifrige Arianer, und als solche in Italien Anfangs scharfe Gegner der römischen Kirche. Papst Gregor malt in seinen Werken ein anschauliches Bild des heidnischen Kults der Langobarden, an dem das Volk sogar in Italien noch festhielt.

Heiden, Arianer und Katholiken — davon ist in den Friedhöfen Panoniens — ebenso wie auch anderswo in Westeuropa um die Mitte des

6. Jahrhunderts — sozusagen nichts wahrnehmbar. Um diese Zeit waren die Franken bereits seit Jahrzehnten christianisiert, aber es finden sich weder in ihren Friedhöfen noch in ihren Fürstengräbern (ich denke vor allem an die Gräber in St. Denis und Köln) eindeutig christliche Symbole oder Abzeichen. Von den »Goldblattkreuzen«, die seit dem Ende des 6. Jahrhunderts bei den italischen Langobarden Mode waren, in Pannonien nicht einmal Vorformen bekannt. An typisch heidnische Bestattungsriten erinnern ausser einigen Brandbestattungen die ziemlich seltenen Nahrungsmittelbeigaben und die mitunter in den Gräbern angezündeten Opfer feuer, an das Gegenteil — einfach das Fehlen all dieser Bräuche. Die übliche Ostorientierung der Gräber, die Seltenheit von Gefäss-, Fleisch- und anderen Nahrungsmittelbeigaben deutet darauf hin, dass die pannonischen Langobarden in der Mehrheit Arianer waren. Die Unduldsamkeit anderen Religionen gegenüber war ihnen noch unbekannt (in Italien war es später eher eine politische Ideologie, genau so wie früher bei den Goten). In dem langobardenzeitlichen germanischen Gräberfeld von Hegykő sind z. B. auch die orthodoxen Christen — wahrscheinlich die späten Vertreter der romanisierten pannonischen Bevölkerung — mit auf der Brust gefalteten Händen, ohne Grabbeigaben bestattet. Auffallend ist, dass hier Gefässbeigaben fast ausschliesslich nur in Kindergräbern vorkommen. Bei den altchristlichen Sekten wurden erst die Erwachsenen getauft, damit kann vielleicht die Tatsache gedeutet werden, dass die noch nicht zu wirklichen Christen gewordenen Eltern ihre Kinder noch nach heidnischen Bräuchen bestatten liessen.

POVZETEK

Langobardi na Madžarskem

Odločilen napredek v studiju langobardskih starosvetnosti in zgodovine pomenijo predvsem naslednja dela:

I. Bóna, Die Langobarden in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 7 (1956) 183—244.

B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Heft 18 (1961).

D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubekken. Archaeologia Hungarica NS 38 (1961).

J. Werner, Die Langobarden in Pannonien (1962).

B. Svoboda, Čechý v době stěhování národů (1965).

Na eni strani se je jasno pokazalo, kako malo gradiva je na razpolago in kako različno ga razni avtorji interpretirajo, na drugi pa so te studije omogočile razmejitev arheoloških skupin, pospešile objavljanje v muzejih depniranega gradiva in nova raziskovanja (v Avstriji, Italiji in na Madžarskem). Hkrati si je Madžarska akademija znanosti zadala za nalogo, pospeševati in organizirati langobardske studije in jih sistemizirati. Posledica je, da je število najdišč — izključno grobišč — od 12 v letu 1962 že poskočilo na 30, število raziskanih grobov od 100 na 470, od katerih ima vsak kompletno dokumentacijo.

Vzporedno je napredovalo tudi raziskovanje predlangobardskega in gepidskega prebivalstva v Panoniji iz 5. in 6. stoletja. Akademija je omogočila tudi sistematično antropološko raziskovanje. Gradivo so poleg madžarskih institucij dale na razpolago tudi Avstrija, Jugoslavija in Italija. Strokovnjaki so ugotovili starost umrlih, krvno skupino, spol, nekatere bolezni, vključeno je raziskovanje organskih ostalin rastlinskega in živalskega izvora ter analiza keramike in kovinskih predmetov.

Anticipando sledi kratek pregled glavnih rezultatov langobardskih raziskav.

Uspelo je arheološko dokumentirati predlangobardsko prebivalstvo Panonije, ne pa še izločiti svebski in herulski arheološki material. Zanimiva je njegova koncentracija v širšem območju Nedžiderskega jezera (grobišča Herykő-tipa).

Po pisanih virih naj bi bili Langobardi v Panoniji vsega 42 (Paulus Diaconus in *Origo gentis Langobardorum*) oziroma 22 let (Codex Gothanus). Dejansko je uspelo odkriti dva tipa nekropol, (a) Szentendre-tip, relativno obsežne nekropole vzdolž Donave med Dunajem in donavskim kolenom, koncentrirane predvsem okrog limes-kastelov in brodov na Donavi ter (b) mlajše nekropole Vörs-Kajdacs-tipa, koncentrirane na madžarskem jugozahodu, vse kaže da tam, kjer je Langobardom Justinjan 548 dodelil provincialno sekcijo. Oba tipa se po pridevkih razlikujeta in v bistvu pojasnjujeta podatke v virih.

V langobardskih nekropolah so našli sporadične žgane pokope in odkrili nekaj starosvetnih pojavov (ročno izdelana keramika iz Polabja, posebnosti v orožju, noši, obroči za leseno posodje), ki bodo važni za intenzivnejše raziskovanje poti in zvez langobardskih migracij.

Podobnost v gradivu med langobardskimi nekropolami v Panoniji in Italiji (Benečiji in Furlaniji) je izredna. Preseneča tudi opazovanje, kako naglo so Langobardi asimilirali v Italiji lokalno, bizantinsko in frankovsko kulturo, podobno kot so v Panoniji naglo privzemali pozno-rimsko. Pri kronološkem opredeljevanju in analiziranju je seveda potrebna previdnost.

Ščasoma bo mogoče razločevati posamične rodove na osnovi langobardskega materiala (na primer, keramike, glej sl. 1, itd.), v Italiji pa gepidsko skupino v langobardski zvezi.

Nejasno ostaja, kako je z langobardskimi relikti v Panoniji po odselitvi leta 568.

Sistematična analiza teh studij kaže naslednje.

Poselitve. Obseg njih poselitve v Panoniji je tako velik kot je bil na Češkem, kaže, da so se priselili kot celota. Normalno je torej, da z njihovim odhodom na Češkem prenehajo merovinske nekropole v vrstah. Doslej še ni uspelo odkriti kako germansko vas v Panoniji, tudi ne langobardsko. Ponavljajoče se regularno število pokopov v eni nekropoli nakazuje dva tipa langobardske poselitve (kar velja tudi za italško fazo). Velike nekropole kažejo na rodovno (lang. *fara*) po vaseh, male pa na izbrane družine po dvorcih. Podobna členitev se pojavlja v gepidskih nekropolah.

Družbeni sloji. Vanje dajejo vpogled langobardske kronike in njih ljudsko pravo; arheološki elementi kažejo, da smemo podatke iz zapiskov, ki so nastajali v Italiji, delno aplicirati tudi na panonsko fazo. Kralj. V Panoniji je pokopan zgolj Auduin, prejkone v gomili (prim. germanski kraljevi grob iz 6. stoletja v vasi Žuran pri Brnu), kar pa se ne da dokazati. Vojvoda (*dux*,

princeps). Doslej je bil odkrit le en grob, ki bi ga mogli proglasiti za vojvodskega in sicer pri vasi Veszékény. Plemstvo (lang. *adalingi* m., *adalinga* f.). Posamične grobove so odkrili šele nedavno, tako v kraju Mosonszentjános (izropan grob, v katerem je bil ščit z zlatimi gumbi; blizu je ležal drug podoben z bogatimi pasnimi sponami, v njem je bilo tudi bronasto okovje lesenega vedra, igračke in porensko steklo). Plemiški grobovi so redki v rodovnih nekropolah. Dva — moški in ženski — sta bila ugotovljena na nekropoli Szentendre (celotna nekropola šteje 90 grobov): imela sta 4,50 m globoko in 2 × 3 m veliko grobno jamo, pokrito s težkimi ploščami (kljub temu pa sta bila izropana), na katerih je bil konjski grob. V moškem grobu so našli zgolj odlomek glavnika, v ženskem je ostalo še nekaj biserov (eden iz gorskega kristala italškega tipa) ter žezlo (?) iz jelenjega roga. V obeh primerih gre za nordijski tip in krvno skupino A. Osnovo prehrane sta tvorila predvsem meso in mleko. Najbogatejši v rodovnih nekropolah so seveda grobovi rodovnih poglavarjev (ščiti s srebrnimi gumbi, damascirani meči, srebrne pozlačene fibule, grob za lovskega psa in konja). *Arimanni* ali *barones* (odkopanih je bilo 20 skeletov), so enako kot zgornji nordijskega tipa. Bili so visoki, dobro hranjeni, krvne skupine A (tabela 1 A), pokopani vselej z orožjem (sl. 2—6). Žene *arimannae* ali *wirdiboras* — (21 skeletov, tabela 1 B) so mediteranskega tipa, krvne skupine B, morda rimsko-provincionalnega pokolenja, pokopane z vsem nakitom (sl. 7—14). *Aldiones* ali polsvobodniki (7 skeletov, glej tabelo 2 A) so bili pokopani po germansko, oboroženi s sulico in puščicami, slabše hranjeni. Njihove žene, *aldiae* (7 skeletov) so bile rimsko-provincionalnega izvora (tabela 2 B), pokopane na germanski način, s preprostim nakitom (sponke, ogrlice). V ostalih langobardskih nekropolah so našli predvsem grobove zadnjih dveh slojev, prevladoval je arimannski. V Szentendre-nekropoli se je pojavil še en sloj, to so bili siromaki, *servi*, pokopani ločeno od drugih slojev. Po krvni sliki so pripadali Romanom. Raziskave so pokazale, da so bili hranjeni izključno z rastlinjem in žitom. Socialno diferenciranje je pri Langobardih obstajalo že v panonski fazi in na tej osnovi so se lahko mnogo hitreje prilagodili razslojenosti v Italiji. Opozoriti je treba tudi na elemente materialne simbolike v družbeni delitvi. Rodovni poglavar v nekropoli Hegykő je imel v grobu bojno sulico in poglavarstvo sulico z ozkim graviranim listom, poleg njega pokopani ženi pa na pasu viseč okrašen srebrn ključ (sl. 15), nož; za Gepide in Franke znamenje plemkinj.

Noša. Še vedno ostaja nejasno, kako so žene nosile ločne fibule. Prej-kone so bile skupaj z garnituro obeskov nanizane pasovno, kar avtor podrobno obravnava (sl. 14). Kot zanimivost je treba omeniti, da imajo vse langobardske žene, tudi deklice, biserne ogrlice (močna obrt), medtem ko so le-te pri Gepidih redkost. Glavniki so v ženskih grobovih zelo redki. Okroglo fibulo ali tako v obliki črke S (sl. 12) je nosila vsaka žena pod vratom ali na prsih; nosile so tudi z bisernimi ploščicami obšite mošnje in vselej pas. Moška nošnja je bila preprosta. Platnene obleke s pasom, na katerem je bila levo zadaj mošnja s kresilnikom, nožem, brusom, luknjačem, pinceto, včasih s škarjami in drugimi drobnimi predmeti. Sponke za čevlje so redke.

Religija. Vodilni sloj je bil arijanski, bilo pa je med Langobardi razširjeno tudi krščanstvo (dokumentirano posebej za Alboinov čas), arheološko to ni ugotovljivo, tako kot tudi ne pri Frankih in drugih.

I PRIMI DUCHI LONGOBARDI DEL FRIULI E LA POLITICA BIZANTINA VERSO IL DUCATO

MARIO BROZZI

Cividale del Friuli

Convocati in occasione della Pasqua i Longobardi, fatti distruggere tutti i villaggi (dopo quarantadue anni di permanenza in Pannonia) acciocché nessuno potesse cedere al desiderio di restare, Alboino, nella primavera dell'anno 568, mosse col suo popolo verso le più fertili campagne italiane e, superata con estrema facilità la resistenza dell'Impero, occupò Forum Iulii (Cividale).¹

La scelta non avvenne a caso: dopo la distruzione di Aquileia (a. 452) Forum Iulii, già fortificata nel Basso Impero, doveva essere non solo la fortezza più vasta della Regione,² ma, soprattutto, la più efficiente da un punto di vista militare.³

E di questo importante particolare i Longobardi, già federati dell'Impero, dovevano essere a perfetta conoscenza.

Appare perciò più che logico che Alboino puntasse proprio su Forum Iulii, onde costituirvi la sua prima base militare.

L'occupazione dell'«oppidum» sembra sia avvenuta «sine aliquo obstaculo»,⁴ di modo che la città non dovette subire gravi danni (e ciò è molto verisimile perché la distruzione non avrebbe nociuto se non agli stessi invasori), mantenendo così intatta la sua fisionomia tardo-antica.

Alboino, prima di proseguire nella conquista delle Venezie e della Liguria, al fine di avere evidentemente difese le spalle da eventuali incursioni avariche, decideva di affidare le prime terre occupate al proprio nipote e marphais Gisulfo, «virum per omnia idoneum».

¹ Paolo Diacono, *Historia Langobardorum*, I, 7 e Mario Aveticense, *Chron. minor*, in M. G. M. p. 238: «Alboenus cum exercitu reliquens atque incendens Pannoniam patriam suam, cum mulieribus vel omni populo suo in fara Italianam occupavit».

² Paolo Diacono, la chiama, a differenza degli altri «castra», «oppidum». Nel *Catalogo Matritense* essa viene addirittura detta «caput Venetiae» (M. G. M. *Scriptores rerum Lang.* p. 81, n. 6 e p. 188).

³ Un documento che testimonia le condizioni sufficientemente buone di Forum Iulii, dopo le prime invasioni barbariche, è la lettera indirizzata — 80 anni dopo l'incursione Unna — dal Prefetto di re Teodato ai magistrati di Aquileia, Concordia e Forum Iulii (Cassiodoro, *Variarum*, XII, 26, 2 in M. G. M. t. XII, p. 382). Il Governatore civile bizantino aveva la sua sede proprio in Forum Iulii.

⁴ Paolo Diacono, H. L. 4, 9.

Gisulfo, dal canto suo, per meglio proteggere le forze di invasione, chiedeva ed otteneva che si fermassero con lui le migliori »farae« e che gli uomini (primo nucleo di quelle arimannie che si sostituiranno alle stratie bizantine) fossero provvisti di un congruo numero di generose cavalle.⁵

Alla morte di re Clefi (a. 572) Paolo, tra i duchi Longobardi, ricorda ancora una volta Gisulfo.⁶

Altro non sappiamo di questo primo duca ed altro, pensiamo, non dovette apprendere lo storico cividalese dal ricordo (»ut fertur«, aggiunge egli stesso) delle tradizioni ancora vive ai suoi tempi, tra la »nobilitas« longobarda.

A Gisulfo successe il fratello Grasulfo.

A tal proposito gli storici sembra abbiano fatto un po' di confusione. Il Muratori⁷ sostiene infatti che il primo duca del Friuli fu Grasulfo. Altri scrittori, e sono i più, pensano invece che il Gisulfo »marphais« sia lo stesso che morì nell'anno 610.

In questo caso, supponendo che il duca assumesse i poteri tra i venticinque ed i trent'anni (non dimentichiamo che Paolo lo chiama »vir«), sarebbe morto a 72 anni circa, lasciando tutti i suoi figli in giovanissima età, tra cui uno che appena si reggeva in sella.⁸ Opinione anche questa per la verità poco sostenibile. Che il primo duca sia stato proprio Gisulfo »nepos et marphais« di Alboino, pensiamo — data la chiarezza del dettato di Paolo — non ci debbano essere dubbi.

E' molto probabile che l'equivoco sia sorto dall'aver trovato due duchi dello stesso nome a breve distanza di tempo l'uno dall'altro, senza che Paolo abbia creduto opportuno (ma lo sapeva poi?) fare una chiara distinzione. Né d'altro canto fa menzione alcuna di questo Grasulfo.

Di lui abbiamo notizie dal cronista bizantino Menandro Protettore che ci assicura come il duca forogiuliese fosse in segrete intese coi Bizantini.⁹

E' assai probabile che Grasulfo prima, e suo figlio Gisulfo II poi, (cioè dal 581 al 588 circa), siano stati federati, se non addirittura al soldo, dei Bizantini, con i quali combatterono in Istria contro gli Avari e gli Slavi.¹⁰

La successiva azione di re Autari, che spedì il duca di Trento Evino in Istria,¹¹ dovette, appunto, essere oltre che un'azione contro i Bizantini, anche una dimostrazione di forza e di ammonimento nei confronti del duca friulano.

Già in questi primissimi tempi il ducato del Friuli assumeva una precisa fisionomia autonomistica nei confronti di Pavia, e manterrà questo suo atteggiamento, più o meno, sino all'epoca liutprandina, così come

⁵ Paolo Diacono, H. L. 2, 9.

⁶ Paolo Diacono, H. L. 2, 32.

⁷ A. Muratori, Annali d'Italia, vol. 2, p. 1079, Venezia 1884.

⁸ Paolo Diacono, H. L. 4, 38.

⁹ Menandro Protettore, fragm. 62, Historici Graeci Minores, Lipsia 1871, vol. 2.

¹⁰ G. P. Bognetti, Santa Maria di Castelseprio, p. 399, Milano 1948. M. G. H. Epist. Austr. 48, sub anno 581.

¹¹ Paolo Diacono, H. L. 3, 27.

accentuatamente autonomi furono, nel corso della loro storia, i ducati di Spoleto e di Benevento.

Ciò fu possibile per Spoleto perché, confinando con l'Esarcato, con la Pentapoli ed il »Patrimonium Petri«, si trovò ad essere separato dagli altri ducati longobardi da una fitta rete di »castra«, fedeli ai Bizantini, posti lungo la via Flaminia (Bomarzo, Orte, Ameria, Narni, Terni, Perugia); tanto più la situazione era favorevole al ducato beneventano, geograficamente assai lontano da Pavia.

Per il Ducato del Friuli l'autonomia fu certamente sostenuta dai Bizantini che avevano tutto l'interesse ad isolare ed a mettere in contrasto il governo longobardo con i ducati.¹²

Quando Grasulfo scomparve dalla scena politica non sappiamo. Nel 590 troviamo a reggere le sorti del ducato friulano il di lui figlio Gisulfo II che, durante la guerra tra Autari ed i franco-bizantini, si dichiarerà fedele, col suo esercito, ai Bizantini stessi.¹³ Ma verso il 603 anche Gisulfo II sembra, almeno in apparenza, troncarla con l'Impero: la notizia ce la dà, seppure di sfuggita, lo stesso Paolo, quando asserisce che »hoc anno Gaidoaldus dux de Tridento et Gisulfus de Foro Iulii cum antea a regis Agilulfi discordarent ab eo anno pace recepti sunt.«¹⁴

Il distacco dall'influenza bizantina del Ducato pare accentuarsi con la morte del Patriarca Severo, quando con l'assenso del re e del duca Gisulfo II, nell'anno 606, si elevò alla dignità patriarcale l'abate Giovanni, nell'antica Aquileia, mentre Patriarca di Grado veniva proclamato Antistite Candidiano.

Morto Candidiano i vescovi che erano sotto i Bizantini, eleggevano Epifanio »et ex illo tempore coeperunt duo esse patriarchae«,¹⁵ uno scismatico, quello di Aquileia, ed uno ortodosso, quello di Grado.

¹² Chi cercherà di risolvere la situazione — e ci riuscirà in parte sarà il friulano Grimoaldo quando, assunto il trono, legherà a sé i due ducati centro meridionali, eleggendo Duca di Spoleto il conte di Capua Trasamondo (che lo aveva aiutato nella conquista del Regno), facendogli sposare anche la propria figlia, ed eleggendo duca di Benevento il figlio Romoaldo. Grimoaldo tentò pure, ma con scarso successo, di far entrare nell'orbita regia anche il Ducato del Friuli, nominando suo luogotenente il duca Lupo e facendo poi sposare il proprio figlio Romoaldo con la figlia di Lupo, Teuderosa.

¹³ Così si esprimeva Romano esarca di Ravenna (a. 590) in una lettera indirizzata a re Childeberto: »Ravennam remeantes in Histriam provinciam contra hostem, Grasulfum deliberavimus ambulare. Quam provinciam venientes Gisulfus vir magnificus, dux, filius Grasulfi, in iuvenili aetate meliorem se patri cupiens demonstrare, occurrit nobis cum omni devotione sanctae res publicae se cum suis prioribus et integro exercitu, sicut fuit, subderet« (in M. G. H. Epist. Austr. 41). Evidentemente Grasulfo doveva essersi sottomesso a Pavia, in seguito all'energico intervento di Evino duca di Trento, consigliando così i Bizantini ad affidare, pensiamo, le sorti del ducato, nelle più sicure mani del figlio.

¹⁴ Paolo Diacono, H. L. 4, 28. L'anno è precisato dalla notizia del battesimo di Adoaldo figlio di Agilulfo, avvenuto appunto nella Pasqua del 603, nella Basilica di S. Giovanni a Monza. Evidentemente anche il cattolico Gaidoaldo, duca di Trento, era passato ai Bizantini.

¹⁵ Paolo Diacono, H. L. 4, 33. In realtà nell'Italia Settentrionale vi erano tre chiese: quella ariana longobarda che faceva capo al vescovo di Pavia; quella cattolica e quella tricapitolina (Aquileia).

Le fonti storiche tacciono di Gisulfo II sino al 610, sino all'anno cioè dell'incursione avarica contro Forum Iulii, rasa completamente al suolo.¹⁶

La puntata avarica, senza dubbio massiccia, e ben concertata, dovette essere davvero improvvisa ed inaspettata se i Longobardi non trovarono di meglio che rifugiarsi nei loro «castra» dopo che Gisulfo II, coraggiosamente spintosi contro gli invasori con le esigue forze che poté racimolare, morì in battaglia.

Preso la città (Paolo accusa di tradimento la moglie del Duca, Romilda), gli Avari non solo la distrussero, ma «omnes qui iam maiore etate constituti erant, langobardos gladio perimere statuunt. Mulieres vero parvulos, captivati, sorte dividunt».¹⁷

Ora il fatto che gli Avari, fedeli alleati, in questo momento, del regno longobardo, osarono commettere un tale atto di pirateria e soprattutto la mancanza di una qualsiasi reazione da parte di re Agilulfo (almeno Paolo non ne parla), confessiamolo, ci fa sospettare una vera e propria spedizione punitiva contro il ducato del Friuli ordinata, appunto, da Pavia.¹⁸

Il motivo che indusse il re longobardo a questa operazione dobbiamo forse ancora cercarlo in una politica eccessivamente filobizantina, e quindi autonomistica, del Duca friulano che, seppure ufficialmente — come abbiamo veduto — s'era rappacificato col re, di fatto le cose dovettero andare in ben diverso modo.

Bisognava risolvere una volta per sempre la pericolosa posizione del ducato di confine (e di un confine così importante) e gli Avari, contrari all'Impero, erano certamente i complici di cui ci si poteva completamente fidare.

L'azione, infatti, fu condotta, da un punto di vista militare, alla perfezione: distruzione della città, dopo l'attacco improvviso; devastazione delle campagne; uccisione degli uomini validi; deportazione in Pannonia delle donne e dei bambini.

Se l'azione degli Avari fosse stata dettata dal desiderio di stanziarsi — ad esempio — in Friuli (come avverrà in seguito), non si sarebbero certo ritirati, seppure indisturbati, dopo forse qualche settimana: il tempo, cioè, di compiere scorrerie e grassazioni nella Regione.¹⁹ Indubbiamente l'incursione fu un duro colpo per il Ducato del Friuli. Ma appare altresì evidente che il tempo dovette ingigantire il terribile avvenimento, il cui ricordo era ancor vivo ai tempi di Paolo. Se Forum Iulii fu effettivamente rasa al suolo (e ne abbiamo ampie prove archeologiche), il massacro della maggior parte degli uomini validi e la deportazione delle donne e dei bambini, dovette — pensiamo — riguardare appunto i soli abitanti della città devastata. L'improvvisa incursione provocò, non v'è dubbio, un notevole scompiglio tra le file longobarde; tanto che Gisulfo II non poté affrontare gli Avari che con poche forze. Il grosso, la massa

¹⁶ Paolo Diacono, H. L. 4, 37.

¹⁷ Paolo Diacono, H. L. 4, 38.

¹⁸ Si veda G. P. Bognetti, Santa Maria di Castelseprio citato, p. 401.

¹⁹ Paolo Diacono, H. L. 4, 38.

degli »exercitales«, si salvò trovando rifugio nei sicuri castelli di Cormons, Nimis, Osoppo, Artegna, Ragogna, Gemona ed Invillino.²⁰

Ritiratisi gli Avari, Taso e Caco, figli maggiori di Gisulfo II, ritornarono nella distrutta Forum Iulii (evidentemente s'erano pur essi, assieme ai fratelli e sorelle, riparati in qualche »castrum« vicino, forse in quello di Nimis) e assunsero il Ducato.²¹

Da Paolo sappiamo che estesero il loro dominio sul territorio degli Slavi, occupando parte della Valle del Gail.

Da chi ricevettero il Ducato?

»Evidentemente — risponde il Bognetti — dai Bizantini, ma in questo caso anziché lasciar risuscitare il ducato territoriale, con un unico duca, attuarono quella diarchica occupazione militare.«²²

Tragica fu la fine dei due fratelli: il patrizio Gregorio, che governava Oderzo, avendo promesso a Taso di adottarlo, secondo l'uso più bizantino che longobardo, tagliandogli la barba, invitò i due fratelli, per assolvere alla promessa.

Ma una volta ad Oderzo, chiuse le porte della città, Gregorio fece assassinare Taso e Caco che, col loro seguito, si difesero sino all'ultimo.

E Gregorio — conclude Paolo — poiché lo aveva giurato, fattosi portare la testa di Taso, gli tagliò la barba.²³

Alla morte di Taso e Caco il ducato fu assunto da Grasulfo II, zio paterno dei due sventurati giovani.

Il governo di Grasulfo II (morto circa l'anno 652) ritornò solidale col regno.

Dei duchi che seguirono, seppure le notizie intorno ad essi non siano davvero abbondanti, sappiamo, comunque qualcosa di più preciso. Dopo qualche altro tentativo di ribellione (ad esempio da parte di Lupo e del di lui figlio Warnefrido, di Anfrid di Ragogna e forse di Corvolo), il che ci porta alle soglie dell' VIII secolo, l'influenza bizantina verso il nostro ducato cesserà completamente.

E dal ducato friulano usciranno due re: Ratchis ed Astolfo.

Anzi, sarà proprio un duca friulano, Rodgaudo, che — alla fine del tanto discusso dominio Longobardo in Italia — mantenendo fede al proprio re, affronterà con la fiera »nobilitas« forogiuliese Carlo Magno in campo aperto, per la difesa di una terra che era ormai diventata la loro patria.

POVZETEK

Langobardski vojvode in politika Bizanca do langobardske vojvodine

Kasno-antična trdnjava *Forum Iulii* (Čedad) je bila hkrati sedež bizantinske administracije in je oboje ostala tudi za Langobardov. Kralj Alboin je mestu in pokrajini postavil na čelo nečaka Gisulfa s kočljivo nalogo, va-

²⁰ Paolo Diacono, H. L. 4, 38.

²¹ Paolo Diacono, H. L. 4, 39.

²² G. P. Bognetti, Santa Maria di Castelseprio citato, p. 401.

²³ Paolo Diacono, H. L. 4, 40.

rovati vzhodno mejo medtem ko je sam z glavnino prodiral v Benečijo in Ligurijo. Gisulfu je kot vojvoda sledil brat Grasulf (po 572). Menander Protector omenja njegovo tajno povezovanje z Bizantinci. Boril se je skupaj z njimi proti Slovanom in Avarom v Istri. Leta 590 je stopil na čelo vojvodine Grasulfov sin Gisulf, ki je nadaljeval bizantinofilsko in avtonomistično politiko. Izgleda, da se je okrog 603 tesneje povezal s svojim kraljem. Morda je treba iskati vzročne povezave za to v dejstvu, da je po smrti gradeškega patriarha Severa postal opat Johannes akvilejski patriarh, gradeški pa Candidianus? Odtlej sta vladala dva patriarha, ortodoksni in shizmatični. Gisulf je padel v bitki z Avari 610. Avtor domneva, da je avarski vpad, uničenje trdnjav in strašen pokol morda povezan z nesoglasji med vojvodo in kraljem. Po Gisulfovi smrti sta prevzela oblast njegova sinova Taso in Caco, ki sta razširila langobardski dominij na slovanski svet. Avtor meni, da jima je vojvodsko čast podelil Bizanc. Zavratno ju je v Oderzu dal ubiti patricij Gregorij, furlansko vojvodstvo pa je prevzel Grasulf († 652), stric ubitih po očetovi liniji. Ta je vzpostavil s kraljem soglasje. V teku 7. stoletja — skoraj vse do 8. stoletja — so se pojavljali upori proti kralju (Lupus, njegov sin Warnefrid, dalje, Anfrit iz mesta Ragogna, morda tudi Corvulus); a počasi je bizantinski vpliv zamrl. Iz kroga furlanskih vojvod sta izšla dva langobardska kralja, Ratchis in Astolf. Zadnji vojvoda, Rodgaudus, se je za kralja boril s Karlom Velikim do zadnjega diha.

MOSABURG — ZALAVAR IM 9. JAHRHUNDERT

AGNES CS, SÓS

Ungarisches Nationalmuseum, Budapest

Die Erforschung der historischen Entwicklung des westlichen Karpatenbeckens, das heisst des heutigen Transdanubiens im 9. Jahrhundert, kann zwar auf eine ziemlich lange Vergangenheit zurückblicken, doch befindet sie sich zur Zeit eher in der Kristallisierungsperiode der Probleme. Die ungarische Forschung hat nämlich erst in den letzten Jahrzehnten diese Periode ins Auge gefasst, und gleichzeitig auch neue Forschungszweige, wie die Archäologie, in diese Interessensphäre mit einbezogen. Eines der bedeutendsten Ergebnisse der bisherigen archäologischen Forschungen ist, dass sich die historischen Probleme in neuer Beleuchtung weiter werden entwickeln können. Diese Bedeutung der Archäologie lässt sich besonders an dem Material des Fundortes Mosaburg-Zalavár ermessen. Im weiteren möchte ich die Ausgrabungsergebnisse im Rahmen der historischen Problematik des 9. Jahrhunderts darlegen.¹

Es ist eine bekannte historische Tatsache, dass das heutige Westungarn nach der endgültigen Vernichtung der awarischen Macht unter fränkische Herrschaft kam. Der Sieg der Franken brachte die Eingliederung Westungarns in die östlichen Provinzen des Reiches mit sich; als politischen Organisations trat dieses Gebiet im 9. Jahrhundert unter dem Namen Pannonien auf. Wenn wir aber auf Pannonien in der Karolingerzeit zu reden kommen, stellt sich uns eine Gruppe wichtiger Fragen, die auch mit der geographischen Problematik dieses Begriffs verbunden ist. Im Gegensatz zu der allgemeinen Auffassung, dass dieser Begriff auch in der Karolingerzeit eine geographisch schärfer umgrenzte Regierungseinheit bedeutete, steht auch die Annahme, dass eine solche Interpretation lediglich mit Bezug auf das römische Pannonien richtig wäre, und dass der Begriff »*Pannonia*«, beziehungsweise »*Pannonia inferior*« und »*Pannonia superior*« als für nichts mehr als nur für einen literarischen Begriff zu betrachten ist. Es ist nicht zu bezweifeln, dass die innere Aufteilung des karolingischen Pannoniens nicht dieselbe war wie die des römischen, und dass wir in den schriftlichen Quellen einem Labyrinth von Begriffen begegnen, die sich unter gewis-

¹ Á. Cs. Sós, Die Slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert (eine Erörterung des historischen-archäologischen Fragen des Slawentums auf breiterer Grundlage, im Druck: München).

sen Umständen auch auf das Gebiet des heutigen Westungarns beziehen könnten. Wir können uns jetzt nicht in eine eingehende Analyse der zu meist gegensätzlichen Meinungen einlassen, einige Bemerkungen betreffs dieses Problems wollen wir uns aber doch erlauben.

Die Klarlegung der Begriffe wurde dadurch erschwert, dass im Laufe des 9. Jahrhunderts selbst in der Verwaltungsorganisation beziehungsweise in den territorialen Einheiten der Verwaltung Änderungen durchgeführt wurden. Diese Änderungen in der Verwaltungsorganisation sind immer in Verbindung mit politischen Ereignissen eingetreten und eben deshalb kann man auch den Methoden der Geschichtsforschung beistimmen, welche bei der Erwägung der Bedeutung einzelner, auf die Verwaltungsgebiete hindeutender Begriffe von der bestehenden politischen Lage ausgehen. Das bedeutet meiner Meinung nach auch, dass die Änderungen der Verwaltungsorganisation eigentlich auf die einzelnen Stationen eines Dezentralisationsprozesses in der Verwaltung hinweisen, beziehungsweise dass sich dieser Prozess als Folge der gegebenen politischen Situationen im Ostlande gestaltete. Diese Grundsätze schaffen auch eine Grundlage dafür, dass wir die Problematik der östlichen Randgebiete in der Einheit der Begriffe »Ostmark« und »*limes Pannonicus-Avaricus*« betrachten können, den Begriff »*limes*« als »Grenzzone«, »Grenzgebiet« auffassend. Wenn wir also die Bedeutung dieser Begriffe in dem Sinne auffassen, dass sie die im einstigen awarischen Gebiet und die im Gebiet des alten Pannoniens entstandenen östlichen Grenzgebiete bezeichnen, so können wir vielleicht auch die Annahme wagen, dass der »*limes Pannonicus-Avaricus*« eigentlich der Organisationsbegriff gewesen sein dürfte, in dem sich das einstige awarische Gebiet mit dem östlichen Frankenreich vereinigte. Das bedeutet auch, dass die Bezeichnung »*limes Pannonicus-Avaricus*« eine umfassendere ist, da sie sich auch auf jenes Gebiet erstreckte, das sich ausserhalb der Zuständigkeit des Ostpräfekten befand und bis 828 dem Markgrafen von Friaul unterstand. Wenn wir diesen Gedanken weiterführen, erhebt sich die Frage: Wann wurde aus dem »*limes Pannonicus-Avaricus*« »*Pannonia*«, im Sinne einer Provinz beziehungsweise Grafschaft?

In Anbetracht dessen, dass die Aufsicht über den »*limes Pannonicus-Avaricus*« ausser der östlichen Präfekten auch der Graf von Friaul führte, ist die Entstehung der Verwaltungseinheit »*Pannonia*« in einen Zeitraum zu setzen, in dem in den Beziehungen des Grafen von Friaul zu dem östlichen Präfekten Änderungen von Belang stattfanden. Es kommt also vor allem 828, die Aufteilung des Gebietes des friauler Balderich in Betracht, der der Aufruhr des Vasallen des Gebietes zwischen Drau und Save, Liudewit, und dann der Einbruch der Bulgaren ins fränkische Hoheitsgebiet voranging. Bedeutsam ist dabei, dass man beweisen kann, dass die im Gebiet zwischen dem Wienerwald und der Drau lebenden Stämme und Stammesgruppen nach 796 in vasallische Abhängigkeit von den Franken geraten sind. Ihrem Wesen nach entstand also in diesem Gebiet die gleiche Lage wie in den karantanisch-slawischen Gebieten: die örtlichen Häuptlinge verblieben auf ihren Plätzen. Die einzige örtlich mit Gewissheit bestimmbare Awarengruppe ist jene beim Neusiedlersee. Was die Beziehung dieser Awaren zu den östlich der

Raab lebenden Stämmen betrifft, so ist die Lage ungewiss, und jede Annahme zieht eine Reihe von Fragen nach sich, die noch zu klären sind. So viel dürfen wir vielleicht doch als für einigermassen wahrscheinlich annehmen, dass der Herr des Gebietes zwischen Raab—Donau—Drau in den ersten Jahrzehnten des 9. Jahrhunderts der Vasallenkagan war. Die Tatsache, dass nach 822 über ein Erscheinen awarischer Gesandter vor dem Frankenherrscher nichts berichtet wurde, bedeutet noch nicht, dass das Vasallenkaganat bereits im J. 823 auch aufgelöst wurde. Wahrscheinlich kam dies erst zur Zeit der Organisationsreform im Jahre 828 an die Reihe. Das zwischen dem Wienerwald, der Raab, der Donau und der Drau liegende Gebiet des »*limes Pannonicus-Avaricus*« dürfte das Vasallenkaganat als Verwaltungseinheit abgelöst haben und ihre Entstehung eine Folge der von durch verschiedene Beweggründe veranlassten Dezentralisation sein. Zusammenfassend: Baldrichs Wehrlosigkeit gegenüber dem Einfall der Bulgaren und die noch früher aus dem Aufstand Liudewits erworbenen Erfahrungen dürften den unmittelbaren Anlass dazu gegeben haben, dass die Dezentralisation der Verfassung des östlichen Grenzgebietes einsetzte.

Die Annahme, dass »*Pannonia*« im Jahre 828 als Verwaltungseinheit entstand, löst die mit »*Pannonia superior-inferior*« verbundenen Fragen noch nicht. Konkrete Angaben dafür, dass diese Benennungen mit Benennungen verschiedener Verwaltungseinheiten identisch sind, stehen nur seit den dreissiger vierziger Jahren des 9. Jahrhunderts zur Verfügung. Anhand der Analysierung der früheren Quellenangaben, das heisst vor 828, sind die Namen (der angeführten Quellen) »*Pannonia superior*« und »*Pannonia inferior*« nicht als geographische Bezeichnungen, sie bedeuten den oberen, also nördlichen, und den unteren, südlichen Teil des »*limes Pannonicus-Avaricus*«. Anhand dieser, zur Zeit nur in groben Umrissen dargelegten Erwägungen würde ich glauben, dass der Dezentralisationsvorgang im Jahre 822 noch nicht seinen Abschluss fand, und dass die zwei kleineren Einheiten wahrscheinlich kurz nach 828 entstanden, und zwar in dem Sinne, den der Verfasser der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* ihnen in gebietlicher Hinsicht gab, obwohl er den Zeitpunkt des Geschehens, das heisst das Jahr 871, in die Zeit Karls des Grossen verlegte. Der Verfasser der »*Conversio*« gebrauchte jedoch den Terminus »*Pannonia inferior*« in seinem Bericht über das Jahr 796 wahrscheinlich ohne besondere Absicht, beziehungsweise führte er bloss das auf seine Zeit hinweisende Attribut »heutige« oder »jetztige« nicht an.

Im folgenden werde ich über diese letztere Verwaltungseinheit sprechen, über das Gebiet zwischen Raab, Donau und Drau, das in der Kirchenorganisation — der allgemeinen Ansicht nach — schon seit dem Jahre 796 zur Salzburger Kirche gehörte.

Mit den Problemen der karolingischen Verwaltungsorganisation hängt teilweise die Frage des sogenannten unterpannonischen slawischen Herzogtums, mit anderen Worten, die Frage des sogenannten pannonslawischen Staates zusammen.

Die Entwicklung dieses Herzogtums fällt in die Zeit zwischen 833—854, als der Präfekt des Ostens der Graf Ratpot war, bei dem auch der

Häuptling des südwestlichen mährisch-slawischen Stammes, Priwina, Zuflucht fand. Der »*Conversio*« nach wurde Priwina von dem mährischen Herzog Mojmir gezwungen, aus Nitra zu flüchten, und der Präfekt stellte ihn dem König von Bayern vor. Auf fränkischem Boden nahm Priwina auf Ludwigs Wunsch das Christentum an. Wegen eines Streits mit Ratpot musste er das fränkische Gebiet bald verlassen. Er begab sich in Begleitung seines Sohnes Kozel und der »Seinigen« erst in das bulgarische Gebiet (südlich der Drau, Syrmien), und dann zu Ratimir, dem slawischen Häuptling des westlichen Teils des zwischen Drau und Save liegenden Gebietes. Der Feldzug der Franken gegen Ratimir im Jahre 838 zwang ihn, auch dieses Gebiet zu verlassen. Jetzt setzte Priwina über die Save, und versöhnte sich mit dem Präfekten. Nach seiner Versöhnung mit Ratpot wurde er in Unterpannonien, in der Gegend des Flusses Sala (Zala), mit Land belehnt. Dies geschah nach der Ermittlung von Professor Milko Kos um das Jahr 840. Das ihm als Beneficium unterstellte Gebiet ging später, im Jahre 847, in Priwinas Eigentum über.

Mit dem Jahre 840 hebt also ein neuer Abschnitt in der Geschichte des heutigen Transdanubiens an, den wir als die Zeit Priwina und Kozel betrachten dürfen. Das Ende dieser Periode ist durch das Datum des Todes von Priwina beziehungsweise von Kozel abgegrenzt. Beide Zeitpunkte sind unsicher. Die letzte Nachricht über Priwina stammt aus dem Jahre 860, und es ist wahrscheinlich, dass er im März des Jahres 861 schon nicht mehr am Leben war. Die letzten Nachrichten über seinen Sohn stammen aus dem Jahre 873. Wie der Zeitpunkt seines Todes, so sind auch dessen Umstände unklar. Es gibt Ansichten, wonach sein Tod in das Jahr 876 zu lagen und mit einem kroatischen Aufstand zur Zeit Karlmanns zu verbinden sei. Das beruht jedoch, wie Grafenauer beweist, auf einer irrtümlichen Auslegung des Textes des Kapitels 30 von Konstantinos Porphyrogenetos, das die kroatischen Überlieferungen des Aufstandes Liudewits wiedergibt. Wir wissen nichts Gewisses und die Auffassung von Milko Kos scheint recht begründet, als er über »das geheimnisvolle Verschwinden« Kozels redet. Zusammenfassend lässt sich soviel sagen, dass die Zeit Priwinas und Kozels in Pannonien etwa drei Jahrzehnte umfasst.

Was noch die chronologischen Fragen betrifft, die historischen Probleme, die sich auf das letzte Drittel des 9. Jahrhunderts beziehen, so lassen sie sich um den Fragenkomplex des grossmährischen Fürstentums gruppieren. Von grundlegender Wichtigkeit ist die Frage der Expansion der mährischen Macht in südlicher Richtung. Die Angaben der zeitgenössischen schriftlichen Quellen sind äusserst karg und aus diesen Quellen kann man nichts mehr erfahren als nur das dass die Mähren mehrmals (883, 884) in Pannonien eindrangen und dass Brazlaw, der slawische Häuptling des Save—Drau Zwischenstromlandes von Arnulf mit der Verteidigung Unterpannoniens gegen die Magyaren beauftragt wurde. Dies geschah im Jahre 896, als die Magyaren im Karpatenbecken als Landeseroberer erschienen. Man kam in Verbindung mit einer vorausgesetzten mährischen Okkupation zu den gegensätzlichsten Meinungen, aber die Theorie der Einwerleibung des Gebietes des heutigen Transdanubiens ist eine unbewiesene Behauptung geblieben, trotz dem,

dass die Anhänger dieser Hypothese auch die Angaben späterer Quellen (Konstantinos Porphyrogenetos, die ungarischen Chroniken) als Beweise anzuführen versuchten. Die Quellenangaben sprechen viel eher dafür, dass die fränkische Herrschaft im westungarischen Gebiet erst durch die ungarische Okkupation, im Jahre 900, gestürzt wurde.

Die chronologischen Fragen abschliessend, wenden wir uns einer anderen wichtigen Fragengruppe zu die sich auf den Priwina-Besitz bezieht. Diese Fragen verzweigen sich in mehreren Richtungen; einerseits ist das Problem des Besitzes als Problem der geographischen Einheit vorhanden, andererseits besteht die Frage der Begriffe: Besitz, Herzogtum und Staat.

Bei der Übersicht der einschlägigen Literatur fällt vor allem die völlige Ungewissheit auf, die in diesen Fragen herrscht. Und es ist bemerkenswert, dass es eigentlich keine Bestrebungen gibt, die auf die Klarlegung der Beziehungen zwischen dem Priwina-Besitz und dem sogenannten Herzogtum Priwinas gerichtet wären. Die Frage, ob es möglich ist, dass Priwina und Kozel auch ausserhalb Unterpannoniens Güter besaßen, wurde doch von manchen Forschern gestellt; diese Frage wird jedoch meistens mit den Lokalisierungsmöglichkeiten der Ortsnamen aus dem 9. Jahrhundert verbunden. Annähernd 40 ist die Zahl der Ortsnamen, die man hinsichtlich dieser Fragen anführen kann, aber trotz etlicher Versuche sind es nur 4 der Ortsnamen, deren Lokalisierung beziehungsweise Identifizierung sich als richtig erwiesen hat. Diese sind die folgenden: Mosaburg-Mosapurch, wo Priwinas Burg stand, und das mit dem heutigen Zalavár am Unterlauf des Zala-Flusses identifizierbar ist; Quinque Basilicae, das heisst, die römische Sophiane, das heutige Pécs; Bettobia, das mit Pettau-Ptuj identisch ist, und Ortahu, das heutige Veszprém.

Nehmen wir aber jetzt auch die Frage des sogenannten »pannon-slawischen Staates« unter die Lupe. Den neueren Hypothesen nach soll Priwina eine solche Staatsorganisation in Pannonien zustande gebracht haben, die als eine Organisation der pannonischen Slawen betrachtet werden kann. Dieser Staat wurde als territoriale Einheit nicht näher geprüft. Die Hypothese wurde zunächst der Kritik seitens der sprachwissenschaftlichen Forschungen ausgesetzt und Stephan Knieszsa bewies, dass die Theorie eines pannon-slawischen Staates, der schon eine fertige staatsrechtliche Terminologie besessen hätte in unmittelbarem Widerspruch mit den sprachwissenschaftlichen Ergebnissen steht. Ich zitiere dabei auch die Meinung des Historikers Josef Perényis: Priwina und Kozel können schon deshalb nicht die Häupter eines entwickelten frühfeudalen Staates gewesen sein, weil allein die fränkische Macht die Entstehung des sogenannten pannon-slawischen Staates ermöglicht haben könnte, was aber eine schiere Unmöglichkeit ist. Aber in den angeführten Meinungen figurierten Priwina und sein Nachfolger bloss als Feudalherren slawischer Herkunft, womit weder ihre politische Rolle noch das Verhältnis zwischen dem Priwina-Besitz und Unterpannonien erklärt wurde. Meines Erachtens nach könnte man den Kern der Sache nur durch schärfere Trennung beider Begriffe — Priwina-Besitz und Herzogtum — erfassen. Diese Trennung der Begriffe steht auch mit der

Annahme in Verbindung, dass Priwina, mindestens seit dem Jahre 847, — als fränkischer Würdenträger auch mit der Verwaltung eines Amtsbezirks betraut wurde. Dieser wäre mit dem Gebiet Unterpannoniens bis zur Drau identisch gewesen und dürfte als eine weniger gelungene Benennung auch das Herzogtum bezeichnet haben. Dagegen könnte sich die Benennung Priwina-Besitz nur auf die Lehngüter, beziehungsweise auf seine Allodien beziehen, die teilweise in Unterpannonien lagen. Wahrscheinlich kan Priwina in dieselbe Lage wie die anderen fränkischen Würdenträger, die bestimmte Bezirke verwalteten, aber nebenbei auch grosse Güter, teilweise in denselben Amtsbezirken, besaßen. Wir dürfen auch den Fall nicht ausschliessen, dass Priwina seine Würde als wohlverdienten Lohn für seine Treue erhielt, dadurch dass seine Benefizien sich gleichzeitig in Allodien verwandelten. Die Frage der Nachfolge von Kozel kann ebenso auf Grund dieser Voraussetzungen behandelt werden. Es bedeutet kein Problem, dass Priwinas Allodien nach seinem Tode sein Sohn geerbt hat. Aber die Frage der Erbfolge wurde meistens in einer solchen Interpretation behandelt, als ob Kozel in einem Fürstentum oder Vasallenstaat Thronfolger gewesen wäre. Das war jedoch nicht der Fall, denn Kozel erbte vermutlich neben den Allodien auch den Verwaltungsbezirk seines Vaters, und sein Amt wurde ihm zum Lehen gemacht ebenso wie im Falle seines Vorgängers. Priwinas Benennung als »dux« und Kozels als »dux« und »comes« können auch auf diese Rolle hinweisen.

Es stellt sich natürlich auch die Frage, ob der Titel »dux« in diesem Falle allerdings eine fränkische Würde vorstellen muss.

Es stimmt dass die Benennung »dux« in den fränkischen Annalen oft auf slawische Stammeshäuptlinge verweist, man muss jedoch bedenken, dass diese Titulierung der slawischen Häuptlinge nicht immer die gleiche politische Lage deckt und dabei steht auch noch fest, dass man im Falle Unterpannoniens einer speziellen Entwicklung gegenüber steht. Wenn die Quellenangaben slawische Häuptlinge selbständiger slawischer Gebiete als »duces« erwähnen, entspricht der Titel »dux« dem Begriffe des slawischen »knjaz«, der nicht genau übersetzbar war. Es werden aber auch jene slawischen Häuptlinge »duces« genannt, die ihre Gebiete, obwohl sie durch die Franken okkupiert wurde, im Namen der fränkischen Regierung auch weiterhin verwalteten. Es besteht geringe Wahrscheinlichkeit dafür, dass ihre Titel mit denen, die der fränkische Adel benutzte, gleichwertig gewesen wären. In der Stellung der ortsansässigen slawischen Stammeshäuptlinge bedeute die Reform König Ludwigs einen gewissen Wendepunkt. Der König, gewitzigt durch die Empörung des Häuptlings der Slawen an der Save, Liudevit, löste auch die Häuptlinge Karantaniens durch fränkische Grafen ab. Diese Grafen sind uns dem Namen nach bekannt; einer von ihnen, Priwinas Zeitgenosse Pabo, wurde ebenfalls »dux« genannt. Mit Ratimir, bei dem Priwina Zuflucht suchte, rechneten die Franken im Jahre 838 ab. Dies war die politische Lage, in der sich die slawischen Stammeshäuptlinge befanden in der Zeit, als sich Priwina in Pannonien ansiedelte. Selbst diese Lage erweckt schon Zweifel darüber, dass der »dux« Priwina eine solche politische Stellung erreichen konnte, wie sie durch die fränkische Regierung in der Nach-

barschaft Unterpannoniens eben kurz vor Priwinas Niederlassung liquidiert wurde. Das bedeutet auch zugleich, dass sich die Titel der ortsansässigen slawischen Häuptlinge sowie der von Priwina mit der politischen Stellung ihrer Träger nicht deckten. All die besagten Annahmen können auch damit unterstützt werden, dass, während die fränkischen Würdenträger ausserhalb Unterpannoniens dem Namen nach bekannt sind, wir keine ähnlichen Angaben über dieses Gebiet besitzen. Meines Erachtens nach war die Stellung von Priwina und Kozel dieselbe, wie die jener fränkischen Grafen, die die unmittelbaren Untergeordneten des Präfekten waren, und die in den Quellen bald »dux«, bald »comes« genannt werden.

Priwina und Kozel waren überdies von slawischer Herkunft, und daraus ergibt sich eben die Frage, aus welchem Grund sie die Wahl der fränkischen Regierung traf. Vielleicht ist es keine allzu gewagte Behauptung, wenn wir an eventuelle Familienbeziehungen mit der fränkischen Aristokratie denken. Die neueren Forschungen deuten genau darauf hin, dass bei der Besetzung der Verwaltungsämter eben die Familienbeziehungen die grösste Rolle spielten und dass die Verwaltungstätigkeit im Ostland eigentlich unter einigen adlige Familien verteilt war. Es kann noch angemerkt werden, dass es auch die Ansicht gibt, wonach die Frau Priwinas oder Kozels eine Deutsche gewesen wäre, und dieser Umstand verhalf den beiden zu Gütern, die ausserhalb Unterpannoniens lagen.

Die Rede kam schon öfters auf die ethnische Zusammensetzung des karolingischen Pannoniens. Die bisherigen Resultate der historischen und sprachwissenschaftlichen Forschungen ganz kurz zusammenfassend, kann man folgendes sagen.

Es gilt heute schon als ein überwundener Standpunkt dass die politische Tatsache der fränkischen Okkupation gleichzeitig auf eine gross-angelegte bayrische Kolonisation hindeuten würde. Die Vertreter dieser Theorie bauen meistens auf den Ortsnamen und Personennamen des fränkisch-karolingischen Quellenmaterials, es wurde also die Möglichkeit der parallelen Ortsnamen nicht in Betracht gezogen, obwohl als bestes diesbezügliches Beispiel eben der slawische und der deutsche Name des Priwina-Zentrums, Blatenski Kostel-Mosaburg genannt werden kann. Was die Personennamen anbetrifft, ist es beachtenswert, dass in den Urkunden nur Namen von Personen der leitenden Gesellschaftsschicht von verschiedener, meistens bayrischer Herkunft, auftreten. Diese Gesellschaftsschicht ist jedoch nicht mit der Bevölkerung Pannoniens identifizierbar. In der Frage der Volkszugehörigkeit können wir den Lehnwörtern des ungarischen Wortschatzes eine grössere Bedeutung zuschreiben. Man muss vor allem die Ortsnamen, beziehungsweise geographischen Namen prüfen, die in der ungarischen Sprache die älteste Schicht der Lehnwörter bilden. Die Analyse dieser Namen lehrt uns, dass die Bewölkerung Transdanubiens im 9. Jahrhundert überwiegend aus Slawen zusammengesetzt war, in der Frage aber, in welche Richtung die Wurzeln dieser Gruppen reichten, gehen die Meinungen der Forscher auseinander. Die Auseinandersetzungen werden vor allem durch den Mangel an gewissen sprachlichen Kriterien hervorgerufen. Auf

Grund linguistischer Feststellungen sind nur wenige und dazu noch schwankende phonetische Kriterien vorhanden, die als Basis zur Absonderung der slawischen Lehnwörter von süd- und westslawischer Herkunft dienen könnten. Ihre Zahl ist gering, denn phonetisch betrachtet sind die slawischen Sprachen eng verbunden, und die Kriterien sind auch unsicher, denn die Entsprechungen, die heute erwiesen sind, waren im 9. Jahrhundert noch nicht alle vorhanden. Wegen dieser Unsicherheit der sprachlichen Kriterien versuchten es einige Linguisten, sich auf die historischen Quellen zu stützen, obwohl dieses Quellenmaterial für die ethnische Zusammensetzung der slawischen Bevölkerung keine festen Anhaltspunkte bieten kann. Gegenwärtig kann man bloss die Vermutung wagen, dass die Bevölkerung des heutigen Westungarns im 9. Jahrhundert keinesfalls einheitlich war. Neben dem süd- und westslawischen Element dürfte auch eine geringe Zahl bayrischer Ansiedler gelebt haben und wir können auch mit der Kontinuität der awarischen Bevölkerung rechnen.

Versuchen wir nun, ein Bild darüber zu gewinnen, wie viel die archäologische Forschung bisher von positivem Wert zur angeschnittenen Frage, besonders zur Frage des Priwina-Zentrums beitragen konnte. Als erste Frage soll das Problem der Gestaltung dieses Zentrums geprüft werden.

Die »*Conversio*« erzählt uns, dass Priwinas Benefizium »*in partem circa fluvium dicitur Sala*« lag, und dass Priwina »*in palude Salae fluminis*« eine Burg baute; die schon erwähnte Mosapurch. Der Ortsname Mosaburg, und auch der Ausdruck »*in palude Salae*« entsprechen völlig dem geographischen Bild, das im 9. Jahrhundert für die Umgebung des heutigen Dorfes Zalavár kennzeichnend war. Dieses Dorf liegt am Unterlauf des Zalaflusses, etwa 9 km südwestlich vom Plattensee. Die Gegend war jahrhundertlang ein Sumpfgebiet, aus dem sich einige für menschliche Besiedlung geeignete Inseln — heute Hügel — erhoben. Diese Inselwelt schliesst im Osten ein Plateau ab, worauf das heutige Dorf liegt.

Die Ausgrabungen wurden auf mehreren ehemaligen Inseln begonnen, und auch am Plateau kamen archäologische Objekte zum Vorschein. Die wichtigsten Fundstellen sind gegenwärtig die sogenannten Récéskut-Insel und die Burginsel, mit deren Freilegungen Aladár Radnóti und etwa später der im Jahre 1955 verstorbene Géza Fehér angefangen haben. In der Frage der Gestaltung des Priwina-Zentrums brachten die Ausgrabungen der Jahre 1962-63 an der Récéskut-Insel wichtige Ergebnisse.²

² Die Resultate der Ausgrabungen an der Burginsel in den Jahren 1951—1954 sind ausführlich publiziert: A. Cs. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *Archaeologica Hungarica* XLI, Budapest (1963). Die ausführliche Publikation der Ausgrabungen an der Récéskut-Insel in den Jahren 1961—1963: A. Cs. Sós, Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár — Récéskut in den Jahren 1961—1963. *Acta Arch. Hung.* 21, 1969, S. 51—103, Taf. V—XL. Während der Ausgrabungen an der Burginsel in den Jahren 1963—1966 kamen nur Grubenhäuser zum Vorschein, die von dem Denkmalmaterial aus dem 9. Jahrhundert erwähnenswert sind. Die Ausgrabungsergebnisse sind noch nicht publiziert.

Eine der wichtigsten historischen Fragen dieses Zentrums bezüglich ist, warum Priwina eben im Zalatal seine Burg erbaute, beziehungsweise warum sich die »*civitas Privinae*«, wie die Quellen die Siedlung benennen, eben hier ausgestaltete. Es kann keinesfalls ein blosser Zufall gewesen sein, dass die sogenannte Stadt in dieser Inselwelt entstand. Dass in ihrer Ausbildung auch die geographische Umwelt mitspielte, erkennen wir vor allem aus den ähnlichen Siedlungen Südmährens, wo die geographischen Situationen der slawischen Moorsiedlungen auffallende Analogien darbieten. Es wäre jedoch falsch, die Vorbedingungen für die Ausbildung von Mosaburg auf diesen einzigen Faktor zu reduzieren. Wir müssen auch mit anderen Komponenten rechnen, aus denen sich zwei als grundlegend hervorheben. Erstens: die Siedlungsgeschichte dieses Gebietes vor dem 9. Jahrhundert, und in Zusammenhang damit die Ansiedlung der Slawen im Zalatal. Zweitens: die politischen Faktoren, die sich als Prämissen bei der Wahl der Lage des Zentrums auswirken konnten. Hauptsächlich für die Erforschung der ethnischen Faktoren ist es bedeutsam, jene Fundorte zu erschliessen, die ausserhalb der »*civitas*«, jedoch innerhalb der Grenzen des Priwinabesitzes lagen. Da die genauen Grenzen dieses Besitzes nicht klar vor uns stehen, muss das Gewicht vor allem auf die Erforschung der sich in der Nähe von Zalavár befindenen Fundorte gelegt werden. Bisher haben wir zwei Stützpunkte im Zalatal, nämlich Fundorte, wo slawische Urnenbestattungen zum Vorschein kamen. Einer von beiden ist Keszthely, in der Luftlinie nur 10 km von Zalavár entfernt, der andere ist Pókaszepetk. Da uns das Vorkommen der Urnen in Keszthely nur aus der Fachliteratur bekannt ist und da wir über ihre Fundumstände keine genauen Daten besitzen, ist der Fundort von Pókaszepetk von grösserer Bedeutung. Hier haben wir ein Urnengräberfeld freigelegt. Es lässt sich feststellen, dass das Gräberfeld frühestens in der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts entstanden sein konnte und das bedeutet, dass die Bevölkerung der zugehörigen slawischen Siedlung noch während der Awarenzeit, vermutlich gegen Ausgang der Epoche, in das Zalatal eingewandert war. Die Richtung ihrer Wanderung lässt sich bloss aus dem Fundmaterial schwerlich bestimmen, aber die Ähnlichkeiten in dem Begräbnisritus deuten eher dahin, dass die pókaszepetker Slawen aus nordwestlicher Richtung in das Zalatal eindrangten, auf ähnliche Weise wie jene, die sich im Raume der heutigen Stadt Keszthely niederliessen. Selbst die Ausgrabungen in der Umgebung von Zalavár lieferten bis heute keine slawischen Urnenbestattungen, aber eben die neuesten Forschungen auf der Récéskut-Insel brachten Denkmäler aus der Epoche unmittelbar vor der Ansiedlung Priwinas zum Vorschein. Auf der Récéskut-Insel steht die aus der Fachliteratur gutbekannte gemauerte Basilika, die bis heute in das 9. Jahrhundert datiert wurde. Die neuesten Forschungen brachten nun die Ergebnisse, dass in der Umgebung und unter der gemauerten Basilika noch mehrere Kulturschichten liegen. Die unterste Schicht entspricht den Überresten einer zu Ende des 8. oder zu Beginn des 9. Jahrhunderts abgebrannten Siedlung mit slawischem Keramikmaterial. Die zweite Schicht bestand aus Gräbern, die in mehreren Schichten, auf ein enges Gebiet zusammengedrängt, lagen und zum Teil in die Trümmerschicht

der Siedlung eingetieft waren. Diese Gräber umgaben einen zentralen gräberfreien Platz, wo eine Holzkirche gestanden sein dürfte. Die Datierung der Gräber gründet sich auf einige Perlen vom Typ des 9. Jahrhunderts. Die dritte Schicht stammt schon aus der Zeit von Priwina-Kozel: eine Dreischiffkirche mit Stein- und Holzkonstruktion sowie Gräber. Die gemauerte Basilika ist also die dritte Kirche, die man gut begründet schon in das 11. Jahrhundert datieren kann.

Was bedeuten nun die Denkmäler von Récéskút? Vor allem beweisen sie die Kontinuität der sakralen Bedeutung der Stätte, deren Wurzeln in die Epoche vor der Ansiedlung Priwinas zurückreichen. Zweitens beweisen sie, dass bei der Ausbildung des Zentrums Priwinas die ethnischen Prämissen eine wichtige Rolle spielten, da sich die Siedlung, die unmittelbar vor dem Bau der ersten Holzkirche vernichtet wurde, zu den slawischen Siedlungen des Zalatals zählen lässt. Ferner beweisen die erste Holzkirche und die um die erste Kirche erschlossenen Gräber, dass die Bevölkerung der späteren Mosaburg von Priwina schon vor der Zeit seiner Niederlassung in die kirchliche Organisation eingegliedert war. Wir wissen, dass der Salzburger Arno bereits im Jahre 789 in den eroberten Gebieten, »*in partes Sclavorum*«, unter den Slawen und Awaren, tätig war. Sollte die Errichtung der Holzkirche von Zalavár als erster Missionskirche dieser Gegend mit dieser Missionstätigkeit nach den Awarenfeldzügen zusammenhängen, so kann wohl angenommen werden, dass das Gebiet von Zalavár von der fränkischen Herrschaft für Priwina bestimmt wurde, weil es kirchlich bereits organisiert war und die örtliche Geistlichkeit dem erst vor kurzem getauften Priwina guten Beistand leisten konnte. Das bedeutet auch, dass die ersten Schritte zur kirchlichen Organisation schon vor Priwina vollzogen worden waren, und dass seine diesbezügliche Tätigkeit eine Fortsetzung des Werkes war, das die fränkische Kirche in diesem Gebiet bereits begonnen hatte. Ferner dürften, da die Salzburger Missionstätigkeit nach dem fränkisch-awarischen Kriege auch politische Auswirkungen haben konnte, auch diese politischen Rücksichten wohl dazu beigetragen haben, dass dieses Gebiet für ein Zentrum geeignet schien. Die Frage, ob es in Mosaburg eine frühere fränkische Festung, beziehungsweise ein fränkisches Verwaltungszentrum gab, kann heute noch nicht entschieden werden.

Die archäologischen Beobachtungen können auch in Bezug auf die gesellschaftliche Schichtung der Bevölkerung des Priwinazentrums Belege liefern. Von diesem Standpunkt aus betrachtet, bietet das Gräberfeld des 9. Jahrhunderts auf der Burginsel ein gutes Beispiel. Die Bestattungen trugen einen christlichen Charakter, der Ritus unterschied sich jedoch dadurch, dass sich hier Bestattungen mit und ohne Sarg befanden. Beide Arten der Bestattungen waren ziemlich arm an Beigaben. Von den Bestattungen ohne Sarg sonderte sich eine Gruppe ab, die mit fränkischen Sporen — und Scramasax-Beigaben gekennzeichnet war. Diese Beigaben sollen als Rangattribute einer gewissen führenden sozialen Schicht aufgefasst werden. Das anthropologische Material dieser Gruppe zeigt enge Zusammenhänge mit jenem der sogenannten grossmährischen Gräberfelder in der Tschechoslowakei. Meiner Ansicht nach

können wir diese Beobachtungen mit den Angaben der »*Conversio*«, die von dem mit den »*Seinigen*« flüchtenden Priwina berichtet, in Zusammenhang bringen. Die Schicht, deren Mitglieder mit diesen Attributen bestattet wurden, gehörte vermutlich zu der unmittelbaren Gefolgschaft Priwinas, und daraus würde auch hervorgehen, dass diese Gefolgschaft aus jenen Leuten, beziehungsweise ihren Nachfolgen bestand, die das mährisch-slawischen Gebiet nördlich der Donau mit Priwina zusammen verlassen hatten. Obwohl die genaue Beurteilung ihrer gesellschaftlichen Rolle im Priwina-Zentrum nicht möglich scheint, kann man doch damit rechnen, dass auch die Herausbildung der höheren sozialen Schicht unter fränkischem Einfluss stand und damit kommen auch die fränkischen Würden in Betracht. Sollten Personen slawischer Herkunft in Mosaburg fränkische Würden bekleidet haben, so fielen die fränkischen Würden und die slawische führende Schicht notwendigerweise zusammen.

In den Gräbern, die in Zalavár freigelegt wurden, fanden sich natürlich nicht nur Gegenstände fränkischer Herkunft. Den Charakter der materiellen Kultur jener Slawen, die im 9. Jahrhundert das Gebiet Transdanubiens bewohnten, ist jedoch schwer zu beurteilen. Transdanubien bildete in Hinblick auf die allgemeine geschichtliche Entwicklung im 9. Jahrhundert bloss ein Randgebiet, und so wurde es die äusserste Niederschlagstelle der benachbarten Kulturen. Die Volkelemente, die sich nach den Awarenfeldzügen in Transdanubien niederliessen, verpflanzten die mitgebrachten Volks- und Kulturtraditionen in die neue Umgebung, ihre Kultur dagegen kam unter den Einfluss der örtlichen Elemente. Es kann natürlich Elemente und Erscheinungen geben — und sicherlich gibt es auch solche — die mehr oder weniger genaue Analogien zum archäologischen Nachlass der südlichen oder westlichen Slawen, oder der Bayern aufweisen, die materielle Kultur beider Völker im Pannonien des 9. Jahrhunderts kann jedoch nicht in so entscheidenden Formen, wie auf dem Mutterboden dieser Kultur, zutage treten.

Die Gräber der Zalavarer Burginsel gruppierten sich wahrscheinlich um eine Kirche. Die »*Conversio*« erzählt, dass in Mosaburg drei Kirchen erbaut wurden. Eine der Kirchen, die Marienkirche, stand in Priwinas Burg und wurde vom Salzburger Erzbischof Liupram im Jahre 850 eingeweiht. Die anderen Kirchen standen der »*Conversio*« nach »*infra civitatem Priwinæ*«. Höchstwahrscheinlich ist, dass wir unter diesem Ausdruck jene Inseln verstehen können, die sich um die grösste, die sogenannte Burginsel gruppieren, wo auch die Befestigung der Priwinazeit stand. Das heisst, dass die in der sogenannten Stadt erbauten Kirchen zwar nicht auf der Burginsel, aber doch innerhalb dieser Inselwelt gesucht werden müssen. Wir können heute nur so viel sagen, dass die zweite Kirche an der Récéskut-Insel mit der Johannes-Kirche der »*Conversio*« identifizierbar ist, und es ist wahrscheinlich, dass diese grosse Kirche mit Holz- und Steinkonstruktion nicht lange nach der Niederlassung Priwinas erbaut wurde. Die Herausbildung des Zentrums und der Bevölkerungszuwachs erforderten eine neue, grössere Kirche für die Bevölkerung der Umgebung. Für die Bestimmung des Ortes der neuen Kirche waren die alten sakralen Traditionen entscheidend. Die Marienkirche, die wir auf der Burginsel gesucht haben, wurde leider — wie

unsere Resultate zeigen — durch den Sandabbau der Dorfbewohner ruiniert. Die schon erwähnten Gräber gehörten wahrscheinlich zu der Marienkirche, aber wir konnten nur das Randgebiet des Gräberfeldes freilegen. Diese Gräber kamen schon in der Nähe des Burgwalles zum Vorschein, der sich im 9. Jahrhundert am Rande der Insel erstreckte. Auf seine einfache Konstruktion weisen die parallel laufenden, an einer Stelle durch ein Tor unterbrochenen Pfostenreihen hin. Den Rekonstruktionsversuchen nach bestand der Wall aus zwei Flechtwerken, zwischen die man Erde gestampft hatte. Beispiele von ähnlichen Konstruktionen zur Verteidigung von Toren befinden sich im frühmittelalterlichen Denkmalmaterial der Tschechoslowakei. Die innerhalb des Burgwalles zum Vorschein gekommenen Baureste sind Reste von Holzbauten und Grubenhäuser. Das aus den letzteren stammende Material deutet auf die Siedlung einer gewerbetreibenden Bewohnerschaft hin, die sich besonders mit der Herstellung beinerer Gegenstände beschäftigte. Es fanden sich auch zahlreiche Gefäßscherben, die der Keramik der slawischen Gebiete entsprechen, und ein Flaschentyp, der sich wahrscheinlich auf panonischen Boden aus römischen Wurzeln entwickelte.

Im Vorangehenden beabsichtigte ich nur in ganz groben Zügen darzulegen, inwiefern die Ergebnisse der bisherigen Ausgrabungen von Zalavár durch die Lösung einiger Fragen zur Förderung der Forschung beigetragen haben. Die weiteren systematischen Freilegungen werden der Geschichtswissenschaft in Zukunft hoffentlich noch viel mehr zuverlässige Daten liefern können und uns zur Lösung der grundlegenden Fragen des Priwinabesitzes und auch der ungarischen Geschichte verhelfen, da die kurzgeschilderten historischen Probleme des heutigen Transdanubiens sich nicht von dem Problemkreis der ungarischen Geschichte absondern lassen. Eine der wichtigsten Fragen der ungarischen Geschichte, nämlich die Frage, unter welchen Einwirkungen sich die landnehmenden Ungarn bis zur Herausbildung des feudalen Staates weiterentwickelten, kann nicht entsprechend beantwortet werden, solange das historische Bild des Karpatenbeckens im 9. Jahrhundert und die Rolle des slawischen Ethnikums in Ungarn nicht geklärt worden sind. Die derzeitigen Ausgrabungsergebnisse in Zalavár sind also Ergebnisse einer Forschung, deren Entfaltung eine der wichtigsten Aufgaben der ungarischen Geschichtswissenschaft ist.

POVZETEK

Blatenski Kostel (nem. Mosaburg, madž. Zalavár) v 9. stoletju

Prim. naslednja avtoričina dela:

Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *Archaeologia Hungarica* 41 (1963).

Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961—1963. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 21, 1969, 51—103.

Izkopavanja na t. im. „Grajskem otoku“ (Burginsel) so bila v letih 1963 do 1966. Doslej še niso objavljena.

Historično-arheološke pripombe k slovanski poselitvi na zahodnem Madjarskem v 9. stoletju so v tisku.

Vprašanje Panonije. Po avarskem zlomu je prišla današnja zahodna Madžarska pod Franke, ki so jo nazvali Panonijo, včasih tudi z dostavkom *inferior* oziroma *superior*, vendar ti pojmi ne označujejo teritorialno-upravne enote iz rimske dobe. Modifikacije izpeljane v teku 9. stoletja kažejo frankovsko tendenco administrativnega prilagajanja danemu položaju ter tendenco po decentralizaciji. Sčasoma se razširi oznaka Vzhodna marka delno tudi *limes Pannonicus-Avaricus*, pri čemer pomeni *limes* mejno področje. Ker pa je prišel le-ta iz območja prefekta Vzhodne marke v območje, ki ga je do 828 upravljal furlanski mejni grof, pomeni, da je pojem *limes Pannonicus-Avaricus* starejši. Zato meni avtorica, da se je izraz Panonija uveljavil posebej po vdoru Bolgarov, po Ljudevitom upor in predvsem — kot posledica vsega navedenega — po razpustitvi upravnega teritorija Furlanske marke, leta 828. Istočasna oznaka *inferior* in *superior* se rabi bolj v geografskem smislu.

Slovanska organizacija v Panoniji spada v leta 833—854, ko je opravljal službo prefekta Vzhodne marke Ratpot, h kateremu se je iz Moravske zatekel Pribina, se tu pokristjanil, a zaradi nesoglasij umaknil čez Dravo v bolgarsko področje, pozneje pa k Ratimirju, slovanskemu knezu med Dravo in Savo. Frankovski pohod nad Ratimirja je Pribino prisilil 838 k pomiritvi z Ratpotom. Frankovski vladar mu je okrog leta 840 v območju reke Zala naklonil kot beneficij področje, ki je 847 postalo njegova last. Živel je nekako do leta 861 a njegov sin in naslednik Kocel vsaj do leta 873.

Težko je ugotoviti, kaj sta Pribina in Kocel dejansko posedovala, kaj upravljala. Z njunega teritorija je sporočenih okrog 40 krajevnih imen, zgolj 4 pa se dajo lokalizirati (to so Blatenski Kostel, Peč, Ptuj, Veszprém, ki se v virih imenuje Ortahu).

Čeprav so Moravani poslej še večkrat vdrli v Panonijo (883, 884) so današnjo zahodno Madžarsko Franki posedovali do madžarske okupacije v letu 900. Leta 896 so poverili slovanskemu knezu Braslavu obrambo Panonije *inferior* med Dravo in Savo.

V nadaljnjem zavrača avtorica mnenja, da bi bila Pribina in Kocel ustvarila panonsko-slovansko državo. Gre samo za frankovsko kneževino. Obravnava pomen pojma *dux*, s katerim je njuna služba označena in ki v tem primeru označuje prefektovega podrejenca. Vprašanje, zakaj so ju Franki postavili, če sta bila Slovana, rešuje avtorica z mnenjem, da sta bila s frankovskimi velikaši sorodstveno povezana.

Za določitev etnične sestave Panonije v karolinški dobi so na razpolago predvsem krajevna imena, ki predstavljajo v madžarsčini hkrati najstarejšo plast izposojenk in privzemkov. Ta je v pretežni večini slovanska in pripada zahodnim in južnim slovanskim elementom, nekaj tudi bajuvarskim in nekaj avarskim. Listinsko omenjene osebe so v dokajšnji meri frankovsko-bajuvarskega porekla, vendar so to osebe iz vodilne plasti.

Kakšno je bilo Pribinovo središče, imenovano tudi *civitas Privinae*. Blatenski Kostel je ležal v spodnjem toku reke Zala, 9 km jugozahodno od Blatenskega jezera v močvirni pokrajini, iz katere se je dvigalo nekaj gričev in ki jo je na vzhodu zaključevala terasa z mestom, čigar nadaljevanje je današ-

nji Zalavár. Izkopavanja so vršili skoraj po vseh gričih, najvažnejši arheološki točki t. im. Récéskut-otok ter Grajski otok (Burginsel, glej uvodoma cit. literaturo).

Mesto je nastalo na tem prostoru delno po analogiji z moravskimi naselji sredi močvar, delno zaradi tam že koncentrirane slovanske poselitve in delno iz frankovskih političnih nagibov. Deset km oddaljena je slovanska žarna nekropola v mestu Keszthely, druga pa je bila odkrita v kraju Pókaszepetk (90 grobov). Obe sta iz druge polovice 8. stoletja, torej iz zaključne avarske dobe. Pod baziliko na Récéskut-otoku iz 9. stoletja so raziskovanja odkrila dve plasti. Starejšo (nižjo) s konca 8. in z začetka 9. stoletja kot ostanek požgane slovanske naselbine. Mlajšo (višjo) predstavlja slovanska nekropola, na gosto stisnjena okrog centralnega praznega prostora, ki ga je po vsej priliki zavzemala lesena cerkev. Sledi pribinska troladijska lesena cerkev na kameniti osnovi s pripadajočim grobiščem. Tej sledeča zidana bazilika je torej tretja zaporedna cerkev na tem prostoru in spada v 11. stoletje.

Vsi ti ostanki indirektno nakazujejo gosto slovansko poselitev ob Zali, spričujejo že izvedeno kristijanizacijo pokrajine in približujejo misel, da so Franki ta prostor Pribini namenoma izbrali, ker je bil bolj kultiviran.

Nekropola na Grajskem otoku spada v 9. stoletje, pokopi nosijo krščanski pečat, pridevki so skopi, izstopa nekaj grobov s frankovskimi ostrogami in skramasaksi. Analize približujejo misel, da gre v teh primerih za Pribinove ljudi. Pripadajoča cerkev je bila uničena ob arheološko nekontroliranem kopanju v peskolomu. Omenja jo *Conversio*. Gre za Marijino cerkev, ki jo je 850 posvetil nadškof Liupram iz Salzburga. Odkriti sektor nekropole na Grajskem otoku je ležal na robu utrjene naselbine. Od utrdb se je dalo ugotoviti nasip iz pletenih sten, med katerimi je bila naphana zemlja. Odkrili so tudi ostanke lesenih hiš in zemunic. V slednjih so živeli predvsem obrtniki, ki so se ukvarjali z obdelavo kosti. Odkrili so tudi številne keramične ostanke ter poseben tip steklenice, ki se je razvil prejkone iz rimskih osnov.

KULTURNI IN ČASOVNI ORIS SLOVANSKEGA ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA NA OBMOČJU SLOVENIJE

PAOLA KOROŠEC

Ljubljana

Čeprav zgodnjesrednjeveška arheologija posveča posebno pozornost raziskavam najstarejše slovanske periode v Sloveniji, še ni podana sintetična slika z arheološkega stališča, ki bi zajela vsa dosedanja odkritja.¹ Ta pomanjkljivost se ne čuti samo v kulturni zgodovini, temveč v splošnem tudi pri presojanju kulturne dejavnosti te periode. To velja toliko bolj, ker še vedno veljajo sklepi, dognani pri prvih slovanskih najdbah, odkritih na avstrijskem območju, ko je tolmačenje materialne kulture slonelo na popolnoma drugih kriterijih.² Čeprav obstajajo posamezne starejše obdelave gradiva, ki zajemajo večje geografsko območje,³ nam nove najdbe nalagajo tudi nov način tolmačenja posameznih elementov in določenih momentov, ki imajo velik pomen za kulturni in posebno kronološki prerez tega obdobja. Končno tako obdelavo terja najnovejše delo o nekdanji köttlaški kulturi.⁴ Pri analizi grobnih celot posameznih nekropol in predvsem stratigrafskih odnosov med posameznimi grobovi ali sektorji grobišč se je pokazalo, da ta kulturna skupina ni enotna in da njej pripisana grobišča pripadajo večjemu številu kulturnih skupin. Čeprav zajemajo nekatere od njih v istem času tudi isto območje zaprtega kulturnega kroga, bodisi s posameznimi nekropolami, bodisi z določenimi njunimi deli, ali pa samo s posameznimi grobovi, nam sestav inventarja nalaga, da jih obravnavamo kot posebne kulturne skupine. Že s širjenjem posamezne kulturne skupine je izpričano, da najdbe celotnega slovenskega ozemlja ne pripadajo samo enemu kultur-

¹ Takšen prerez je v novejšem času podal B. Grafenauer v Zgodovini slovenskega naroda 1 (1964) 311 ss.

² M. Much, Frühgeschichtliche Funde aus den Österreich. Alpenländer. Mitt. d. Zentral-Komm. 24, 1898, 125 ss. A. Riegel, H. Zimmermann, Kunstgewerbe des frühen Mittelalter (1923). R. Pittioni, Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach, Landkr. Gloggnitz, Niederdonau. Sonderschr. d. Arch. Inst. d. Dt. R. 14 (1943). Itd.

³ Razen Dinklagejevih razprav naj omenimo delo W. Šmida, Altslovenische Gräber Krains. Carniola 1, 1908, 17 ss. J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji (1947).

⁴ P. Korošec, Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov (pripravljeno za tisk — odslej Zgodnjesrednjeveška arheološka slika).

nemu krogu. Tako pripisovanje pa je med drugim povezano z izvorom zastopanih kulturnih skupin in z območjem, ki ga najbolj intenzivno zavzema.

Glede na to se najbolj loči, kot zgoščena kulturna celota zahodni del Slovenije z najdbami nekdanjega »köttlaškega kroga«. Z analizo njegovih grobnih celot na slovenskem kot tudi na avstrijskem ozemlju se je izkazalo — če ne upoštevamo grobov s keramiko, da imamo opraviti z dvema kulturno in časovno ločenima skupinama. To dejstvo je potrdila vertikalna in horizontalna stratigrafija na posameznih nekropolah, kot npr. kažejo grobišča Bled—Pristava II,⁵ grobišče okoli farne cerkve v Kranju,⁶ Ptujski grad⁷ in dr. Na teh nekropolah je moč ločiti dva kulturna horizonta z določenimi kronološkimi razlikami. V starejšem je s številnimi zaprtimi grobnimi celotami dognana skupina, ki smo jo za razliko od köttlaške imenovali karantansko. Njeni specifični elementi imajo delno svoje prototipe v podonavskih predlogih, delno pa v vzhodnoalpskih starejših kulturnih skupinah. To so poleg navadnega obroča s pentljo in kvačico uhan z večjim številom zank na dnu loka, uhan z vertikalno vdeto jagodo, prstan z rombično razširjenim sprednjim delom ter ploščata fibula, izdelana iz tenke pločevine, T. 2, 3, 4: 2—8. Drugi kulturni horizont ima obročke s konusi na koncih, okroglo ploščato fibulo, luničaste uhane in prstane okroglega ali polkrožnega preseka kot vodilne elemente, T. 4: 1, T. 5. Čeprav so nekateri od teh elementov popolnoma novi, tako npr. omenjeni obroček, delno pa tudi luničast uhan, je nedvomno, da je kulturna skupina tega horizonta nastala z razvojem v krogu, ki mu je pripadala karantanska in na podlagi te tudi nastala nova köttlaška kulturna skupina. Pod vzhodnim vplivom ta skupina vlija svoje predmete ter s spremembo tehnike izdelave uporablja tudi novo tehniko ornamentiranja, tj. emajliranje, ki je zamenjalo nekdanje vstavljanje steklenih polbiserov v izrezljane odprtine na pločevinasti površini predmeta.⁸ Kulturni krog, v katerega sodita obe skupini, je po ozemlju, na katerem se širi njegovo jedro, imenovan karantanski kulturni krog.⁹ Glede na to, da najdbe tega kroga na našem ozemlju kažejo vse odlike najdb z območja avstrijske Koroške in Štajerske oziroma območja nekdanje Karantanije ter glede na gostoto njunih pojavov v naših krajih, je izpričano, da tudi slovenske najdbe te vrste pripadajo temu kulturnemu jedru.

Skupino, ki se je izločila od köttlaške na karantanskem območju z zaprtimi najdbami, smo imenovali skupino s keramiko. Njeni grobovi imajo poleg pridakov v obliki noža, kresila in šila še keramične posode. Na tem ozemlju ločimo ne samo grobne celote, temveč v večini primerov

⁵ J. Kastelic, B. Škerlj, Slovenska nekropola na Bledu. Dela SAZU 2, (1950) 29.

⁶ J. Kastelic, Staroslovanski Kranj. Spominski zbornik, 900 let Kranja (1960) 45. Avtor omenja samo en grob kot starejši, medtem ko kažeta sl. 2 in 3, da je obstajala večplastna stratigrafija.

⁷ P. Korošec, Zgodnj srednjeveška nekropola na Ptujskem gradu. Zgod. časopis (v tisku).

⁸ P. Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije. Zgod. časopis 15, 1961, 157 ss.

⁹ P. Korošec, Zgodnj srednjeveška arheološka slika.

celo ločena grobišča.¹⁰ Čeprav ni bila do danes v splošnem dovolj upoštevana, je pri nas vidna na nekropolah na Bled—Suvobor,¹¹ Srednje Bitnje, T. 6¹² in dr. ter posamezni grobovi na Bled — »brdo«,¹³ Ptujski grad¹⁴ in dr. Sodeč po najdbah keramičnih fragmentov, je bila zastopana tudi na nekaterih drugih grobiščih. Poleg grobišč kot so »na gorenji Savi« v Kranju¹⁵ ali pri sv. Petru v Ljubljani,¹⁶ za katere vemo, da je bita tu najdena keramika odvržena, so bili verjetno grobovi te skupine tudi na nekropoli v Žirovnici,¹⁷ okoli farne cerkve v Kranju¹⁸ in dr.

Že omemba do sedaj odkritih najdišč govori, da je skupina s keramiko morala biti zelo pogosto zastopana na ozemlju, na katerem se javlja karantanski kulturni krog. Toda glede na to, da bodisi karantanski bodisi köttlaški elementi nikoli niso bili v spremstvu keramike, je očitno, da kljub razširjenosti na vsem ozemlju ne spada v njun kulturni krog.

V zadnjem času so posebno pozornost takim grobnim najdbam posvetili razen čeških¹⁹ tudi slovaški arheologi.²⁰ Pridobljene ugotovitve so v zvezi s to kulturno skupino pokazale, da take nekropole predstavljajo ne samo odliko določenih območij, temveč pripadajo širšemu kulturnemu krogu, ki zajema ne samo severna območja srednje Donave, temveč tudi precejšnje ozemlje južno od nje. Glede na to, da so grobove te kulturne skupine odkrili tudi v Slavoniji,²¹ dalje na območju jadranske obale od Istre²² do Dalmacije,²³ lahko domnevamo, da je bila ravnotako v rabi, čeprav je še niso odkrili na območju Hrvatske južno od Save in po vsej verjetnosti tudi v zahodni Bosni. Ta domneva je mogoča tem prej, ker je kulturna skupina s keramiko zastopana tudi v vzhodni Sloveniji.

V grobovih te skupine se včasih pojavlja na našem ozemlju nakit, ki je v glavnem omejen samo na uhane. Ti uhani razen v nekaterih detajlih izvedbe ter navadnih obročkov pripadajo drugemu tipu, kot so uhani karantanske skupine. Čeprav se taki uhani niso ohranili zaradi svoje krhkosti, lahko sklepamo, da se oblikovno vežejo s tipom navadnega obročka s pentljo in kvačico na konceh, delno pa za tip uhana z

¹⁰ P. Korošec, *ibidem*.

¹¹ R. Ložar, Arheološke najdbe na Bledu. Glasnik muz. druž. za Slovenijo 10, 1929, 58 ss.

¹² A. Valič, Staroslovansko grobišče v Smokuču pri Žirovnici in Srednjem Bitnju pri Kranju. Arh. vestnik 13-14, 1962-63 (1963) 570 ss.

¹³ W. Šmid, Carniola 1, 1908, 26 ss.

¹⁴ P. Korošec, Zgod. časopis (v tisku).

¹⁵ R. Ložar, Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v letih 1928—1930. Glasnik muz. druž. za Slovenijo 11, 1930, 33 ss.

¹⁶ R. Ložar, Dve najdbi iz staroslovanske dobe. Glasnik muz. druž. za Slovenijo 18, 1937, 135 ss.

¹⁷ Gradivo v Narodnem muzeju v Ljubljani.

¹⁸ Gradivo še ne obdelano.

¹⁹ J. Poulik, Staroslovanská Morava. Mon. arch. 1 (1948).

²⁰ A. Točík, Die vorgrossmährische Periode in der Slowakei. Das Grossmährische Reich. Brno — Nitra, 1.—4. X. 1963 (1966) 53 ss.

²¹ Ks. Vinski, Sl. Ercegovci, Ranosrednjevekovno groblje u Brodskom Drenovcu. Vjesnik Arh. muz. Ser. 3, 1, 1958, 129 ss.

²² B. Marušič, Istra u ranom srednjem vijeku (1960) 24 ss.

²³ J. Belošević, Slavenska keramika iz srednjewjekovne nekropole »Materiza« kraj Nina. Diadora 2, 1962, 237 ss.

večjim številom zank na dnu loka. Uhani te skupine so v spodnjem delu oviti s tenko žico in istočasno je njihov spodnji del oblikovan v lunulo, pod katero so bogati verižičasti obeski (T. 1). Ne glede na nadaljnji razvoj takega tipa na vzhodnoalpskem ozemlju ter ne glede na vpliv sorodnih variant za formiranje köttlaškega uhana,²⁴ kaže v tehniki izdelave ter v načinu oblikovanja spodnjega dela obroča v privesek na identičnost s podobnimi tipi t. i. nitranske skupine.²⁵ Čeprav je vprašanje o izvoru te skupine odprto, je za nas pomembna ta oblikovna identičnost, ker kaže na pot, odkod je v vzhodnoalpske kraje prišla skupina s takim tipom uhana. Po načinu izdelave je nedvomno, da predstavljajo rustificirano ponazarjanje tehnike filigrana in granulirane žice podobnih uhanov. Čeprav naš tip predstavlja eno od variant, ki je danes znana južno od Drave²⁶ in v Spodnji Avstriji,²⁷ je nedvomno, da se veže na prototipe podonavskega izvora.

Poleg te vrste povezave z istega območja so še drugi pojavi, ki so se do danes omenjali samo v zvezi s tipološko komparacijo. Prvi med njimi predstavljajo t. i. velikomoravske grobne celote, drugi pa so zajeti pod imenom belobrdске skupine.

Med velikomoravske grobove na slovenskem ozemlju lahko štejemo za sedaj samo najdbe določenega števila grobov z nekropole ptujskega gradu.²⁸ Inventar teh grobov je v našem kulturnem krogu tuj element, oziroma kaže predmete, ki so prišli od drugod. Splošni kulturni izraz in številčnost njihovih najdb so trenutni pojav, ki na našem ozemlju ni imel globljega odmeva.

Za razliko od velikomoravskih so najdbe belobrdске skupine številne in se širijo z zaprtimi grobnimi celotami skoraj čez vse območje vzhodnega in posebno severovzhodnega dela Slovenije, kjer se javlja z nekropolami, ki pripadajo večinoma tej kulturni skupini. Ker meji s področjem, na katerem se širi karantanski kulturni krog, se njuni elementi križajo in med seboj mešajo.²⁹ Toda glede na to, da po köttlaški fazi ne pride v karantanskem krogu do nadaljnega kulturnega razvoja, se posreči mlajši belobrdski skupini vrniti svojo kulturno nadmoč ne samo na vzhodnem delu Slovenije, temveč v dokaj občutni meri tudi na zahodu.

Inventar grobnih celot teh nekropol se ne razlikuje od grobov te kulturne skupine izven našega ozemlja, tj. iz Panonije, Slavonije, Srema in dr. Vodilni elementi so enaki in obsegajo grozdast uhan, obročke, tor-kvese in ogrlice, sestavljene iz dvodelnih obeskov (T. 7), razen zapestnice, ki ni do sedaj zastopana v naših grobovih. Pri problemu izvora te

²⁴ P. Korošec, Zgod. časopis 15, 1961, 182 ss.

²⁵ B. Dostál, Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. Magna Moravia (1965) 361 ss.

²⁶ P. Korošec, Zgod. časopis (v tisku).

²⁷ H. Mitscha-Märheim, Das Gräberfeld von Sieghartskirchen, N.-Ö., und seine Bedeutung für die mittelalterliche Siedlungsgeschichte. Arch. Austriaca 13, 1953, sl. 14.

²⁸ P. Korošec, Problem der Grossmährischen Elemente auf dem Gräberfeld auf dem Burg Ptuj. Sbornik Nar. mus. 20, 1966, 179 ss.

²⁹ P. Korošec, Zgod. časopis (v tisku).

skupine ja zanimivo omeniti mnenja in tolmačenja nekaterih arheologov. J. Eisner domneva, da je za ta problem pomembno širjenje velikomoravskih elementov, ki so označeni kot velegrajska skupina.³⁰ B. Szöke³¹ in Gy. Török³² stojita na stališču, da imajo glavno vlogo za formiranje belobrdске skupine velikomoravski elementi. A. Točík vidi nastanek te skupine v integracijskem procesu med velikomoravskimi, domorodnimi in novimi elementi, ki so jih prinesli z vzhoda Madžari.³³ Dostal na podlagi vseh teh mnenj sklepa, da so v procesu formiranja belobrdске kulturne skupine predstavljali velikomoravski elementi 10. stoletja na območju karpatskega bazena, ki je pred prihodom Madžarov, bil določen čas pod vplivom višjega družbenega slovanskega sloja. Poleg tega opozarja na dejstvo, da ni treba vseh primerov dragocenega nakita pripisati samo velikomoravski kulturni skupini, ker so mnogi od njih lahko nastali neposredno pod bizantinskim vplivom. Ravno tako je po njem za formiranje belobrdске skupine imela pomembno vlogo nitranska skupina. Pri obravnavi tega vprašanja se opira samo na najdbe z območja Madžarske, Sedmograške in Romunije,³⁴ za primere pa, ki kažejo sorodne nitranske elemente na najdiščih severovzhodnega Balkana, pušča vprašanje odprto.³⁵

Ne da bi se globlje spuščali v probleme nastanka belobrdске kulturne skupine, je že glede na omenjene domneve o velikomoravskih najdbah na ozemlju Slovenije gotovo, da belobrdска skupina prodira v naše kraje z onega področja, kjer so nastajale predloge, iz katerih je nastal močnejši kulturni horizont. Posamezni pojavi na našem ozemlju nas silijo, da moramo kljub temu upoštevati tudi možnost, da so neodvisno nastali posamezni identični elementi na sorodnih starejših osnovah.³⁶

Če primerjamo posamezne najdbe z našega ozemlja, ki so uvrščene v belobrdско skupino, bomo opazili, da niso enotne in da imajo v bistvu včasih cele grobne celote ali pa samo posamezni elementi različen kulturni pomen. Tako se ločijo najdbe južnih najdišč od najdb v severnih predelih vzhodnega območja Slovenije. Pri teh so značilne posamezne oblike uhanov, ki jih je danes moč povezati z uhani iz dalmatinskega kulturnega kroga, čeprav so sorodni elementi znani tudi drugod. Takemu tipu lahko prištejemo uhan z vodoravno vdeto jagodo na obroču, kot so npr. uhani iz dveh nekropol v Črnomlju.³⁷ T. 8: 5, 6, 8, 10. Komparativ-

³⁰ J. Eisner, *Slavia antiqua* 7, 1960, 199 ss.

³¹ B. Szöke, *Arch. Ért.* 86, 1959, 32.

³² Gy. Török, *Die Bewohner von Halimba in 10. und 11. Jahrhundert. Arch. Hung. NS* 39 (1962) (odslej Halimba [1962]).

³³ A. Točík, *Súčasný stav archeologického bádania najstarších dejín slovenského národa. Arch. rozhledy* 15, 1963, 611 ss.

³⁴ B. Dostál, o. c. 403 ss.

³⁵ B. Dostál, o. c. 405.

³⁶ Za to domnevo bi med drugim govorili tudi uhani s Sel pri Dobovi. J. Korošec, *Staroslovanski grobovi na Selah pri Dobovi. Arh. vestnik* 5, 1954, 167 ss.

³⁷ W. Šmid, *Carniola* 1, 1908, 37 ss. V. Šribar, *Staroslovensko grobišče v Črnomlju. Situla* 4, 1961, 81 ss.

no gradivo za njih najdemo razen v uhanih s tremi jagodami³⁸ še v varianci, ki se kot vodilni element javlja na nekropolah zahodne Bosne.³⁹

Drugi tip, ki ga ne moremo pripisati belobrdski skupini, je uhan, pri katerem je spodnji del loka ovit s tenko spiralno žico. Ta tip je v slovenskih nekropolah zelo malo znan.⁴⁰ Čeprav ni do sedaj nihče podrobno obravnaval njegovega izvora, je nedvomno, da ni po tehniki in načinu obravnavanja nastal na našem ozemlju, temveč da se tudi veže na območje srednjega Podonavja.⁴¹

Če upoštevamo samo omenjene elemente, je izpričano, da tudi materialna kultura, odkrita na najdiščih vzhodne Slovenije, ni enotna, še manj jo lahko pripišemo samo eni kulturni skupini. Tudi tu se z zaprtimi najdbami, kot na zahodnem delu, loči skupina s keramiko. Od drugih kulturnih skupin se razen omenjenih najdb karantanskega kulturnega kroga ločijo še čiste kulturne celote belobrdske skupine. Poleg teh je še vrsta zaprtih kulturnih najdb, kot so npr. nekropola na Turnišču pri Ptuj, njene grobne celote ne spadajo niti v eno od omenjenih skupin in vendar so pomemben kulturni segment.⁴² Po širjenju analognih kulturnih enot našega gradiva tudi drugod lahko trdimo, da pripadajo v splošnem poleg skupine s keramiko in belobrdske tudi druge najdbe vzhodnemu kulturnemu krogu, ki v svoje meje zajema tudi vzhodni del Slovenije.

Posebno poglavje je kronološko usklajevanje vseh teh najdb, predvsem tistih, ki do sedaj niso v večjem številu odkrite in tudi ne raziskane. Navzlic tej pomanjkljivosti nam v tem vprašanju nudi največ elementov obdelava karantanskega kulturnega kroga. Delitev njegove materialne kulture na več skupin je pritegnila tudi njihovo delitev v dve časovni fazi. Na podlagi raznih stratigrafskih in drugih faktorjev je dognano, da sta karantanska skupina in skupina s keramiko starejši od köttlache. Po splošni kronologiji materialne kulture in razvoja kulturnih skupin na ozemlju vzhodno od Slovenije ustreza starejša faza bolj ali manj avaro-slovanskemu obdobju, mlajša pa se navezuje na čas po njem.

Glede na to kronološko delitev je nedvomno, da je tudi v vzhodnem delu Slovenije skupina s keramiko starejši časovni segment, čeprav ostane še vedno odprto vprašanje, ali je edini kulturni izraz tega območja za ta čas. Za časovno in kulturno opredeljevanje te skupine, ne glede

³⁸ Par takih uhanov je znan iz Köttlacha, Diemlacha, Strassengela v Avstriji in v Kranju v Sloveniji. A. Valič, Arh. vestnik 18, 1967, T. 8: 4. Omeniti moramo, da je bila na posameznih primerih iz Črnomlja ohranjena še tenka žica, s katero je bil ovit obroč.

³⁹ N. Miletič, Slovenska nekropola v Gomjenici kod Prijedora. Glasnik Zem. muz. NS 1966/67, 21–22, 81 ss.

⁴⁰ J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn 3 (1905) T. 526, grob. 74. Lj. Karaman. Iskopine društva »Bihaća« v Mravincima i starohrvatska groblja. Rad JAZU 268, 1940, sl. 27, spodnja vrsta. Dva uhana, verjetno sta par, sta najdena tudi v Köttlach. Gy. Török, Halimba (1962) 161, T. 58.

⁴¹ P. Korošec, Raziskave na Svetih gorah na Bizeljskem. Arh. vestnik 20, 1969, 239 ss.

⁴² J. Korošec, P. Korošec, Predzgodovinsko in staroslovansko grobišče pri Turnišču v bližini Ptuja. Razprave SAZU 3, 1953, 179 ss.

na njeno pripisovanje avaro-slovanskemu krogu je pomembno, da jo tudi drugod ločijo v posebno skupino, ki naj bi severno od srednje Donave bila časovno paralelna s skupino praškega tipa keramike, oziroma naj bi na tem ozemlju bila znana že v 6. stoletju. Dejstvo, da posamezni primeri keramike v zaprtih grobnih celotah po svojih oblikah in kakovosti izdelave (kot npr. v Obrežu pri Dobovi⁴³) izpričujejo kontinuiteto brez presledka s poznoantičnimi primeri te vrste, dovoljuje, da to skupino pripišemo času, ki je sledil takoj po slovanski naselitvi v naše kraje. Končna meja trajanja te skupine je nedvomno zaznamovana s pojavom luničastih uhanov, izdelanih s filigransko žico, ki so predhodniki köttlaških primerov. Z druge strani pa ta moment in tudi nekateri emajlirani ornamenti, ki jim je bil vzor granuliran uhan,⁴⁴ postavljajo mejo nastanka köttlaške skupine v sredino 9. stoletja. Časovno mejo trajanja köttlaške skupine nam določajo v glavnem zaprte grobne celote, kjer so zastopani köttlaški in belobrdski elementi. Na podlagi teh je zanesljivo, da köttlaška skupina neha s pojavom ogrlic z dvodelnimi priveski.⁴⁵ Ker so te ogrlice nastale pod vplivom madžarskih predlogov, njena skrajna časovna meja sovпада s koncem 10. stoletja.

Za razliko od karantanskega kulturnega kroga sega vzhodni z belobrdsko skupino na naše ozemlje, glede na zanesljivo z denarjem datirane najdbe Panonije, Slavonije in Srema, v 10. in vse 11. stoletje.

Če na koncu povzamemo vse pojave na ozemlju, ki pripadajo po elementih materialne kulture vzhodnemu kulturnemu krogu, lahko ločimo v časovnem merilu dve fazi, starejšo, ki naj bi v glavnem zajela skupino s keramiko in mlajšo z elementi belobrdske skupine. Ali se ta skupina širi tudi v jugovzhodnem delu Slovenije ter se z uhani z vertikalno vdetimi jagodami formira v neko podskupino iste kulture — kot na območju zahodne Bosne, bodo pokazale bodoče raziskave.

RÉSUMÉ

Esquisse culturelle et temporelle du haut moyen âge slave sur le territoire de la Slovénie

Dans ce traité l'auteur essaie de présenter un tableau synthétique de la culture matérielle du haut moyen âge slave sur le territoire slovène.

D'après les découvertes culturelles fermées il été établi que dans cette période la partie occidentale de la Slovénie appartenait au cercle culturel carantanien, et la partie orientale au cercle qui s'étend à l'est de la sphère slovène. Les découvertes du cercle carantanien sont représentées par les groupes de Carantanie (Pl. 2, 3, 4: 2—8) et de Köttlach (Pl. 4, 5). Dans cette partie, en même temps dans des ensembles culturels fermés se manifestent en tant que groupe séparé encore des tombes à mobilier sous forme de vase en céramique. La séparation de ce groupe du cercle carantanien s'exprime par l'absence du petit

⁴³ St. Škaler, Neviodunum v zgodnjem srednjem veku do naselitve Slovencev. Neviodunum (1961) 41 ss.

⁴⁴ P. Korošec, Arh. vestnik (v pripravi za tisk).

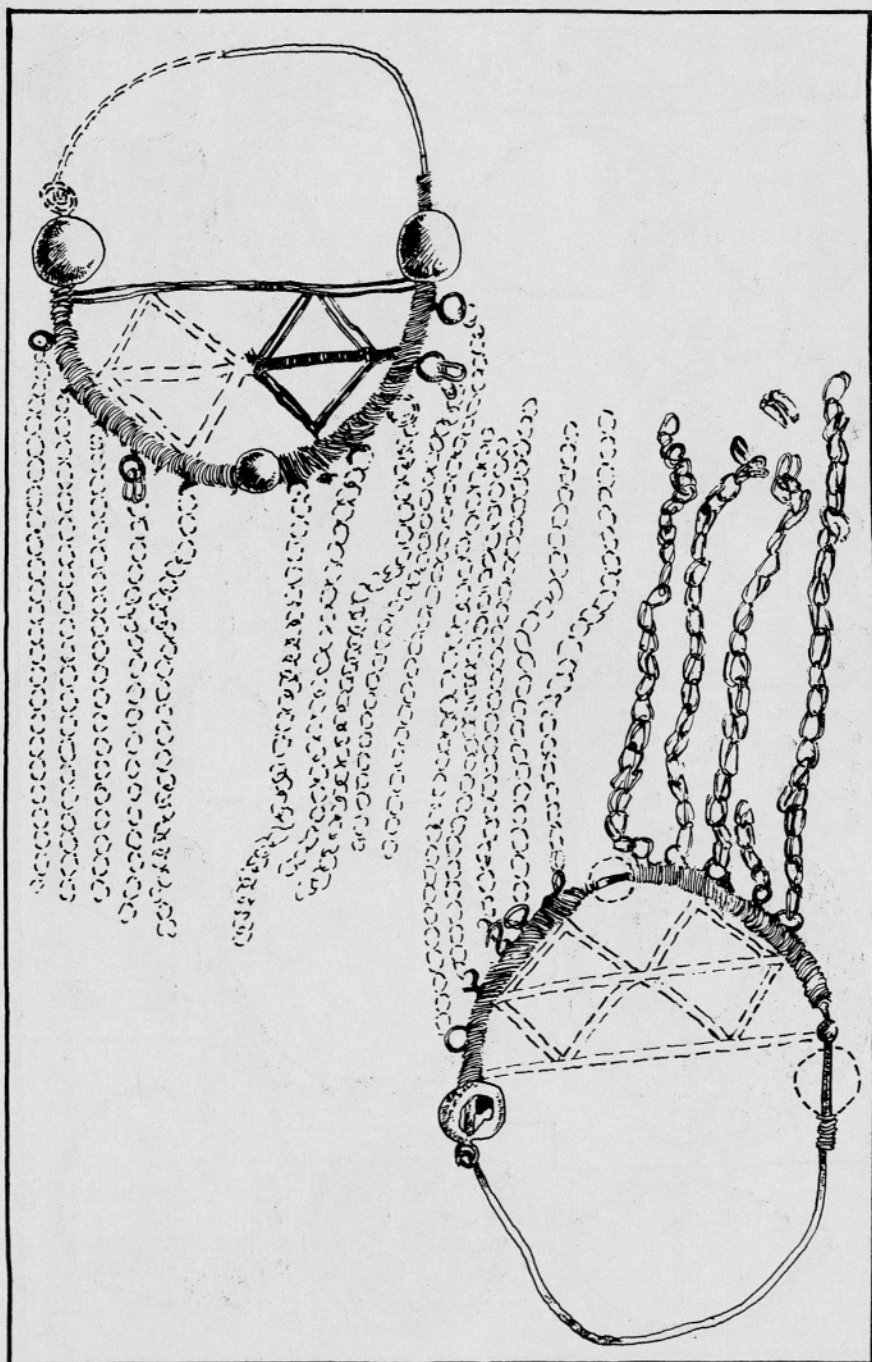
⁴⁵ P. Korošec, Zgod. časopis (v tisku).

vase dans les tombes à éléments de Carantanie ou de Köttnach. Culturellement, le groupe carantanien se lie aux éléments plus anciens des territoires des Alpes Orientales et du Danube moyen, à la différence du groupe de Köttnach, qui est lié génétiquement au fondement carantanien. La boucle d'oreille en forme de croissant, exécutée en filigrane (Pl. 1), que se manifeste dans les tombes à céramique, tire son origine du territoire du Bassin Danubien moyen. Elle indique à la fois la voie par laquelle ce groupe arrive au territoire des Alpes Orientales. Chronologiquement, par les facteurs stratigraphiques et autres sont attestées dans le cercle carantanien deux phases temporelles. A la plus ancienne appartiennent les groupes carantanien et à céramique, à la plus jeune le groupe de Köttnach.

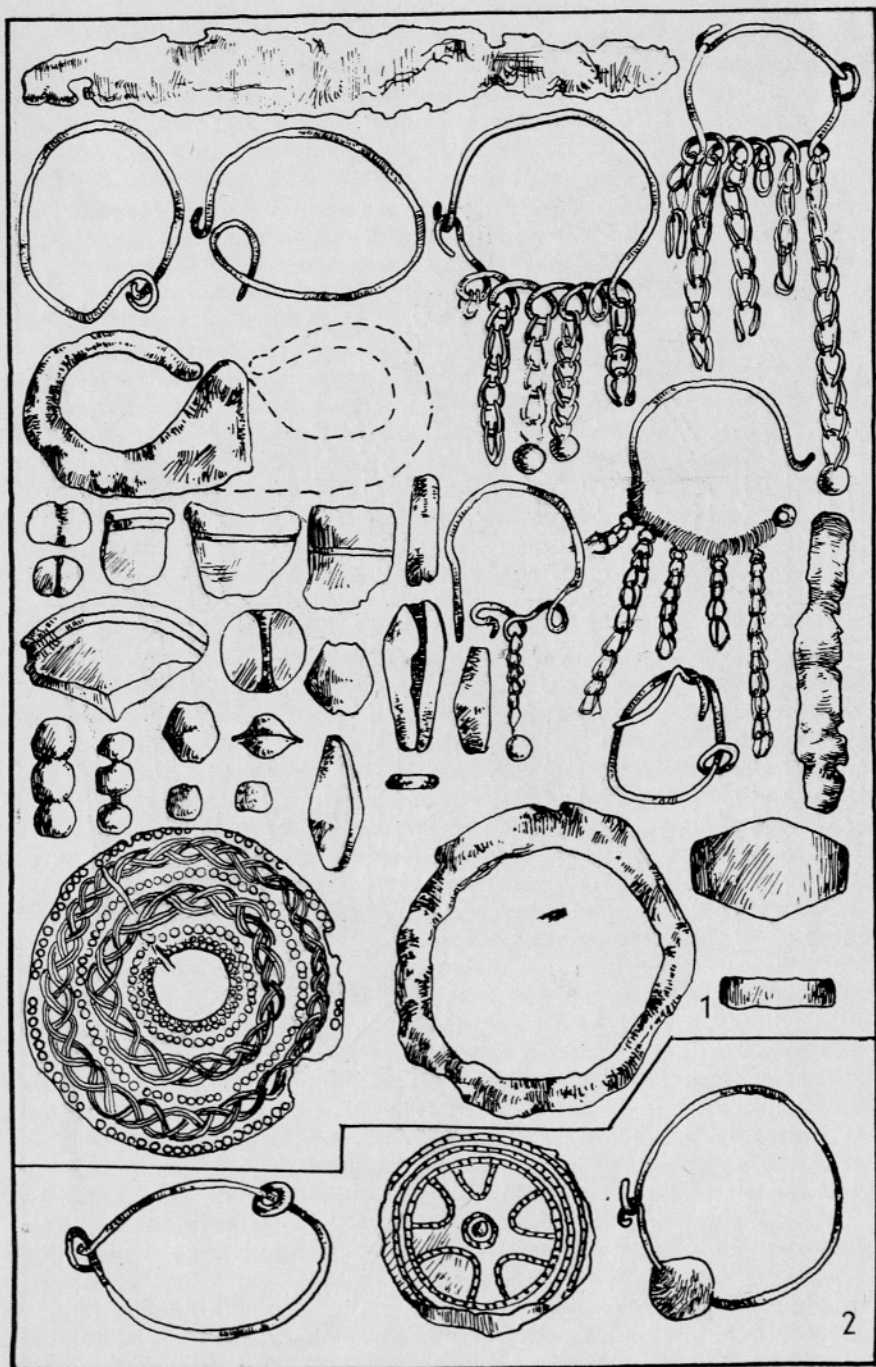
A la différence de la partie occidentale, la partie orientale, bien qu'elle soit moins recherchée, présente une image culturelle plus compliquée. D'après les découvertes effectuées jusqu'à présent, dans cette partie, à côté du groupe de Belobrd on distingue encore le groupe à céramique, et quelques autres groupes qui ne font pas partie de son cercle. Un groupe particulier est probablement formé par les inventaires funéraires avec des boucles d'oreilles à perle enfilée horizontalement, qui ont des analogies authentiques dans les exemples similaires du territoire de la Bosnie Occidentale. L'origine de ces boucles d'oreilles doit probablement être cherchée dans la culture matérielle dalmate. De même, un habitat culturel entièrement séparé est indiqué par la nécropole de Turnišče près de Ptuj, pour laquelle cependant nous n'avons pas pour le moment de matériaux comparatifs. Parmi les groupes culturels séparés, selon l'auteur, se rangent les découvertes du groupe de la Grande Moravie, qui pour le moment n'est connu que par la nécropole du château de Ptuj.

Tandis que l'auteur suppose que le cercle carantanien s'est formé sur le territoire des Alpes Orientales, les découvertes de la partie orientale de la Slovénie appartiennent au cercle qui s'est formé hors de ses frontières. Grâce à la chronologie bien établie du cercle carantanien, le cercle culturel oriental sur le territoire de la Slovénie peut aussi se diviser en deux phases, dont la plus ancienne est chronologiquement parallèle à la période avaro-slave, alors que le plus jeune appartient au temps qui suit celle-ci. A la phase plus ancienne on peut aussi dans cette partie attribuer pour le moment le groupe à céramique, bien qu'il n'ait pas été établi s'il a été l'unique expression culturelle de cette période. Dans la phase plus jeune, l'auteur range le groupe de Belobrd.

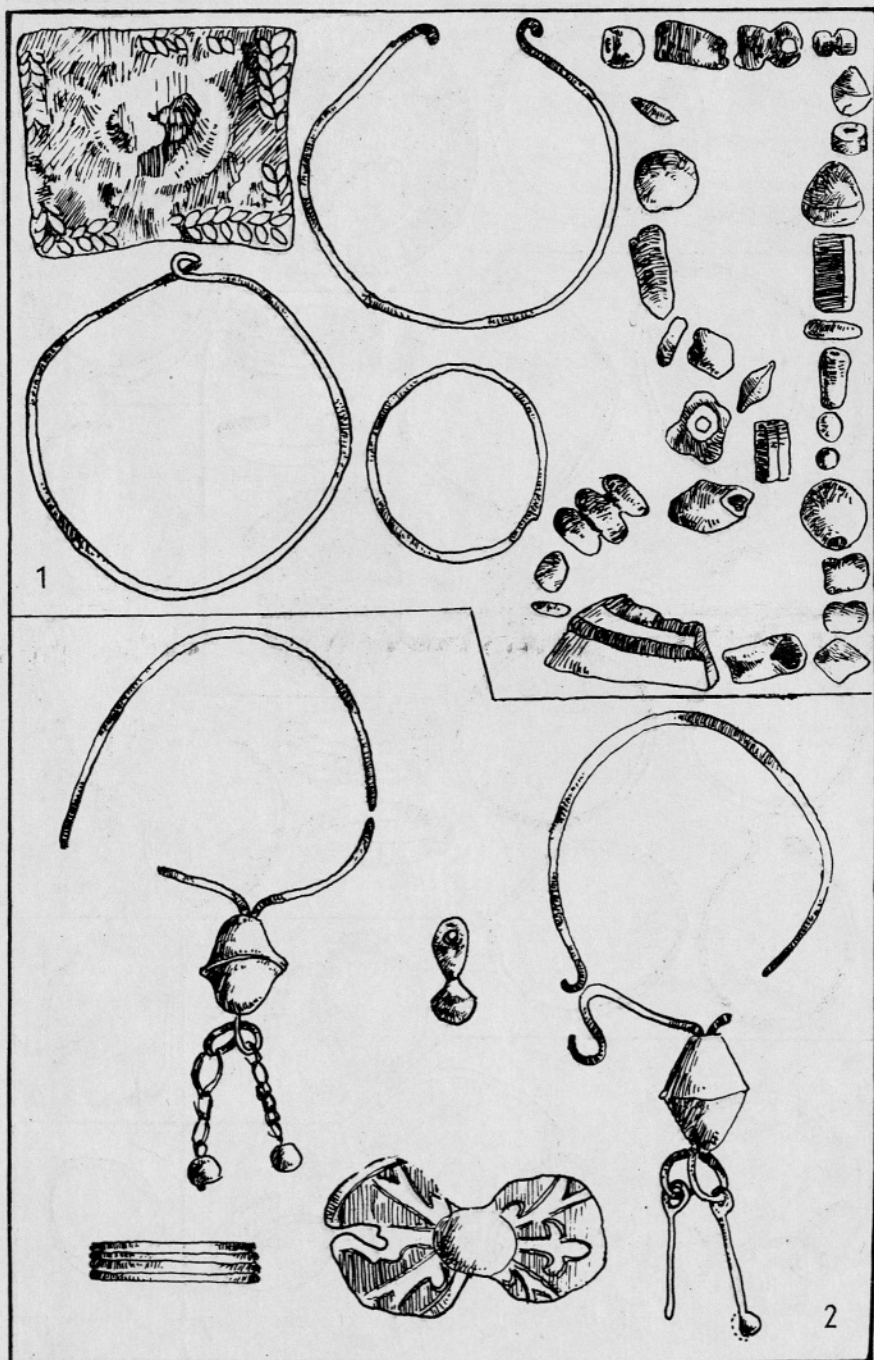
Sur la base de faits particuliers, l'auteur conclut que le groupe à céramique est présent sur le sol slovène depuis le peuplement slave et qu'il dure jusqu'à l'apparition des boucles d'oreilles en forme de croissant, qui ont servi comme modèles pour la formation des boucles d'oreilles de Köttnach. Avec le mobilier funéraire dans lequel se manifestent les éléments de Köttnach et de Belobrd, il est établi qu'avec l'apparition des colliers à pendeloques en deux parties cesse le groupe de Köttnach. Ce dernier groupe aurait donc duré du milieu du 9e à la fin du 10e siècle. Comme cependant dans le cercle culturel carantanien après le groupe de Köttnach on n'en arrive pas à un développement culturel ultérieur, sur son territoire pénètre alors la phase plus jeune du groupe de Belobrd. L'auteur estime que seules les recherches futures montreront le rapport culturel et chronologique des découvertes du sud-est et autres en dehors de ces groupes.

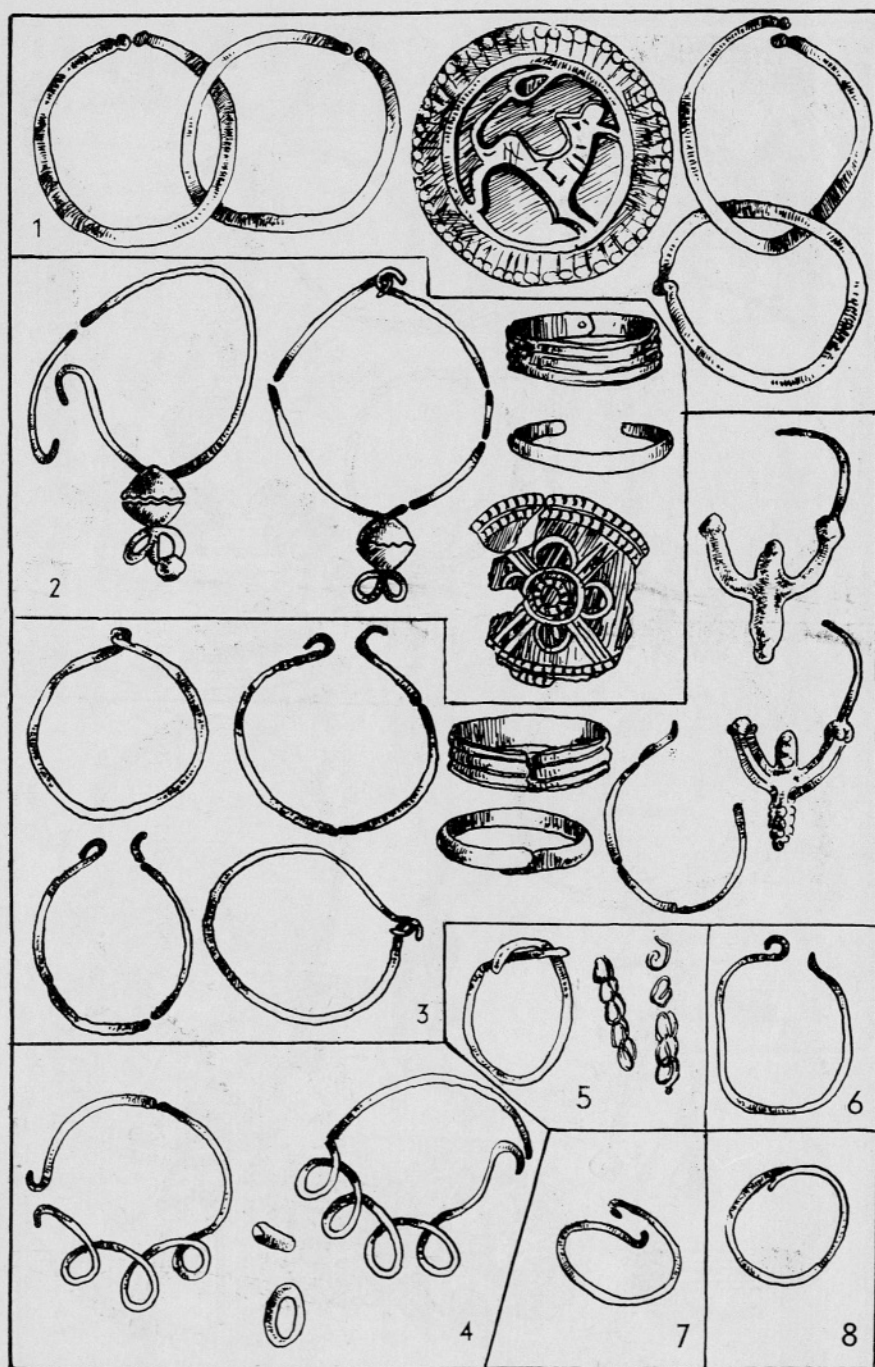
Bled - »brdo«, brez grobnih celot — Bled - »brdo«, tombes sans unité close

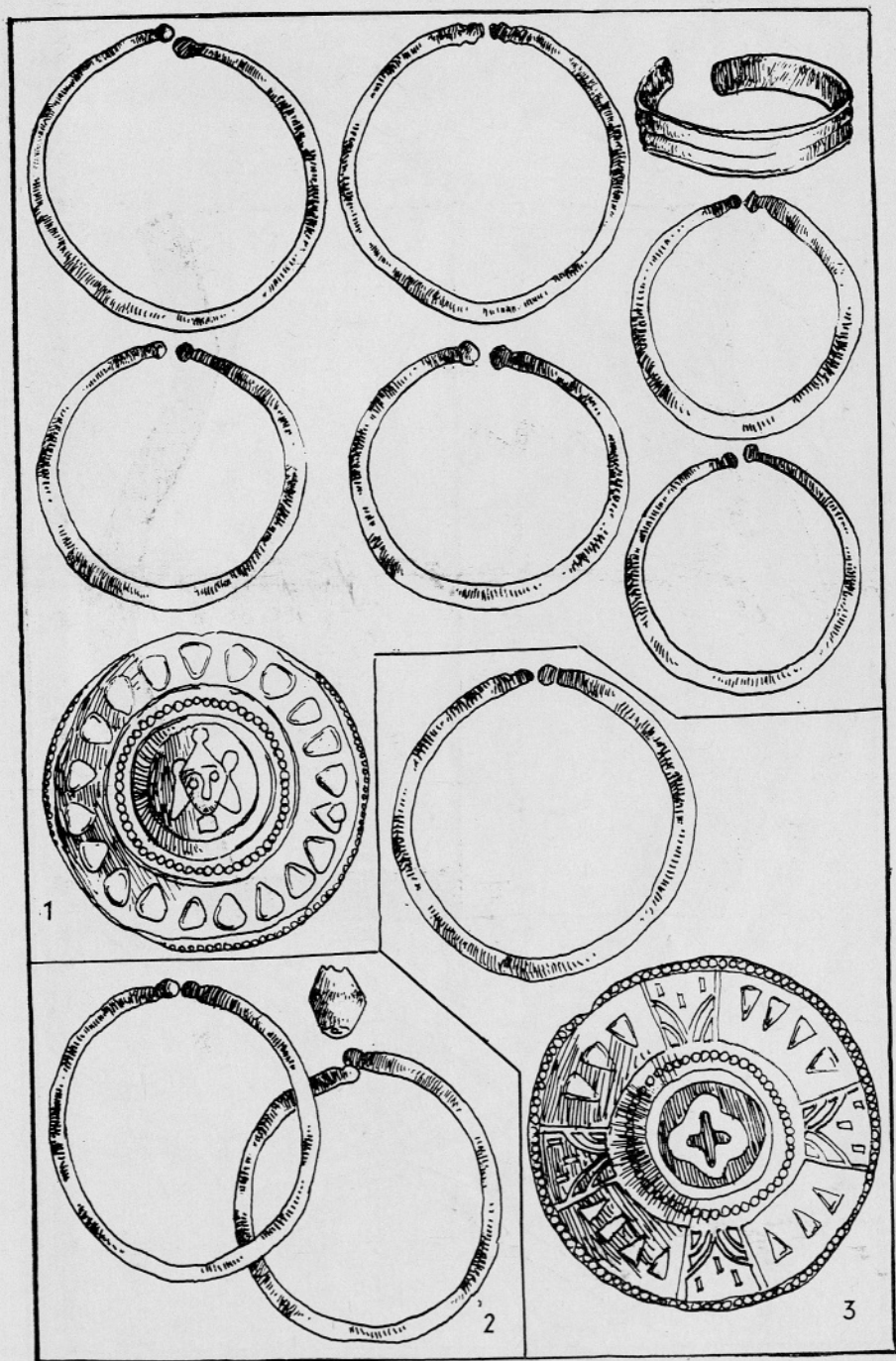
Bled - Pristava, 1 = grob 14; 2 = grob 9 — Bled - Pristava, 1 = tombe 14,
2 = tombe 9

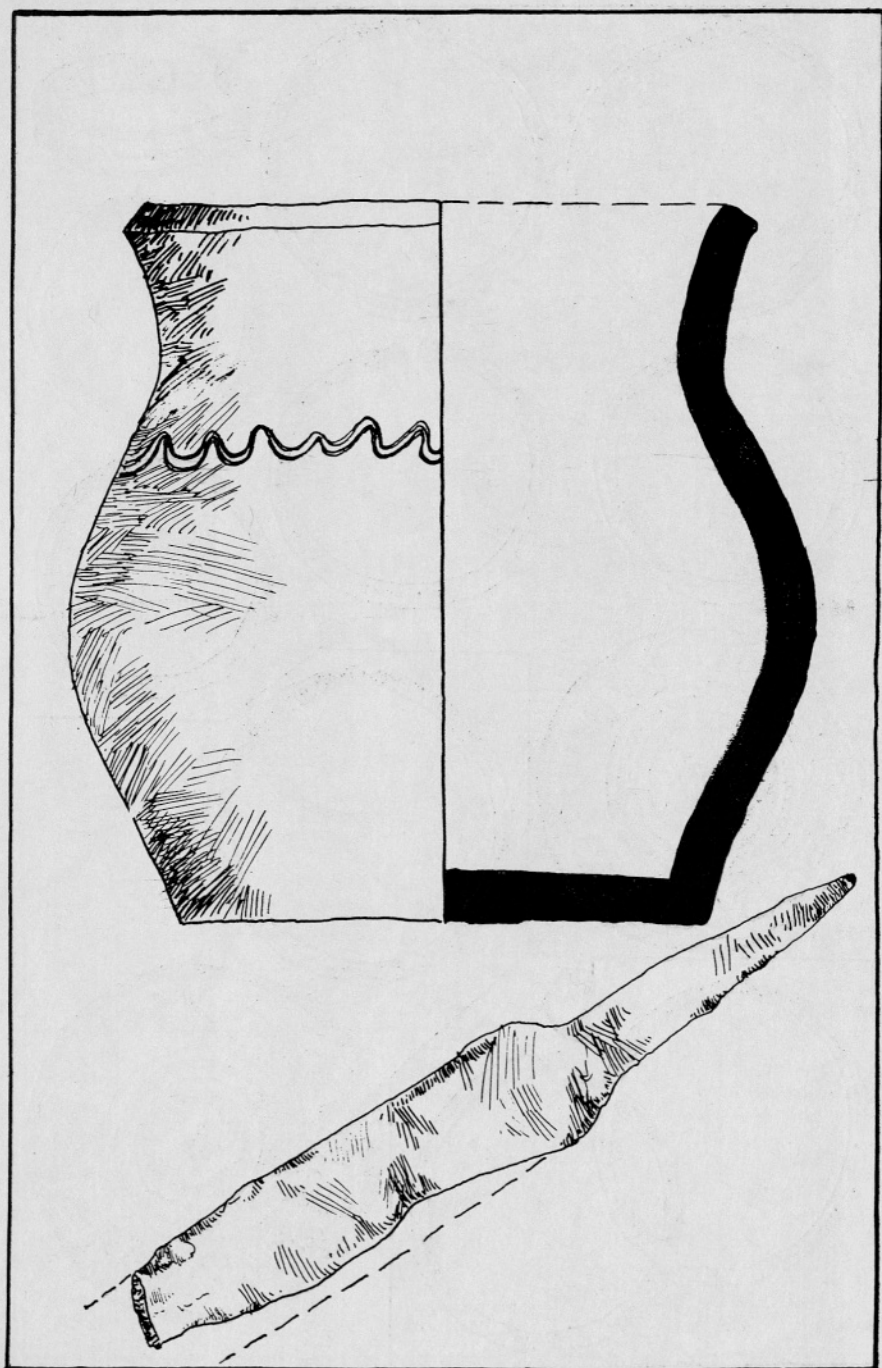
Bohinjska Srednja vas — »Na Žalah«, 1 = grob 18; Bled — Pristava, 2 = grob 125 — Bohinjska Srednja vas — »Na Žalah«, 1 = tombe 18; Bled — Pristava, 2 = tombe 125

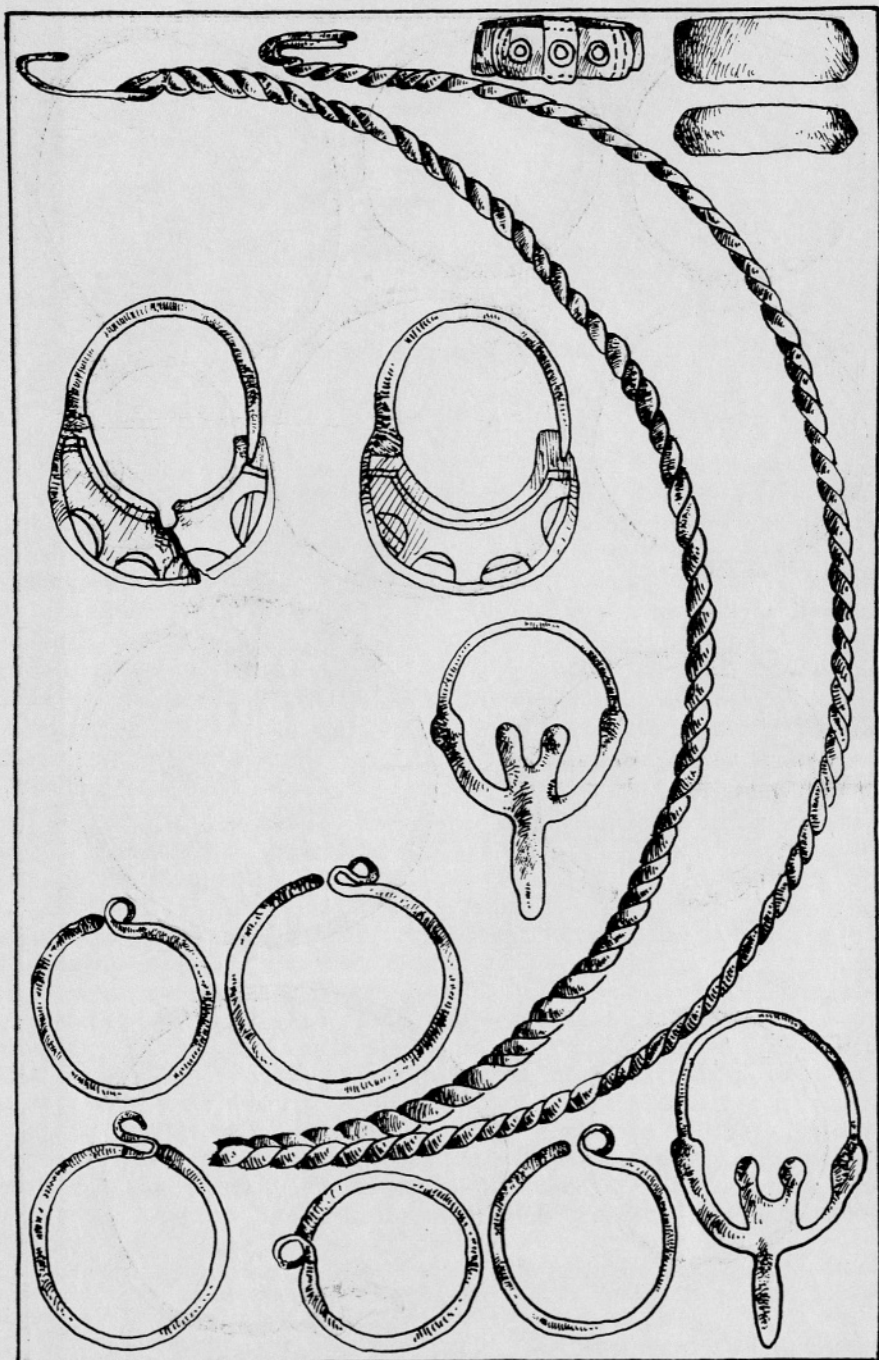
Bohinjska srednja vas - »Na Žalah«, 1 = grob 2; Bled - Grad, 2 = grob 89; 3 = grob 90; Ptujski grad, 4 = grob 267, 5 = grob 219, 6 = grob 90, 7 = grob 263, 8 = grob 212 — Bohinjska Srednja vas - »Na Žalah«, 1 = tombe 2; Bled - Grad (château) 2 = tombe 89, 3 = tombe 90; Ptujski grad (château de Ptuj) 4 = tombe 267, 5 = tombe 219, 6 = tombe 90, 7 = tombe 263, 8 = tombe 212

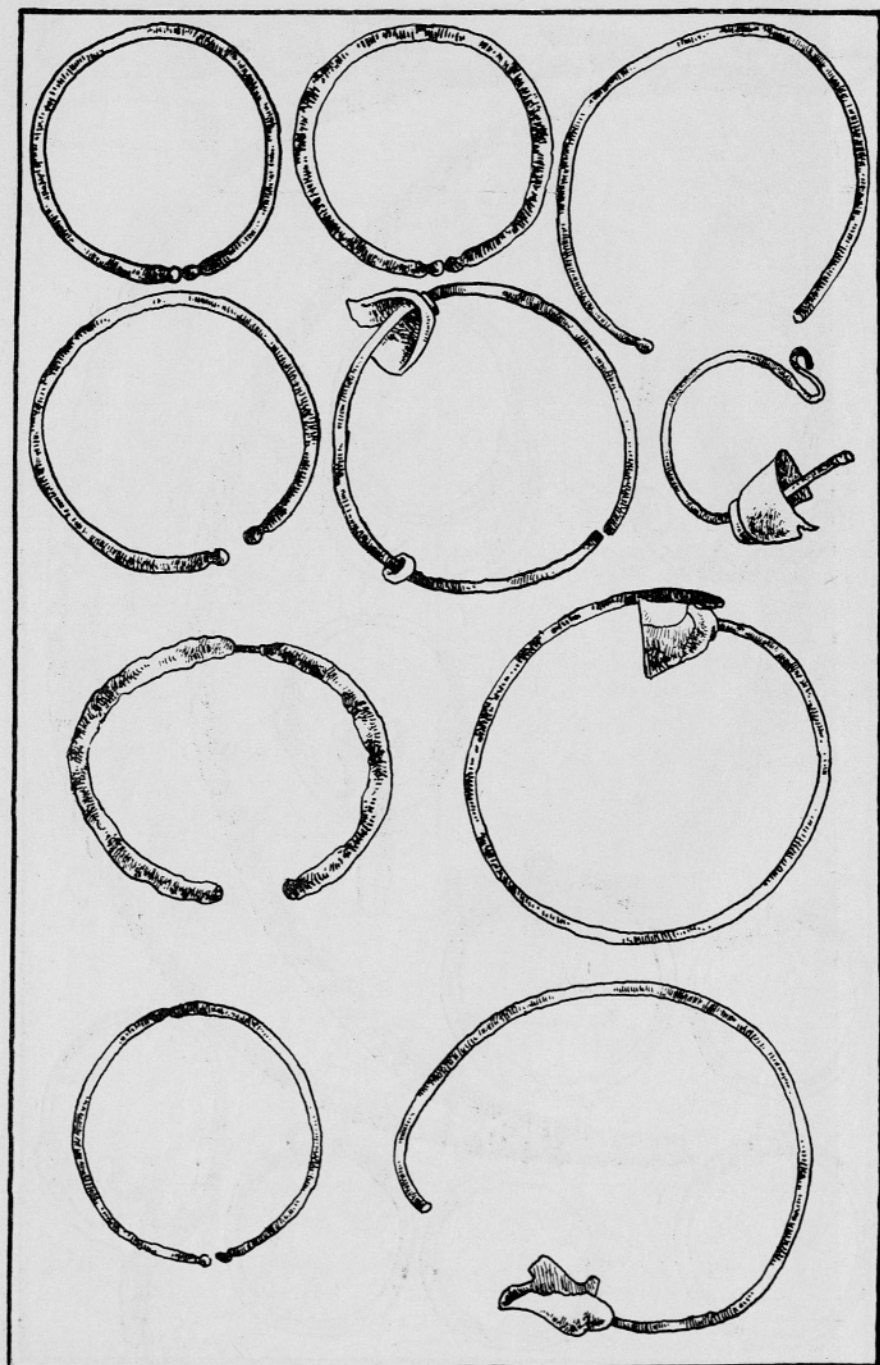
Bled - Grad, 1 = grob 9, 3 = grob 24; Bohinjska srednja vas - »Na Žalah«, 2 = grob 1 — Bled - Grad, 1 = tombe 9, 3 = tombe 24; Bohinjska Srednja vas - »Na Žalah«, 2 = tombe 1

Srednje Bitnje pri Kranju, grob 2 — Srednje Bitnje prè de Kranj, tombe 2

Ptujski grad, grob 104 — Ptujski grad (château de Ptuj) tombe 104

Črnomelj, brez grobnih celot — Črnomelj, tombes sans unité close

VPRAŠANJA RAZISKOVANJ ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA NA GORENJSKEM

ANDREJ VALIČ

Gorenjski muzej, Kranj

Arheološka raziskovanja zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem so bila v preteklem obdobju številna, vendar bolj ali manj naključna in samo delna (sondažna). Tako nam je doslej znanih 40 krajev z zgodnj srednjeveškimi staroslovanskimi obeležji. Najbolj številna in znana iz tega časa so staroslovanska grobišča, ki se razlikujejo po številu skeletnih pokopov, mestu grobišča, številu in obliki pridatkov v grobovih ob pokojniku, skupen pa jim je le način pokopa. Najmanj odkrita ali skoraj nič pa nam niso poznana selišča in naselbine, če izvzamemo skromno sondiranje R. Ložarja na Gradišču nad Bašljem leta 1936 in objava izbranega gradiva oziroma izbora v Glasniku muzejskega društva za Slovenijo leta 1939.¹

Kulturno in časovno opredeljujemo in povezujemo odkrita staroslovanska grobišča v geografski prostor vzhodnih Alp, kjer v tem prostoru nastopa značilna ketlaška kultura, časovno opredeljena v čas od 9. do 12. stoletja.² Ta kulturna in časovna oznaka je geografsko in časovno posplošena, ker ne upošteva regionalnih značilnosti; ima pa trdno oporo v današnji stopnji stanja arheoloških raziskav gradiva. Bolj zgodnje obdobje od naselitve do frankovske nadoblasti pa je ozemlje Gorenjske v kulturno-materialni sliki nekoliko bolj zapleteno in do sedaj skoraj nerešljivo za arheološko opredeljevanje kulture. Pri pregledu gradiva s tega področja ugotovimo, da nastopa »materialno kulturno prazen prostor« v teku dveh stoletij. Sosednji pokrajini, Koroška in Panonija, sta obeleženi s pojavom tako imenovane »avaro slovanske kulture«. Pri tem moramo izvzeti za naše območje neprepričljiv edinstven in osamljen materialni dokaz o prisotnosti Avara na halštatskem gradišču na Dunaju pri Jereki v zgornji Bohinjski dolini (najdba bronastega pasnega jezič-

¹ R. Ložar, Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. Glasnik muz. druž. za Slovenijo 20, 1939, 184, 195; J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja (1939) 12.

² J. Korošec, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka (1952) 50. J. Korošec, Staroslovanska grobišča v severni Sloveniji (1947) 110—113.

ka).³ Na osnovi do sedaj znane materialne kulture in najdišč moremo trenutno pisati, da na Gorenjskem ni bil prisoten, vsaj v večjem obsegu ne, avarski etnični element.

Bolj zgodnje obdobje zgodovine Slovencev pozna mnogo usodnih političnih preobratov. Pri raziskanem arheološkem gradivu pa nastopajo težave, ker kulturno gradivo ne reagira takoj na zunanje spremembe, ampak šele v več desetletjih ali celo stoletjih.⁴ Vzemimo samo primer, kakšen je bil potek pokristjanjevanja Slovencev in vpliv oglejske cerkve na način tradicije pokopa. Kako dolgotrajno je bilo vplivanje nam pričajo prisotni predmeti ob pokojniku v grobovih (predvsem železni noži), pri tem pa se pravilna smer pokopa vse do 16. stoletja sploh ni spreminjala (Kranj, Radovljica).⁵ Drug primer bi lahko navedel s kulturno slovansko enotnostjo, ki se odkriva v prisotnosti obsenčnega obročka ali v osnovnem značilnem tipu keramične posode, ki je podoben na vsem podonavskem prostoru. Vprašanje je določiti čas postopnega sprejemanja in posredovanja teh predmetov na tako obsežnem ozemlju, kjer njihova prisotnost bistveno pomeni označevanje slovanskega etničnega elementa.⁶ Ali pa vzemimo primer vdora Madžarov v 10. stoletju iz Panonije v vzhodnoalpski prostor in njihove morebitne posledice.

Celovitejša podoba takratnega življenja pa je okrnjena tudi zaradi pomanjkljivih raziskav in najdb stanovanjske, stavbarske in duhovne kulture ter ekonomike (trgovina, menjava, komunikacije itd.). Doslej o tem nimamo nikakršnih materialnih dokazov. Najdišča na gorenjskem območju, predvsem kasnoantična gradišča, ki bi vsebovala staroslovansko gradivo, so maloštevilna (primer Gradišče nad Pivko pri Naklem⁷). Bolj znano je prej omenjeno Gradišče nad Bašljem (nadm. viš. 880 m) pod Storžičem, na katerem so bile odkrite prvine nenehnega življenja od halštatskega obdobja do visokega srednjega veka. Seveda najdenega zgodnjerednjeveškega gradiva iz tega najdišča ne moremo posploševati za vse območje Slovenije, saj sploh nimamo primerjalnega gradiva iz našega ožjega okolja, predvsem mislim na keramiko in njeno tipsko analizo ter tehnično izdelavo, ki naj bi imela osnovne značilnosti. Težava je tudi v tem, da je na tem gradišču vidnih v tlorisu precej stanovanjskih objektov po polkrožnih med seboj ločenih terasah na južnem pobočju, obdanih s kasnoantičnim zidom (?), ki so nujno potrebne, da se razižčejo. Kljub temu pa bo še otežkočeno in sporno raziskovati kraj zaradi močnih stanovanjskih in zidnih destrukcij, premika mesta in plasti najdb, nenehnega trajanja objektov, retardacije stila na keramičnih predmetih itd. Takih slovanskih gradišč, kot jih pozna npr. Češka, Poljska in Rusija itd., pri nas ne poznamo, ker se je naselitev Slovencev že

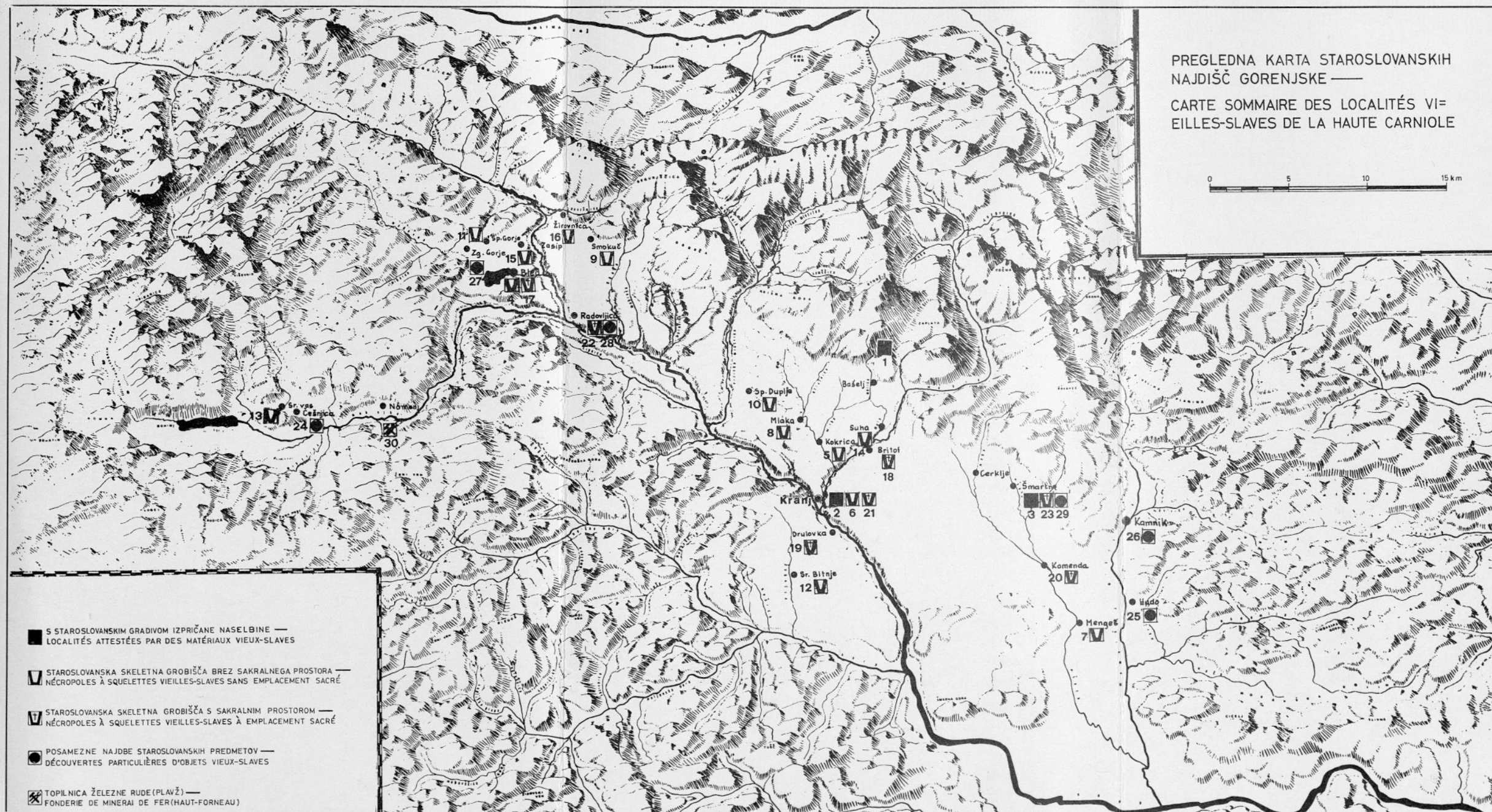
³ S. Gabrovec, Nekaj novih staroslovanskih najdb. Arh. vestnik 6, 1955, 137.

⁴ P. Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije. Zgod. časopis 15, 1961, 157—194. J. Korošec, Slawische Frühmittelalterliche Kulturreste in nord-westlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet. Acta arch. hung. 17, 1965, 59—63.

⁵ P. Korošec, Kulturna opredelitev slovanskega zgodnjega srednjega veka na ozemlju Vzhodnih Alp. Arh. vestnik 18, 1967, 317—327.

⁶ J. Korošec, Opredeljevanje arheološkega gradiva. Arh. vestnik 8, 1957, 105.

⁷ A. Valič, Gradišče nad Pivko pri Naklem. Arh. vestnik 19, 1968, 485—508.

S staroslovanskim gradivom izpričane naselbine — Localités attestées par des matériaux vieux-slaves:

1. Gradišče nad Bašljem
2. Kranj
3. Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem, Milharjev hrib

Staroslovanska skeletna grobišča brez sakralnega prostora — Nécropoles à squelettes vieilles-slaves sans emplacement sacré:

4. Bled (Brdo, Na sedlu pod blejskim gradom, Mlino, na Pristavi, Rečica, Zeleče)
5. Kokrica pri Kranju
6. Kranj (na Laborah, Gorenja Sava, Mestna hiša)
7. Mengeš
8. Mlaka pri Kokrici
9. Smokuč pri Žirovnici (v središču vasi in na zahodni strani vasi)
10. Spodnje Duplje
11. Spodnje Gorje pri Bledu
12. Srednje Bitnje pri Kranju
13. Srednja vas v Bohinju (na Podonjicah, na Žalah)
14. Suha pri Predosljah
15. Zasip pri Bledu
16. Žirovnica

Staroslovanska skeletna grobišča s sakralnim prostorom — Nécropoles à squelettes vieilles-slaves à emplacement sacré:

17. Bled—Otok
18. Britof pri Kranju
19. Drulovka pri Kranju
20. Komenda
21. Kranj
22. Radovljica
23. Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem

Posamezne najdbe staroslovanskih predmetov — Découvertes particulières d'objets vieux-slaves:

24. Češnjica v Bohinju
25. Hudo pri Kamniku
26. Kamnik
27. Poljšiška jama pri Zgornjih Gorjah
28. Predtrg pri Radovljici
29. Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem

Topilnica železne rude (plavž) — Fonderie de mineral de fer (haut-fourneau):

30. Nomenj v Bohinju

v začetku domnevno osredotočila v obstoječa kasnoantična naselja in kultivirana okolja.⁸ Če predpostavljamo, da so bili prvotni stanovanjski in gospodarski objekti leseni, moremo komaj pričakovati, da bi lahko odkrili zaradi neobstoynosti gradiva in neprimernege terena kakršnokoli določnejšo materialno oporo, ki bi jo lahko z večjo gotovostjo časovno in kulturno vrednotili.

Omenil bi rad tudi najbolj zgodnje obrambne fevdalne objekte, ki jih je nekaj na tem območju in zasluži jo raziskovalno pozornost.⁹ Pomensko bi omenil grad Bossisen¹⁰ in grad na Milharjevem hribu nad Poženkom pri Cerkljah na Gorenjskem,¹¹ ki sta z listinami izpričana že v 10. stoletju. Nastajanje teh gradov oziroma obrambnih stolpov se označuje kot dokončen prehod v zgodnje fevdalno obdobje in pomeni velik družbeni — socialni in ekonomski preobrat v odnosih takratnih ljudi.

V raziskovalnem načrtu bi bilo treba najprej sistematično odkrivati veliko staroslovansko grobišče ob farni cerkvi v Kranju, ki nam je do sedaj znano le delno; to je na južni,¹² zahodni¹³ in vzhodni strani¹⁴ cerkve. Do sedaj je odkritih že prek 600 staroslovanskih grobov, med katerimi ima ena tretjina kulturnomaterialne pridanke. Novi skeletni grobovi in odkrivanje sakralne arhitekture¹⁵ na severni strani obstoječe farne cerkve pa bo brez dvoma nudilo različno in številnejše arheološko gradivo, ki bo bolj točno opredeljevalo in razmejevalo časovni in kulturni odnos na kranjskem prostoru. Naselbina Kranj je imela pomembno središčno, politično, gospodarsko, trgovsko in menjalno vlogo v pokrajini ter pomembno povezavo po tovornih poteh prek alpskih prehodov z bližnjimi in daljnjimi sosednjimi pokrajinami: Koroško, Primorsko, Furlanijo in Panonijo. Bodoča izkopavanja pa bi utegnila v večji meri osvetliti pomemben vpliv in odnos materialne kulture staroselskega prebivalstva na novonaseljene Slovence.

⁸ M. Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini. 900 let Kranja, Spominski zbornik (1960) 52—53. M. Kos, Gradišče in Gradec v slovenskem srednjem veku. Glasnik muz. druž. za Slovenijo 22, 1941, 117.

⁹ I. Komelj, Gradovi na Gorenjskem. Varstvo spomenikov 12, 1967 (1969) 17.

¹⁰ P. Blaznik, Kolonizacija Poljanske doline. Glasnik muz. druž. za Slovenijo 19, 1938, 3, 4. M. Žontar, M. Zupančič, Terenske raziskave gradov na Gorenjskem. Varstvo spomenikov 12, 1967 (1969) 23.

¹¹ I. Lavrenčič, Zgodovina cerkljanske fare (1890) 3, 7.

¹² J. Kastelic, Staroslovanski Kranj. 900 let Kranja, Spominski zbornik (1960) 42—49.

¹³ A. Valič, Staroslovanski Kranj. Arh. vestnik 18, 1967, 417.

¹⁴ Ta predel so delavci Gorenjskega muzeja s sodelovanjem arheološkega seminarja filozofske fakultete v Ljubljani izkopavali leta 1969/70.

¹⁵ Na severni strani smo odkrili kripto pokopališčne kapele, ki jo historični viri omenjajo od konca 13. stoletja dalje. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja (1939) 60, 218, 243.

KRANJ, farna cerkev (izkopavanja 1969-70). Staroslovanski ženski skeletni pokop na deski (grob 1) s položajem pridatkov:

1. bronasta dvoramna fibula s stilizirano predstavo orla (sl. 1)
2. bronasta dvoramna fibula s stiliziranim rastlinskim okrasom (sl. 2)
3. bronast prstan z rombično razširjeno prednjo ploskvico okrašeno s krožci in piko v obliki križa (sl. 3)

T. 1:

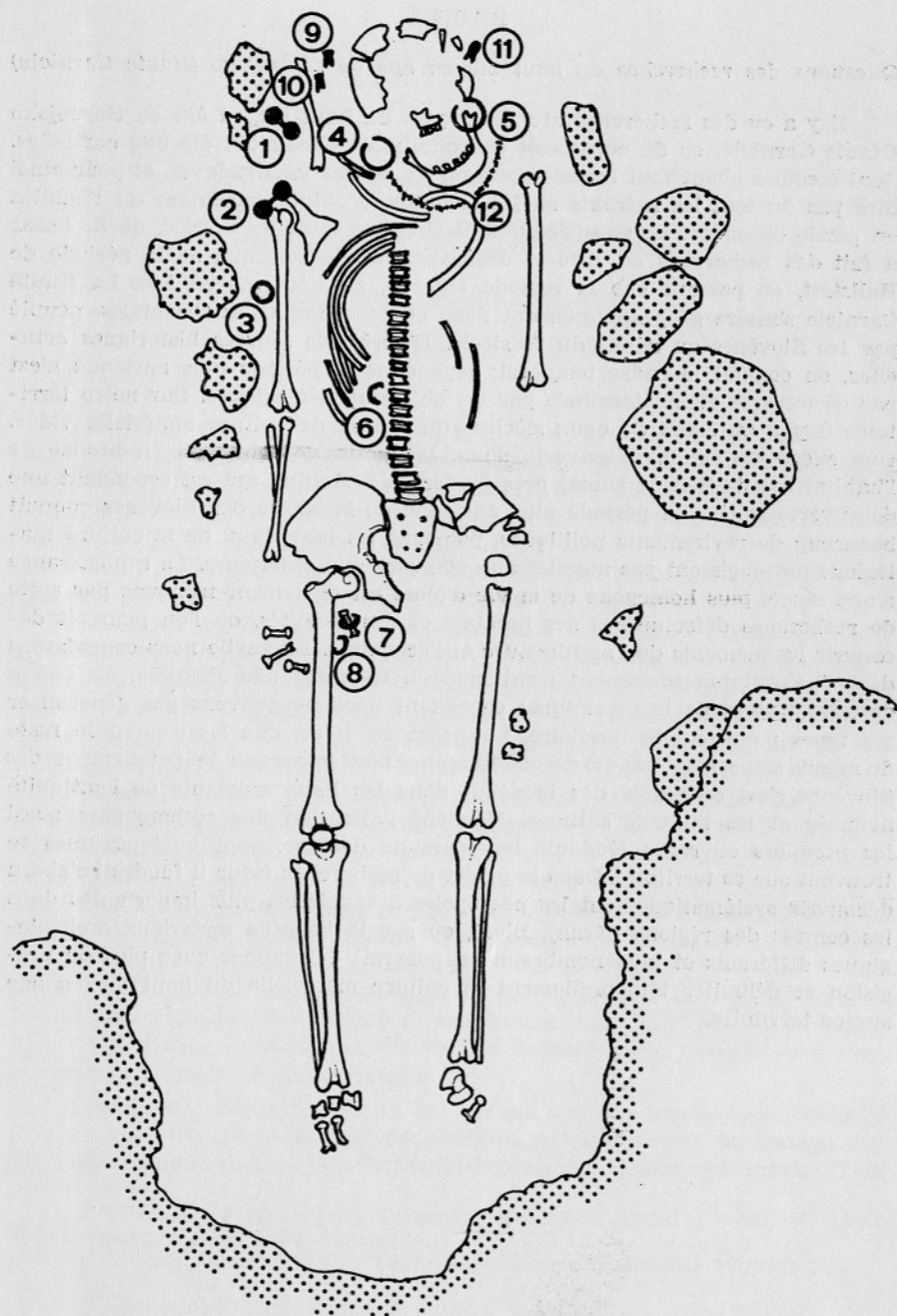
4. nesklenjen bronast obsenčni obroček s sploščeno S-zanko in kvačico in nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na koncih
5. nesklenjen bronast obsenčni obroček s sploščeno S-zanko in kvačico in nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na koncih
6. nesklenjen bronast prstan (iztegnjen) polkrožnega preseka
7. nesklenjen bronast prstan s presegajočimi konci, polkrožnega preseka
8. nesklenjen bronast prstan (iztegnjen) polkrožnega preseka
- 9, 10, 11. živalski zobje
12. ogrlica iz polžastih svitkov.

KRANJ, eglise paroissiale (fouilles 1969-70). Sépulture à squelette de femme vieille-slave, sur planche (tombe 1) avec position du mobilier:

1. fibule à deux bourrelets en bronze, avec représentation stylisée d'un aigle (fig. 1)
2. fibule à deux bourrelets en bronze, avec un ornement végétal stylisé (fig. 2)
3. bague en bronze avec plaquette avant élargie en rhombe, ornée de petits cercles et d'un point en forme de croix (fig. 3)

P. 1:

4. anneau aux tempes en bronze non fermé, avec boucle en S-aplatie et crochet et anneau aux tempes en bronze non fermé avec un bourrelet unique aux extrémités
5. anneau aux tempes en bronze non fermé, avec boucle en S-aplatie et crochet et anneau aux tempes en bronze non fermé avec un bourrelet unique aux extrémités
6. bague en bronze non fermée (allongée) de section semi-circulaire
7. bague en bronze non fermée aux extrémités débordant, de section semi-circulaire
8. bague en bronze non fermée (allongée) de section semi-circulaire
- 9, 10, 11. dents d'animaux
12. collier d'enroulements en spirale

RÉSUMÉ

Questions des recherches du haut moyen âge en Gorenjsko (Haute Carniole)

Il y a eu des recherches archéologiques du haut moyen âge en Gorenjsko (Haute Carniole) en de nombreux endroits, mais elles n'ont été que partielles. Sont connues avant tout les nécropoles à squelettes vieilleslaves, et pour ainsi dire pas du tout les habitats ou les localités. L'unique exception est l'habitat en partie découvert de Gradišče nad Bašljem au pied du Storžič, où R. Ložar a fait des recherches en 1936 et découvert la vie continue de la période de Hallstatt, en passant par la période antique, au haut moyen âge. La Haute Carniole s'insère géographiquement dans l'espace des Alpes Orientales, peuplé par les Slovènes au début du 7e siècle. D'après les sources historiques actuelles, on connaît le cadre temporel; cependant la période plus ancienne n'est pas découverte et indéterminée par les objets archéologiques. Sur notre territoire il y a au cours de deux siècles «un espace de culture matérielle vide». Une exception est la découverte d'une languette de ceinturon en bronze de l'habitat hallstattien de Dunaj près de Jereka à Bohinj, qui est cependant une découverte isolée. La période plus ancienne de l'histoire des Slovènes connaît beaucoup de revirements politiques, pourtant les matériaux de la culture matérielle ne réagissent pas aussitôt aux changements extérieurs. La connaissance d'une image plus homogène de la vie d'alors est également tronquée par suite de recherches défectueuses des habitats et des localités, où l'on pourrait découvrir les éléments de l'architecture et l'économie. En partie nous connaissons déjà l'habitat précédemment mentionné de Gradišče nad Bašljem, où l'on a découvert aussi de la céramique; cependant nous ne pouvons pas généraliser ses types pour tout le territoire. Les localités, telles que les connaît le reste du monde slave, n'ont pas été découvertes chez nous parce que le peuplement des Slovènes s'est concentré dès le début dans les lieux existants de l'antiquité avancée et les milieux cultivés. Méritent l'attention des chercheurs aussi les premiers ouvrages féodaux, les tours de défense, dont quelques-unes se trouvent sur ce territoire. Dans le projet de recherches futur il faudrait d'abord découvrir systématiquement les nécropoles à squelettes plus importantes dans les centres des régions (Kranj, Bled), où sur la base de matériaux archéologiques différents et plus nombreux on pourrait déterminer avec plus de précision et délimiter temporellement la culture matérielle du haut moyen âge sur ce territoire.

EMONA V POZNI ANTIKI

LJUDMILA PLESNIČAR-GEC

Mestni muzej, Ljubljana

Razgibano obdobje pozne antike je brez dvoma močno vplivalo na Emono, ki je bila s svojo lego ob magistrali prizadeta priča številnim dogajanjem. Tako že v vojni med Teodozijem in Maksimom. Po letu 383, ko ga je britanska vojska oklicala za cesarja, je Maximus prodiral preko Galije, Italije in Akvileje v Panonijo ter se po obleganju Emone napotil proti Sisciji, kjer ga je Teodozijeva konjenica premagala in pognala v beg njegove čete.¹ Po odločilnem spopadu leta 388 pri Ptuj, ki se je odločil v Teodozijevo korist, je Maximus zbežal v Akvilejo.² Teodozios ga je sledil po stari vojaški poti Celeia—Atrans—Emona. Emonci so takrat sprejeli Teodozija z vsem sijajem, ki so ga premogli.³ O tem, da bi Maximus pri svojem pohodu in umiku Emono tudi zasedel, viri ne govorijo. Verjetno je Emona ostala nepoškodovana kakor Poetovio, saj je bilo emonsko obrambno obzidje v tistem času še močno. Morda so tedaj zazidali stranske izhode. Pri izkopavanju severnih utrdb Emone leta 1961/62 smo zasledili dvoje, v pozni antiki zazidanih stranskih vrat. Enako sliko daje južno obrambno zidovje na Mirju, ki ga je odkopal W. Schmid.⁴ Prav gotovo pa ni Maximus ne pri obleganju Emone, ko je prodiral iz Italije proti Sisciji, ne ko se je premagan vračal v Akvilejo, prizanesel okolici in naselju zunaj obzidja. Dve razrušeni stavbi izven mestnega areala — ena pod Srednjo ekonomsko šolo v Gregorčičevi ulici, odkopana leta 1933⁵ ter druga, na Trgu MDB, odkopana leta 1965,⁶ kjer je bil najden izgubljen Teodezijevega novca, kovan med leti 375—383, v izravnanih ruševinah — sta dokaz, da je bila katastrofalna razrušitev v zvezi z nemirnim časom te državljanske vojne.

Arheološka odkritja zadnjih let počasi, vendar zanesljivo dopolnjujejo pisane vire o vznemirljivem obdobju petega, morda še šestega stoletja in obenem nakazujejo urbanistično shemo tedanjega mesta. Tako

¹ J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki. Dela SAZU 4 (1950) 62. Latini Pacati panegyri. Theodosio dictus, 34.

² O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt 5 (1913) 215.

³ Pacatus, 37.

⁴ W. Schmid, Emona. Jahrb. f. Altkd. 7, 1913, 67.

⁵ R. Ložar, Glasnik Muz. druž. za Slovenijo 14, 1933, 37.

⁶ Lj. Plesničar-Gec, Zaščitno izkopavanje rimske stavbe ob Tržaški cesti v Ljubljani. Arh. vestnik 17, 1966, 435—463.

se je pokazala skupina javnih zgradb, ki so imele v pozni antiki centralno vlogo. Med Gregorčičevo in Erjavčevo cesto, na lokaciji telovadnice Osnovne šole Majde Vrhovnik, to je v insuli XXXII ob zahodnem emonskem obzidju, smo v letu 1969 odkopali poznoantični baptisterij pravokotnega tlorisa z oktogonalno piscino. Na zahodu in severu je baptisterij vezan z zgradbo, ogrevano s toplim zrakom in tlakovano z mozaiki, morda škofijsko palačo. Na jug mu je prizidan z mozaikom okrašen, nad 15 m dolg portik, ki vodi morda v še neodkrito škofijsko cerkev. Napisi v muzivnih tleh baptisterija spričujejo imena donatorjev: Ursus, Archelaus z ženo Honorato, Marcellina, Theodora. V tleh portika ohranjeni napis pa z besedami: *Archidiacono Antioco Battesterium Et Porticus Cum Gloria Et Laetitia Perfectum Est*, spričuje namen in označbo obeh objektov.

Obstoj cerkvene občine je dokazan s pismi sv. Hieronima (350—419).⁷ Eno izmed pisem je namenjeno pobožnim devicam v Emoni, drugo menihu Antoniju. Dalje, leta 381 se je cerkvenega zbora v Akvileji udeležil emonski škof Maximus.⁸ Na zborovanju v Gradežu,⁹ med leti 571—577 je zaključni protokol podpisal tudi emonski škof Patricius. Življenje Emone se je moralo končati pred vpadom Slovanov, kar je dokazano z begom prebivalcev pod vodstvom škofa Joannesa v Novi Grad v Istri.¹⁰ Novo odkrite ostanke sakralne arhitekture lahko vključimo prav v te historične podatke. Debel sloj žganine, ki smo ga našli po površini izkopanih objektov, kažejo na hitro in katastrofalno razrušitev. V kolikor pa so objekti preživeli vpad Hunov in opustošenje Emone leta 452,¹¹ jih moremo smatrati za priče prehoda iz pozne antike v zgodnji srednji vek.

Arhitektonski kompleks sakralnih stavb med Gregorčičevo in Erjavčevo cesto pa se hkrati vključuje v emonski upravni center, ki je bil v zadnjih petih letih raziskan od Igriške do Gradišča ter od Gregorčičeve do Rimske ceste, to je ob sečišču ulic *cardo maximus* in *decumanus maximus*. V zadnjih petih letih smo na tem predelu odkrili del foruma s profano baziliko in tržne objekte. Rezultati kažejo, da je v drugem ali tretjem stoletju bila na tržne zgradbe, ki so se razprostirale vzdolž Gregorčičeve ulice in deloma Gradišča ob vzhodnem robu foruma, prislonjena basilica profana, ki je — predelana — opravljala svojo funkcijo še v obdobju četrtega in petega stoletja ter prav gotovo dočakala zmago-slavni prihod Teodozija in hunski vpad.

Po katastrofalni razrušitvi Emone in magistratnega centra, je zrasla na izravnanih ruševinah okrogla stavba, premera 15 m, debeline zidov 1,50 m, zgrajena iz ostankov porušenega foruma. Poznoantična kapitela

⁷ Sv. Hieronima izbrana pisma 1, ed. F. Lukman (1941) 272. J. Šašel, Emona. RE Suppl. II (1968) 568.

⁸ J. Šašel, o. c. 568 (S. Ambrosii opera, Migne PL XVI col. 934, 59 et 939, 76).

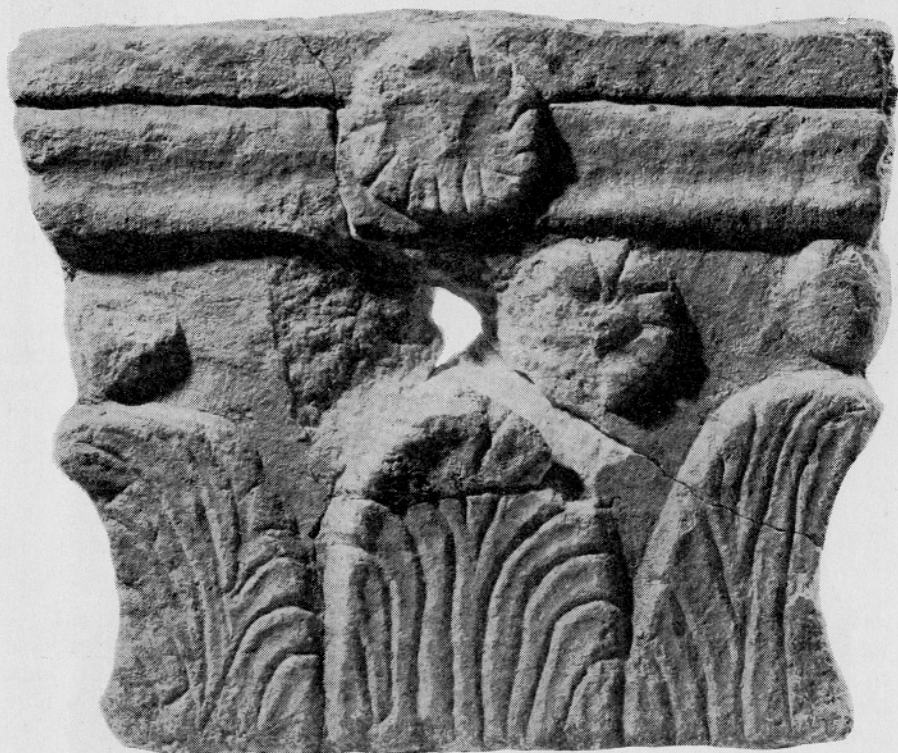
⁹ J. Šašel, o. c. 576 (MGH LL³ II 588). F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev 1 (1902) št. 85.

¹⁰ J. Klemenc, Zgodovina Emone v Zgodovini Ljubljane 1 (1955) 356. J. Rus, Joannes zadnji škof panonske a prvi istrske Emone. Glasnik Muz. druš. za Slovenijo 20, 1939, 152 ss.

¹¹ J. Klemenc, o. c.

dveh pilastrov,¹² velikosti 32×40 cm, 43×21 cm, vzdana v temelje sosednje sedaj porušene stavbe Doma visokošolk na Gradišču, bosta morda pomagala razrešiti namen okrogle stavbe na nekdanjem foramskem prostoru in s tem morda zapolnila vrzel 6. stoletja, vrzel prehoda iz pozne antike v zgodnji srednji vek (sl. 1, 2).

Tudi izkopanine na lokacijah insule XXX in XXIX na novem Trgu revolucije ob severnem obzidju Emone ter insule XV na Jakopičevem vrtu¹³ ob jugovzhodnem vogalu rimskega mesta, dokazujejo življenje po razrušitvi Emone, čeprav spričujejo ognjišča, ki smo jih zasledili v insuli XXX, ter tanek sloj glinastega tlaka na razvalinah insule XV, le skromno obnovljena bivališča.

Sl. 1. Ljubljana, Ferantov vrt (Gradišče 14) — insula XX. Kapitel pilastro

Fig. 1. Ljubljana, le jardin de Ferant (Gradišče 14) — insula XX.
Chapiteau d'un pilastre

¹² Najbližje analogije podobnih kapitelov pilastrov: Kapitel z Medulinske ul. v Puli (B. Marušič, Kasnoantička i bizantinska Pula [1957] T. 13: 2). Kapitel pilastro iz Virunuma (R. Noll, Frühes Christentum in Österreich [1954] Abb. 22).

¹³ Lj. Plesničar-Gec, Jakopičev vrt (1968).

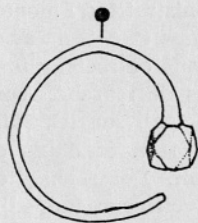

Sl. 2. Ljubljana, Ferantov vrt (Gradišče 14) — insula XX. Kapitel pilastra
 Fig. 2. Ljubljana, le jardin de Ferant (Gradišče 14) — insula XX.
 Chapiteau d'un pilastre

Srednjeveška Ljubljana je zrastle iz ostankov emonskih ruševin kot kažejo izkopani temelji nosilnih zidov emonskih hiš. Dokumentacija zadnje gradbene faze je prav zaradi srednjeveških posegov otežkočena. Spremnega gradiva, predvsem drobnih najdb, ki bi datirale poznoantična obnovitvena dela, ni bilo mogoče zaslediti. Nasprotno pa je gradivo, ki spremlja katastrofalno razrušitev Emone, mnogoštevilno. Nahaja se v debelem sloju žganine in pod njo. Bogato so zastopane čebuličaste fibule iz prehoda 4. v 5. stoletje, glazirane oljenke in plitve glazirane skodele z navzven zavahanim ustjem, dalje rdeče-sivo pečene nizke cilindrične skodele,¹⁴ kosi steklenih čaš svetlozelene barve s klekastim ustjem in stekleničke s kroglastim trupom in vboklim dnom.¹⁵ Dokaz poznoantičnega življa v Emoni je tudi srebrni uhan s prirezano masivno kocko z insule XV. Najden je bil v humozni plasti 60 cm pod površino (sl. 3).¹⁶

Sl. 3. Ljubljana, Jakopičev vrt
(Mirje 4) — insula XV. Srebrn
uhan s kocko

Fig. 3. Ljubljana, le jardin de Ja-
kopič (Mirje 4) — insula XV. Boucle
d'oreille d'argent avec un cube

Točnejšo podobo Emone v pozni antiki bo dala šele sistematična obdelava drobnega gradiva z analizo novo odkopane poznoantične arhitekture, epigrafsko gradivo starokrščanskega objekta ob šoli Majde Vrhovnik in obdelava številnega numizmatičnega materiala iz zadnje gradbene faze.

RÉSUMÉ

Emona dans l'antiquité avancée

Les fouilles archéologiques des dernières années complètent lentement, mais sûrement les sources écrites sur la période agitée du 5e et peut-être aussi du 6e siècle, et à la fois elles indiquent le schéma urbanistique de la ville d'alors. Ainsi est apparu un groupe de bâtiments publics, qui avaient un rôle central dans l'antiquité avancée. Entre les rues Gregorčič et Erjavec, près de l'enceinte occidentale d'Emona, c'est-à-dire dans l'insula XXXII, nous avons déterré en 1969 un baptistère de l'antiquité avancée au plan de base rectangulaire avec une piscine octogonale. A l'ouest et au nord, le baptistère

¹⁴ Ta zvrst keramike je prisotna v vseh poznoantičnih plasteh. V Emoni je bila v uporabi od 3. stoletja dalje.

¹⁵ S. Petru, Antično steklo iz dolenskih grobov. Razprave SAZU 6, 1969, 176. Oblikovno sorodne stekleničke je odkopala v poznoantični plasti na Bregu pri Ptujju I. Mikl-Curk (Arh. vestnik 15-16, 1964-65 [1965] T. 1: 8 in T. 3: 15).

¹⁶ L. Bolta, Nécropole du bas — empire à Rifnik pres de Šentjur. Inventaria arch. 12, 1969, Y 115: 1. B. Marušič, Arh. vestnik 6, 1955, T. 3: 9.

est relié au bâtiment, chauffé à l'air chaud et pavé de mosaïques, peut-être le palais épiscopal. Au sud lui est rattaché un portique de plus de 15 m de longueur, décoré d'une mosaïque, qui mène peut-être à l'église épiscopale non encore découverte. Les inscriptions dans le sol mosaïqué du baptistère attestent les noms des donateurs: Ursus, Archelaus avec sa femme Honorata, Marcellina, Theodora. Sur le sol du portique est conservée l'inscription conçue en ces termes: *Archidiacono Antioco Battisterium Et Porticus Cum Gloria Et Laetitia Perfectum Est*, qui atteste l'intention et la désignation des deux ouvrages. L'épaisse couche de restes brûlés que nous avons trouvée à la surface des ouvrages déterrés, indique une destruction rapide et catastrophique. Mais si les ouvrages ont survécu à l'incursion des Huns et à la dévastation d'Emona en 452, nous pouvons les considérer comme les témoins de la transition de l'antiquité avancée au haut moyen âge.

Le complexe architectural des bâtiments sacrés s'incorpore à la fois au centre administratif d'Emona, qui se trouve au point d'intersection des rues *cardo maximus* et *decumanus maximus*. Dans les dernières années nous avons découvert dans ce secteur une partie du forum avec une basilique profane et des ouvrages de marché. Après la destruction catastrophique d'Emona et du centre municipal, sur les ruines aplanies on a érigé un bâtiment rond, d'un diamètre de 15 m et d'une épaisseur de murs de 1,5 m, avec les restes du forum détruit. Deux chapiteaux de deux pilastres de l'antiquité avancée, trouvés au voisinage immédiat, aideront peut-être à résoudre la destination du bâtiment circulaire sur l'ancien emplacement du forum, comblant peut-être par là la lacune du 6e siècle, la lacune du passage de l'antiquité avancée au haut moyen âge.

La preuve de la vie dans l'antiquité avancée à Emona, ce sont les nombreux menus matériaux: les fibules de l'antiquité avancée, les céramiques et la boucle d'oreille d'argent avec un cube massif tronqué de l'insula XV.

Une image plus exacte d'Emona dans l'antiquité avancée sera donnée seulement par le traitement systématique des menus matériaux, l'analyse de l'architecture récemment déterrée de l'antiquité avancée, les matériaux épigraphiques du bâtiment vieux-chrétien et le traitement des nombreux matériaux numismatiques de la dernière phase de construction d'Emona.

PREDMETI IZ OBDOBJA SELITVE NARODOV V ZBIRKI PTUJSKEGA MUZEJA

IVA MIKL-CURK

Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana

Pri ponovni inventarizaciji rimskega materiala arheološke zbirke Pokrajinskega muzeja v Ptuj (med leti 1958 in 1963) je bilo moči poleg nekaterih že objavljenih predmetov¹ opaziti še nekaj predmetov, ki jih je oblikovno treba izločiti iz čisto rimskodobnega materiala zbirke. Ta sestavek naj jih predstavi in opozori tudi s te plati na potrebo katalogskih objav naših muzejskih zbirk. Poleg predmetov, ki jih predstavljamo, sodimo namreč, da bo mogoče med poznoantičnim materialom ptujske muzejske zbirke določiti še kateremu predmetu kot čas nastanka obdobje Atilovih pohodov in obdobje po razpadu zahodnorimskega cesarstva.

Skromno skupino predmetov, ki jih po analogijah ne moremo datirati pred 5. stoletje ali jih moremo staviti tudi v čas selitve narodov, začnemo z: 1. bronasto fibulo v obliki goloba (sl. 1). Lok fibule je ulit v obliki goloba z rahlo razprostrtimi krili. Prehod med vratom in hrbtom ptice je nakazan z dvema profiliranima trikotnikoma, rob repa pa je po ulivanju okrašen s tenko lomljeno črto. Pod repom je fiksirana na uliti kvačici krajša peresovina iz žice. Igla je fragmentirana; d. 3,8 cm. Najdišče fibule je podrobneje neznano, skoraj gotovo območje Ptuja, inv. št. PMP 1038. Fibula izhaja iz oblikovne zakladnice rimske provincialne umetne obrti,² povsem analogno kolenčastim fibulam iz Poetovija je oblikovana peresovina in vrezana lomljena črta obravnavane fibule. Vendar poznamo tudi malone analogne fibule iz grobišč 5. in 6. stoletja, in to iz grobišč z močno rimsko tradicijo.³

2. Kot naslednji omenjam velik biser iz kalcedona, sodčaste oblike; d. 3,8 cm, š. 2,7 cm. Najdišče neznano, zelo verjetno območje Ptuja, inv. št. PMP 1008. Predmet je značilen magični prispevek za meč iz 5. st.⁴

¹ Z. Vinski, *Atti del VI. Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche V—VIII* (Roma 1966) III, 147 ss. I. Mikl, *Arh. vestnik* 15—16 1964-65 (1965) 271. *Ista*, *Časopis za zgod. in narod.* 2, 1966, 61, op. 30.

² E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, *Diss. Pann.* 19 (1942) 125 ss. Vendar opozarja, da morejo biti nekatere te fibule že iz časa preseljevanja narodov. Fibulo tega tipa je našel tudi v grobu na Rifniku L. Bolta, prim. referat v *Kranju* leta 1969.

³ J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*. *Abhandl. d. Bayer. Akad.* 55 A (1962) 108—111. Z. Vinski, *Vjesnik Arh. muz.* Ser. 3. 3. 1968, 134 ss.

⁴ J. Werner, *o. c.* 82, op. 4. *Isti*, *Beiträge zur Archäologie des Attilareiches* (1956) 26 ss.

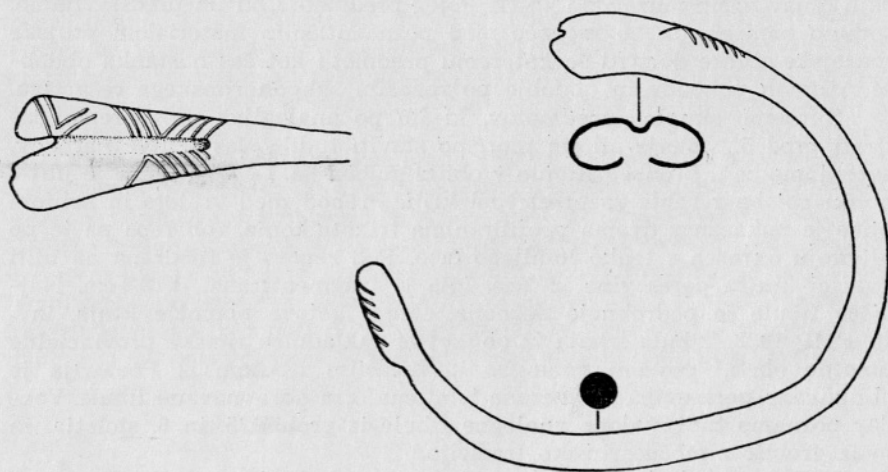
3. Sledita dve fragmentirani bronasti zapestnici z verjetno neskle-
njenima koncema.

Sl. 1. Ulita bronasta fibula v obliki
goloba

Fig. 1. Fibule de bronze coulée en
forme de pigeon

a) Prva je vlita in ima masiven lok okroglega prereza, pač pa votla,
lijakasto razširjena konca, od katerih je ohranjeni graviran po vrhnji
strani (sl. 2); premer 6,9 cm.

Sl. 2. Masivna bronasta zapestnica z votlim, trobljastim koncem

Fig. 2. Bracelet en bronze massif à extrémité creuse, en forme de trompe

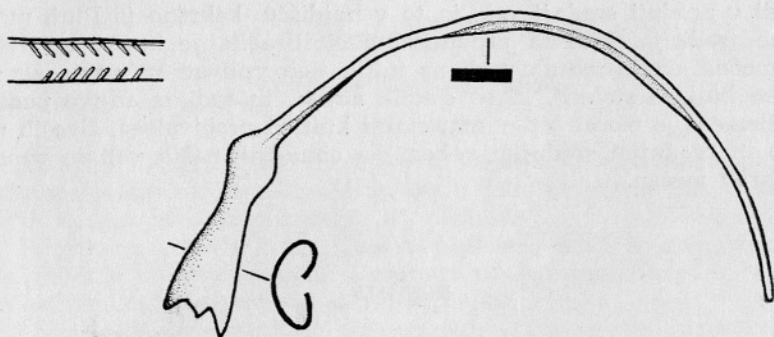
b) Polovica zapestnice, katere lok je z gravurami okrašen bronast
trak, delno ohranjeni konec pa je po odebljenem prehodu iz loka lija-
kasto razširjen in votel; premer 8 cm (sl. 3).

Obe zapestnici sta iz točneje neznanega najdišča, verjetno z območja
Ptuja, ker sta bili že dolgo v depozu muzeja. Inv. št. PMP 11226.

O podobnih zapestnicah je dosti govora v literaturi, vendar jih je v
podrobnosti še vedno dokaj težko opredeliti. Tipološko izhajajo iz anti-

ke, razširjene pa so še enako v zgodnji srednji vek.⁵ Našima zapestnica-ma pa je vendarle težko najti povsem analogne primere in ju točno datirati. Prvi (a) je še najbližje predmet iz Linza,⁶ drugi (b) pa bi morda našli analogije celo prej med rimskodobnim kot med mlajšim materialom.⁷

4. Temu gradivu bi morda mogli pridružiti še dve preprosti brona-sti pinceti, uviti iz pločevinastega traku (d. 7,2 cm in 9,5 cm). Ena od obeh pincet je bila najdena pri izkopavanju 3. mitreja, za drugo pa podrobno najdišče ni znano. Inv. št. PMP 4059 in 7927 (M 109). Ta vrsta pincet je bila dokaj v rabi tudi v 5. stoletju.⁸

Sl. 3. Pločevinasta bronasta zapestnica z votlim trobljastim koncem

Fig. 3. Bracelet en tôle de bronze à extrémité creuse, en forme de trompe

Kot smo že rekli, nikakor ne sodimo, da je s tem okvirnim prikazom nekaj predmetov izčrpana izpovedna vrednost stare ptujske zbirke za čas prehoda iz antike v zgodnji srednji vek v Ptuj. Nasprotno. Podrobnega študija je treba še zlasti zbirki poznoantičnih drobnih predmetov, predvsem zapestnic in pasnih spon, ki z objavo materiala iz grobišča na Zg. Bregu še zdaleč ni v celoti predstavljena.⁹ Objavljeno je doslej namreč le gradivo, ki ga je bilo nesporno moči pripisati temu grobišču. Drugega materiala, najdb pri neznanih in nezabeleženih posegih v območje grobišča na Bregu in iz drugih predelov Ptuja pa je v zbirki še vedno dosti veliko število in za marsikateri predmet, ki je med tem gradivom, bo verjetno kmalu jasno, da je nastal po letu 400. Ob tem je treba nujno spet poudariti dejstvo, da je ptujska arheološka zbirka dobivala le malo gradiva od drugod in da je za večino gradiva,

⁵ Z. Vinski, *Materiali VI. kongresa jugoslovanskih arheologa* (1964) 23 ss. J. Kastelic, *Dela SAZU* 13 (1960) 24. H. Dolenz, *Carinthia I* 150, 1960, 736. A. Cs. Sós. *Arch. Ért.* 88, 1961, 32 ss.

⁶ H. Ladenbauer-Orel, *Linz-Zizlau* (1960) T. 1, grob 5. Za opozorilo o literaturi se najlepše zahvaljujem dr. P. Korošec.

⁷ M. Evelein, *Germania* 20, 1936, 110 ss. E. Birley, *Society of Antiquaries of Newcastle upon Tyne* (1963) 5 ss. V muzeju v Szombathelyju hranijo slično gradivo celo iz flavijskih grobov, po podatku, ki mi ga je dal dr. T. Szentlőky.

⁸ J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches* (1956) tabele.

⁹ I. Mikl-Curk, *Časopis za zgod. in narod.* 2, 1966, 46 ss.

ki ga muzej hrani brez najdiščnih podatkov, zelo verjetno, da je s ptujskih arheoloških terenov.

Našemu sestavku je bil namen zgolj prikazati dejstvo, da more tudi stara arheološka zbirka ptujskega muzeja še nekaj prispevati k poznavanju Ptuja med antiko in zgodnjim srednjim vekom in to ob rezultatih terenskega raziskovanja J. Klemenca, P. in J. Korošca.¹⁰ Skleniti pa moramo sestavek z mislijo, ki jo bodo verjetno nadaljnje raziskave vedno bolj podprle. Ta misel je že našla svoje mesto v literaturi,¹¹ izvajanja našega sestavka pa jo verjetno tudi podpirajo v neki meri. Verjetno ni naključje, da ugotavljamo vedno spet pri obravnavanih predmetih iz časa, ki vodi v zgodnji srednji vek, in to v najdišču, kakršno je Ptuj, močno antično tradicijo. Rimska provincialna civilizacija je bila brez dvoma tako močna, da je morala tudi na naših tleh vplivati na nastanek materialne kulture stoletij, ki so sledila antiki, in tudi iz antike podedovani element je moral biti v materialni kulturi prebivalcev, živčih med antiko in zgodnjim srednjim vekom na območjih naših velikih rimskih mest prav močan.

RÉSUMÉ

Quelques objets de la période de la migration des peuples dans la collection du musée de Ptuj

L'article présente quelques objets, notés lors du nouvel inventaire de la collection romaine du musée de Ptuj. Ces objets, typologiquement, n'ont pas tout à fait leur place dans le cadre de la collection de la période romaine.

L'article présente plus en détail:

1. un fibule en bronze en forme de pigeon
2. une perle de calcédoine
3. a et b. deux bracelets de bronze avec des extrémités creuses, élargies en forme de trompe
4. deux simples pincettes de bronze.

Le but de l'article est d'attirer l'attention sur le fait qu'il faudra traiter encore systématiquement les matériaux de la période romaine avancée de la collection du musée de Ptuj, et aussi que la vieille collection du musée de Ptuj peut encore contribuer en bien des points à la connaissance de l'antiquité et du haut moyen âge. Ce n'est probablement pas un pur hasard que dans tous les objets traités on puisse observer une assez forte tradition culturelle de l'artisanat romain provincial. La civilisation provinciale romaine a certainement sur notre sol aussi influé sur les cultures qui l'ont suivie.

¹⁰ J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki. Dela SAZU 4 (1950). J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujem gradu. Dela SAZU 1 (1950). Isti, Slovansko svetišče na Ptujem gradu. Dela SAZU 6 (1948). Isti, Predzgodovinska naselbina na Ptujem gradu. Dela SAZU 6 (1951). P. Korošec, Slovanske najdbe zgod. srednjega veka na Panorami v Ptuj v Arheoloških poročilih. Dela SAZU 3 (1950) 73. Ista, Arh. vestnik 19, 1968, 287 ss.

¹¹ J. Kastelic, Arh. vestnik 15-16, 1964-65 (1965) 112 ss. Z. Vinski, glej op. 1 in 5. I. Mikl-Curk, Časopis za zgod. in narod. 2, 1966, 60.

POZNOANTIČNO GROBIŠČE NA RIFNIKU PRI ŠENTJURJU

LOJZE BOLTA

Pokrajinski muzej, Celje

Na vrhu Rifnika je najkasneje v 2. stoletju n. št. nastala poleg prazgodovinske antična naselbina. Številne najdbe pričajo o tem. O antičnih novcih 2. in 3. stoletja poroča že W. Schmid.¹

Pri izkopavanjih v letih 1962 in 1963 smo našli še nove dokaze za tako zgodnjo datacijo antične naselbine na Rifniku. Navedel bi le keramiko, Hadrijanov novc in sidrasto fibulo.²

Po dosedanjih rezultatih Schmidovih in kasnejših raziskovanj pa vemo, da je naselbina trajala do konca 6. stoletja n. št. O tem pričajo temelji posameznih stavb, odkritih v letu 1963 in Atalarikov novc, ki ga je na naselbini odkril W. Schmid.³

Za zadnjo trditev je najlepši dokaz grobišče. Na najdbo nas je opozorila lastnica F. Bohinc. V letih 1962 in 1963 je bilo odkritih 29 grobov, v letu 1967 smo odkrili nadaljnjih 64 grobov, leta 1968 pa še 16 grobov. Tako poznamo danes z grobišča na Rifniku vsega 109 grobov (sl. 1 v prilogi).⁴

Grobišče leži na jugozahodni strani hriba, kakih 60 m pod naselbino. Grobovi ležijo v bolj ali manj ravnih vrstah. Vsi skeleti so obrnjeni z glavo proti vzhajajočemu soncu (sl. 2 v prilogi). Majhni odkloni proti severu ali jugu, po mnenju večine strokovnjakov nastopajo zato, ker so se ravnali po sončnem vzhodu dneva pokopa. O legi mrtveca v grobu v odnosu na vzhajajoče sonce je vrsta teorij. Nekateri si razlagajo ta pojav z vplivom krščanstva, ki se čuti z nastopom cesarja Konstancija in se za vladanja Valensa širi med germanskimi plemeni. Drugi vidijo v tem vpliv pontsko-podonavskega kulturnega kroga, ki se opira na stare tradicije.⁵ D. Dimitrijević meni, da je običaj, mrliča obrniti proti sonč-

¹ W. Schmid, Das ostgotische Dorf auf dem Reichenegg bei Anderburg. Untersteirischer Kalender 1944, 77—80.

² V. Kolšek, Rifnik v antiki. Celjski zbornik 1965, 283.

³ W. Schmid, o. c. 80.

⁴ V. Kolšek, Rifnik v antiki. Celjski zbornik 1965, 290 ss. L. Bolta, Rifnik (Arheološki izsledki in problematika). Arh. vestnik 18, 1967, 397—416; Isti, Rifnik (Prazgodovinska in poznoantična naselbina in poznoantično grobišče). Celjski zbornik 1968, 209—225.

⁵ D. Dimitrijević, Gepidska nekropola »Kormadin« kod Jakova. Rad Vojvodj. muz. 9, 1960, 9.

nemu vzhodu vezan na latenodobne kulture, kjer so pojavi solarnih simbolov zelo pogosti.⁶

Lega rok pri rifniških skeletih je dokaj različna. Običajno so roke položene ob telesu, v posameznih primerih počivajo v naročju. Včasih je samo ena roka položena ob telesu, druga pa počiva v naročju. Noge so v iztegnjenem položaju, razen v dveh primerih, ko so spodnje okončine prekrizane.

Posamezni skeleti, ki ne kažejo sledov kasnejšega prekopavanja ali namernega ropanja groba, so ohranjeni brez lobanje, npr. skelet 32. S podobnim pojavom se srečujemo tudi na grobišču iz 6. stol. n. št. v Kormadinu.⁷ Tudi za ta pojav razlage zaenkrat še nimamo. Ta običaj so v Jugoslaviji ugotovili še na avaro-slovanskem grobišču v Brodskem Drenovcu in na slovansko-madžarskem grobišču »Velika humka« pri Batajnici.⁸ J. Eisner vidi v tem običaju sarmatski vpliv.⁹ Omenil bi še posebnost, ki smo jo opazili pri skeletu 56. Na lobanji je dobro vidna namerna deformacija. Pojav ni pogost, pojavlja se pa predvsem pri sarmatskih in germanskih plemenih.¹⁰

Opis grobnih najdb iz leta 1967 in 1968

V grobu 30 je bil samo fragment koščenega glavnika pri glavi. Ob vsaki strani lobanje groba 35 je bil po en bronast uhan s kocko, pri naslednjem grobu pa na vsaki strani po en bronast uhan s košarico. Pri prstih desne noge groba 37 je bil poveznjen fragmentiran lonec, v katerem je bil kos železa in nekaj steklenih jagod ogrlice. Skelet 38 je bil pri glavi obložen z vencem kamenja. Okrog vratu smo našli manjšo ogrlico iz steklenih biserov, na prsih bronasto iglo za spenjanje obleke, na levi roki pa dve železni zapestnici in bronast prstan. Grob 39 je zelo pomemben za datacijo celotnega grobišča. V grobu smo našli razen bronaste pasne spono z razvitim ščitastim trnom tudi železen nož, bakren novc rimskega cesarja Proba (276—282) in srebrnik langobardskega vladarja Klefa (572—574). Novc tega vladarja poznamo tudi z grobišča v Kranju.¹¹ Grob 40 je imel pri stopalu leve noge manjšo posodico iz sivo žgane gline. Bikoničen trup se zaključil v visok cilindričen vrat. V grobu 41 smo našli lep enovrsten glavnik. Obe platnici sta okrašeni, ravno tako pa tudi nekoliko napet hrbet glavnika.

Pri večini skeletov je spol zaradi dokaj slabe ohranjenosti skoraj nemogoče ugotoviti. Pri določanju smo zato večkrat navezani na pridatke v grobu. S tega vidika za grob 42 lahko z gotovostjo trdimo, da je bil pokojnik moškega spola. Našli smo sledeče predmete: en večji in en manjši železen nož, dve bronasti pasni sponi, kamenit brus, dolg,

⁶ Ibidem 9.

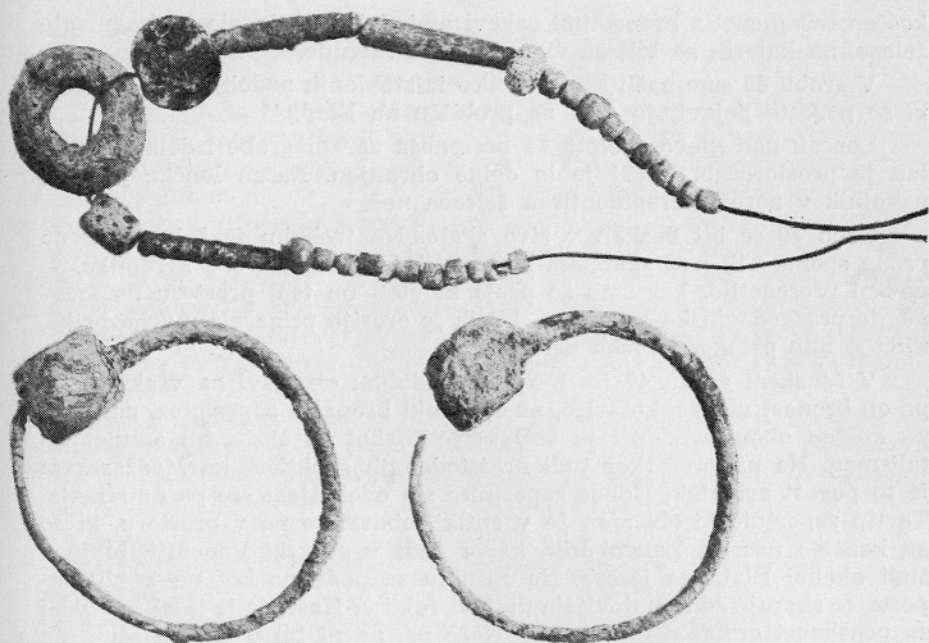
⁷ Ibidem 10.

⁸ Ibidem 10.

⁹ J. Eisner, *Devinska Nova ves* (1952) 244.

¹⁰ D. Dimitrijević, *Rad Vojvodj. muz.* 9, 1960, 34. G. Müller-Kuales, *Die Goten v H. Reinert, Vorgeschichte der deutschen Stämme* 3 (1940) 187.

¹¹ J. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja* (1939) sl. 14. Danes je v Numizmatičnem kabinetu Narodnega muzeja v Ljubljani.

Sl. 3. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 35: par bronastih uhanov s kocko in ogrlica, sestavljena iz steklenih jagod

Abb. 3. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 35: ein Paar Würfelohrringe aus Bronze und Halsband, zusammengesetzt aus Glasperlen

Sl. 4. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 39: srebrnik langobardskega vladarja Klefa (572—574); pr. 16 mm, teža 0,65 g

Abb. 4. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 39: Silbermünze des langobardischen Herrschers Klef (572—574); Dm. 16 mm, Gw. 0,65 g

koščen ročaj, spet z bronastimi zakovicami, železno pinceto in fragmente železa, na katerih so bili še vidni ostanki tkanine.

V grobu 43 smo našli samo ogrlico iz steklenih podolgovatih biserov, ki se pogosto pojavljajo tudi na grobišču na Bledu.¹²

Lonček nad glavo skeleta 44 preseneča zaradi grobe izdelave. Izdelan je prostoročno. Ročaj je le delno ohranjen. Razen lončka je imel pokojnik v naročju fragmentiran železen nož.

Grob 46 je bil usekan v živo skalo. Na trebuhu je ležala železna pasna spona. Tik nad skeletom smo našli fragment ilirske keramike, to nas ni presenetilo, ker smo že preje naleteli na tem prostoru na fragmente prazgodovinske keramike, ki jih je erozija prinašala z vrha hriba, kjer je bila prazgodovinska naselbina.¹³

V ženskem grobu 47 imamo tele pridatke: ob glavi na vsaki strani po en bronast uhan s košarico, na levi roki bronasta zapestnica, na prsih pa koščen obesek. Zadnji je bolj verjetno kot za okras bil amulet ali talisman. Na našem kakor tudi na istodobnih grobiščih na Madžarskem je to pogost pridelek. Konca zapestnice sta odebeljena, se pa ne stikata. Ta tip zapestnic je običajen že v antiki, obdrži se pa v prostoru, ki so ga kasneje naselili Langobardi, kakor tudi v avarski Panoniji, to je v širši okolici Blatnega jezera. Na Rifniku se podobno kot na Bledu zapestnice skoraj redno pojavljajo na levi roki. J. Kastelic je imel ta običaj za posebnost grobišča na Bledu.¹⁴ Kaže pa, da ni bil v navadi samo na Bledu, temveč tudi na Rifniku. Morda lahko tudi v tem vidimo neko sorodnost med obema grobiščema.

Grob 49 je verjetno moški grob. Na trebuhu sta ležali dve pasni sponi, ena železna in ena bronasta. Zanimiva je posebno druga, ki ima na ščitastem trnu križu podoben ornament.¹⁵ V grobu je bil tudi novce rimskega cesarja Valentinijana (364—375). Ob desni nogi, vendar ne več v dosegu desne roke je ležal fragmentiran železni nož. Zelo zanimiv je ženski grob št. 50. Ob glavi ima dva uhana, toda ne enaka, kakor je običajno. Pokojnica je nosila na eni strani uhan s košarico, na drugi pa uhan s kocko. Na levi roki je imela eno železno in eno bronasto zapestnico, na prstu leve roke pa še bronast prstan z rombastim zgornjim delom. Rombasta ploščica je okrašena s krogom s piko v sredini. Ta ornament je zelo pogost tudi na glavniki in verjetno spominja na enega od solarnih simbolov. Obleko je spenjala na prsih okrogla bronasta fibula. Fibula ima ornament v obliki rozete. Podobno fibulo, a žal fragmentirano poznamo že iz groba 14,¹⁶ kakor tudi iz grobišča na Bledu, kjer je tudi ohranjen samo spodnji del.¹⁷ Ta tip fibule je močno razšir-

¹² J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13 (1960) 28.

¹³ V. Kolšek, Celjski zbornik 1965, 291.

¹⁴ J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13 (1960) 24.

¹⁵ Pasne spona s križem na ščitastem trnu poznamo tudi iz Nikitscha in Cancelli. H. Mitscha-Märheim in J. Werner vidita v tem ornamentu že vpliv krščanstva. J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. Abhandl. d. Bayer. Akad. NF 55 A, B (1962) 85, sl. 14: 1, 2.

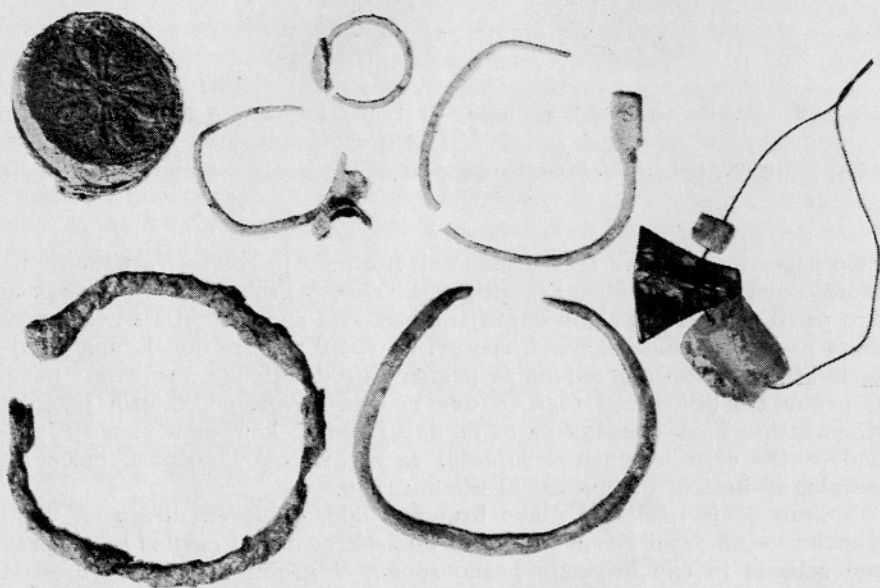
¹⁶ L. Bolta, Rifnik. Arh. vestnik 18, 1967, 402.

¹⁷ J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13 (1960) T. 14.

jen v okolici Blatnega jezera.¹⁸ Okrog vratu je imela pokojnica fragment zgornjega roba steklene žare, eno jagodo iz steklene paste zelene barve in zelo neobičajen obesek v obliki sekirice (?).

Inventar groba 52 vsebuje predmete, ki so na našem grobišču dokaj običajni. To je koščen glavnik z zobci na obeh straneh in bronasta pasna spona, okrašena s koncentričnimi zarezi. Tudi grob 54 je ženski. Roke je imela položene v naročju; na levi roki je imela bronasto zapestnico z odebeljenima in nesklenjenima koncema. Ogrlica iz steklenih jagod je, čeprav ne velika, po kombinaciji jagod zelo pestra. Večji centralni jagodi, ki je po zunanjem obodu poslikana s svetlo cikcak linijo, sledijo manjše podolgovate okrogle jagode. Dolga bronasta igla, ki smo jo našli pod vratom je po vsej verjetnosti bila namenjena za spenjanje obleke. Igla kaže na poznoantične tradicije, ogrlica pa je za datacijo groba manj pomembna.

Tipično ženski je nakit v grobu 57. Pri tem kakor tudi pri drugih grobovih opazamo, da so običajno ohranjeni le deli glave in okončine, rebra in medenične kosti pa so skoraj povsem uničene. Pridatki v grobu

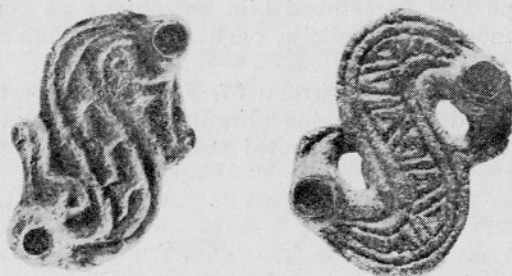

Sl. 5. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 50: železna zapestnica, bronasta zapestnica, bronast uhan s kocko, bronast uhan s košarico, bronast prstan, okrogla bronasta fibula z geometrijskim ornamentom in deli ogrlice

Abb. 5. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 50: eiserner Armband, bronzener Armring, bronzener Würfelohrring, bronzener Körbchenohrring, bronzener Fingerring, bronzene Scheibenfibel mit geometrischen Ornament und Teile eines Halsbands

¹⁸ A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien 2 (1926) 45, T. 6.

prinašajo v grobni inventar našega grobišča nove presenetljive elemente. Nad glavo je ležal dolg enovrsten glavnik, na levi roki je imela bronast prstan z monogramom na rombastem zgornjem delu. Okrog vratu je nosila manjšo ogrlico iz steklenih in jantarjevih jagod. Tudi tu je ena od steklenih jagod okrašena z belo cikcak linijo po zunanjem obodu. Ena temnomodra jagoda ima prirezane vogale. Tudi v tem grobu smo našli na prsih glinast bikoničen vijček kot obesek. Na prsih na desni strani smo pa našli dve S-fibuli. Na Slovenskem poznamo več primerov podobnih fibul iz grobišča v Kranju,¹⁹ en par S-fibul z Zasavske gore (Sve-te gore) pri Vačah²⁰ in en osamljen primer tudi iz grobišča na Bledu.²¹

Sl. 6. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 57: bronasti S-fibuli; d. 2,55 in 2,60 cm

Abb. 6. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 57: zwei bronzene S-Fibeln; Lg 2,55 und 2,60 cm

Zelo pogoste so tudi na Madžarskem ob Blatnem jezeru — Varpalota,²² na Moravskem²³ kakor tudi v Furlaniji (Čedad).²⁴ V grobu 59 sta bili ob pasu dve pasni sponi. Prva slabo ohranjena bronasta spona je bila z nesklenjenima nazaj zavitima koncema. Trn pri tej sponi ni ohranjen. Druga manjša je bila verjetno namenjena za pripenjanje dodatnega jermenja v pasu. V grobu sta bila razen tega še dva rimska novca, od katerih je eden Konstantina I., za drugega pa se ne da ugotoviti, kateremu vladarju pripada.²⁵ Ob desni stegnenici je ležal še srebrn okov nožnice, meča ali bodala, od katerega se pa žal ni nič ohranilo.

Grob 64 je imel nad glavo bronasto iglo, ob levem ušesu en uhan s kocko — na desni strani uhana ni bilo, okrog vratu ogrlico in ob pasu eno železno in eno bronasto pasno spono. V grobu je bil tudi bronast

¹⁹ J. Werner, Langobarden in Pannonien. Abhandl. d. Bayer. Akad. NF 55 B (1962) T. 38: 3; T. 37: 13.

²⁰ Ibidem T. 38: 16—17.

²¹ J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13 (1960) T. 15.

²² J. Werner, Langobarden in Pannonien. Abhandl. d. Bayer. Akad. NF 55 B (1962) T. 7: 1—2.

²³ Ibidem T. 38: 11.

²⁴ Ibidem T. 37: 6.

²⁵ Tov. A. Jeločnik, ki je pregledal antične novce in jih določil, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem, je za drugega lahko ugotovil le letnico kovanja (308—310).

rimski novc cesarja Aurelijana (270—276). Ob desni roki je imel krajši železen nož. V grobu 66 je bil samo bronast rimski novc vladarja Konstantina. Skromen je tudi grob 69. V njem smo našli le lepo okrašen enovrstni glavnik, ki je na obeh straneh okrašen z vrezanimi krogi s piko v sredini. Podoben ornament se pojavlja dokaj pogosto tudi na uhanih s kocko, našli pa smo ga tudi na enem od že omenjenih prstanov. Fragment koščenega glavnika smo našli tudi v grobu 70. Razen glavnika je imel ta grob še ogrlico iz steklenih jagod, od katerih izstopa ena po svoji izredni velikosti.

Ogrlico iz steklenih jagod in koščen glavnik smo ugotovili tudi v grobu 71, samo koščen glavnik pa v naslednjem grobu št. 72. V grobu 74 smo našli samo eno bronasto pasno spono. V grobu 75 smo našli železno zapestnico, ki pa ni bila na levi roki, kakor je na našem grobišču običajno, temveč na desni roki. To je edini primer te vrste, ki ga poznamo z rifniškega grobišča. Pri tem skeletu smo našli tudi bronasto iglo, ki je ležala na prsih. Ogrlica v grobu 76 je sestavljena v glavnem iz »jagod v nizu«, kot jih imenuje J. Kastelic,²⁶ kakor ona v grobu 43. Ob vsaki strani glave je bil po en uhan s kocko, okrašen s krogom in piko v sredini. Ob glavi je ležala razen tega še lepa bronasta lasnica s stebričasto oblikovanim zgornjim delom in ploščato zavito glavico.²⁷ Igle s sploščeno glavico so po mnenju nekaterih strokovnjakov rabile tudi v praktične namene.²⁸ Tudi v tem grobu je bil na prsih koščen vijček. Železen nož v grobu 77 je bil položen ob levi stegenici, ob nogah pa še dva železna žeblja in poznoantična fibula. Železno kresilo v grobu 78 je drugo, kolikor smo jih našli na sedaj odkritem delu grobišča. Razen kresila je bila v grobu tudi manjša antična bronasta fibula iz konca 3. ali 4. stoletja.²⁹ V ženskem grobu 79 smo našli ob glavi par odlično ohranjenih srebrnih uhanov s košarico. Tako A. Alföldi kakor tudi J. Kastelic³⁰ menita, da so uhani s košarico antični okrasni predmet, ki pa se v raznih variantah obdrži še vse do 7. stoletja n. št. Tudi Z. Vinski je mnenja, da velja za uhane s košarico isto kakor za uhane s kocko, to je, tudi pri uhanih s košarico imamo opravka s poznoantično tradicijo.³¹ Ravno z uhan s kocko in uhan s košarico se rifniško grobišče presegljivo ujema z grobiščem na Bledu, kjer ta okras prevladuje, v Kranju pa je neprimerno skromnejše zastopan. To bi morda dovoljevalo mnenje, da je med grobiščem v Kranju in grobiščem na Bledu precejšnja razlika, verjetno časovna in etnična. Nekje v sredini med tema dvema grobiščema

²⁶ J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13 (1960) 28.

²⁷ L. Bolta, Nécropole du Bas-Empire a Rifnik prés de Šentjur. Inventaria arch. 12 (1969) Y 115: 3.

²⁸ J. Hampel, Alterhümer des frühen Mittelalters in Ungarn (1905).

²⁹ A. Schöber, Die Römerzeit in Österreich und angrenzenden Gebieten (1953²) 181.

³⁰ A. Alföldi, o. c. 40; J. Kastelic, o. c. 17.

³¹ Z. Vinski, Körbchenohrringe aus Kroatien. Die Wiener Schule der Völkerkunde (1956) 564 ss; Isti, Kasnoantička baština u grobovima ranog srednjeg veka kao činjenica i kao problem. Materijali 1 (1963) 105. Vinski smatra, da so zlati uhani iz groba 7 na Rifniku vzhodnorimski — zgodnjebizantinski import. Med import lahko štejemo tudi srebrne uhane iz groba 79 na Rifniku, dočim so ostali izdelani v lokalnih delavnicah.

ma pa je Rifnik, ki pa ima po drugi strani zopet več sorodnosti s Kranjem kakor pa Bled.

Par bronastih uhanov v grobu 80 nas pušča v dvomu. Ohranjen je samo obroč z zanko brez sledov košarice. Tako v tem primeru ne moremo govoriti o uhanih s košarico, temveč so to navadni uhani z zanko. V istem grobu smo našli še železno iglo. Podobne uhane z zanko brez košarice poznamo tudi iz Invillina v Furlaniji.³² Izredno bogat in zanimiv je bil tudi grob 83, ki je, sodeč po pridevkih, ženski. Okrog vratu je bila manjša ogrlica iz steklenih in jantarovih jagod. Na levi strani prsi je ležal dvovrsten glavnik. Na trupu je ležalo več predmetov: velika bronasta pasna spona, katere en del je zelo podoben pasni sponi iz grobišča v Kranju,³³ drugi del pasne spona je bronasta ploščica z železnimi zakovicami. Po zunanjem robu ploščice sta po dve vrsti vzporednih vbodov. V isti tehniki je izveden tudi glavni motiv na ploščici, ki pa si ga težko razlagamo kot ornament; morda gre v tem primeru za monogram lastnika ali izdelovalca. Eden od znakov nekoliko spominja na stare germanske rune. Seveda pa je to samo domneva. Drugi znaki ne kažejo posebne podobnosti s to staro, dokaj malo znano pisavo.³⁴ Poleg te je ležala še manjša železna pasna spona in delno fragmentiran železen nož. Na prsih je ležal bikoničen glinast obesek, razen tega pa še bronasta S-fibula s tremi almandinskimi vložki. Dva manjša okrogla almandina sta morala pa biti v okroglinah, ki naj bi predstavljali očesi. Fibula je namreč oblikovana tako kot vse fibule tega tipa, da se končujeta konca v stilizirani ptičji glavi. Ponovno bi poudaril, da poznamo z grobišča na Bledu samo eno podobno fibulo, več podobnih primerkov pa je v Kranju, še več pa v drugih grobiščih ob Blatnem jezeru in v severni Italiji, ki jih pripisujejo Langobardom. Ob notranji strani leve podlahtnice, ki je počivala v naročju, je bila bronasta, v zgornjem delu pozlačena igla, dolga je 13,3 cm. Spodnji del je kvadratnega preseka in se koničasto končuje, zgornji del pa je ploščat in se zaključuje v stilizirano glavico. Na sploščenem pozlačenem delu je pleteninast ornament. Podoben pleteninast ornament se pojavlja med drugim tudi na kasnoantičnih mozaikih. Omenjena igla skoraj nima podobnih vzorov. Nekoliko podobna ji je igla iz Lörracha (Baden),³⁵ ki je bila v grobu skupno z dvema vzhodnogotskima fibulama, enim uhanom s poliedrom in zlatim prstanom z almandinskimi vložki. Avtor pripisuje iglo Alamanom. Po velikosti bi pa naši igli ustrezala srebrna in v zgornjem delu pozlačena igla iz gepidskega groba 84 v Szentes-Nagyhegy.³⁶ Težko si je predstavljati, kakšen namen je imela. Najbolj verjetno pa lahko rečemo, da je rabila kot pisalo. Tudi grob 86 je po svojih najdbah zelo zanimiv. Okrog vratu je bila ogrlica iz števil-

³² G. Fingerlin, J. Garbsch in J. Werner, Die Ausgrabungen im langobardischen Kastell Ibligo — Invillino (Friaul). *Germania* 46, 1968, 101, sl. 6: 22.

³³ J. Žmavc, Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg. *Jahr. d. Zentr. Komm. NF* 2, 1904, grob 71, št. 213 a.

³⁴ Z. Kulundžič, *Historija pisama* (1957) 685.

³⁵ W. A. Jenny, *Die Kunst der Germanen im frühen Mittelalter* (1940) T. 26.

³⁶ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. *Arch. Hung.* NS 38 (1961) 59, 11.

nih steklenih in jantarjevih jagod. Med steklenimi naletimo na temno modre s prirezanimi vogali, dalje poslikane kakor tudi na »jagode v nizu«. Koščen dvovrsten glavnik je bil že močno poškodovan in je le delno ohranjen. Ob glavi smo našli na vsaki strani po en bronast uhan s košarico, na levi roki je bila bronasta zapestnica z rahlo odebeljenima koncima, na prsih je bil glinast obesek in okrogla bronasta fibula. Fibula je sestavljena iz spodnjega in zgornjega dela, igla na spodnjem delu je bila železna, zgornja ploskev pa je razdeljena v večji in manjši krog. V manjšem krogu je upodobljena človeška figura z vencem okrog glave.

Sl. 7. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 86: okrogla bronasta fibula s človeško glavo; pr. 3,05 cm, deb. 0,5 cm

Abb. 7. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 86: bronzene Scheibenfibel mit Menschenkopf; Dm. 3,05 cm, Dicke 0,5 cm

Fibula spominja na podobne fibule iz Feneka³⁷ s to razliko, da se pri zadnji pojavi spodaj še orel z razpetimi perutmi. A. Alföldi razlaga prizor na fibuli, ko orel odnese cesarja v nebo, in vse podobne motive za antični vpliv.³⁸ V tej zvezi posebej poudarja, da podobnih motivov ne moremo pripisovati Langobardom. V času, ko pridejo Langobardi v Italijo, je ta motiv že davno opuščen. Edina najdba fibule iz langobardskega obdobja v Italiji je znana iz Nocere Umbre. Tudi zlati medaljon iz Turbeta, datiran v 5. stoletje, ki je presenetljivo podoben figuri na naši fibuli, govori za antično tradicijo.³⁹ Ob stopalu desne noge je bil v tem grobu položen lonček s pri nas do sedaj zelo redkim ornamentom. Na vratu imamo dve vrsti žigosanih krogov, ki so razdeljeni na več polj. Pod njima pa je motiv visečih trikotnikov, sestavljenih iz žigosanih rombov, ki so podobno kakor krogi razdeljeni na več polj. Pri nas poznamo keramiko s podobnim ornamentom samo iz Kranja,⁴⁰ bolj pogost pa je ta ornament na keramiki langobardskih in gepidskih grobišč Madžarske in Čehoslovaške.⁴¹ V Jugoslaviji se ta ornament na keramiki razen v Kranju, ki sem ga že omenil, pojavlja še v Batajnici⁴² in Kuzminu pri Sremski Mitrovici v Sremu.⁴³

V ženskem grobu 88 smo našli ob glavi par bronastih uhanov s kocko, na levi roki železno zapestnico, okrog vratu pa bogato ogrlico iz

³⁷ A. Alföldi, o. c. 47, T. 6: 4.

³⁸ Ibidem, glej opombo 3.

³⁹ M. Maslač, Glasnik Zem. muz. 44, 1932, 31—33, T. 16.

⁴⁰ J. Werner, o. c. B, T. 18: 2

⁴¹ Ibidem T. 18, 19.

⁴² Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja (1962)

74, sl. 4.

⁴³ Ibidem 81, sl. 1.

steklenih jagod. Število jagod na tej ogrlici je neprimerno večje kakor na drugih. Sestavljena je pa predvsem iz manjših jagod. Manjšo ogrlico iz steklenih in jantarjevih jagod smo našli tudi v grobu 92. Razen ogrlice smo ob lobanji našli še en uhan s kocko in en uhan z zanko brez košarice, podobno kakor v grobu 80. Oba uhana sta bronasta.

Sl. 8. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 86: glinast lonček z žigosanim ornamentom; v. 10,6 cm

Abb. 8. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 86: Tontöpfchen mit gestempeltem Ornament; H. 10,6 cm

V letu 1968 smo odkopali še 100 m² površine grobišča in pri tem odkrili še 16 skeletnih grobov. Pridatki v teh grobovih so skromnejši, to si lahko razlagamo na ta način, da smo kopali že bolj na robu grobišča. V grobu 99 smo našli na prstu desne roke bronast prstan. Za kronološko opredelitev grobišča je zelo važen tudi grob 100. V njem so bili tile pridatki: dva bronasta uhana s kocko, ena podolgovata in poslikana jagoda ogrlice, na levi roki ena železna zapestnica, na prsih pa zlatnik z napisom: JUSTINIANUS AUG in na drugi strani VICTORIA AUG. Teža zlatnika je 1,45 g, premer pa 14 mm. Po meri in teži ustreza triensom iz Osijeka.⁴⁴ Podoben triens so našli tudi na tako imenovanem langobardskem grobišču v Kranju.⁴⁵

⁴⁴ F. Stefan, Die germanische Landnahme im Ostalpenraum bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Das Joanneum 6, 1943, 110, T. 3; 9.

⁴⁵ Hrani ga numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani.

V grobu 101 so bili tile pridatki: uhan s košarico, jagode od ogrlice in bronasta zapestnica; v grobu se ni ohranila nobena kost. V grobu 102 je ležala na pasu bronasta pasna spona s ščitastim trnom. Samo nekaj jagod ogrlice je imel tudi grob 104. V zelo slabo ohranjenem grobu 105 je bila v bližini ramena bronasta pasna spona z železnim trnom.

Sl. 9. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 100: Justinjanov triens (527—565); pr. 1,4 cm, teža 1,45 g

Abb. 9. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 100: Justiniantriens (527—565); Dm. 1,4 cm, Gw. 1,45 g

Zaključna razmišljanja o poznoantičnem grobišču

Grobišče, ki se začne v vinogradu Fanike Bohinc in se nadaljuje na travniku Antona Šketa (parcelna št. 23, k. o. Rifnik), je skoraj v celoti raziskano. Na podlagi do sedaj izkopanega gradiva lahko povemo nekaj misli, ki bi bile lahko že tudi prispevek k dokončni dataciji grobišča.

Večina grobnih pridatkov kaže na direkten ali indirekten vpliv antične tradicije na naselbini na Rifniku. V tej zvezi bi omenil fibulo iz groba 78, rimske novce 3. in 4. stoletja v grobovih 39, 49, 57, 64 in 66. Močan antični vpliv že vidimo tudi še na številnih uhanih s košarico in uhanih s kocko. Ta okras je na našem grobišču zelo pogost. Isto velja za bronaste igle s sploščeno glavico kakor tudi za bronaste zapestnice z odebeljenimi in nesklenjenimi konci. Tudi uhani, ki imajo samo zanko brez košarice, spadajo v poznoantičen inventar, podobno kakor v Invillinu (Čedad).⁴⁶

Res pa je, da na grobišču lahko ugotovimo tudi nekaj povsem tujih elementov, ki kažejo na vplive tujih narodov, ki so se v naših krajih pojavili ob koncu 5. in v 6. stoletju in tu tudi krajši čas gospodovali. Manjše vojaške posadke so skozi štiri desetletja vzdrževali Vzhodni Goti. Te posadke pa seveda niso mogle odločilno vplivati na strukturo drugega prebivalstva pri nas.⁴⁷ Še krajši čas so se zadrževali v naših kra-

⁴⁶ G. Fingerlin, J. Garbsch in J. Werner, *Germania* 46, 1968, 101, sl. 6: 22.

⁴⁷ B. Grafenauer, *Ustoličenje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Dela SAZU 7 (1952) 412.

jih Langobardi, ki so po lastnem izročilu, ki nam ga je posredoval njihov zgodovinar Pavel Diakon, prebivali v teh krajih le 22 let (od 546—568). Po letu 568 se pa tudi ti umaknejo iz severne Italije.

Za vzhodnogotski vpliv na Rifniku govori novec vzhodnogotskega vladarja Atalarika (526—534) in vzhodnogotska fibula. Fibula je sicer razmeroma skromen dokaz, ker vemo, da so po vzhodnogotskem običaju nosili te vrste fibule vedno paroma.⁴⁸

Sl. 10. Rifnik. Poznoantično grobišče. Grob 9: vzhodnogotska fibula

Abb. 10. Rifnik. Spätantikes Gräberfeld. Grab 9: ostgotische Fibel

Poleg vzhodnogotskih je tu še nekaj langobardskih elementov. Sem lahko prištejemo srebrnik langobardskega vladarja Klefa (572—574) in zlatnik, kovan po vzorcu bizantinskih zlatnikov in z napisom bizantinskega vladarja Justinijana I. (527—565). V ta kulturni krog spadajo tudi tri S-fibule in lonček z žigosanim ornamentom. Številni koščeni glavniki kakor tudi ogrlice, eni in drugi so na našem grobišču zelo pogosti, pa so za točnejšo datacijo brez večjega pomena, ker so razširjeni na zelo širokem prostoru in skozi dolga stoletja.

Omenil bi še en podatek, ki bo morda pomagal k razrešitvi tega dokaj zapletenega vprašanja. Stomatolog dr. Valter Krušič meni na osnovi močno razširjenega kariesa na našem grobišču, da imamo opravka s prebivalci, ki so živeli tu že dalj časa. Njihov sestav prehrane povzroča tako razširjen karies. Zato v tem primeru ne bi mogli govoriti o kakšnih germanskih plemenih na našem grobišču, še manj seveda o Slovanih. Pogost pojav kariesa je tudi eden od dokazov za to, da imamo opravka z ljudstvom, ki je tu živelo že dolga stoletja — na vsak način pa še iz časov rimske okupacije.⁴⁹

Zgoraj opisano grobišče lahko po vsem, kar smo že zapisali, stavimo delno v 1., delno pa v drugo polovico 6. stoletja. Za 5. stoletje nimamo

⁴⁸ L. Bolta, Rifnik. Arh. vestnik 18, 1967, 406.

⁴⁹ Podatek sem dobil pri dr. V. Krušiču, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. Primerjaj tudi: V. Krušič, Karies pri starih Slovanih. Dela SAZU 6 (1954).

nobenih znakov, razen fibule v grobu 78, ki je iz 4. stoletja in je bila verjetno v rabi še v 5. stoletju. Za drugo polovico 6. stoletja pa govorijo tudi le posamezni kosi. Novec vladarja Klefa, ki sega v sredino druge polovice 6. stoletja, nam dovoljuje sklep, da je bilo grobišče opuščeno približno istočasno kakor veliko grobišče v Kranju.

ZUSAMMENFASSUNG

Spätantikes Gräberfeld auf Rifnik bei Sentjur

Das spätantike Gräberfeld auf Rifnik bei Šentjur ist einstweilen noch nicht endgültig erforscht. Bisher wurden 109 Gräber entdeckt. Alle Skelette liegen in Richtung Ost-West, mit dem Kopf gegen die aufgehende Sonne gerichtet. Die Arme liegen seitlich am Körper oder im Schoss. Der Schädel einiger Skelette war nicht erhalten. An einem Skelett waren sichtbare Anzeichen einer absichtlichen Deformation des Schädels zu bemerken. Alle Skelette waren frei in den Erdboden gelegt, hie und da, wenn das Terrain dies erforderte, auch ein wenig in den Felsen eingegraben. Nur bei einem fanden wir Spuren des Bretts, auf dem es geruht hatte.

Unter den Grabgegenständen gibt es praktisch keine Waffen. Alle Gegenstände haben einen Schmuck- oder einen Gebrauchscharakter. Es überwiegen Halsbänder, Kämme, Würfel- und Körbchenohrringe. Die Ohrringe sind aus Bronze, nur ein Paar ist aus Silber. Nach seiner Ausführung ist dieses letztangeführte Paar den Ohrringen aus dem Gräberfeld in Bled ähnlich. Die Schmucknadeln zum Zusammenfassen von Haar oder Kleidungsstücken sind auch alle aus Bronze. In der Regel haben sie ein abgeplattetes oder etwas gewundenes Köpfchen.

Im Grab 83 befand sich eine bronzene und vergoldete Nadel, die wahrscheinlich als Schreibinstrument diente. Diese ist in der oberen Hälfte abgeplattet und vergoldet, läuft jedoch in ein stilisiertes Tierköpfchen aus. Auf dem abgeplatteten Teil befindet sich ein Flechtornament.

Aus dem Gräberfeld auf Rifnik kennen wir bis jetzt drei Arten von Fibeln: eine Bogenfibel des ostgotischen Typus, drei S-Fibeln, charakteristisch für das Inventar der langobardischen Gräberfelder in Kranj, am Plattensee und in Cividale, und drei Scheibenfibeln. Von einer ist nur ihr unterer Teil erhalten geblieben, der Oberteil der zweiten ist mit einer Rosette verziert, die dritte aber weist auf ihrer oberen Fläche ein Menschenfigürchen auf. Auf dieses Motiv treffen wir auch bei der Fibel aus Fenek. Alle aufgezählten Fibeln sind aus Bronze. In einem Grab wurde auch eine klassische römische Fibel des 4. Jahrhunderts gefunden.

Seltener sind Fingerringe. Auch die sind in der Regel aus Bronze.

Die Gürtelschnallen sind aus Bronze oder aus Eisen. Die bronzenen haben gewöhnlich einen Schilddorn. Eine ist sehr ähnlich der Gürtelschnalle aus Grab 71 in Kranj.

In der Gräbern fanden wir auch mehrere Münzen des 3. und 4. Jahrhunderts. Vertreten sind Münzen der römischen Herrscher Aurelian (270—276),

Probus (276—282), Constantius I. (306—337), und Valentinianus (364—375). Im Grab 39 fanden wir ausser einer Münze des römischen Herrschers Probus noch eine Silbermünze des langobardischen Herrschers Klef (572—574), im Grab 100 dagegen eine Goldmünze mit der Inschrift des byzantinischen Kaisers Justinian I. (527—565).

Nach dem Grabinventar zu schliessen, stand das Gräberfeld in Gebrauch von Anfang des 6. Jahrhunderts und wurde irgendwann in der Mitte der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts u. Z. aufgegeben. Jedenfalls aber vor dem Jahr 587, als das Bistum in Celeia aufgelöst wurde, das höchstwahrscheinlich bereits die Slawen zerstört hatten. Die antiken Traditionen der Bevölkerung wurden zum Teil auch durch die Woge der Völkerschaften erfasst, die im 5. und 6. Jahrhundert durch unsere Gegenden ihrem endgültigen Ziel zustrebten — dem sonnigen Italien. Nur so können uns vereinzelt ostgotische und langobardische Elemente in der Ansiedlung und im Gräberfeld auf Rifnik verständlich sein.

GROBIŠČE IZ DOBE PRESELJEVANJA NARODOV V DRAVLJAH

MARIJAN SLABE

Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo, Ljubljana

Materialni dokazi — najdbe, ki naj bi pripadali obdobju preseljevanja ljudstev oziroma začetkom zgodnjega srednjega veka na ljubljanskem območju, so tako po številu kot tudi po samem gradivu razmeroma skromni.¹

Iz prejšnjega stoletja sta poznani dve grobni najdbi, ki naj bi po mnenju poročevalcev spadali v ta čas. In sicer zidan obokan grob z zanimivim inventarjem, odkopan ob zahodnem delu emonskega obzidja,² ter skeletni grob, prav tako s pridevki iz neposredne okolice Narodnega muzeja v Ljubljani, ki naj bi bil merovinškega morda celo alemanskega porekla.³ Iz časa Šmidovega odkrivanja ostankov Emone izvira domnevno odkritje langobardskih arhitekturnih ostankov v insuli XIX.⁴ Začasno bivanje langobardskega življa na ljubljanskih tleh pa naj bi potrjevala tudi najdba germanskega groba iz enega glavnih emonskih pokopališč ob današnji Titovi cesti.⁵ Na območju Emone pa so bili odkopani še bizantinski novci za vlade Justina I. (518—527), na podlagi katerih je J. Klemenc domneval obstoj sicer osiromašene Emone tudi v času preseljevanja narodov.⁶ Narodni muzej pa hrani tudi na Ljubljanskem gra-

¹ Okvirno poročilo je bilo prebrano na Zgodnesrednjeveškem kolokviju v Kranju, v času, ko raziskave še niso bile povsem zaključene in vsebuje le nekaj načelnih ugotovitev, sicer pa je zgolj informativne narave.

² P. Hitzinger, Mitt. d. Hist. Ver. f. Krain 11, 1856, 22.

³ K. Deschmann, Führer durch das Krainische-Landes Museum Rudolfinum in Laibach (1888) 116. Za drugo literaturo kot tudi druge najdbe, ki naj bi pripadale temu času na območju mesta Ljubljane, glej: J. Šašel, Emona. RE Suppl. 11 (1968) 560.

⁴ W. Schmid, Ausgrabungen in Emona. 25. Ber., Laibach. Zeit. 6. 9. 1912, 1947. W. Schmid, Emona. Jahrb. f. Altkde. NF 7, 1913, 170; J. Rus, Johannes zadnji škof panonske, prvi istrske Emone. Glasnik Muz. druš. za Slovenijo 20, 1939, 153.

⁵ W. Schmid, Römische Forschungen in Österreich 1912—24. 15. Ber. RGK 1923—24 (1925) 204, ter J. Klemenc, Zgodovina Emone v Zgodovini Ljubljane 1 (1955) 344, op. 13.

A. Dimitz je tudi menil, da naj bi na Frtici na Mirju pričakovali ostanke trdnjave iz langobardskih časov (Iv. Vrhovnik, Trnovska župnija [1932]. 227, 226).

⁶ J. Klemenc, ibidem 353.

du slučajno najdeno polihromno jagodo, katere izvor lahko po mnenju J. Korošca z večjo ali manjšo verjetnostjo pripišemo tej epohi.⁷ V starejši čas pa verjetno spada grobna najdba iz leta 1964 na vrtu Narodnega muzeja v Ljubljani.⁸

S temi zgolj osamljenimi najdbami, za katere pa danes zaradi pomanjkanja različnega dokaznega gradiva ni mogoče jamčiti v celoti o njihovi pravilni kulturni kot tudi kronološki interpretaciji, se je torej zaključevalo dosedanje poznavanje materialne kulture iz tega obdobja na tem prostoru.

Ta vrzel je bila zapolnjena, lahko bi rekli, šele spomladi 1968. leta, ko je bila po naključju odkrita nekropola — o naselbini do danes še ni sledov — ob zaselku Lakotence pri vasi Dravljje, v severozahodnem delu predmestja Ljubljane.⁹ Tu se je nekdanj razprostiral obširen prostor z njivami in travniki. V zadnjem času pa se je z izredno naglico povečala gradbena dejavnost, ki krči in dopolnjuje prazen prostor z novimi stanovanjskimi in drugimi komunikacijskimi objekti.

Ko so se z gradbenimi posegi približali neposredno tudi območju oziroma predelu, kjer se razteza zaselek Lakotence, se je ob zemeljskih delih pojavilo večje število grobov, a so jih s strojnim izkopom v celoti uničili. Ohranilo se je le nekaj ostankov kosti skeletov in fragmentiran železen nož. Po današnjih ugotovitvah je bilo takrat uničenih najmanj deset grobov, verjetno pa še več.¹⁰ Istočasno pa je bila močno poškodovana tudi statigrafija tal, kjer se je grobišče raztezalo.

Na srečo je najdbe kmalu opazil bližnji stanovalec¹¹ in jih prijavil Zvezi borcev in Krajevni skupnosti Dravljje, ki sta takoj, ko sta zvedeli za grobove, prepovedali začasno vsak nadaljnji zemeljski poseg na tem mestu in s tem onemogočili nadaljnje stihijsko uničevanje grobišča.

Na podlagi raznih virov, ki govorijo o žrtvah zadnje vojne v tem kraju, se je namreč pojavilo mnenje, da skeleti predstavljajo ostanke žrtev Črne roke.¹² Da pa bi tudi uradno potrdili te domneve, je Zveza borcev Dravljje poklicala sodnomoedicinski inštitut iz Ljubljane, da bi strokovno ugotovil pravo poreklo grobišča.

Dr. Furlan, vodja ekipe je z delavci odkopal (nekaj pa so jih verjetno tudi okoličani sami) na svojstven način več predvsem bolj zaznav-

⁷ J. Korošec, *Arheološke najdbe iz dobe selitve narodov in zgodnjega srednjega veka v Zgodovini Ljubljane 1* (1955) 427, op. 2. Primerjaj tudi B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. *Dela SAZU* 7 (1952) 415, op. 138.

⁸ V. Stare, *Varstvo spomenikov* 9, 1962—64 (1965) 198—199, T. 9.

⁹ Iz draveljskega območja poznamo doslej le dve arheološki odkritji. Obe pripadata rimski epohi. Prva, najbližja predstavlja najdbo srebrnikov iz 3. stoletja pri cerkvi sv. Roka v Dravljah (P. Hitzinger, *Mitt. d. His. Ver. f. Krain* 9, 1854, 96), druga pa ostanke studenca (Slatek pri Kamni gorici), ki je po ceveh napajal prek današnje Šiške antično Emono s pitno vodo. J. Klemenc, *ibidem* 349 in navedena literatura pod op. 102.

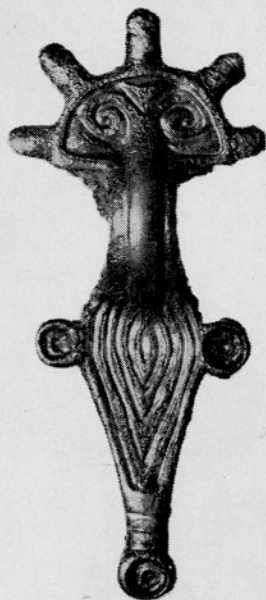
¹⁰ V zadnji fazi raziskav smo ugotovili, da so na grobove naleteli že prej in sicer ob vkopu jarka za kabel. Koliko je bilo takrat uničenega, ni mogoče reči, vsekakor pa je bilo več grobov, ki smo jih kasneje odkrili, prav zaradi tega vkopa precej prizadetih.

¹¹ Jože Moltara, Lakotence, št. 17, Dravljje, Ljubljana.

¹² O tem je poročalo tudi dnevno časopisje.

nih in nekoliko plitkeje vkopanih grobov. Toda kmalu se je pojavil dvom v resničnost prejšnjih trditev. Zato je dr. Furlan o najdbi obvestil Mestni muzej, ta pa Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana, ki je takoj pravno zaščitil ogroženi teren.

Raziskave so se pričele s finančno pomočjo Skupščine občine Ljubljana-Šiška, kasneje pa je vse stroške v zvezi z raziskavo in proučevanjem grobišča kril uporabnik zemljišča poslovno združenje GIPOSS Ljubljana.¹³

Sl. 1. Ljubljana, Dravljje (Gotska ulica). Pozlačena bronasta ločna fibula iz groba št. 1

Fig. 1. Ljubljana, Dravljje (Gotska ulica). Fibule à arc en bronze doré de la tombe n° 1

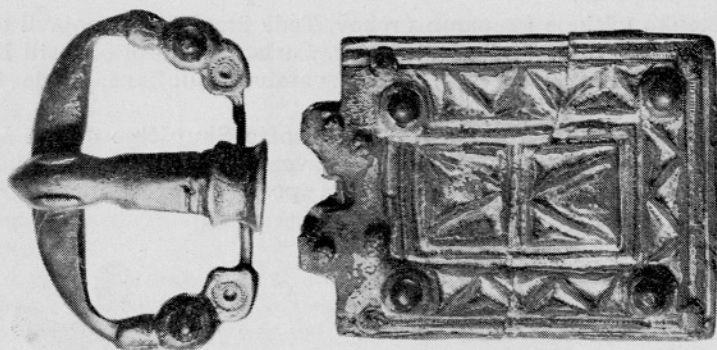
V letu 1968 je bilo raziskanih šestindvajset grobov — večje število je bilo precej poškodovanih — od katerih je prav gotovo eden najpomembnejših, po inventarju pa najbogatejših od vseh raziskanih, prvi odkopani grob št. 1 z ostanki zlate vezenine na glavi,¹⁴ dvema pozlačenima fibulama (sl. 1), pozlačeno bronasto pasno spono (sl. 2), zlatim prstanom z vloženi kamni na razširjenem delu, prevrtanim bronastim novcem ter drugimi predmeti, ki so spadali k delom nakita oziroma oblačila.¹⁵

Čeprav tako bogatega groba kasneje nismo več našli, pa nekateri drugi grobovi po pomembnosti grobnega inventarja ne zaostajajo za tem

¹³ Denarno pomoč pa sta za nadaljevanje raziskav nudila tudi Zavod za spomeniško varstvo SRS in Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana.

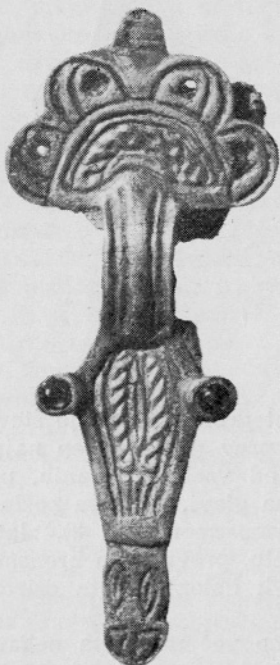
¹⁴ Podoben okras se pojavlja npr. tudi na nekropoli v Kranju. Primerjaj grob 43. W. Schmid, *Das Gräberfeld von Krainburg*. Mitt. d. Musealver. f. Krain 18, 1905, 89, ter J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*. Abhandl. d. Bayer. Akad. 55 A (1962) 127 (odslej J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*).

¹⁵ Grobni inventar navajam le sumarno.

Sl. 2. Ljubljana, Dravlje (Gotska ulica). Pozlačena bronasta pasna spona iz groba št. 1

Fig. 2. Ljubljana, Dravlje (Gotska ulica). Boucle de ceinture en bronze doré de la tombe n° 1

Sl. 3. Ljubljana, Dravlje (Gotska ulica). Pozlačena srebrna ločna fibula iz groba št. 15

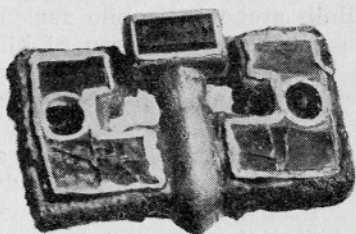
Fig. 3. Ljubljana, Dravlje (Gotska ulica). Fibule à arc en argent doré de la tombe n° 15

pokopom. Naj omenim samo grob št. 15 z dvovrstnim koščenim glavnikom in dvema pozlačenima srebrnima ločnima fibulama, ki se razlikujeta od fibul preje omenjenega groba (sl. 3), ali pa grob št. 19 z ozkim enoreznim mečem v razpadli leseni nožnici, železno pasno spono ter tremi železnimi noži (sl. 6). Grob št. 25 pa je vseboval poleg bronaste pincete še majhno srebrno spono ter ploščato polihromno pasno spono (sl. 4) itd.

Izkopavanje grobišča se je nadaljevalo in zaključilo spomladi 1969. leta. V tem času je bilo odkritih še triindvajset grobov, skupno torej devetinštirideset.

Sl. 4. Ljubljana, Dravljje (Gotska ulica).
Polihromna pasna spona iz groba št. 25

Fig. 4. Ljubljana, Dravljje (Gotska ulica).
Boucle de ceinturon polychrome de la
tombe n° 25

Ti poslednje odkriti grobovi se po svojih pridatkih deloma razlikujejo od grobov, izkopanih v prejšnjem letu. Iz te faze so med drugim tudi trije skeleti s parnimi bronastimi uhanj s prirezanimi masivnimi kockami (grob 29, 31, 34); grob št. 33, v katerem je bil najden tudi par bronastih uhanov s steklenim poliedrom (eden fragmentarno ohranjen), ploščata okrogla bronasta fibula, zlomljen bronast prstan itd.; nadalje grob št. 41 s pozlačeno srebrno ločno fibulo z enakomerno široko nogo (sl. 5) itd.

Sl. 5. Ljubljana, Dravljje (Gotska ulica). Pozla-
čena srebrna ločna fibula z enakomerno široko
nogo iz groba št. 41

Fig. 5. Ljubljana, Dravljje (Gotska ulica). Fibule
à arc en argent doré avec un pied de largeur
égale de la tombe n° 41

Od drugega grobnega inventarja naj omenim še zlat prstan z vložnim poldragim kamnom, več fragmentiranih koščenih glavnikov, železne nože, steklene in jantarjeve jagode, različne pasne sponje, tri antične novce, železno zapestnico, nekaj kosov antične keramike itd.

Nekropola bi na podlagi števila pokopov spadala v vrsto srednjih naselbinskih grobišč. Tip naselbine bi bil glede na grobni inventar trenutno težje določljiv. Pomanjkanje določenega gradiva — predvsem

orodja — v grobovih navaja k mislim, da v tem primeru verjetno ne bo šlo za naselbino s pravim poljedelskim pomenom.¹⁶

Enostavne grobne jame so bile vkopane v humus in prod. V številnih grobovih je bilo zaslediti ostanke lesene konstrukcije. Zanimivo, da v nobenem primeru ni bilo mogoče ugotoviti, da bi bil skelet zavrt v »ponjavo«, kot je to npr. dokazano tudi na kranjskem grobišču.¹⁷ Ostanke tkanine, ki so se pojavljali na nekaterih skeletih, so predstavljali le fragmente oblačil. Osnovna orientacija lege skeletov je zahod—vzhod, večinoma z večjimi ali manjšimi odkloni. Vsi grobovi, razen enega, v katerem sta ležala dva skeleta, so imeli enojni pokop.

Dosedanje okvirno poznavanje gradiva kot tudi le nedokončane antropološke (te analize so že dokazale v več primerih deformacijo lobanje), preparatorske in druge analize izkopanega gradiva in končno tudi grobišča samega trenutno onemogočajo podrobnejšo obravnavo nekropole. Vendar določeni bistveni elementi, izstopajoči v posameznem grobnem inventarju že zatrjujejo, da ne bo mogoče govoriti o kulturni enovitosti oziroma homogenosti grobišča.

Tako lahko v grobnem gradivu zasledimo nekaj izrazitih znakov vzhodnogotske kulturne skupine. Dokaz za to trditev oziroma predpostavko je prav gotovo v posameznih predmetih groba št. 1 s parom ločnih fibul (sl. 1) in pasno spono (sl. 2) kakor tudi v paru srebrnih ločnih sponk iz groba 15 (sl. 3) in morda tudi v polihromni pasni sponi groba št. 25 (sl. 4), ki jih lahko imamo za značilen oziroma danes bolj ali manj priznan element imenovanega kulturnega kroga.¹⁸ Pripadnost germanski provenienci pa podkrepljuje tudi pojav ločnih fibul, ki nastopajo paroma.¹⁹

Fibula groba 41 z enakomerno široko nogo (sl. 5), določene podobnosti lahko sledimo npr. s fibulo groba 81/1907 s kranjske nekropole²⁰ pa bo verjetno prav tako kot ta izhajala iz istega, to je frankovskega kulturnega horizonta.²¹ Po Kühnu naj bi se fibula iz Kranja uvrščala v frankovsko-alemanski tip.²²

¹⁶ Če seveda ne upoštevamo nožev, ki pa imajo lahko dvojno funkcijo.

¹⁷ W. Schmid, Das Gräberfeld von Krainburg. Mitt. d. Musealver. f. Krain 18, 1905, 83. Primerjaj tudi J. Žmavc, Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg. Jahrb. d. Zent. Komm. NF 2, 1904, 238.

¹⁸ Za ločne fibule primerjaj: Aberg, Goten und Langobarden in Italien (1923) 13 itd.; H. Dolenz, Germanische Bügelfibeln aus Kärnten. Carinthia I 150, 1960, 727 itd. in Mitscha-Märheim, Bemerkungen zum frühmittelalterlichen Fundmaterial aus Kärnten, ibidem 750. Z. Vinski, Kasnoantična baština u grobovima ranoga srednjeg veka kao činjenica i kao problem. Materijali VI. Kongresa arheologa Jugoslavije 1 (1963) 103, 104 (odslej Z. Vinski, Materijali 1 [1963] ter L. Bolta, Rifnik, Arh. vestnik 18, 1907, 406. Za pasne spono: N. Aberg, ibidem 2 itd. G. Annibaldi, J. Werner, Ostgotische Grabfunde aus Acquasanta, Prov. Ascoli Piceno (Marche). Germania 41, 1963, 363, T. 41: 2 in str. 370.

¹⁹ D. Dimitrijević, Gepidska nekropola »Kormadin« kod Jakova. Rad Vojvodj. muz. 9, 1960, 20, op. 28. L. Bolta, ibidem 406.

²⁰ W. Schmid, Die Reihengräber von Krainburg. Jahrb. f. Altde. 1, 1907, 65, Abb. 11.

²¹ J. Werner, Die Langobarden in Pannonien, 63, T. 23: 5.

²² H. Zeiss, Germania 14, 1930, 20-21. H. Kühn, Die germanische Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rhein Provinz 1 (1940) 107 ss. B. Grafenauer, ibidem 413.

Vsekakor pa je trenutno težje opredeliti grob št. 19 z ozkim enoreznim mečem (sl. 6), zlasti še ker tudi po drugih grobnih pridatkih ne izkazuje neke določnejše pripadnosti. Morda je ob tem, kolikor menimo, da gre tu res za pokop vojščaka, potrebno poudariti le to, da se le ti do sedaj izredno redko, bolje rečeno izjemoma pojavljajo pri Vzhodnih in Zahodnih Gotih na področju Apeninskega ter Pirenejskega polotoka kakor tudi v Galiji. Seveda to pa ne drži za gepidsko, frankovsko, alemansko in druge skupine.²³

Sl. 6. Ljubljana, Dravljje
(Gotska ulica).
Grob št. 19

Fig. 6. Ljubljana, Drav-
lje (Gotska ulica).
Tombe N° 19

Prav tako bo pomembno pri analizi nekropole upoštevati domačo staroselsko tradicijo, močno prežeto z elementi poznoantične dediščine.

²³ Z. Vinski, Arh. vestnik 11-12, 1960-61 (1962) 232. Ozki enorezni meči naj bi predstavljali tipičen del orožja nekega konjenika iz obdobja preseljevanja ljudstev (Z. Vinski, Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu. Situla 2, 1957, 34 z opombo 169).

Sledovi poznoantične umetnoobrtne tvornosti se kažejo na našem grobišču vsekakor v pojavu bronastih uhanov z masivno kocko s topimi oziroma odrezkanimi vogali.²⁴ Po Kasteličevi shemi bi jih lahko uvrstili v tip A, skupino II.²⁵ Ti uhani, ki imajo zelo široko razprostranjenost in niso redek pojav tudi v grobovih germanskega porekla, se obdržijo pri njih ponekod v nespremenjeni obliki od 5. do 7. stoletja.²⁶ Znana je namreč ugotovitev, da so si germanski narodi, zlasti Vzhodni Goti pogosto prisvajali različne umetnoobrtne izdelke, jih po svojem okusu preoblikovali ali pa jih uporabljali kar v prvotnih oblikah.²⁷

Tipu A, skupini I pa bi pripadal par uhanov z votlo kocko in steklenimi stenami,²⁸ ki bi po Weecku predstavljali glede na uhane z masivnimi kockami časovno mlajši element.²⁹ Kastelic pa je mnenja, da je njihov razvoj potekal vzporedno.³⁰

Za opredelitev okrogle ploščate fibule z vložnimi steklenimi ploščicami bi lahko uporabili tezo Vinskega, po katerem naj bi bile fibule takega tipa po svoji slogovni interpretaciji in namenu značilen del okrasa poznorimske oziroma romanske žene 6. stoletja.³¹ Seveda pa ne smemo izključiti sekundarne uporabe, v tem primeru morda germanske.

O prisotnosti še živih antičnih običajev pa pričajo tudi sledovi antičnega pogrebnega ritusa, kot npr. dajanje novcev pokojniku v grob ali ostanki antičnih posod v grobni jami.³²

Ob tem je potrebno omeniti še domnevo že prej omenjenega avtorja — ta je nekje podobna Wernerjevi za kranjsko grobišče³³ — da na nekropoli v Kninu grobovi brez pridakov ali s siromašnejšim največkrat železnim inventarjem pripadajo domačinom iz konca 5. stoletja ter v 6. stoletju.³⁴ Za draveljsko grobišče bi bila taka trditev vsekakor sprejemljiva, vendar dokler niso poznani rezultati antropoloških analiz, ki bodo prav gotovo dopolnile in vskladile naše poglede tako v kulturnem kot etničnem smislu, je taka posplošitev v celoti mogoče preuranjena.

Pojav nekaterih predmetov na grobišču pa bi bilo možno povezati z importom. Tako bi lahko imeli pasno spono groba 25, ki je po svojem slogu in načinu izdelave po vsej verjetnosti italškega izvora, morda celo za produkt italških — vzhodnogotskih delavnic (sl. 4). Potrditev za to

²⁴ J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13 (1960) 16; Z. Vinski, Materijali 1 (1963) 105; glej tudi B. Marušič, Staroslovanske in neke zgodnesrednjeveške najdbe v Istri. Arh. vestnik 6, 1955, 113 ter op. 97 z omejeno literaturo.

²⁵ J. Kastelic, ibidem 14 ss.

²⁶ Z. Vinski, Arh. vestnik 11-12, 1960-61 (1962) 231. Z. Vinski, Materijali 1 (1963) 105.

²⁷ J. Beloševič, Ranosrednjevekovna nekropola u selu Kašiču kraj Zadra. Diadora 4, 1968, 228. Z. Vinski, Materijali 1 (1963) op. 75, str. 114.

²⁸ J. Kastelic, ibidem 14 ss. L. Bolta, ibidem 404.

²⁹ W. Weeck, Die Alemanen in Württemberg (1931) 53 ss. J. Kastelic, ibidem 16.

³⁰ J. Kastelic, ibidem 16.

³¹ Z. Vinski, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji. Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu. Ser. 3, 3, 1968, 112.

³² Posebno zanimiva je ugotovitev, da na celotnem grobišču ni bilo zaslediti nikakršne druge, razen omenjene antične keramike.

³³ J. Werner, Die Langobarden in Pannonien, 126.

³⁴ Z. Vinski, ibidem 137.

bi lahko iskali v sorodnih značilnih elementih pasne spone iz najdišča Acquasanta v Italiji.³⁵

Drugo gradivo, kot so različne jagode, železne pasne spone, železni noži in glavniki, so pogost pridevek v grobovih tega obdobja, vendar pa so kot samostojno gradivo bodisi zaradi atipičnosti ali pa zaradi slabe ohranjenosti in situ za utemeljevanje tipoloških in kronoloških stališč bolj ali manj nekarakteristični.³⁶

Kakor smo v tipološkem oziroma v kulturnem opredeljevanju upoštevali le okvirna in začasna merila, ki temeljijo le na nekaterih tipičnejših oziroma značilnejših elementih, prav tako moramo tudi pri časovnem omejevanju grobišča ugotoviti, da trenutno ni mogoče določiti natančnejšega časovnega okvira, marveč se je treba zadovoljiti le z grobo časovno razmejitvijo. Posamezni inventar predvsem grobov št. 1, 15, 25 nam omogoča prve pokope na tej nekropoli datirati na prelom oziroma začetek 6. stoletja. Zgornjo časovno mejo, ki naj bi zaključevala obstoj grobišča, pa bo morda treba iskati še v drugi polovici istega stoletja. Ali konec nekropole lahko vezemo za historično letnico 568, je danes težko ugotoviti, vsekakor pa po današnjem poznavanju grobišča naselbina s to nekropolo ni dočkala slovanskih vdorov.

Najdišče zasluži, ne samo zaradi dokaj bogatega grobnega inventarja, marveč tudi zaradi svoje kompleksne problematike (sožitje vzhodnogotskih, frankovskih ter avtohtonih bolj ali manj romaniziranih elementov) prav poseben poudarek. Imamo pa ga lahko tudi za prvo res dokazano najdišče iz časa preseljevanja narodov na ljubljanskem območju, ki z materialnimi dokazi potrjuje že tradicionalno strateško vlogo tega križpotja, tudi ko se prekinja večstoletna antična tradicija in jo zamenjajo nove življenjske sile. Skratka je vezni člen v zgodovinskem razvoju ljubljanskega prostora in, kot že rečeno, izpolnjuje praznino, ki je doslej bila.

RÉSUMÉ

La nécropole de la période de la migration des peuples à Dravljje

Les preuves matérielles des temps de la migration des peuples étaient jusqu'à ces derniers temps extrêmement modestes sur le territoire de Ljubljana. Cette lacune n'a été comblée qu'au printemps de 1968, où l'on a découvert par hasard une nécropole — jusqu'ici on n'a pas encore trouvé de traces de la localité — dans la partie nord-ouest de la ville centrale de Slovanie — Ljubljana, près du village de Dravljje.

La nécropole a été recherchée en entier et elle compte 49 tombes examinées, alors que 10 tombes au moins ont été détruites lors des déterrements mécaniques. Les fosses tombales sont simples et enterrées dans l'humus et le gravier. Dans de nombreuses fosses tombales il a été possible de dépister des

³⁵ G. Annibaldi, J. Werner, Ostgotische Grabfunde aus Acquasanta, Prov. Ascoli Piceno (Marche). Germania 41, 1963, 363 ter 370, T. 41: 2.

³⁶ Primerjaj J. Beloševič, ibidem 226 ss.

restes de construction en bois. L'orientation des squelettes est E—W, pour la plupart avec des écarts plus ou moins grands.

Parmi les tombes les plus riches et les plus importantes, nous pouvons compter une tombe féminine avec des restes de broderie dorée sur la tête, deux fibules à arc en bronze doré (fig. 1), une boucle de ceinture en bronze doré (fig. 2), une bague en or, une pièce de monnaie en bronze, etc. A celle-ci nous pouvons joindre encore une tombe avec deux fibules à arc en argent doré (fig. 3) et un peigne en os, une tombe avec une épée en fer, deux couteaux en fer et une boucle de ceinturon en fer, ainsi que l'inventaire d'une tombe avec une boucle de ceinturon polychrome (fig. 4), une pincette en bronze et une petite boucle en argent. Ressortent également trois tombes avec des boucles d'oreilles en bronze avec un cube massif aux angles découpés, une tombe avec une paire de boucles d'oreilles en bronze avec un polyèdre en verre et une fibule plate ronde, etc. et un squelette avec une fibule en argent doré avec un pied d'une largeur égale (fig. 5) etc.

Le mobilier funéraire restant représente des pièces de monnaie antique, diverses perles en verre et en ambre, des morceaux de céramique antique, des couteaux en fer, des boucles de ceinturon, des peignes en os, etc.

La connaissance actuelle insuffisante des matériaux (le compte rendu a été fait quand les recherches n'étaient pas encore terminées), qui se trouvent en préparation et à d'autres analyses, ne permet pas pour le moment leur détermination typologique et chronologique. Cependant, nous pouvons constater déjà maintenant que certaines différences essentielles dans les matériaux déterrés indiquent qu'il ne sera pas possible de parler d'une homogénéité culturelle de la nécropole. A côté des éléments du groupe culturel ostrogoth on observe aussi une composante franque. Il faudra consacrer une attention particulière au rapport envers les traditions des habitants primitifs et de l'antiquité avancée.

Dans sa dernière phase, temporellement la nécropole remonterait peut-être encore à la seconde moitié du 6e siècle. Il faudra cependant chercher la limite temporelle initiale à la transition ou au début de ce même siècle.

Nous pouvons considérer la nécropole comme la première localité vraiment prouvée sur le territoire de Ljubljana de cette période. La signification de la nécropole pour le territoire de Ljubljana est avant tout dans la preuve que dans cette période animée non plus le rôle traditionnel de ce carrefour géographique et stratégiquement important n'a pas été négligé et que de ce fait il représente aussi un membre de liaison dans son évolution historique.

KRANJ I HORIZONT GROBLJA NA REDOVE 6. STOLJEĆA U ZAPADNOJ JUGOSLAVIJI

Sažeti izvod

ZDENKO VINSKI

Arheološki muzej, Zagreb

Autor je u svom predavanju razmotrio dosadašnje stanje istraživanja o nekropoli seobe naroda u Kranju, brojčano procijenjenoj na 700 do 750 grobova, daleko najvećoj na čitavom teritoriju Jugoslavije u odnosu na sva ostala do sada ustanovljena groblja na redove, datirana poput navedene nekropole u 6. stoljeće. Osvrnuvši se na nepovoljne okolnosti nekadašnjeg iskopavanja nekropole Kranj, samo jednim dijelom sistematski publicirane, autor iznosi svoje gledište o njoj, prema reviziji grobnog fundusa u Narodnom muzeju u Ljubljani. Datiranje nekropole je pouzdano određeno od oko 500. godine do oko 600. godine, tj. nekropola traje kroz čitavo 6. stoljeće, u vrijeme 4 decenija ostrogotske prisutnosti i oko 5 decenija langobardske prisutnosti u panonsko-savijskom kastelu *Carnium*. Historijski je ondje moguća također ograničena alamanska prisutnost, ali se nju arheološki teško može pouzdano fiksirati, za razliku od očitih tragova manje ostrogotske posade kroz prva 4 decenija 6. stoljeća do 540. godine i brojčano jače langobardske posade od 546./8. godine do oko 600. godine. U intervalu od 540. do 546./8. godine valja računati s barem nominalnom istočnorimskom vlasti cara Justinijana I. Kao apsolutno kronološki pokazatelj služi za navedeno datiranje i optjecaj novca barbarskog kova u nekropoli Kranj. Nju se ne bi smjelo simplicitički nazivati germanskim grobljem na redove, odnosno ni langobardskim grobljem *proprie dictu*, jer nekropola Kranj je *de facto* složenog etničkog sastava. Daleko najveći postotak grobova valja nesumnjivo pripisati romaniziranim starosjediocima tog predalpskog područja, koji predstavljaju osnovicu ovog velikog groblja. Zatim se sumarno navode arheološki elementi nekropole Kranj po određenom izboru.

Nadalje slijedi autorov osvrt na ostala groblja u Sloveniji, to je u prvom redu poznato groblje na redove Bled-Pristava I, koje nema germanske prisutnosti, a traje od sredine 6. stoljeća do u 7. stoljeće, s paralelama na Blatnom jezeru i pogotovo u alpskim predjelima pokrajine Veneto. U novije vrijeme se iskopavalo dva groblja na redove 6. stoljeća: Rifnik pri Šent-Jurju nedaleko Celja — s analogijama u nizu

grobova bilo na Bledu bilo u Kranju — i manje groblje Dravlje na periferiji Ljubljane s izrazitim ostrogotskim elementima.

Autor ukazuje također na susjednu Hrvatsku, odnosno na groblja na redove u rimskoj provinciji Dalmaciji, gdje je veoma signifikantna za tamošnja manja groblja nedavno iskopavana nekropola u Kninu. Na dalmatinskom tlu evidentno su boravili do 537. godine Ostrogoti, vladajući njime iz Italije, ali tamo nema Langobarda ni bilo kakvog drugog germanskog prisustva nakon 537. godine u 6. stoljeću. Groblja na redove mogu se ondje većinom slijediti kroz prvu i drugu polovinu 6. stoljeća, baš kao i na predalpskom tlu u Sloveniji. Nekropola Knin je zapravo istovremena s nekropolom Kranj, usprkos uočljivim razlikama, povezuje ova dva najznačajnija velika groblja na redove romaniziranih starosjedilaca niz zajedničkih značajki i tipoloških paralela. U tim se nekropolama 6. stoljeća zrcali horizont donekle barbarizirane kasnoantičke baštine autohtonog etnikona, tj. substrata u odnosu na slavenski superstrat, koji se tom substratu nametnuo nakon 600. godine za avarske vojne dominacije u Karpatskoj kotlini. Konfrontacija kompletnog arheološkog fundusa nekropole Kranj i nekropole Knin predstavlja jedan od esencijalnih zadataka budućeg proučavanja arheologije seobe naroda u zapadnoj Jugoslaviji.

RÉSUMÉ

Kranj et l'horizon de nécropoles en rangées du 6e siècle en Yougoslavie occidentale

(Esquisse de conférence)

La nécropole pas encore entièrement publiée de Kranj — avec ses 700—750 tombes — se range parmi les plus vastes du même genre en Yougoslavie. Elle fut formée et servit environ entre les années 500 et 600 après J.C. A en juger d'après les matériaux, on y a enterré d'abord les Goths Orientaux (jusqu'à environ 540), puis les Lombards (après 546—548). Il n'est pas évident si nous devons compter entre les deux phases sur une domination byzantine de quelques années à Carnium. Le plus fort pourcentage des tombes appartient à la couche autochtone romanisée.

Dans la nécropole de Bled-Pristava I, qui dura de la moitié du 6e siècle aux premières décennies du 7e, il n'y a pas de Germains, mais seulement la population autochtone romanisée des Alpes Orientales. On peut la comparer à certaines nécropoles près du Lac Balaton et dans les régions alpestres de l'Italie du nord-est.

A ces deux nécropoles ressemblent partiellement la nécropole sur le Rifnik et jusqu'à un certain point aussi la nécropole expressément gothique orientale de Dravlje près de Ljubljana. La vaste nécropole de Knin, qui est le cimetière des vieux habitants romanisés et dans une certaine mesure barbarisés, est de la même période que celle de Kranj. Il semble que précisément la comparaison entre les deux donnera des résultats décisifs pour la connaissance de l'époque des Grandes Migrations dans les Balkans occidentaux.

POSOČJE V ZGODNJEM SREDNJEM VEKU

DRAGO SVOLJŠAK

Goriški muzej, Nova Gorica (grad Kromberk)

Severni del Slovenskega primorja, ki ga poznamo pod imenom Posočje, Goriška ali Goriško primorje je ozemlje, ki mu je reka Soča s svojimi pritoki Idrijco, Bačo, Vipavo, Nadižo in Terom ogrodje in ki ga kljub neenotnemu prirodnemu značaju povezuje v krepko skupnost. Posočje ali Goriška ni niti klimatsko niti po reliefu in ne po gospodarski strukturi ali zgodovinskem razvoju enotna dežela. Sestavlja jo vrsta manjših enot, ki so med seboj hidrografsko, prometno, jezikovno ali historično povezane. Geografsko se Posočje deli v alpsko (Tolminsko, Bovško, Kobariško), srednje (Trnovska, Banjška, Idrijska planota ter pogorje Korade), osrednje (Vipavska dolina, Brda in Goriška ravnina) ter Kras in Soška ravan.¹

Posočje so Slovenci naseljevali v več tokovih. V Vipavsko dolino je bil usmerjen eden od njih. Tu so se formirala močna naselitvena jedra v okolici Vipave, Ajdovščine in Šempasa. Drugi naselitveni val, usmerjen prek škofjeloškega in polhograjskega hribovja, je zajel planoto med Idrijco in Bačo ter segal do Koritnice, kjer je bila Baška grapa pregrajena z zadnjim izrastkom poznoantičnih italjskih zapor, segel pa je tudi v dolino Soče vse do Bovca in Kobarida. Od tod se je odcepila močna struja v dolino zgornje Nadiže in skupaj z goriško-briškim tokom naselila gore v čedadsko-tarčentskem zaledju.

Slovenski naselitveni val v Posočje oziroma Goriško je bil dosti hiter in močan. Tu ni bilo večjih ovir, predvsem ni bilo močnejših obrambnih točk, ki bi z močnimi posadkami mogle držati deželo dalj časa v bizantinskih ali langobardskih rokah. S predstražami so Slovenci okoli leta 600 dosegli ravnino Furlanije. Njihov val se je ustavil na črti, kjer mejijo Kras, Goriška brda in južni izrastki Alp z ravnino. Na tej črti so Langobardi podedovali že v času gotskega in bizantinskega gospostva v severozahodnem delu Italije utrjeno vojaško mejo. Ob njej se je prodor Slovencev ustavil, nastala je etnična meja, ki je dolga stoletja ostala skoraj nespremenjena.²

Po letu 600 torej smemo računati s strnjeno poselitvijo Slovencev v Posočju. Kako se to izraža v arheološkem gradivu? Prve zgodnjesred-

¹ B. Marušič, Posočje in Goriška. Goriška srečanja 1, 1966, 12.

² M. Kos, Zgodovina Slovencev (1955²) 55 ss.

njeveške najdbe v Posočju segajo v prva leta po drugi svetovni vojni, odkrite najprej v Gojačah v Vipavski dolini,³ nato pa so sledila odkritja na Morleku⁴ nedaleč od Gojač, v Tolminu,⁵ v Podmelcu,⁶ na Vitovljah,⁷ v Batujah,⁸ Ajdovščini,⁹ na Pečinah na Šentviški planoti¹⁰ in na Sv. Pavlu nad Vrtovinom.¹¹

Doslej poznamo samo v Podmelcu v Baški grapi zgodnesrednjeveške najdbe, ki jih lahko opredelimo kot langobardske. Tu je bilo v dveh sondah odkritih pet grobov s pridevki, ki bi nekropolo mogli uvrščati v langobardski kulturni krog, časovno pa v čas od 5. do 7. stoletja, to je okoli 150 let trajajoče razdobje. Prek Jelovice in Petrovega brda v Baško grapo je po Wernerjevem mnenju vodila pot Langobarde iz Panonije v Italijo.¹² Žal samo najdišče v Podmelcu ne zadostuje za natančnejšo določitev smeri te poti, ki sicer po dolini Bače ni problematična, zato pa je negotova njena smer od sotočja Bače in Idrijce, mimo Tolmina in prek Kolovrata proti Čedadu. Zanimivo bi bilo dognati, kakšna je bila vloga Kozlovega roba pri Tolminu v pozni antiki in kasneje, saj je izredna strateška točka na prehodu prek Soče in je z njega moč nadzirati vsa dogajanja v dolini Soče skoraj od Kobarida do Tolmina. Nekaj elementov, ki kažejo na poseljenost tega strateškega položaja v pozni antiki, so že dala izkopavanja srednjeveškega gradu.¹³

Nerešeno ostaja še vedno vprašanje Solkana, ki ga viri navajajo kot najbolj zahodni izrastek langobardskega limesa, t. i. Siliganum. Tu naj bi bilo selišče enega izmed langobardskih rodov ali fare.¹⁴ Arheoloških najdb, ki bi tako vlogo Solkana potrjevale, doslej tu ne poznamo. Nasip prazgodovinskega gradišča na Kekcu nad Novo Gorico pa kaže sledove neke predelave, oziroma ponovne utrditve, ki po načinu izdelave sodijo v čas antike. Samo z izkopavanji pa bi lahko dognali njihovo dejansko starost in pripadnost in morda potrdili povsem nedokazano domnevo, da bi lahko na Kekcu iskali langobardski Siliganum.¹⁵

V alpskem delu Posočja so nam staroslovenske najdbe doslej poznane v Tolminu in na Pečinah na Šentviški planoti. Najdbe iz Tolmina, odkrite v cerkvi sv. Urha na sedanjem pokopališču (obsenčni obroček s stožčastim zaključkom, bronast uhan lunastega tipa z vloženim emaj-

³ J. Kastelic, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici. *Zgod. časopis* 6-7, 1952-53 (1953) 89 ss.

⁴ J. Kastelic, o. c. 98.

⁵ S. Gabrovec, Nekaj novih staroslovenskih najdb. *Arh. vestnik* 6, 1955, 134.

⁶ V. Šribar, Zgodnesrednjeveško grobišče in naselbina v Podmelcu — Baška grapa. *Arh. vestnik* 18, 1967, 377 ss.

⁷ *Varstvo spomenikov* 8, 1960-61 (1962) 218 (T. U.).

⁸ *Varstvo spomenikov* 12, 1967 (1969) 99 (D. S.).

⁹ *Varstvo spomenikov* 13-14, 1968-69 (1970) 157.

¹⁰ *Varstvo spomenikov* 13-14, 1968-69 (1970) 174.

¹¹ D. Svoljšak, *Arh. pregled* 8, 1966 (1968) 151—152.

¹² V. Šribar, o. c. 76 in 78.

¹³ Raziskoval Zavod za spomeniško varstvo Gorica, Nova Gorica, leta 1964, neobjavljeno.

¹⁴ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (1964) 300.

¹⁵ Topografija območja občine Nova Gorica, opravljena leta 1968, neobjavljeno. Zbrano gradivo je sedaj na Zavodu za spomeniško varstvo Gorica in v Goriškem muzeju.

lom, prstan z vgraviranim križem) so izrazito ketlaške in povezujejo Tolmin z najdišči na Gorenjskem (Komenda, Bled, Kranj, Ljubljana).¹⁶

Dosti bolj problematična je najdba dveh skeletnih grobov na Pečinah.¹⁷ Etnična in časovna opredelitev grobov je zaradi odsotnosti kakršnihkoli pridevkov povsem nezanesljiva. Značilna za oba grobova je obloga skeletov s ploščami skrila, podobno kot v Gojačah¹⁸ ali na številnih sočasnih nekropolah v Istri.¹⁹ Samo na podlagi načina pokopa in orientacije v smeri vzhod—zahod je časovna opredelitev dokaj tvegana. Če sta groba dejansko zgodnj srednjeveška in ne morda starejša, bi ju lahko postavili v čas od 7. do 9. stoletja, etnična opredelitev pa ostaja tudi vnaprej neznanka.

Povsem prazno je Kobariško in Bovško, prav tako pa ni sledov prve naselitve Slovencev v dolini Soče med Volčami in Gorico. Posebno preseneča, da v Goriških Brdih ni sledov najbolj zgodnje poselitve naših prednikov. Pogosta so staroslovenska najdišča na prehodu iz gričevnatega briškega sveta v plodno furlansko nižino, v samih Brdih pa le »grad« nad Kozarnim²⁰ in »Pungart« nad Belim²¹ lahko, z določenim zadržkom seveda, označimo kot potencialni zgodnj srednjeveški najdišči, t. i. hausberga.

V Vipavski dolini so zgodnj srednjeveška najdišča osredotočena na prostoru med Ajdovščino in Šempasom: Gojače, Morlek, Vitovlje, Sv. Pavel nad Vrtovinom, Batuje, Ajdovščina.

V Gojačah²² je bila leta 1948 odkrita prva zgodnj srednjeveška nekropola v Posočju. Odkritih je bilo 10 grobov, delno vsekanih v skalo, s skeleti, obloženimi s kamnito oblogo in pokritimi s ploščami skrila. Ležali so v smeri sever—jug. Bronasta ostroga z železno konico in železnimi zakovicami je najbolj značilen predmet, najden v gojaških grobovih, poleg nje pa še dvodelna pasna spona v obliki črke D, dva noža, vretence in kamenček za prstan. Izvor ostroge postavlja J. Kastelic v frankovsko-alamanski prostor, po materialu, velikosti, masivnosti in dekorativni učinkovitosti pa meni, da je blizu starohrvatskim ostrogam iz Dalmacije in ostrogam iz Kolina na Češkem. Označuje jo kot import iz Bavarske, časovno jo stavlja v karolinški čas oziroma v 9. stoletje. S tem so datirane tudi vse druge najdbe in vsa nekropola. Etnično pa jo opredeljuje J. Kastelic kot staroslovensko.

J. Werner²³ meni, da je gojaških deset grobov v zvezi s frankovsko posadko na področju Gorice. Če gre dejansko za grobove frankovske posadke, potem so železni nož, deli noše in orientacija grobov v smeri

¹⁶ S. Gabrovec, o. c. 134. J. Kastelic, o. c. 107.

¹⁷ Varstvo spomenikov 13-14, 1968-69 (1970) 174.

¹⁸ J. Kastelic, o. c. 93, 94.

¹⁹ B. Marušič, Staroslovenske in neke zgodnj srednjeveške najdbe v Istri. Arh. vestnik 6, 1959, 97 ss. B. Marušič, Zgodnj srednjeveško grobišče v Čelegi pri Novem gradu v Istri. Arh. vestnik 9-10, 1958-59 (1961) 201, z ostalo literaturo.

²⁰ Topografija, neobjavljeno.

²¹ Topografija, neobjavljeno.

²² J. Kastelic, o. c. 89.

²³ J. Werner, Ranokarolinška pojasa garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Hercegovina). Glasnik Zem. muz. NS 15-16, 1961, 240, 241.

sever — jug nenavadni. Ostroga in deli pasu pa so po mnenju J. Wernerja nedvomno zgodnjekaroliški in spadajo v čas frankovske oblasti v Furlaniji in Istri.

Južno od Gojač, ob cesti Gorica—Ljubljana, na ledini Morlek,²⁴ so bili skoraj istočasno kot v Gojačah odkriti trije skeletni grobovi, pokriti s kamni. V enem izmed njih so bili kot pridevki bronast uhan z dvema kvačicama in trikotno sploščenim obodom na spodnji strani, z luknjico, dalje bronast uhan z dvema kvačicama in sploščenim obodom s tremi luknjicami in bronasta igla s sploščeno in uvito glavico. Posebno sta zanimiva uhana, ki sodita v skupino t. i. alamanskih uhanov. Časovno sodita v 7. stoletje, možna pa je tudi nekaj nižja datacija, če jih povežemo s premiki Alamanov. B. Marušič²⁵ meni, da bi — če sta uhana z Morleka derivat uhanov iz Modrušanov in Brkača v Istri — bil to arheološki dokaz, da so Vzhodni Goti naselili del Alamanov tudi v Istro. Najdba na Morleku bi bila časovno tako najstarejša in doslej edina iz obdobja pred naselitvijo Slovencev na tem področju.

Na Vitovljah²⁶ je bilo najdenih več predmetov v grobovih, ki so bili uničeni pri gradnji vodovoda, med njimi vsekakor zgovoren element, namreč bronast uhan, spodaj zvit v zanko. Uhan tega tipa je morda značilen za karantansko kulturno skupino,²⁷ kar bi postavljalo nekropolo na Vitovljah v 7. stoletje in bi bila po etnični pripadnosti staroslovanska (po P. Korošec).

Predromanski pletenini iz Batuj, ki ju poznamo pod nazivi »Možinova« in »Lipovževa« plošča, je E. Cevc²⁸ označil kot izdelek »karoliško-italske državne umetnosti poljudne smeri, ki je italska po svojem poreklu, karoliška pa po času in obsegu največje razširjenosti«. Na osnovi motivov pripisuje pletenini kasni dobi pletenine, v 11. stoletje. Ljudsko izročilo povezuje oba reliefa s staro cerkvijo sv. Jurija, o kateri poroča župna kronika, da je stala nedaleč od Batuj proti zahodu, ob potoku Konjščaku in ki so jo podrli leta 1726, ko je bila sezidana sedanja župna cerkev sv. Ane. Ledina, kjer je cerkev stala, še danes nosi ime »Pri sv. Juriju«. Patrocinij, pletenini in še nekateri elementi, ohranjeni v izročilu, so dovoljevali sklep, da gre za pomemben zgodnesrednjeveški objekt. Izkopavanja v letu 1967 so take domneve potrdila.²⁹ Temelji pričakovane cerkvice sicer niso bili odkriti, čeprav množina najdene malte, drobec kamnitega stebra in drobci ometa pričajo o njenem obstoju. Odkrita pa je bila doslej največja staroslovanska nekropola v Posočju. V 56 grobovih, poglobljenih v živo skalo (lapor), orientiranih razen v dveh primerih z manjšimi odkloni v smeri vzhod — zahod, je bilo najdenih nad 70 pridatkov: bronastih in srebrnih obsenčnih obročkov s

²⁴ J. Kastelic, o. c. 98 ss.

²⁵ B. Marušič, Arh. vestnik 6, 1955, 114.

²⁶ Varstvo spomenikov 8, 1960-61 (1962) 218, T. na str. 260.

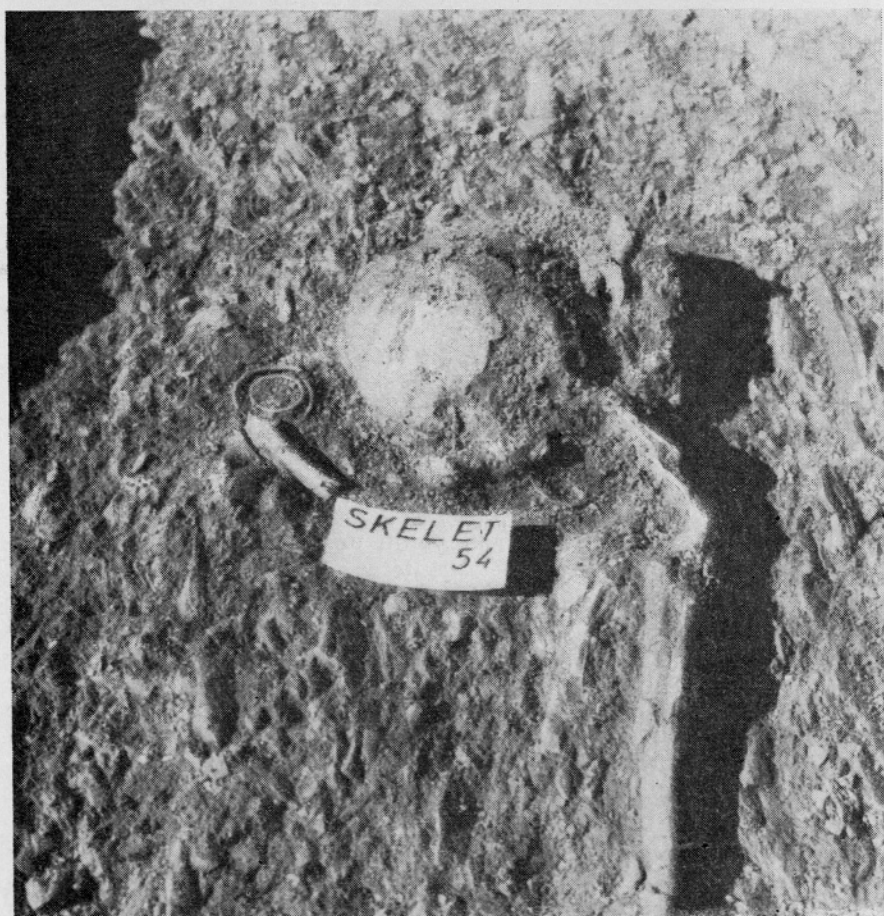
²⁷ P. Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije. Zgod. časopis 15, 1961, 157 ss.

²⁸ E. Cevc, Predromanski pletenini iz Batuj. Arh. vestnik 1, 1950, 136 ss.

²⁹ Izkopavanja sta jeseni 1967 opravila Goriški in Narodni muzej (dr. Vinko Šribar in Drago Svoljšak), neobjavljeno. Glej tudi Varstvo spomenikov 12, 1967 (1969) 99 (D. S.) in D. Svoljšak, Batujске arheološke najdbe. Goriška srečanja 12, 1968, 20 ss.

konusi, uhanov z bikoničnimi votlimi jagodami na obodu, luničastih uhanov, prstanov in nožev. Najdbe so značilne ketlaške in tako etnično, kulturno in časovno grobišče nedvomno natanko opredeljujejo. Posebno dragocena najdba je okrogla fibula v grobu 25 (sl. 3), na kateri je upodobljen »agnus dei«. Fibula omejuje grobišče navzgor, taka trditev pa se opira tudi na dejstvo, da je bila najdena v enem izmed dveh grobov, ki sta bila orientirana v smeri sever — jug, torej v tistem delu grobišča, kjer so bili grobovi že razporejeni okoli cerkve. Ostali del grobišča namreč daje vtis nekropole ob cerkvi in lahko domnevamo, da je starejši od cerkvice sv. Jurija.

Odkritje grobišča v Batujah je vsekakor poučen primer, kako v bodoče usmeriti raziskovanje zgodnjega srednjega veka v Posočju. Več

Sl. 1. Batuje. Srebrni obsenčni obročki ob lobanji v grobu 54

Fig. 1. Batuje. Anneaux d'argent aux temps auprès du crâne dans la tombe 54

Sl. 2. Batuje. Grob 57

Fig. 2. Batuje. Tombe 57

pozornosti moramo posvetiti proučevanju umetnostnih spomenikov, poskušati moramo morebitne arheološke terene ob romanskih, gotških in drugih cerkvah. Potrdilo, da je taka usmeritev pravilna, čeprav zgodnjersrednjeveških najdb doslej še ni bilo, je najdba romanske cerkve pod tlakom farne cerkve sv. Martina v Grgarju. Morebitna zgodnjersrednjeveška najdišča so lahko tudi tam, kjer so do reform Jožefa II. stale cerkvice, ki so sedaj porušene in je v večini primerov spomin nanje le še ledinsko ime, in sicer sv. Lovrenca na Krasu, sv. Primoža v dolini Vogrščka, sv. Ambroža nad Temenico na Krasu, sv. Helene nad Gonjčami v Goriških Brdih, na Srednjem vrhu pri Šempasu in na Nemškarici pri Ajdovščini.³⁰

Kakšno vlogo je odigral v tem času naseljevanja Slovencev v Vipavsko dolino Sv. Pavel nad Vrtovinom? Močno utrjena poznoantična postojanka na pobočju Čavna vsekakor ni mogla ostati ob strani. Zatenkrat poznamo s Sv. Pavla štiri skeletne grobove, od katerih so bili

³⁰ Topografija, neobjavljeno.

trije vkopani v tlak neke antične stavbe, v četrtem (grob 4), ki je bil vkopan v ruševine obrambnega zidu, pa je ob skeletu ležala železna puščica s tordiranim tulcem in ostjo v obliki lastavičjega repa, poleg nje pa igla — stilos, prav tako iz železa.³¹ Podobna puščica je bila najdena po drugi svetovni vojni, pri obnovi porušene cerkvice sv. Pavla.³² Puščice tega tipa na zgodnj srednjeveških najdiščih niso redke, časovno jih opredeljujejo datirane najdbe iz Dalja in Jakovo—Surčina v 6.—8. stoletje. Oblikovno puščice s tordiranim tulcem kažejo bizantinski vpliv.³³ Grob 4 je bil orientiran v smeri vzhod — zahod. Pridevki v grobu 4 so premalo izraziti za etnično opredelitev ne samo groba, ampak naselbine sploh. Posamezne zgodnj srednjeveške najdbe v sami naselbini, pomešane s poznoantičnimi (kresilo) prav tako ne zadostujejo za zanesljivo opredelitev nosilcev, čeprav najbrž ni zgrešeno pripisati Slovincem naselbino na Sv. Pavlu v času po letu 568.

Sl. 3. Batuje. »Agnus dei«, upodobljen na emajlirani bronasti fibuli (grob 25)

Fig. 3. Batuje. »Agnus dei«, modelé sur une fibule de bronze émaillée (tombe 25)

Gostota najdišč v tem delu Vipavske doline preseneča zato, ker skoraj v ravni črti sekajo dolino in jo zapirajo na mestu, kjer je najbolj ozka in kjer prehaja iz široke kotline s središčem v Ajdovščini v dolino, ki se odpira proti Gorici. Tu deli Vipavsko dolino na spodnjo in zgornjo nizek gričevnat hrbet. Pri Selu oziroma Batujah se cepi tudi cesta, že v antiki pa je tod vodila iz doline Vogrščka cestna povezava Akvileje z Emono. Ali lahko pripišemo sv. Pavlu nad Vrtovinom, Gojačam, Batujam neko strateško vlogo? Vsekakor bi bilo zanimivo raziskovati tudi v tej smeri, posebno pa raziskati pomen in vlogo Sv. Pavla v času naseljevanja Slovencev in v prvem obdobju naselitve v Vipavski dolini.

V zadnjem času (1968, 1969) so izkopavanja v Ajdovščini³⁴ pokazala, da se je na ruševinah rimske postojanke Castra življenje nadaljevalo.

³¹ Varstvo spomenikov 12, 1967 (1969) 129.

³² J. Kastelic, o. c. 96, sl. 8.

³³ S. Petru, Nekaj zgodnj srednjeveških najdb iz Gorjancev. Arh. vestnik 18, 1967, 435, opomba 13.

³⁴ Varstvo spomenikov 13-14, 1968-69 (1970) 157.

Sl. 4. Sv. Pavel nad Vrtovinom

Fig. 4. Sv. Pavel nad Vrtovinom

Sl. 5. Sv. Pavel nad Vrtovinom. Grob 4

Fig. 5. Sv. Pavel nad Vrtovinom. Tombe 4

Tu so bili med ruševinami velike atrijske hiše iz 4. stoletja odkriti suhi zidovi in ob njih mnogo drobcov hišnega lepca s sledovi vej. V plasti, ki ji te gradbene ostaline pripadajo, sta bili najdeni tudi dve stekleni jagodi z mrežastim ornamentom. Jagodi sta značilni za najdišča 6. stoletja in kot edini drobni najdbi iz zgodnesrednjeveške plasti v Ajdovščini v ta čas uvrščata tudi odkrite poantične gradbene ostaline. Trenutno bi lahko zgodnesrednjeveški horizont v Ajdovščini vključevali v sklop historičnih dogajanj 6. in 7. stoletja. Kakšno vlogo pa je lokaliteta Castra imela v času naseljevanja Slovencev, bo tudi v bodoče težko dognati, ker je ostalo le še malo prostora za načrtno raziskovanje.

V sestavku sem na kratko opisal tisto, kar je bilo na področju zgodnesrednjeveške arheologije v Posočju dosedaj narejenega, ob tem pa sem se dotaknil tudi možnosti za bodoče delo. Te vsekakor niso majhne, saj imamo opraviti s skoraj neraziskanim področjem, že samo skromen pregled terena pa je izluščil množico potencialnih zgodnesrednjeveških najdišč. Tista pa, ki jih poznamo, pa nam govorijo o dogajanjih v Posočju v času pred prihodom Slovencev — Podmelc, Morlek, Ajdovščina, o času prvega naseljevanja naših prednikov — Vitovlje, Sv. Pavel nad Vrtovinom in nazadnje o času, ko so bili Slovenci ob zahodni etnični meji že ustaljeni — Tolmin, Batuje.

RÉSUMÉ

La Vallée de la Soča dans le haut moyen âge

Les Slovène ont peuplé le Littoral septentrional ou la Vallée de la Soča en plusieurs courants, qui furent dirigés vers la Vallée de la Vipava et les Goriška brda (coteaux) et, par la Baška grapa et la vallée de l'Idrijca, vers la Vallée de la Soča et celle de la Nadiža. La vague de peuplement s'arrêta auprès du limes lombard fortifié, à la limite du Karst, des Brda et des excroissances méridionales des Alpes avec la plaine. Nous connaissons jusqu'ici des découvertes médiévales anciennes de Gojače, Morlek, Batuje, Ajdovščina, Sv. Pavel nad Vrtovinom, Vitovlje, Tolmin, Podmelc, Pečine et Kekec (Nova Gorica).

Du cercle culturel lombard font partie cinq tombes à squelette de Podmelc (5e au 7e s.), ainsi que des découvertes des couches de peuplement faites à Ajdovščina. Trois tombes à squelette de Morlek près de Gojače (7e s.) peuvent se lier aux déplacements des Alamans, sur la base des boucles d'oreilles dites alamanes, qu'on y a trouvées.

Dans plusieurs tombes détruites à Vitovlje on a découvert des matériaux, caractéristiques pour le groupe culturel carantarien du 7e siècle (selon P. Korošec). Temporellement, et moins sûrement aussi ethniquement, nous pouvons ranger dans le même groupe que Vitovlje aussi Sv. Pavel nad Vrtovinom. Les nécropoles de Batuje et de Tolmin, qui appartiennent au cercle culturel de Kottlach, ont un caractère vieux-slovène expressif. Particulièrement importante est la nécropole de Batuje, où l'on a recherché jusqu'ici 84 tombes

autour de l'église de St. Georges, d'où proviennent deux plaques de pierre à ornementation en forme de treillis.

Incertaine est cependant la détermination de deux tombes sur la Šentviška planota (plateau). Par la manière de l'ensevelissement, nous pouvons les comparer aux tombes de Gojače, mais elles ne contenaient pas d'inventaire qui eût permis leur détermination temporelle et ethnique.

Nous attribuons une signification particulière à Sv. Pavel nad Vrtovinom. Les sondages dans la localité qui a atteint son point culminant dans l'antiquité avancée, ont montré que nous pouvions nous attendre dans les couches de peuplement aussi à des matériaux médiévaux anciens et par là aussi à la possibilité de la recherche de la culture de peuplement de cette période.

A l'avenir il faudra consacrer une grande attention aussi à la recherche de nouvelles localités et rechercher les endroits que, sur la base des reconnaissances topographiques, nous pouvons ranger parmi les localités potentielles du haut moyen âge, comme par ex. auprès de l'église de St. Martin à Grgar, au Srednji hrib près de Šempas, à la Nemškarica près d'Ajdovščina, à Sv. Lovrenc na Krasu, Bela et Kozarno dans les Brda.

SONDI PRI SV. MARTINU V MALENCAH

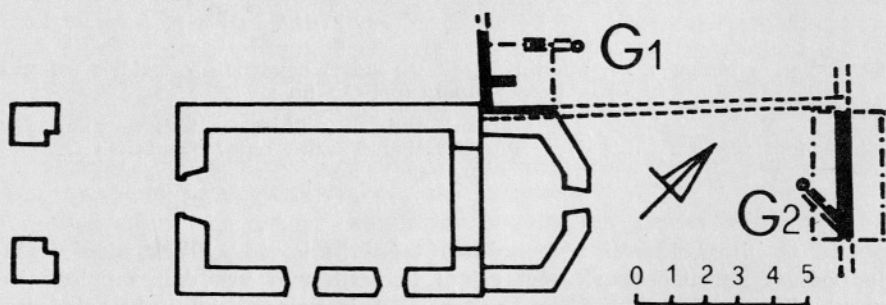
PETER PETRU

Narodni muzej, Ljubljana

Strokovno pripravljalo delo, načrtovano s strani Slovenskega arheološkega društva in uresničevano pri Zavodu za spomeniško varstvo SRS s podporo Sklada SRS za pospeševanje kulturnih dejavnosti, je zajelo tudi sondaže okoli cerkve sv. Martina v Velikih Malencah. Poleg izvrstnih rezultatov, ki jih je dala ta kolektivno zasnovana naloga predvsem v Batujah,¹ Svetih gorah na Bizeljskem² in Šmartnem pri Kranju,³ moramo omeniti tudi naš poskus v Velikih Malencah.

Pri cerkvi sv. Martina smo septembra 1968 izkopali dve sondi (sl. 1). Prva (2×2 m) je ležala na severovzhodu cerkve ob spoju apside z zunanjo steno ladje, druga (2×6 m) pa je bila tik vzhodno ob pokopališki ograji.

V sondi 1 smo takoj pod rušo naleteli na rimski tlak. Ko smo tlak deloma očistili, se je pokazal na vzhodu obok hipokavsta, grajen iz 28 cm dolgih, od 5,6 do 3,7 cm debelih in 14 cm širokih opek. Med opekami

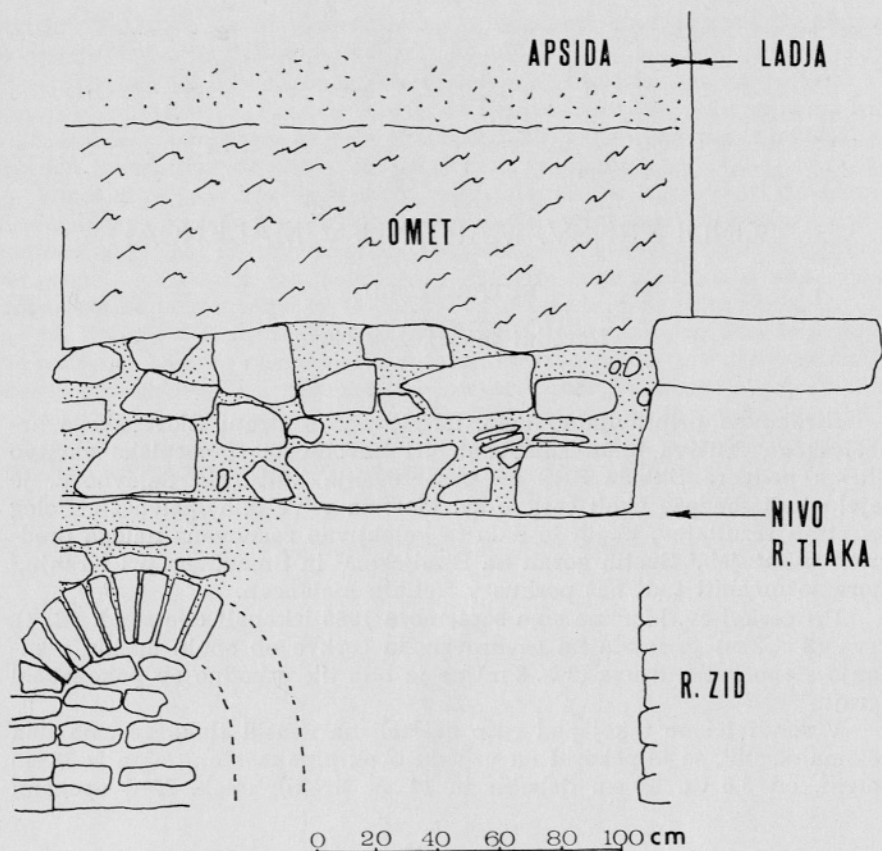
Sl. 1. Velike Malence, sv. Martin. Grobova v obeh sondah in potek rimskega temelja

Abb. 1. Velike Malence, Hl. Martin. Die zwei Gräber in den zwei Sonden und Verlauf des römischen Fundaments

¹ D. Svoljšak, Batujске arheološke najdbe. Goriška srečanja 12, 1968, 20 ss.

² P. Korošec, Raziskave na Svetih gorah na Bizeljskem. Arh. vestnik 20, 1969, 239 ss.

³ A. Valič, Gradišče nad Pivko pri Naklem. Snovanja 2, 7. 12. 1968, 54 ss.

Sl. 2. Velike Malence, sv. Martin. Profil v sondi 1 severno ob apsidi z ostanki hipokavstnega kanala (pri G 1 na sl. 1)

Abb. 2. Velike Malence. Hl. Martin. Sonde 1 (s. Abb. 1: G 1) nördlich der Kirchenapside, Profil mit dem Hypokavstkanal unter einer römischen Grundmauer

oboka je bilo vzdanih več razbitih tegul in korcev. Obok hipokavsta je počival na suspenzuri, sestavljeni iz petih ena vrh druge položenih tegul. Ti oporniki, dolgi 60 cm, so temeljili na belem estrihu, ki ga nismo prebili. Oporniki so bili grajeni iz 18 cm dolgih in 7 cm debelih opek.

Pri prehodu ladje v apsidu pričenja iz lomljenega peščenca grajen zid, ki drži proti severu. Apsida in severni zid ladje počivata na antičnem zidu, ki je pravokoten na opisanega. Temeljno zidovje apsida je od prehoda v ladjo nepravilno grajeno in speljano v loku. Šele v višini 30 cm nad antičnim zidom preide v pravilni osmerokotnik.

Pravokotno na severni zid ladje gre že omenjeni antični zid, verjetni zaključni zahodni zid prostora ogrevanega s hipokavstom. Da je

hipokavst tu zaključen, se vidi tudi po tem, ker je zadnji obok — visok 49 cm — obrnjen pravokotno na ta zid in na predhodna oboka.

Tlak nad suspenzuro je bil grajen iz treh plasti malte ter mestoma 40 cm visok. Spodnja plast estriha je bil kremenčev drobir, prelit z apnom. Srednja plast je bil rdeč estrih, pomešan tudi z velikimi kosi opeke (dolž. do 8 cm). Vrhni sloj je sestavljal siv estrih z rdečo površino.

V severovzhodnem vogalu sonde smo zadeli na skelet, usmerjen V—Z, z lobanjo na vzhodu. Brez pridatkov. Spričo tega, da je usmerjen kot cerkev, domnevam, da je iz arheološko nezanimivega obdobja.

Sondo 2 smo odprli na travniku lastnika Srbčiča tik vzhodno od cerkvenega obzidja. Sonda je oddaljena od vzhodne stene apside 6 m in orientirana proti severu.

Po dolgi osi sonde poteka rimski zid, 6,80 m oddaljen od apside, grajen iz lomljenega peščenca, vezanega z apneno malto. Zid je visok še 78 cm in širok 54 cm. Na obeh straneh zidu je izredno veliko ruševin; pod zidom pa poteka plast žganine, ki dokazuje, da je bilo na tem platoju sprva neko leseno naselje. Možno pa je, da mi še nismo dobili prvotnih temeljev, ker je sonda premajhna. Nad plastjo oglja in žganine je rumeno svetlo rjava glina pomešana z malto in sviščem. Očitno je bila ta plast drugi tlak sobe vzhodno od zidu, ker je prvi nakazan s plastjo oglja. Sloju svetlo rjave gline ustreza tudi vsa ruševina, ki je del zidu.

V jugozahodnem robu te sonde smo zadeli na skelet 2, orientiran V—Z, z glavo proti zahodu. Lobanja je počivala tik ob sedanji ograji v globini 65 cm (62 cm pri medenici). Okostje je ležalo večinoma na rdečih skrleh in je bilo ob glavi obloženo s kamenjem. Obe roki sta bili prekržani na medenici, tako da so prsti ene roke prekrivali prstne kosti druge roke. Noge so bile iztegnjene, stopala pa so bila izvihana navzven. Spodnji deli tibije in fibije so počivali na vrhu rimskega zidu; prav tako obe stopali. Prek skeleta je bilo položenih v nepravilnem redu veliko lomljencev in tegul. Nenavadno je, da so ravno v predelu grobne jame zelo številni drobci tegul. Enako je pri tem okostju nenavadno, da je trtična kost močno uvita in prehaja konec pravokotno na hrbtenico.

Ob skeletu nismo dobili nikakršnih pridatkov, razen pri nogah železen žebelj. Ker je kovan, je verjetno rimski in po naključju pomešan med zasip grobne jame. Prav tako je bilo v vsej grobni jami veliko črepinj antičnih loncev in drobcev steklenih posod.

Če skušamo na osnovi teh skromnih podatkov postaviti sklep glede časovne pripadnosti tega skeleta, potem nam morata biti v oporo dve dejstvi. Prvo je lega skeleta na antičnem zidu, drugo pa verjetno cerkvi sočasni obodni zid pokopališča. Ker uvršča M. Zadnikar cerkev v romansko obdobje,⁴ bi mogli domnevati za skelet št. 2, da je iz srednjeveškega obdobja. To krepí še bolj njegova orientacija in kamnita obloga grobne jame ter posebej izbrano kamenje okoli lobanje,⁵ saj je to ena izmed značilnosti slovanskih grobišč v Sloveniji.

Drugo, na kar bi kazalo opozoriti, pa je način gradnje temeljev. Pri tem je posebej zanimivo, da se zid cerkve naslanja na temelje rimske

⁴ M. Zadnikar, *Romanska arhitektura na Slovenskem* (1959) 164.

⁵ J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo južnih Slovanov* (1953) 164.

stavbe, kar je po Brunhilde Ita⁶ prav tako znamenje zgodnjesrednjeveškega obdobja. Za to govori tudi »serija romanske skladnje le približno obdelanih kamnov«, kot je ta način zidanja opredelil prof. F. Stelè.⁷ Tako je tudi s teh gledišč zelo verjetno, da je skelet 2 iz zelo zgodnjega obdobja. Spričo tega, da je usmerjen proč od cerkve, bi to morda nakazovalo njegov zakop še pred nastankom cerkve. Vendar tega brez najdb, ki bi to potrdile, ne moremo dokazati.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei Sonden beim Hl. Martin in Malence

Der Autor gibt eine Übersicht der Feststellungen bei den Ausgrabungen an der Kirche des Hl. Martin in Velike Malence, wo er in der Sonde an der Apsis auf eine römische Suspensur, Fundamente unter der Apsis und auf ein rezentens Grab gestossen ist. In Sonde 2 — ausserhalb der Friedhofsmauer — entdeckte er aber ein starkes römisches Fundament und darauf Skelett 2. Weil das Skelett in den Erdboden ausserhalb des Friedhofs und auch ohne Rücksicht auf die Orientierung der Kirche gelegt worden war, nimmt der Autor an, dass es vielleicht aus dem frühen Mittelalter stammt.

⁶ Br. Ita, *Antiker Bau und frühmittelalterliche Kirche. Historisch-kritischer Katalog schweizerischer Kirchen mit antiken Fundament* (1961).

⁷ F. Stelè, *zapiski LII* (1929) 16 (rokopis) cit. po M. Zadnikar.

ZAMETKI PRIMORSKIH MEST

ELICA BOLTIN-TOME

Pomorski muzej »Sergej Mašera«, Piran

S tem sestavkom želim nakazati problematiko nastanka primorskih mest Kopra, Izole in Pirana, za katera ni arheoloških podatkov, ki bi spričevali njihov obstoj v rimskem času. Skušala sem zbrati razmeroma redke vire in mnenja proučevalcev, ki so se s tem problemom že ukvarjali, P. Kandlerja, Th. Mommsena, B. Benussija, A. Degrassija in C. De Franceschija.

V 2. stoletju pred n. š. okupirana Istra je ekonomsko zaživela na začetku principata, tedaj ko je Avgust prenesel mejo Italije z rečice *Formio*-Rižana na reko Rašo. Priključena je bila Italiji, pričel se je proces intenzivne romanizacije. V Istro so začeli prihajati italški kolonisti, rasle so nove naselbine, oporišča, kulturna in verska središča in središča rimske uprave. Pretežni del srednje in južne Istre je pripadal v tem obdobju rimske zgodovine poreškemu municipiju in puljski koloniji. Severna Istra do reke *Ningus*-Mirna pa je bila vključena v teritorij mesta Tergeste.

Čeprav so arheološke najdbe v severnem delu Istre bolj skromne, kažejo — pa tudi izsledki topografskih raziskovanj to potrjujejo — da je bilo tudi tu področje obsežnih posestev.

Plinij starejši (n. h. III 129) omenja antično mesto Agido ali Egido kot *oppidum civium Romanorum*, ki naj bi po njegovem opisu stalo nekje med rečico *Formio* in rimskim municipijem *Parentium*.¹ Kljub prizadevanju pa še danes ni ugotovljeno, kje je to mesto stalo. Nekateri, a redki, menijo, da na majhnem otoku, kjer stoji današnji Koper. Malo pa je verjetno, da bi se na skalnem otočku razvilo kako prazgodovinsko ali rimsko naselje. Po mnenju A. Degrassija je stala Egida nekje blizu Kopra in je bila kot *Parentium* razmeroma zgodaj povzdignjena na stopnjo municipija. Ko pa je Augustus dodelil teritorij severne Istre do reke *Ningus* koloniji Tergeste, je prišla Egida v teritorij tržaške kolonije in mu bila podrejena.²

O obstoju kakega drugega večjega naselja v zgodnji in cvetoči antiiki zaradi pomanjkanja arheoloških najdb v severni Istri ne moremo go-

¹ A. Degrassi, *Abitati preistorici e Romani nell'agro di Capodistria e il sito del antica Egida*. *Scritti vari di antichità* 2 (1962) 785.

² A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana* (1954) 72 ss.

voriti. Šele v 7. in 8. stoletju se pojavijo imena *Capris-Koper*, *Piranon-Piran* in še kasneje *Izola*.

Prvotno ljudsko ime Kopra je *Capris*. Naselje izvira najbrž iz časov, ko ga ne moremo še označiti za mesto. Predstavljal je morda, kot omenja C. De Franceschi v delu »Delle origini di Capodistria e del suo vescovato«, konglomerat preprostih hiš. Ime *Capris* ali *Insula de Capris* izvaja iz »*Stabulum Caprorum*«, kar pomeni kozje staje ali prostor za rejo koz, ki so jih imeli na otoku blizu kopnega.³ Tako razlagajo tudi precejšnje število imen otokov blizu italijanske obale, kjer so pozneje postala znana naselja kot *Capri*, *Caprera* in druga. Ker se ime pojavlja prvič v seznamih ravninskih geografov Anonymu in Guidonu iz 7. in 11. stoletja, vzbuja misel, da je njegov nastanek morda povezan z nastopom nemirnega obdobja v 6. stoletju, z vpadi barbarskih plemen, ki so silila skozi Ilirsko-italska vrata v oslabiljeno Italijo, saj je v tem času začel naraščati pomen otokov ob morski obali in v morje pomaknjenih predelov celine.⁴

To mnenje izrecno navaja Dandulus v kroniki, da se je istrsko ljudstvo namreč zaradi barbarskih napadov napotilo na otok ter si tu postavilo svoja stanovanjska. Na čast tedanjemu vladarju so Istrani imenovali novo mesto Justinopolis. On meni, da je to bilo za oglejskega patriarha Štefana II., ko je v Carigradu vladal Justinijan I. (518—527).⁵ Tej domnevi so nasprotovali Th. Mommsen, B. Benussi,⁶ F. Kos⁷ in C. De Franceschi⁸ z utemeljitvijo, da je v tem času gospodoval v Istri Teodorik, kralj vzhodnih Gotov, zato bi bilo neverjetno, da bi koprski prebivalci imenovali mesto po tujem vladarju ne pa po domačem. Omenjeni napadi so bili za časa bizantinskega cesarja Justina II., ki je vladal med leti 565 do 578, ko je bila Istra pod bizantinsko oblastjo. Razen tega pa v letih 518 do 527 niso znani napadi, ki bi utegnili prisiliti prebivalstvo, da bi se preselilo iz notranjosti na obalo. V čas Justina II. spada tudi odhod Langobardov v Italijo 568. leta, kar je povezano z napadi Langobardov in njim sledečih Slovanov v Istro, ki je trpela zlasti konec 6. in na začetku 7. stoletja. Tedaj so mnogi Istrani zapustili svoja prebivališča in se zatekli med drugim tudi na otok *Capris*, kot so se zatekli prebivalci Ogleja na *Gradež* iz strahu pred Langobardi, ki so tedaj zasedli *Furlanijo* in *gornjo Italijo*.

Od kod izvira ime Justinopolis in kdaj je bilo v rabi, ni znano. To vprašanje je skušal pojasniti tudi koprski pedagog Pier Paulo Vergerio 50 let za Dandulom.⁹ Ker pisanih virov ali spomenikov tistega časa ni

³ C. De Franceschi, *Delle origini di Capodistria e del suo vescovato*. Archivio Veneto 80, 1951, 3.

⁴ Anonymus Ravennas v *Cosmographiji* (IV. C. 31, ed. Pinder ed Parthey, 255—257) našteva primorska mesta Italije od reke Raše, kjer je bila meja med Liburnijo in Istro, do galskega zaliva. Med njimi omenja tudi *Capris*, današnji *Koper* in *Piranon* — *Piran*. Glej tudi F. Kos, *Gradivo* 1 (1902) 182.

⁵ Danduli *Chronicon lib. V. c. 8 pars I* (Muratori *Script. rer. Ital.* XII, 84 cit. po F. Kos, *Gradivo* 1 [1902] 75).

⁶ B. Benussi, *Nel medio Evo. Atti e mem.* 9 (1844) 386, 387.

⁷ F. Kos, *Gradivo* 1 (1902) 75.

⁸ C. De Franceschi, *Archivio Veneto* 80, 1951, 6.

⁹ P. Paulo Vergerio, *De urbe Iustinopolis* (Rer. It. scr. XVII, 240) cit. po C. De Franceschi, l. c. 6.

imel, pravi, da izvor imena Justinopolis ni dovolj utemeljen. Prvič se pojavlja to ime v listini iz 24. aprila 908. leta, ko je kralj Italije Berengar vzel v varstvo Aldegido — opatico samostana v mestu Justinopolisu. Leto kasneje pa je dokumentirano v povezavi z imenom *civitas Capris* ali *Capras*, kar bi dopuščalo domnevo, da so v 10. stoletju uporabljali obe imeni.

S pomočjo zbranih virov je prišel C. De Franceschi do zaključka, da je bil Koper do karolinške dobe nepomembno naselje brez pravih kulturnih spomenikov. Njegov razvoj se je verjetno formiral šele v 9. in 10. stoletju z begunci, ki so se rešili na otoček in se posvetili pomorski trgovini.¹⁰

Današnji Koper z Rižansko dolino obdaja vrsta staroželeznodobnih gradišč, kot so Pomjan, Sv. Marko, Sv. Anton, Tinjan, Sermin in druga, ki so bila naseljena tudi v rimski dobi. Če temu dodamo še tedanjedobne sledove poselitve ob morskem obrežju in v sami Rižanski dolini (Valdoltra, Ankaran, Čentur, Cerej), se lahko pridružimo mnenju A. Degrassija, da otok sam niti v železni dobi niti v antiki ni bil naseljen. V železni dobi so naseljevali vrhove hribov, kjer so bili ljudje varnejši in imeli hkrati nadzor nad kopnim in morjem. Ne smemo pa seveda trditi, da je bil otok povsem nenaseljen, saj so bili najdeni ostanki rimskega mozaika za hotelom Triglav, rimska opeka in dve oljenki. Najdišče je ostalo žal neraziskano in o namenu stavbe ne moremo govoriti. Precejšnje število nagrobnikov, ki so bili nekdaj hranjeni v Kopru, je bilo po mnenju Mommsena in A. Degrassija prinesenih od drugod.¹¹ Zametki srednjeveškega oziroma današnjega mesta so po vsej verjetnosti res povezani z zgodovinskimi dogodki kasnejšega antičnega časa, to je s preseljevanjem narodov.

V Izoli sami — nekdanjem otoku — arheološke najdbe niso znane. Najdena sta bila edino dva napisna kamna, vendar v sekundarnem položaju.¹² Kandler in tudi drugi navajajo ime *Alieto-Haliaetum* kot prvotno ime za Izolo, ki naj bi obstajalo že pred vpadi Hunov v Italijo.¹³ Ker arheološki viri manjkajo, je težko reči, kje in kdaj bi naselje *Haliaetum* res stalo, ne glede na to, da je ime samo brez dokumentacije.

Prvi podatek o Izoli sem zasledila v listini iz leta 972, ki jo je objavil tudi F. Kos v Gradivu 2, kjer navaja, da jo je leta 972 cesar Oton podelil Benečanu Vitalu Candianu, ki jo je kasneje podaril oglejskemu patriarhu Rodaldu; 977. leta mu je Oton II. potrdil lastninsko pravico do nje.¹⁴

Naselbinski ostanki z antičnim pristaniščem, na katere sta opozorila že Kandler in A. Degrassi, leže v Simonovem zalivu v neposredni bližini današnje Izole.¹⁵ Temeljni zidovi, mozaična tla, opeka in druge najdbe

¹⁰ C. De Franceschi, *Archivio Veneto* 80, 1951, 7.

¹¹ *Inscriptiones Italiae* X/3, št. 1—30. A. Degrassi, *Scritti vari di antichità* 2 (1962) 794 ss.

¹² L. Morteani, *Isola ed i suoi statuti. Atti e mem.* 3, 1887, 356.

¹³ *L'Istria* 3, 1848, 46.

¹⁴ P. Kandler, *Cod. dipl. Istr. ad a.* 973, 976, cit. po F. Kosu, *Gradivo* 2 (1906) 440, 457.

¹⁵ A. Degrassi, *Scritti vari di antichità* 2 (1962) 833. *Archeog. Triestino* 3, 1923, 325.

kažejo na obstoj obsežnejšega objekta, morda vile rustike ali celo naselja v rimskem času. Ostanke pristanišča, ki predstavljajo edinstven tovrsten objekt v Sloveniji, ter obsežnost najdišča ob obali dopuščajo domnevo, da je bilo tu gospodarsko središče vsega izolanskega okoliša. Žal so še neraziskana najdišča bližnje okolice, kot Kaštelir pri Dvorih nad Izolo, Maliža in druga na vrhovih, ki so bila naseljena tudi v antičnem času in bila nedvomno povezana z naseljem ob obali.¹⁶ V Simonovem zalivu lahko pričakujemo tudi podatke o antičnem naselju, ki je živelo v poznem antičnem času in se morda nadaljevalo v zgodnji srednjeveški Izoli. Verjetno je, da izolanski otok kot koprski zaradi svoje male površine in hribovitega zaledja v prazgodovini in tudi v zgodnji antiki za naselitev ni bil zanimiv.

Podatki o nastanku Pirana so enako skromni. Arheoloških najdb v mestu in bližnji okolici ni. Dosedanje etimološke raziskave, ki kažejo na keltski ali grški izvor besede Piran, niso dovolj utemeljene.¹⁷ Kot dokaz, ki govori o obstoju naselja že v rimskem času, smatra P. Kandler ime Marciana (Marzana), ki je rimskega izvora in po katerem je še pred nedavnim nosil ime mestni predel v Piranu.¹⁸ Področja od Pirana do cerkve sv. Martina v sečoveljski dolini naj bi po njegovem mnenju pripadalo posestvu v lasti gens Marcije.

Dokazov, ki bi govorili v prid Kandlerjevi domnevi, žal nimamo in pomembnejših najdb v tako strnjem naselju, kot je Piran, tudi v bodoče ne moremo pričakovati. Na pomoč bi utegnile priskočiti najdbe bližnje okolice. Temelji rimske stavbe in mozaična tla so bili najdeni na dvorišču nekdanje tovarne Salvetti, kjer je danes obrat Mehanotehnike Izola, približno en kilometer pred mestom.²⁰ Nedaleč od tod, ob cesti med Piranom in Portorožem leže pod morsko gladino temelji stavbe.²⁰ Nekje v Portorožu sta bila najdena dva napisna kamna, ki sta izgubljena; A. Degrassi misli, da sta bila v Portorož prenesena kasneje.²¹

Prvič omenja *Piranon* — Piran med primorskimi mesti Italije anonimni geograf iz Ravene v svoji Kozmografiji.²² V zgodnjem srednjem veku, ko je bila Istra pod bizantinsko upravo, je bil Piran po mislih C. De Franceschija in B. Benussija že *castrum*.²³ Tu je bil verjetno doma oglejski patriarh Marcian, ki naj bi vladal od leta 619 do 628, meni F. Kos na osnovi Dandulove kronike.²⁴ Nekaj več podatkov o Piranu imamo iz 10. stoletja. Iz listine iz leta 974, s katero je cesar Oton II. potrdil listino svojega očeta Otona I. iz leta 968, je razvidno, kot piše F. Kos,

¹⁶ Številni ostanki keramičnih posod in rezultati raziskav v prečnem napisu Kaštelirja kažejo, da je bil naseljen že v prazgodovini in tudi kasneje v rimskem času (Arh. vestnik 18, 1967, 163). Na hribu Maliža pa so zaenkrat znane najdbe rimskih grobov in nekaj rimskih naselbinskih ostankov.

¹⁷ L. Morteani, *Notizie storiche della città di Pirano* (1886) 1, 2.

¹⁸ P. Kandler, *Pirano. Monografia storica* (1879) 78.

¹⁹ L. Morteani, l. c. 4. Nekaj najdenih predmetov hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« v Piranu.

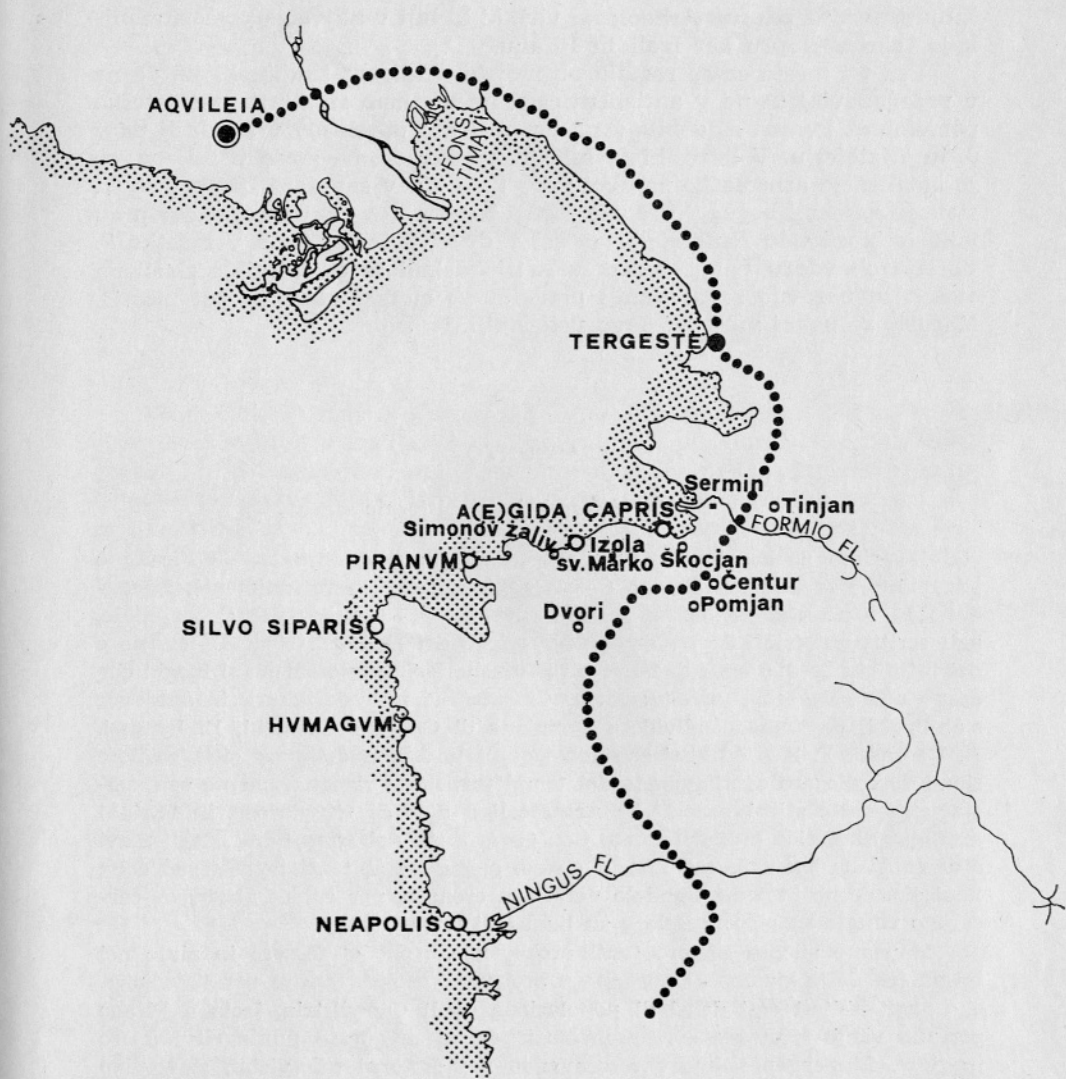
²⁰ Zaščitna dela je vodil Pomorski muzej »Sergej Mašera« v Piranu.

²¹ *Inscriptiones Italiae* X/3, št. 21.

²² F. Kos, *Gradivo* 1 (1902) št. 182.

²³ C. De Franceschi, *Origine e sviluppo del comune di Pirano. Atti e mem. d. Soc. istr. di arch. e stor. pat.* 36, 1924, 5.

²⁴ F. Kos, *Gradivo* 1 (1902) 142, 152.

Severozahodna Istra. Rimska mesta in večji rimski ruševinski sklopi — L'Istria, parte nord-occidentale. Città romane e località colle rovine dell'epoca romana più cospicue

da je imel Piran takrat že svojo faro, ki je bila podrejena oglejskemu patriarhu.²⁵

Po pregledu najpomembnejših podatkov, ki jih lahko uporabljamo pri iskanju zametkov primorskih mest, moramo ugotoviti, da so vsa vpra-

²⁵ F. Kos, Gradivo 2 (1906) str. 31.

šanja še vedno odprta. Arheološki viri, ki bi bili v največjo pomoč, manjkajo tako v Kopru kot Izoli in Piranu.

Vsa tri mesta so se razvila ob morski obali, na krajih, ki jih že ne v prazgodovini in ne v antičnem času ne moremo smatrati za strateško pomembne. Pomen so dobila z nastopom nemirnih časov v 5., zlasti pa v 6. in 7. stoletju. V Istro, ki je bila tedaj razmeroma gosto naseljena, so se kot kažejo arheološke najdbe, prav tako kot v sosednjo Italijo že v 5. stoletju zatekali begunci iz Panonije in Norika. Nov val doseljencev prav tako iz Norika in Panonije je prišel v drugi polovici 6. in v začetku 7. stoletja ob vdoru Langobardov v Italijo. Iskali so si zatočišče zlasti na otokih in naravno zavarovanih predelih ob morski obali in kot piše B. Marušič so nekaj mest na novo ustanovili.²⁶

RIASSUNTO

Origini delle città del Littorale

Il primo a menzionare *Capris* — Capodistria e *Piranon* — Pirano è l'Anonimo Ravennate nella sua *Cosmographia*; i dati, verosimilmente, riguardano la situazione nell'epoca romana, avendo egli attinto, per il materiale, agli scritti anteriori. Se teniamo conto anche dei dati che riporta Dandolo e del fatto che le due città costiere, e così anche Isola, sono sorte sui luoghi che erano non solo senza una importanza strategica, ma addirittura inadatti per stabilirvisi, possiamo condividere l'opinione di C. De Franceschi, B. Benussi, A. Degrassi, F. Kos ed altri secondo i quali le origini delle tre città costiere siano da collegare con l'avvento dei tempi turbolenti rispettivamente con spostamenti delle stirpi barbariche nei secoli 6 e 7. Si rifugiarono in Istria i profughi di Norico e di Pannonia. Con gli attacchi dei Langobardi, degli Slavi e degli Avari che scossero l'Istria stessa, anche gli abitanti dell'interno della Penisola, ce ne informa Dandolo nella sua cronaca, per essere al riparo, cercarono rifugio su piccole isole e su lingue di terra.

Mancano ancora sempre fonti archeologiche che ci fossero in aiuto nel formulare delle ipotesi. Sembra poco probabile, inoltre, anche per l'avvenire, che negli abitati così densi di popolazione quali Capodistria, Isola e Pirano possano venir fuori scoperte archeologiche che su questo punto risultassero preziose. E' però possibile che, scavando nei dintorni più vicini, si trovino risposte a più d'un quesito riguardante i problemi della genesi delle città littoranee.

²⁶ Branko Marušič, *Istra u ranom srednjem vijeku* (1960).

LANGOBARDI V PANONSKI FAZI

IVO PIRKOVIČ

Ljubljana

Zgodovina ni doslej povezovala Langobardov z našo deželo, razen ob njihovi selitvi v Italijo. Če se ne oziramo na Kranj, Bled in Baško grapo, ki so vprašanje zase, tudi arheologi še ne poznajo strnjenega langobardskega najdišča. Vsi sledovi tega germanskega ljudstva pri nas so osamljeni in naključni. Najdišča so včasih napak označena ali celo premaknjena, kar je tudi tujino odvrčalo od solidne poti raziskovanja. Najdbe so označene kot merovinške, alemanske in gotske. Precej se jih je že tudi porazgubilo, da jih ni več mogoče preveriti, kateremu ljudstvu in kulturi naj jih pripišemo.

Vprašanja Langobardov nismo mogli rešiti tudi zato, ker nismo upoštevali, da v 6. stoletju ni več antične geografske delitve dežel, saj jo močno spreminjajo že gotsko-bizantinske vojne. Langobardi jo razkrajajo dalje, saj so za vselej porušili politične meje stare Savie, ki se nikoli več ne omenja. Dokazati je mogoče, da se raztrgani deli te dežele skrivajo po prihodu Langobardov pod starejšimi imeni Norik, Panonija, celo Valeria ali kar »italska tla«. Zato nismo mogli razumeti Prokopijevega poročila o langobardski naselitvi na slovenskih tleh. Še bolj protislovno se nam je zdelo poročilo Pavla Diakona o selitvi Alboinovih Langobardov v Italijo. Od Valvasorja do danes se zgodovinarji še niso mogli zediniti, katero selitveno pot nam opisuje čedadski kronist. Vsaka od doslej zagovarjanih skriva v sebi bolj ali manj huda protislovja, da smemo upravičeno sklepati, da je v osnovi nekaj zgrešenega. V tem tiči vzrok, da še ni bilo mogoče doslej napisati politične zgodovine Langobardov za zadnji dve desetletji pred njihovo selitvijo v Italijo, čeprav nas zadovoljuje njihova kulturna zgodovina, ki jo dolgujemo J. Wernerju, K. Mitscha-Märheimu, C. G. Moru in drugim.

Ker šteje panonska faza Langobardov samo kratek čas od naselitve leta 546 do odhoda leta 568, je razumljivo, da arheolog njihovega vprašanja s preskromnimi najdbami sam ne more rešiti. Prav tako so preskopi pisani viri. Treba je bilo prebiti tesne ograje arheološkega in zgodovinskega raziskovanja. Predvsem je bilo treba premagati neosnovano nezaupanje v spoznavno vrednost langobardskih jezikovnih ostalin, saj utegne biti filološka »arheološka najdba« tudi dragocenejša od materialnih starin, ker skriva v sebi dostikrat sledove razvoja, ne samo »trenutnega posnetka« časa.

Šele soočenje pisanih zgodovinskih poročil s sodobno arheološko analizo ohranjenih langobardskih najdb, z razčiščenjem vprašanja najdišč, študijem langobardskih jezikovnih ostankov, kritično presojo geografije na prelomu starega in srednjega veka in z vrednotenjem presegnetljivo bogatega ljudskega izročila o Langobardih in njihovem strategu »kralju Pendirju« v Gorjancih nam je dalo nova in logično trdno povezana spoznanja o tem zanimivem ljudstvu na slovenskih tleh. Stara trdovratna protislovja so izginila, kar nam je poroštvo, da smo na dobri poti.

LANGOBARDSKA ARHEOLOŠKA NAJDIŠČA

Velike Malence

Balduin Saria je z arheološkim odkopavanjem na Velikih Malencah na severnih pobočjih vzhodnih Gorjancev v letih 1929—1930 odkril mogočno ilirsko trdnjavo iz suhega zidu.¹ Za vlade Dioklecijana (284 do 305) so jo zasedli Rimljani in ves prostor, dolg 425 m in širok največ 250 metrov, obdali z 2 m debelim obzidjem iz pravilnih kamnitih kvadrov. Okoli leta 400, mogoče po vdoru Alarihovih Zahodnih Gotov leta 403, so Rimljani ta kastel obnovili drugič in ga močno utrdili s stolpi in kontraforti. Najdba 21,5 cm visokega langobardskega vrča iz fine, svetlo rjavo žgane gline in s štirikotniškimi pečatnimi okraski,² ki so po J. Wernerju tipični za Langobarde v njihovi panonski fazi,³ je B. Sario prepričala, da je na Vel. Malencah odkril enega tistih rimskih kastelov, ki jih je po Prokopijevem poročilu Justinijan leta 546 izročil Langobardom.⁴

Zidani gaber

Leta 1880 je domačin Ignac Kušljan⁵ odkril visoko v Gorjancih nad Mihovim (kjer je znamenito grobišče keltskih Latobijcev s knežjim sedežem) drugo staro trdnjavo, Zidani gaber. Leži v nadmorski višini nad 800 m na ostrem grebenu, ki pada na vzhodni strani strmo v gorsko dolino Kobile, na zahodni v dolino Pendirjevko, na severni pa je zapiral dostop z ravnine obrambni zid. Poslikane stene in solidna zidava z zdrobljeno opeko v malti kaže, da gre za rimski kastel. Pri trdnjavi je bila kovačnica, v kateri je I. Kušljan leta 1887 našel langobardsko keramiko in poznoantične predmete.⁶ Že leta 1884 je bil v trdnjavi sami od-

¹ B. Saria, Začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci. Glasnik muz. druš. za Slovenijo 10, 1929, 11—17. B. Saria, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malencah. Glasnik muz. druš. za Slovenijo 11, 1930, 5—12. B. Saria, Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi. Glasnik muz. druš. za Slovenijo 20, 1939, 115 ss.

² R. Ložar, Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. Glasnik muz. druš. za Slovenijo 20, 1939, 189, T. 18: 14.

³ J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. Abhandl. d. Bayer. Akad. NF 55 A, B (1962) 52 (odslej: J. Werner, Die Langobarden).

⁴ B. Saria, Glasnik muz. druš. za Slovenijo 20, 1939, op. 1. V nemškem povzetku pravi: »Sicher handelt es sich bei Vel. Malence auch um jene Befestigungen an der pannonischen Grenze, welche die Langobarden nach Procop, De bello Gothico III, 10 im J. 540 von Justinian erhalten haben.« (str. 151).

⁵ Kratko biografijo o Ignacu Kušljanu glej v Situli 10, 1968, 93—102.

⁶ S. Petru, Nekaj zgodnjesrednjeveških najdb iz Gorjancev. Arh. vestnik 18, 1967, 435 ss.

krit zidan grob z veliko srebrno, pozlačeno pasno spono in velikim glavnikom, leto pozneje še drug obzidan grob s srebrno pasno spono, bil pa je nekoč že izropan, kar je tipično za langobardske grobove. Kustos Deželnega muzeja K. Dežman je najdbe ocenil najprej kot merovinške, v svojem Vodniku po muzeju iz leta 1888 pa kot alemanske iz 5. do 8. stoletja. S. Petrujeva⁷ jih po J. Wernerju⁸ določa kot nesporno langobardske. Grobovi v trdnjavi sami kažejo na padle med obleganjem. Najdbe z Zidanega gabra so v literaturi, tudi pri J. Wernerju, objavljene pod napačnimi imeni »Mihovo«, »Grobišče« in »Pendirjevka«.

Na zunanji, to je severni strani obrambnega zidu, je Kušljan ugotovil pol metra debelo halštatsko kulturno plast pepela, oglja, kosti, keramike in bronastih ter železnih predmetov. Zapisal je: »Gotovo so od tu tudi opazovali daljno in bližnjo okolico.«⁹ Saj je od tam zares videti daleč na Štajersko, Koroško in globoko v primorske kraje. Ta ugotovitev bo za nas pozneje velikega pomena.

O arheoloških sledovih hudih bojov na Zidanem gabru piše J. Pečnik: »Sovražnik je prišel zelo težko blizu. Kadar so bili prebivalci oblegani od sovražnikov in niso mogli iz trdnjave, pokopavali so mrlič v hišah. Ko smo preiskavali, našli smo v sobah pokopane mrliče, iz katere dobe je to, je težko določiti, ker so okostja še cela. Pri onih pa, ki so bili v kamnitih grobovih pokopani, našli smo velike koščene glavnike, katere so imeli moški na glavah, ravno tako smo našli nože. Ko smo prekopavali z veliko težavo, našli smo velike po 2 metra dolge in 1 meter široke jame, katere so imeli za vodo.«¹⁰

Med Vel. Malencami in Zidanim gabrom je očitna arheološka in kronološka analogija. Na osnovi tega in po oceni najdb smemo reči, da je bil Zidani gaber zgrajen na prelomu 4. in 5. stoletja, ko so Rimljani Vel. Malence drugič utrdili in je pri nas razpadla rimska uprava. Precej bogati sledovi Langobardov pa nas upravičujejo, da vidimo v Zidanem gabru drugi antični kastel, ki ga je leta 546 Bizanc dodelil Langobardom. Bil pa je pomembnejši od kastela pri Vel. Malencah.

Veliki Orehek

Konec leta 1910 in v začetku leta 1911 so pri rigolanju vinograda p. št. 2344 na Hribu (n. m. 280 m) na zahodnem robu Vel. Orehka pri Stopičah naleteli na 35 grobov. Keramiko so delavci uničili. Deželni muzej v Ljubljani je dobil le dve bronasti pasni sponi in bronasto utežno ploščico, veliko 2 × 2,8 cm in težko 55 g. Pink jo datira v obdobje Justina

⁷ S. Petru, o. c. 127 ss.

⁸ J. Werner, o. c. T. 67: 5, 6.

⁹ Ignac Kušljan, Spomini, Šentjernej 1909, rokopis, last I. Pirkoviča, prepis v Nar. muzeju v Ljubljani.

¹⁰ J. Pečnik, Vojvodina Kranjska v predzgodovinski dobi (1912) 26. Pečnik je kopal pri Zidanem gabru najbrž leta 1899, ko je poslal dunajskemu Prirodoslovnemu muzeju pod napačnim imenom najdišča »Pendirjevka« in »Grobišče« (kar je prevzel tudi J. Werner) bronasto pasno spono, spiralno fibulo, bronast gumb, rob steklene posode in modro stekleno koraldo. (J. Werner, Die Langobarden, T. 67: 5 in 6.) Nikjer pa ni mogoče zaslediti velikih koščenih glavnikov in nožev, ki jih omenja Pečnik.

II. (565—578), torej v konec langobardske panonske faze.¹¹ Tudi pasni sponi sta langobardski.

Po spominu J. Pipana, po domače Turka z Vel. Orehka,¹² ki je bil priča odkopa prvih 21 grobov, so bili skeleti orientirani z glavami proti zahodu. V vsakem grobu sta bila pasna spona in bojni nož, v enem še zlat prstan, podoben poročnemu, in zlat uhan, podoben »murčku« s kamni (gotovo uhan s košarico). Kostni so na ukaz orožnikov znosili na pokopališče na Malem Orehku. Bile so precej dobro ohranjene, zlasti lobanje z močnimi, zdravimi zobmi brez poškodb. Kar 35 vojakov ni moglo v 22 letih umreti naravne smrti. Verjetno so padli v bojih.

Opozoriti moram na dejstvo, da ne najdemo v teh grobovih, poleg langobardskega orožja in pasnih spon, niti enega tipičnega in za Langobarde v tistem času skoraj obveznega etnično kulturnega ali verskega simbola, kot sta kresilo in glavnik. Tudi uhan s košarico bi težko pripisali Langobardu, prstana pa gotovo ne. Mislimo moramo na romanske staroselce, ki so kot vojaški najemniki služili na langobardskem kastelu. Nanje spominja ime Lahovci za njive in travnike na zahodni strani Vel. Orehka. Njihove črnolase potomce nižje rasti srečujemo na Vel. Orehku in nekaterih drugih gorjanskih naseljih še danes.

Na domačinske vojake v langobardskih trdnjavah kaže tudi krščanska cerkvena, ki jo je B. Saria odkopal na kastelu na Vel. Malencah. Langobardi in tudi Vzhodni Goti pred njimi so bili arijanci, ki cerkev niso zidali. Ker pa bo treba to cerkev potisniti na prelom starega in srednjega veka, jo lahko pripišemo zopet samo staroselski posadki. Rimljani, ki jih v 5. in 6. stoletju ni več pri nas, prav tako ne prihajajo v pošte. Podobne cerkvice bomo našli še v dveh langobardskih trdnjavah. Arheologi jih odkrivajo tudi na nekaterih bizantinskih kastelih, zgrajenih v istem času proti slovanskim in avarskim vdorom ob doljeni Donavi.

Poleg najdišča grobov na Vel. Orehku, pa nekoliko niže, leži naselje Verdun. Ime je predslovansko. Tam so znani že halštatski arheološki sledovi. Ledinsko ime Burenke pri Verdunu kaže na izginulo stavbo iz lesenih brun (F. Bezljaj ustno). Na bližnji Hrušici je bil rimski vicus s kamnitimi nagrobniki, ki jih je 10. avgusta 1897 odkril I. Kušljan in dan ali dva kasneje o njih osebno poročal v Deželnem muzeju v Ljubljani.¹³

Tolsti vrh

Na Globočnikovi Arheološki karti Kranjske iz leta 1889¹⁴ je označen Feistenberg, to je Tolsti vrh¹⁵ nad Gracarjevim Turnom kot mero-

¹¹ S. Petru, o. c. 133—134.

¹² Janez Pipan, r. 1887 na Vel. Orehku, je pri odkopu prvih 21 grobov še sam sodeloval in mi o tem 26. maja 1968 in 17. avg. 1969 pripovedoval. Pravi, da si je grobišče v spremstvu novomeških frančiškanov ogledal odposlanec Deželnega muzeja. Odprli so mu nov grob, ga podkopali in na podloženi deski dvignili, da ga je odposlanec narisal.

¹³ I. Pirkovič, *Crucium. Situla 10*, 1968, 97.

¹⁴ A. Globočnik, *Archäologische Karte von Krain 1889*. Mitt. d. Hist. Ver. f. Krain 2, 1889.

¹⁵ Ker pomeni Feistenberg tudi grad Gracarjev turn, ki spada pod vas Hrastje, postavlja S. Petrujeva Globočnikovo »merovinško najdišče« Feisten-

vinško najdišče. Neznane najdbe so izgubljene. Na tem vinorodnem griču (n. m. 357 m) v prostoru med Zidanim gabrom in Vel. Orehkom je, po Kušljanu, ugotovljeno halštatsko, latensko in antično naselje.¹⁶

Na vzhodnem vznožju gorice je bilo pri Hrastju in Orehovici še v začetku 18. stoletja živo ledinsko ime Verdun. V šentjernejških krstnih knjigah je 5. novembra 1703 vpisana nezakonska mati Helena »stanujoča pri Škerbincu na Verdunu pri Hrastju« (inquilina in Werdunia prope Hrastie apud Sckerbinz). Samo nekaj let mlajši pleterski urbar pa navaja, da ima Matija Piletič iz Orehovice »pri hiši njivo, imenovano na Verdunu« (na verdune genant beim haus).¹⁷ Ime Verdun nam bo pomagalo identificirati merovinške najdbe na Tolstem vrhu kot langobardske.

Hrib pri Dolenjskih Toplicah

Staro in še vedno rabljeno ime za vas Hrib pri Uršnih selih je Kuzelna vas z dvema kmetijama na strmem griču s 388 m nadmorske višine. Na merovinške najdbe je v svojem Vodniku po muzeju iz leta 1888 opozoril že K. Dežman, ki postavlja »Kusel« napačno k Šmarješkim Toplicam, Globočnikova Arheološka karta pa prav k Dolenjskim Toplicam. Najdbe so zgubljene in neznane. Pri Hribu-Kuzelni vasi je zopet naselje Verdun, ki nam bo tako kot pri Tolstem vrhu pomagalo najdbe določiti za langobardske.

Ime Kuzelna vas in Kusel je filološko še nepojasnjeno. Imamo tudi hrib Kuzelovka v prostoru med Zidanim gabrom in Tolstim vrhom. Po poročilu iz leta 1466 je bila v Hrastju, starem Verdunu pod Tolstim vrhom, plemiška posest, ki jo je imel Kosel (edeltumb, darauf der Kosel gesessen ist, Komatar, Cartular, št. 89.). Kosele v Hrastju, ki se pišejo danes Koželj, štejejo zgodovinarji včasih za slovanske koseze, mislim pa, da bo treba njihov izvor potisniti nazaj v langobardsko dobo.

Verduni

Verdune smo našli pri langobardskem in dveh merovinških arheoloških najdiščih. To ni naključje. Etimološka analiza tega toponima je privedla do presenetljivega odkritja.

Že germanist J. Kelemina je videl v imenu Verdun (pisal o tem ni) koren langobardskega živinorejskega izraza »wardo«, ki tiči tudi v našem izposojenem »vardevati«.¹⁸ Ko izvaja dr. F. Bezljaj naš »Mašun« iz *mansione(m)*, »račun« iz *ratione(m)* in »tolmun« iz *tulminione(m)*, vse nastalo iz vulgarne latinščine, zaključuje: »Težko bi bilo torej dvomiti, da tudi dolenjska imena Verdun ne bi bila iz germ. *wardó* »varovati« z

berg tja. Ker pa gre pri vseh drugih langobardskih in »merovinških« najdiščih vedno za strateške višine na starejših arheoloških tleh, bomo tudi tu mislili na hrib Tolsti vrh.

¹⁶ I. Kušljan, gl. op. 9.

¹⁷ Urbar hrani kartuzija Pleterje. Škrbinčevo hišo štejejo danes v Hrastje.

¹⁸ V dolini Krke in pod Gorjanci pastirji še danes vzdikajo živini, ko jo gonijo na pašo ali preganjajo iz škode, »varda, varda«, kar utegne biti filološko sorodno z »Verdunom«.

vulgarnolatinskim posredovanjem. Tudi v Srbiji so imena »Vardišta« in našim ljudskim glagolom *vardeti*, *vardévati* »oskrbovati živino« ustreza sbh. *vardati* »paziti«, medtem ko more biti p. (poljsko) *wardega* »čreda, živina« sprejeto samo iz jezika romunskih pastirjev v Karpatih.¹⁹

Zaključek: pri svoji vojaški postojanki na Vel. Orehku so imeli Langobardi živinorejsko stajo (Burenke?), ki so jo poimenovali s svojim besednim korenem »wardo«. Črede pa so jim oskrbovali keltski domačini, ki so govorili vulgarno latinščino. Od njih smo Slovenci apelativ »wardione(m)« prevzeli in ga v stoletjih preobrazili v krajevno ime Verdun.

Legi obeh drugih Verdunov nam sedaj narekuje domnevo, da gre tudi na merovinškem Tolstem vrhu in merovinškem Hribu pri Uršnih selih dejansko za langobardske kastele, pri katerih so bile živinorejske staje, podobno kot so bili pozneje pri srednjeveških gradovih »kravjaki«. Četrty Verdun se nam je ohranil kot zaselek Smolenje vasi.

Pokristjanjeni keltski staroselec, ki je moral biti pri nas dokončno romaniziran vsaj že konec 4. stoletja, ko Rimljani naše kraje za vselej zapustijo, služi na langobardskih živinorejskih stajah samo kot najet ali podložen pastir, lastniki čred pa so Langobardi. Avarski Bajan obljubi Langobardom vojaško pomoč proti Gepidom leta 567 pod pogojem, da mu Langobardi že pred boji izroče deseti del svojih čred.

Že prej je bilo znano, da so se Langobardi po priselitvi v Panonijo nehali ukvarjati s poljedelstvom (ki ga je kralj Wacho nad Donavo še pospeševal), toda ne zato, ker bi se čutil »gospodujoč sloj«, kot meni H. Mitscha-Märheim, ampak zato, ker se posvetijo čisto vojaški službi.²⁰

Ime Verdun pri Vel. Orehku ima še danes dva pomena: naselje samo pa tudi svet, ki se razprostira na južni strani natanko do ceste Stopiče—Vel. Orehek, na severni pa zajema še dolino Burenke. Prvotno so langobardski »verduni« torej natanko omejeni pašniški revirji, ki ustrezajo poznejšim slovenskim pašniškim »župam«.

S petimi langobardskimi utrdбами v verigi Gorjancev smo tako odkrili doslej neznan vojaški limes iz srede 6. stoletja, ki se opira na starejše rimske kastele in še neraziskane višinske strateške položaje. Morda jih je bilo več, pa niso njihovi langobardski sledovi znani. Sumljivi so zlasti Gračeno, Mokrice, Stari grad nad Podbočjem, kjer se je človek utrjeval od ilirskih časov do srednjega veka; ne vemo, kaj je bilo s Sichersteinom, starim Prežekom in starim Vrhovim pred Višnjegorci.

Pač pa najdemo nekaj raztresenih langobardskih strateških postojank še drugod po Dolenjskem: Belo cerkev, Sv. goro pri Vačah, morda tudi rečno pristanišče Savo, Kaplo vas v Mirenski dolini in na Štajer-

¹⁹ F. Bezljaj, Eseji o slovenskem jeziku (1967) 91—92.

²⁰ H. Mitscha-Märheim (Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren [1963]) ugotavlja, da po selitvi Langobardov čez Donavo v Panonijo »verschwindet nämlich die Bauerntonware fast gänzlich, was zu dem Schlusse führen muss, dass sich die Langobarden in Pannonien ab etwa 550 nicht mehr in erster Linie als sesshafte Bauern, sondern als eine über die einheimische Vorbevölkerung gebietende »Herrenschicht« gefühlt haben« (str. 131).

skem Rifnik. Prokopij govori tudi o Langobardom podeljenem »mestu Noriku«, ki pomeni Ptuj,²¹ kar arheološko doslej še ni bilo potrjeno.²²

Bela cerkev

V oktobru 1898 je J. Pečnik odkopal na Vinjem vrhu nad Belo cerkvijo šest skeletnih grobov, ki so ležali na južni strani ob halštatskem trdnjavskem okopu in znotraj nasipa.²³ Prvi, tretji in peti grob so bili brez pridatkov. Iz groba št. 2 naj bi bila halštatska bronasta zapestnica, 22 jantarnih in 18 drobnih neprozornih steklenih koralid ter dvoreden, koščen glavnik.²⁴ V četrtem grobu s skeletom okoli desetletnega otroka je bil koščen glavnik in bronast ter pozlačen pasni okov pravokotniške oblike. Okrašen je z dvotračnim živalskim prepletom, ki je redek primer langobardske umetnosti iz tega časa in je zato zbudil pozornost domačih in tujih arheologov.²⁵ Pozneje je Pečnik kupil na Vinjem vrhu še nekaj naključnih grobnih najdb in jih poslal dunajskemu muzeju: srebrno in pozlačeno ptičjo fibulo, ki ima v oči vložen granatov različek almandin; dve štirikotni bronasti zaponki; dva srebrna obročka, na vsakem po dva srebrna rebrasta obeska; dve štirikotni, srebrni ploščici s prikovičeno pločevino na hrbtni strani; dvojnostožčast predilni vijček iz gline; dve bronasti, šest steklenih in dve jantarni koralidi; pogačo bronza za ulivanje ter trak bronaste pločevine.²⁶

²¹ F. Kos. *Gradivo* 1 (1902) str. 31, op. 1. B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (1964) 219.

²² Arheološkega dokaza langobardske posadke v Ptujju skoraj ni pričakovati. Arheološki sledovi se teže ohranijo v mestih, ki so bila večkrat uničena in zopet obnovljena, kot na samotnejših tleh, kjer ni bilo obnavljanja naselij in ponovnega uničevanja starih temeljev in grobov. Tudi Langobardi sami so pred selitvijo oplenili svoje bogatejše grobove, pozneje pa so tudi drugi iskali v njih zlato in dragocenosti, uničujoč arheološke sledove.

²³ S. Rutar, *Die Funde von Vinivrh bei Weisskirchen*. Mitt. d. Zentral-Komm. 27, 1901, 29–30.

²⁴ J. Werner, o. c. T. 67: 7. K langobardskemu glavniku seveda ne sodijo halštatski predmeti.

²⁵ J. Werner, o. c. T. 67: 9 in T. 42: 5. Dvotračni ornamentalni preplet na pozlačeni okovni ploščici z Vinjega vrha predstavlja dragocen primerek langobardskega stila II, ki prek stila I v naddonavski fazi sega v severnjaški vikinški kulturni krog in dozoreva po letu 568 v Italiji. Gotom ostaja ta stil vedno tuj. Mogoče gre pri vinjevrškem okrasku za podobo kačastega zmaja, ki se zelo stiliziran že konec 8. stoletja pojavlja tudi na kljunih gusarskih vikinških ladij tako imenovanega »zmajevega brodovja«. Po Wernerjevem mnenju je nastal okrask v domači delavnici vinjevrških Langobardov. Njihove zlatarske delavnice so znane tudi drugod, z orodjem vred najbolj iz Poysdorfa na Nižjem Avstrijskem. V tem pogledu poznamo Vinji vrh še zelo malo. Iz časov, ko so tam obnavljali uničene vinograde in so prihajali na dan veliki arheološki zakladi, je Ignac Kušljan nenehoma poizvedoval, kupoval in poročal v Ljubljano. Od 16. febr. 1898 je v njegovi Poslovni knjigi zapis o »dveh peresih zlata, zapestnici in srebrnem novcu«. Dan kasneje: »Na Vinivrh sem dobil 4 zapestnice, 4 fibule in nekoliko pozlačenih rincev in nekaj nepozlačenih, 2 fibule steklene. Dal sem za vse te najdbe... fl 6,20. In 20. marca 1898: »V Vinivrh od Koplana sem kupil 4 tablice zlata, 6 koravd, dva šnodlčka, eno srebrno fibulo, 4 male srebrne predmete. Za vse to sem dal fl 13,35.«

²⁶ Inv. N. 62.877–62.891 dunajskega Prirodoslovnega muzeja. Med vinjevrški nesporno langobardski inventar se je pomešalo nekaj halštatskih najdb, morda zaradi Pečnikove površnosti (čeprav sam opozarja Dunaj, da so

Pogoste zlate ploščice in pozlate, ki je tipična bizantinska umetnost, kažejo na zlatarsko delavnico, ki je predelovala bizantinske zlatnike iz langobardske vojaške plače. J. Werner pripisuje tudi znameniti dvo-trračni ornamentalni preplet na pozlačenem pasnem okovu domači delavnici na Vinjem vrhu.

Kušljan je leta 1898 kupil na Vinjem vrhu štiri zlate ploščice in jih 29. aprila 1898 poslal na Dunaj. Z ene od njih je kopiral ornament, katerega punktirani krožni element najdemo tudi na langobardski pasni sponi iz Podmelca.²⁷ Ta okrasna prvina je verjetno vpliv domačih staroselcev, saj je langobardskemu umetniškemu okusu povsem tuja.

Zasavska gora (Sveta gora) pri Vačah

Na merovinške najdbe na Zasavski gori (Sveti gori) opozarja K. Dežman (leta 1888) in Globočnikova Arheološka karta. Dve srebrni in pozlačeni S-fibuli šteje J. Werner za langobardski,²⁸ steklene koralde pa se niso ohranile.²⁹ Na Zasavski gori (Sveti gori, n. m. 849 m) je bilo že v prazgodovini utrjeno gradišče.

Sava pri Litiji

Ara rečnemu božanstvu Savosu kaže na rečno pristanišče že v antiki. Globočnikova arheološka karta omenja merovinške najdbe, ki so danes zgubljene in neznane. Dežman in Werner najdišča ne poznata. Ker je Sava še danes izhodišče za 6 km oddaljeno Zasavsko goro (Sv. goro), ki je dostopna tudi z vozom, je verjetno bilo izhodišče ali rečno pristanišče tudi Langobardom na Zasavski gori (Sv. gori). Zato gre tudi na Savi morda za langobardske najdbe.

Kapla vas

Vas (n. m. 300 m) na južni strani Mirne in ceste Mokronog—Tržišče označuje Globočnikova karta zopet kot merovinško najdišče. Tu je ugotovljeno že halštatsko naselje. Podobno kot mikrotoponim »na kapeli« v langobardskem Podmelcu je verjetno tudi ime Kaple vasi povezano s »kapelo« (F. Bezlaj), ki zopet kaže na staroselce v langobardski vojaški službi.

Rifnik

Antična trdnjava s kovačnico in obrambnim zidom na dostopnejši strani³⁰ močno spominja na Zidani gaber v Gorjancih s kovačnico in podobnim zapornim zidom. Grob št. 21 s 171 cm dolgim skeletom, dvo-vrstnim glavnikom, ledvičasto bronasto in železno pasno spono, bronasto

bili srednjeveški grobovi na tleh halštatskega stanovanja) ali pa po krivdi Dunaja, kjer so najdbe vpisali šele po 36 letih, ko je bilo lahko že marsikaj pozabljenega in pomešanega.

²⁷ V. Šribar, Zgodnjersrednjeveško grobišče in naselbina na Podmelcu-Baška grapa. Arh. vestnik 18, 1967, 377 ss.

²⁸ Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. R 2623 in R 2624.

²⁹ J. Werner, o. c. T. 38: 16 in 17.

³⁰ L. Bolta, Rifnik, Arheološki izsledki in problematika. Arh. vestnik 18, 1967, 397 ss.

iglo lasnico, pozlačenim in s steklom okrašenim okovom, enoreznim nožem in železnim kresilom kaže rasno, vojaško in kulturno tipičnega langobardskega vojaka.

Šentjernej

Ob »langobardski« cesti, kat. št. 2897, ki je z langobardskega Zidana gabra vodila h Krki in antičnim cestam v ravnini, je v gramozni jami na kat. št. 705 pri Šentjerneju prišla po vojni na dan oljenka s Kristusovim monogramom in napisom »Lux mundi«. Hrani jo samostan Pleterje. Spominja nekoliko na antične oljenke tipa Fortis ali Cassius. Vidimo pa v njej lahko tudi ovčjo glavo. Napis, monogram in sledovi zlata (?) so lahko bizantinski vpliv (bizantinski oficirji na limesu). Antična tradicija v obliki in latinski prevod vzhodnokrščanskega izreka nam odkrivata v lončarju romaniziranega in že pokristjanjenega staroselca, vernika zahodnega krščanstva. To pa je prav tisti domačinski lončar, za katerega arheologi že nekaj časa menijo, da je Langobardom razvil »pečatno« keramiko, ki se je rodila v langobardski panonski fazi in se močneje razvila pozneje v Italiji. Pečatna keramika je nastajala izključno na domačinovem lončarskem kolesu, dediščini antike, ki je dotedanja langobardska hišna obrt ni poznala.³¹

STRATEŠKI POMEN LANGOBARDSKIH KASTELOV

Vsa opisana langobardska najdišča so na antičnih in starejših kastejih ob rimskih cestah in prehodih: Vel. Malence in Vinji vrh sta zapirala rimsko itinerarsko cesto Emona—Siscia—Sirmium; Zidani gaber seka pomemben star prehod čez Gorjance; Tolsti vrh in Hrib pri Vel. Orehku ležita ob znani antični cesti iz Cruciuma na Brusnice, Hrušico in Belo krajino; Hrib pri Uršnih selih je stražil prehod z itinerarske ceste pri Bučni vasi proti Beli krajini; Zasavska gora (Sv. gora) je vojaško obvladovala savsko dolino in prehod iz nje na rimski Atrans-Trojane; strateški pomen Kaple vasi ob antični cesti iz Praetoriuma Latobijcev na Savo in dalje proti Celei oziroma Neviodunumu je očiten; noriški Rifnik pomeni zaporo velike rimske arterije iz Poetovia proti Italiji. Za obrambo bizantinskega Balkana pa je imel trdnjavski limes po Gorjancih še poseben zgodovinski pomen.

NASTANEK LANGOBARDSKEGA LIMESA

Kako je nastal langobardski trdnjavski pas po Gorjancih in dolenskem zaledju, nam pojasnjuje Prokopijev zapis, da je bizantinski cesar Justinijan leta 546 podelil Langobardom mesto Norik, utrdbe pri Panoniji in več drugih krajev ter jim izplačal velike vsote denarja.³² Denar

³¹ J. Werner, o. c. 52.

³² Procopii De bello Gothico III, c. 33. (Po F. Kosu, Gradivo 1 [1902] 36.) O »mestu Noriku« kot okolišu Ptuja in Celja glej B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 1 (1964) 218—219 in F. Kos, Gradivo 1 (1902) 36, op. 4.

pomeni plačo langobardskim najemnikom, ki so jih bizantinski oficirji mobilizirali po gorenjepanonskih farah in z njimi daleč od njihove panonske domovine zaprli Frankom in Vzhodnim Gotom prodiranje na bizantinski Balkan. Odtod tolikšna prostorska vrzel med gorenjepanonskimi in savijskimi langobardskimi najdišči, česar doslej nismo mogli razumeti.³³

Utrdbe, ki jih Prokopij omenja »pri Panoniji«, ne »v Panoniji«, kot včasih napak beremo,³⁴ pomenijo stare rimske kastele po Gorjancih, ki postanejo leta 546 bizantinsko-langobardski limes. Navidez nerazumljiva topološka oznaka »pri Panoniji« ima preprosto razlago:

Z langobardsko zasedbo Gorjancev in druge Dolenjske rimska provinca Savia za vselej izgine. Njen vzhodni košček, od Gorjancev do črte Vinkovci—Kormadin,³⁵ štejejo odslej k Sirmijski Panoniji, ki sega od leta 546 torej praktično do Gorjancev. Dežela med Gorjanci in mejo italške province Venecije na Alpah ostane formalno seveda še vedno italška zemlja, ki je kot nenehno vojno področje (gotske in langobardsko gepidske vojne, sledovi langobardskih bojov na Zidanem gabru in Vel. Orehku) Italija ne more, Langobardom pa je kot plačanim vojakom ni treba upravno organizirati.³⁶ Gotski geografi in Anonymus jo iz zadrege združijo s staro Valerijo. Antična geografska podoba naših dežel je v razkroju.

Za panonsko mejo po letu 546 po Gorjancih imamo še druge dokaze.

Langobardske posadke so se imenovala »arimanije«, kar je pomenilo »državne obmejne straže« in »straže ob cestah«. Organizirane so bile po vzoru poznobizantinskih obmejnih »them«, ki jim poveljujejo »strategosi«.³⁷ Že J. Kelemina opozarja, da pomeni »Hoermansberg«, na katerem stoji langobardski kastel Zidani gaber, dejansko »(h)arimanusberg«, to

³³ Takšno mobilizacijo, ki so jo organizirali langobardski kralj in vojvode za službo v drugih krajih, J. Werner izrečno poudarja, ko pravi: »Von Anbeginn an musste die Befehlsgewalt des Königs und der Duces aber so gross gewesen sein, dass von den Farae ganze Familien zu Kastellbesatzungen abgezogen und Einzelkrieger aus verschiedenen Farae vereint in Truppenkontingenten ins Ausland geschickt werden konnten.« (J. Werner, *Die Langobarden*, 120) — Grob desetletnega langobardskega otroka na Vinjem vrhu potrjuje misel, da so prišli langobardski vojaki na dolenjske trdnjave z ženami in otroki.

³⁴ Enako kot Werner tudi B. Saria ne pomišlja, da bi iskal Prokopijeve utrdbe druge, kot »an der panonischen Grenze — pri (ob) panonski meji.« (Gl. op. 4.)

³⁵ Najzahodnejše arheološke najdbe sirmijskih Gepidov segajo do Vinkovcev in severno od tod ležečega Kormadina. Gl. karto gepidskih najdišč v knjigi D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonau-becken*. Arch. Hung. NS 38 (1961) 315 in 317, ter opis najdb na str. 241.

³⁶ Langobardi so poznali samo primitivno rodovno ureditev po »farah« in kake državne uprave sploh ne bi znali organizirati.

³⁷ Bizantinske »theme« dobijo svoj organizacijski statut formalno šele v začetku 7. stoletja, praktično pa se pojavljajo že prej, pod pritiskom Frankov, Avarov, Gepidov, Slovanov in Perzijcev na bizantinske meje. Lahko rečemo, da ustanovijo prve bizantinske theme (arimanije) prav priseljeni Langobardi. Tudi J. Werner poudarja, da niso arimanije nastajale morda šele pozneje v Italiji, ampak že po letih 547—548 v Savii in Noriku (*Die Langobarden*, 120).

je »goro langobardskih obmejnih stražarjev«.³⁸ Torej poteka langobardski limes po Gorjancih zares ob neki državni meji, ki je po Prokopiju panonska. Gorjanci so sredi 6. stoletja panonska in obenem utrjena državna meja bizantinskega cesarstva.

Sedaj šele lahko prvič brez vsakršnih starih logičnih težav razumemo selitev Langobardov v Italijo, kakor jo opisuje kronika Pavla Diacona: Prihajajoč s svojo vojsko iz zmagovitih bojov v (Dolenji) Panoniji, prestopi kralj Alboin »*extremos Italiae fines*« (na Gorjancih); potem se povzpne na Kraljevo goro in nato šele (*inde*) pride do mej prve italске province Venecije na Alpah. Že izraz »skrajne italске meje« je logičen samo, če so še neke druge italске meje, ki niso »skrajne« in pri katerih se šele začne državna provincijska uprava. Dvojne vzhodne meje Italije so bile pri P. Diakonu doslej uganka, ki je ni načenjal noben zgodovinar.

ZAKAJ UTRDI BIZANC GORJANCE?

Langobardske arimanije po Gorjancih in njihovem zaledju so imele nalogo, da zavarujejo bizantinsko državo pred pritiskom Vzhodnih Gotov in zlasti še pred načrti »predrznega in nemirnega« frankovskega kralja Teodeberta, ki je osvojil ogromen evropski prostor od Donave in panonskih meja do Severnega morja in obal Oceana, vdrl že tudi v Norik in Severno Italijo in se pripravljaj, da prevzame dediščino antičnega rimskega cesarstva. Z Vzhodnimi Goti v Severni Italiji je leta 548 sklenil nenapadalno pogodbo za čas, dokler bo trajala gotsko-bizantinska vojna. Zaveznitvo je iskal tudi pri Gepidih v Sirmijski Panoniji, ki so od leta 551 podpirali slovanske vdore na Balkan.

Justinijan ni čakal razvoja tega nevarnega dogajanja. Zvezal se je z Langobardi, ki jim je že od leta 539 drago plačeval nevtralnost.³⁹ Leta 546 jih je preselil čez Donavo v Gorenjo Panonijo, da bi vojaško vezali sovražne Gepide ob Tisi in v Sremski Panoniji. Zoper Franke pa je langobardskim izbranim oddelkom izročil opuščene rimske trdnjave po Gorjancih in zaledju.⁴⁰ To je pri Langobardih vojaška novost, začetek njihove militarizacije, ki jim jo pripisujejo nekateri zgodovinarji napak šele v Italiji.

KRALJ PENDIR

Ohranilo se nam je bogato ljudsko izročilo o langobardskem strategu na Zidanem gabru in njegovih bojih v domači trdnjavi. To je mit

³⁸ J. Kelemina, Pravne starine slovenske v filološki luči. Glasnik muz. druž. za Slovenijo 14, 1933, 52. Ime Hoermansberg povzema avtor po Metodu Dolencu. Zanj navaja vir Časopis za zgod. in narod. 11, 1914, 41, kjer pa v tamkajšnjem Dolenčevem zgodovinskopravnem članku Pravosodstvo kosta-njeviške opatiije v letih 1631 do 1655 tega imena ne najdemo.

³⁹ To dokazujejo tudi bogati bizantinski darovi, ki so jih leta 539 ali 540 položili langobardskemu kralju Wachu v znano grobnico Žuran na Slovaškem. (Grobnico so že ok. leta 600 izropali.) Že v deželi nad Donavo so se pri Langobardih razvile zlatarske delavnice, ki so predelovale bizantinske zlatnike v nakit, podobno, kot so jih pozneje tudi na dolenskem Vinjem vrhu.

⁴⁰ Glej op. 33.

o kralju Pendirju, o katerem pripovedujejo, da ga je nekoč napadel sovražnik in vlomil vrata v obrambnem obzidju, kjer se je do danes ohranilo ime »Vratolom«. Kralj je s svojimi zakladi zbežal v sosednjo dolino Pendirjevko in jih skril v skalno pečino Hudo peč.⁴¹ Tam jih odslej čuva škrt Taus, ki ga zahodni Kelti poznajo pod imenom Dus. Zgodbe o kralju Pendirju so prvim Slovincem pripovedovali keltski domačini, ki so langobardskega strategosa še sami poznali, mu služili in so spomine nanj povezali s svojo mitologijo. Ohranili so nam tudi ime »gora arimanov«, ker so po odhodu Langobardov ostali pri nas do današnjih dni. Marijana Gušićeva⁴² jih odkriva v »Bezjakih« tudi na področju Gorjancev (kjer imajo še drugačna imena kot Lah, Kuhli, Gorjanci...). Kot posebno ljudstvo označuje Bezjake še Primož Trubar in drugi naši protestanti. Zapis o njih na področju Krakovskih gozdov najdemo tudi v kostanjeviškem urbarju iz leta 1588.

Filolog dr. F. Bezljaj je po večletnem iskanju razložil (pa še ne objavil) ime kralja Pendirja iz keltske oblike »Penn-o-dun-arius«, kar pomeni »prebivalca Pennoduna«, to je »trdnjave na vrhu«.⁴³ Najbrž ni naključje, da pravimo grebenu Zidanega gabra še danes »Na vrheh«. Ime Pennodun mora biti starejše od Zidanega gabra, pač iz časov, ko so domačini govorili še svoj keltski jezik. Nanašalo se je na prvotno ilirsko utrdbo na tem mestu.

Mitološki kralj Pendir je zelo verjetno istoveten z langobardskim vojvodo in poznejšim kraljem Alboinom. Kronika Pavla Diakona ne dopušča drugačne razlage, kot da se je kralj Alboin ob pripravah na odhod v Italijo mudil prav na Zidanem gabru.

Izročilo o bojih kralja Pendirja s sovražniki najde sedaj potrdila v arheoloških sledovih bojov na Zidanem gabru in na Vel. Orehku. Zgodovina podrobno pripoveduje o Alboinovih dolgoletnih vojnah z Gepidi v Sirmijski Panoniji, kjer so znani langobardski sledovi.⁴⁴ Morda so se prenašali ti boji kdaj tudi na Gorjance. To se je verjetno zgodilo dvakrat: ko je gepidski kralj Kunimund leta 565 brez uspeha, leta 566 pa z bizantinsko pomočjo zmagovito napadel Alboina in iz njegovih rok rešil svojo ugrabljeno hčerko Rosamundo. Do bojov na langobardskem limesu pa je lahko prišlo končno tudi s Franki. Kralj Teodebert I. piše leta 550 bizantinskemu cesarju, da ima v svojih rokah tudi Panonijo. Ker pa že F. Kos⁴⁵ ugotavlja, da Gorenja Panonija ne prihaja v poštev, mislimo lahko samo na Sirmijsko Panonijo. In če ni Teodebertovo pismo glede tega

⁴¹ I. Pirkovič, Crucium. Situla 10, 1968, 37.

⁴² M. Gušić, Etnička grupa Bezjaci. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 43, 1967, 7 ss.

⁴³ Dr. F. Bezljaj mi 21. III. 1969 sporoča, za kar se mu iskreno zahvaljujem: »Pendir bi lahko fonetično razložili popolnoma regularno iz predslovanškega *pennodunarius* 'prebivalec kraja *Pennodunum*'; keltsko *penn* 'gorski vrh' (nem. die *Finne*, sln. *pen* 'vrh' na Pohorju in *Openski vrh*, *Openci*, *Opčine* nad Trstom) in — *dunum* 'utrdba' (prim. *Neviodunum*).«

⁴⁴ S. Petru, o. c., v op. 2 (hruškast lonec iz Kuzmina pri Sremski Mitrovici) in str. 129 (po J. Kastelicu: puščica iz Dalja in Jakovo-Surčina).

⁴⁵ F. Kos, Gradivo 1 (1902) 48, op. 4.

gola baharija, moramo reči, da so Franki med leti 548 in 550 vdrli v Doljeno Panonijo, kar pa se ni moglo zgoditi na limesu po Gorjancih brez hudih bojev.⁴⁶

PO KATERI POTI SO SE LANGOBARDI SELILI V ITALIJO?

O vprašanju, kje so se Langobardi 2. aprila 568⁴⁷ dvignili na pot v Italijo in po kateri so se selili, je bilo že mnogo napisanega, čeprav se je zdel odgovor vedno preprost: odšli so pač po najkrajši poti s svojih treh velikih gorenjepanonskih naselitvenih področij okoli krajev Nikitish-Hegykö in Varpalota na današnjem Zahodnem Ogrskem ter z ozemlja Dunaja. Sledeč Ankershofnu in Smetsu, se je S. Rutarju zdelo, da je bila to pot skozi Koroško (Norik) na Predil.⁴⁸ Idejo so opustili, ko je F. Kos opozoril, da ni verjeten tak nepotreben ovinek po nič kaj pristopnih krajih, ki so jih morda držali še sovražni Franki.⁴⁹ Če bi šli čez Predil, bi tudi morali dopustiti, da je pripadalo gorenje Posočje k Panoniji, ker pravi P. Diakon, da so Langobardi stopili iz Panonije naravnost v Italijo. Rutarju je preostala samo pot po itinerarski cesti skozi Poetovio in Emonu.

L. Hauptmann je mislil, da je treba iskati Diakonov »široko odprti in čisto ravni vhod« (*largius patentem et planissimum ingressum*) v Italijo, skozi katerega so se selili Langobardi, v Vipavski dolini. Visoko in razgledno »Kraljevo goro«, ki bi morala, po čedadskem kronistu, stati na italjski meji ali celo za njo, je L. Hauptmann našel v Krališkem vrhu nad Podkrajem pri Vipavi.⁵⁰ J. Mal je opozoril, da nad Podkrajem ni nobenega Krališkega, marveč Streliški vrh.⁵¹ Ker je tudi S. Rutar zamenjal ob vipavski cesti tisto sporočeno visoko in razgledno goro,⁵² na katero se je bil spotoma povzpel kralj Alboin, vidijo pozneje Kraljevo goro splošno vse do danes v Nanosu, čeprav jo je bil že Rutar odklonil in imel proti njej pomisleke tudi F. Kos.⁵³ Z Nanosom so zgodovinarji

⁴⁶ Vemo, da je frankovski kralj Teodebert leta 548 vojni pohod prek Dol. Panonije in Tracije na Bizanc pripravljaj. Za načrt je poskusil pridobiti tudi Langobarde, Gepide in druge sosedne narode. (F. Kos, Gradivo 1 [1902] 44.) Če je Teodebertu verjeti, je v času 548—550 prodrl prek bizantinsko langobardskega limesa v Dol. Panonijo. Tako bi sedaj lahko razumeli, zakaj imenujejo Franki leta 552 Langobarde »najhujše sovražnike«. (F. Kos, Gradivo 1 [1902] 54.) Prokopij v tem primeru ne bi imel prav, ko vidi v tem izrazu samo »nekak navidezen izgovor«, s katerim da so Franki leta 552 zaprli bizantinski in langobardski vojski prodiranje na benečansko zemljo.

⁴⁷ Ker nekateri še vedno mislijo na letnico 569, sem prosil za pomoč Astronomsko fizikalni observatorij v Ljubljani. Strokovni sodelavec zavoda Marjan Prosen ki se mu za prijaznost iskreno zahvaljujem, je izračunal, da je bila velika noč 1. aprila leta 568. S tem letnica 569 odpade.

⁴⁸ S. Rutar, Kakšno važnost imajo Pavla Diakona knjige »De gestis Langobardorum« za starejšo zgodovino Slovencev. Letopis MS 1885, 288—331.

⁴⁹ F. Kos, Gradivo 1 (1902) 70, op. 4.

⁵⁰ L. Hauptmann, Staroslovanska in staroslovenska »svoboda«. Čas 17, 1923, 329. J. Mal ga zavrača v Epilogu k staroslovenski svobodi. Čas 17, 1923, 339.

⁵¹ J. Mal, Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen (1939) 11-12.

⁵² S. Rutar, o. c. 300—301.

⁵³ Gl. op. 52 in F. Kos, Gradivo 1 (1902) 71, op. 3.

postavili Kraljevo goro pred italške meje, kar je vodilo v novo neso-glasje s Pavlom Diakonom.

Danes misli J. Werner, da se je v Ljubljanski kotlini del Langobar-dov odcepil ob Savi na Bled (kjer je znan langobardski grob), Bohinj in Čedad,⁵⁴ drugi pa naj bi šli prek Hrušice, koder da so se že prej selili tudi Zahodni in Vzhodni Goti.

Da bi razložil langobardske najdbe po Savii in pojasnil, zakaj zija med njimi in gorenjepanonskim langobardskim ozemljem tako široka vrzel, v kateri ni nobenih sledov o Langobardih, je C. G. Mor⁵⁵ leta 1964 tvegala povsem novo domnevo: severna gorenjepanonska naselja so se zbirala na pot na stekališču cest med krajema Keszthély in Vörs na za-hodni strani Blatnega jezera ter krenila na Ptuj in Hrušico (sled te se-litve naj bi bil langobardski grob na Zasavski gori [Sv. gori]); iz juž-nejših krajev, bliže Sirmijski Panoniji, pa naj bi šli Langobardi narav-nost proti Savi in pri Brežicah prišli na itinerarsko cesto, ki je iz Sir-miuma držala po dolini Krke proti Italiji.⁵⁶ Langobardske najdbe z Zi-danega gabra je Mor prenesel k rimski cesti, češ da gre za grobove umr-lih na poti.

Skratka, nikakor ni bilo doslej mogoče iz logičnih protislovij. Sum-ljivo postaja vse, celo najtrdnjša dosedanja domneva, da so se Lango-bardi selili skozi Ptuj in Celje, saj sta bili ti dve mesti, po Prokopiju, nedvomno še vedno noriški; Pavel Diakon pa pravi, da so Langobardi stopili iz Panonije naravnost na italška tla, ne na noriška ali iz noriških na italška.

Po našem odkritju dvaindvajsetletne langobardske zasedbe Dolenj-ske postanejo stvari na mah drugačne. Analiza dogodkov v letih 567 do 568 na Balkanu nam tudi pokaže, da je odšel kralj Alboin s svojo zma-govito vojsko v Italijo z bojišč v Sirmijski Panoniji. Pavel Diakon nam opisuje prav to selitev, ne one, ki je šla iz Gorenje Panonije skozi no-riški Ptuj na Hrušico in Vipavsko dolino. S to idejo pa se vračamo k pozabljenemu Valvasorju, ki se sklicuje na stare »ljubljske rokopise« (Laybachische Manuscripta), v katerih je našel zelo staro sporočilo, da se je začel Alboinov selitveni pohod v Sirmiu. To moramo sedaj dokazati.

LANGOBARDI IZROČE DOLENJSKO AVAROM

Predvsem je treba kritično preveriti zgodovinske dogodke pred lan-gobardsko selitvijo, ki smo jih doslej napak povezovali.

Da bi dokončno obračunal s sovražnimi Gepidi v Sremu, je kralj Alboin leta 567 prosil pomoči avarskega kagana Bajana. Za plačilo mu je moral že pred bojem izročiti deseti del vseh langobardskih čred, po zmagi pa bi mu moral odstopiti polovico plena in vso gepidsko zemljo. Z bizantinskim dovoljenjem⁵⁷ so Avari prešli iz Dacije čez Donavo v

⁵⁴ J. Werner, *Die Langobarden*.

⁵⁵ C. G. Mor, *La Marcia di Re Alboino (568—70) (1964)*.

⁵⁶ C. G. Mor, o. c. 180—181.

⁵⁷ Ni mogoče pritegniti tistim zgodovinarjem, ki mislijo, da je ostal Bizanc v tej vojni nevtralen, ko vendar pomaga langobardskim zaveznikom Avarom. Pa tudi celotno dogajanje kaže, da gre vse po načrtih bizantinskega vladarja.

Dobrudžo in po desni strani reke ogrozili Gepide v Dolenji Panoniji. Sovražniki so bili premagani in uničeni. Avari so zasedli njihovo deželo ob Tisi, v Sirmiumu pa so jih prehiteli Bizantinci, ki so se polastili dežele. Avari so ugovarjali, saj je po pogodbi z Langobardi Sirmijska Panonija pripadala njim. Prišlo je do diplomatskih zapletov, ki so zavlekli odhod Langobardov z bojišč. Minilo je že novo leto 568, ko spori še vedno niso bili poravnani. Avari znova terjajo Sirmium in izročitev gepidskih beguncev, češ da je vsak Gepid pod pravnim naslovom avarske osvojitve njihove dežele avarska lastnina.⁵⁸ Šlo je za Gepide, plemstvo in vojake, ki so se predali Langobardom, in za tiste, ki so iz porečja Tise bežali na bizantinski Balkan, da bi ne prišli v avarsko sužnost.

Bizanc, ki se Sirmiumu za nobeno ceno ne bi hotel več odreči, je spor končno rešil tako, da je prek svojega eksarha Narsesa v Raveni povabil Langobarde, naj se izselijo v Italijo (Langobardi dotlej niso na kaj takega mislili). Ko so se Bizantinci namreč rešili nevarnih Gepidov, ki so podpirali slovanske vdore na Balkan, so jim postali tudi Langobardi nepotrebni. Poenostavljeni vojaški položaj na Balkanu so upali sedaj iz Bizanca in iz Sirmija ter obdonavskih trdnjav sami obvladati; v zameno za Sirmium pa naj Langobardi izroče kaganu svojo zemljo.

Langobardi so sprejeli bizantinsko ponudbo. Pred odhodom iz Sirmiuma so sklenili z Avari prijateljsko zvezo in novo, to se pravi drugo pogodbo, s katero so jim za večne čase prepustili svoja dotedanja bivališča, če se v dvesto letih ne premislijo in ne vrnejo.⁵⁹ Ne samo Gorenja Panonija, tudi Dolenjska z Gorjanci postane tako avarska last, česar doslej nismo mogli vedeti. Pozneje imenovana Avarija, ki je segala do furlanskih mej, ni brez mednarodno pravne osnove.

Drugo langobardsko-avarsko pogodbo moramo postaviti v prve mesece leta 568, na vsak način po datumu, ko so Avari, že po novem letu 568, ponovno zahtevali zase Sirmium. Pozimi ni bilo misliti, da bi mogla stotisočglava množica pastirskih plemen Gepidov, Sarmatov, Bolgarov, Panoncev, Posavcev,⁶⁰ Noričanov, Turingijcev in Sasov, ki so se Langobardom pridružili, na dolgo pot pred prvo pomladansko pašo. Ponedeljek

⁵⁸ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. Arch. Hung. NS 38 (1961) 14.

⁵⁹ F. Kos, *Gradivo* 1 (1902) 70.

⁶⁰ Okoli leta 548 je Prokopij zapisal, da prebivajo po notranji zemlji za Dalmacijo, Liburnijo, Istro in Venecijo Siščani in Suabi, ki jih F. Kos istoveti s Posavci, prebivalci takrat že razpadle italske Savie. Saj Prokopij tudi sam opozarja, da je treba te Suabe razlikovati od naroda enakega imena, ki so podložni Frankom. — Med narodi, ki odhajajo z Langobardi v Italijo, navaja Pavel Diakon »Gepidos, Vulgares, Sarmatas, Pannonios, Suavos, Noricos...« Ni razumljivo, zakaj ima F. Kos isto obliko »Suavos« tu za Švabe, ko je vendar jasno, da tudi Posavci bežijo pred Avari. »Suavos« imata v zvezi s selitvijo v Italijo za Švabe tudi J. Werner (o. c. 14) in D. Csallány (o. c. 14), C. G. Mor pa jih izpušča. Šlo bi pa zares lahko tudi za Švabe = Swebe, ki so pod Langobardi živeli po Gor. Panoniji prav tja do Savie. Gre za tiste Swebe, ki so se po odhodu Gotov iz Panonije leta 471 razširili iz Slovaške čez Donavo daleč proti jugu in jih je langobardski kralj Wacho podjarmil. Gotovo so tudi ti Swebi odšli z Langobardi v Italijo.

po veliki noči pa so si izbrali zaradi mesečnih noči,⁶¹ da so si razne jezike govoreča ljudstva sploh mogla postavljati za prenočevanje tabor in se oskrbovati z rekvizicijami, na katere opozarja C. G. Mor.⁶² V temnih nočeh bi se zgubljali v brezupnih zmedah.

Nočne mesečine so čakali ob selitvi iz svoje domovine čez Ren leta 59 že tudi Helveti. Gre verjetno za staro, ukoreninjeno navado preseljevanja narodov. Pa tudi v drugih ozirih, kot je sklenitev prijateljske zveze s sosedi zaradi zavarovanja selitve in (ritualni?) požig lastnih bivališč pred odhodom,⁶³ je bila selitev Langobardov verna kopija selitve Helvečanov, ki so ob odhodu požgali 12 svojih mest in 400 vasi. Isto so storili Rauričani, Tulingijci, Latobriki in Boji, ki so s Helvečani krenili na pot prvi dan po začetku pomladi, ko je dajal mesec polno svetlobo.⁶⁴

Ni misliti, da bi kralj Alboin vlačil vsa tuja ljudstva, ki so se mu pridružila, najprej v Gorenjo Panonijo in od tam skozi Poetovio v Italijo. Pa tudi njegova vojska z Gorjancev in dolenskih trdnjav je morala po svoje družine in imetje.

LANGOBARDI SE SELIJO V ITALIJO

Alboin se je torej dvignil na pot iz Srema. (Civilna naselja iz Gorenje Panonije so se mu nekje pridružila.) Skozi ožino pri Čatežu na vzhodnem koncu limesa so Langobardi stopili iz Panonije na italjska tla. Po čedadskem kronistu je bil tam »široko odprt in čisto raven vhod« v Italijo; pač Krško polje. Take oznake Vipavski dolini nikakor ni mogoče pripisati.

Ko je kralj Alboin tako prekoračil »skrajne italjske meje«, je šel na goro, »*qui in eisdem locis prominet*«. ⁶⁵ Gre za Zidani gaber, Pennodunum, ki s svojim gorskim hrbtom kot stranska veja zares močno izstopa, »*prominet*«, ⁶⁶ iz verige Gorjancev. Če pa bi hoteli misliti rajši na Nanos, bi nedopustno obrnili zaporedje dogodkov pri P. Diakonu, saj bi se moral kralj Alboin tam najprej povzpeti na goro in šele nato prekoračiti italjsko mejo.⁶⁷ Nihče še tudi ni mogel povedati, kaj naj bi Alboin na Na-

⁶¹ Polna luna je bila, po izračunu Marjana Prosenca (gl. op. 47), 28. marca ± 1 dan. Za prijazno pomoč iskrena hvala. Z odhodom so Langobardi nekaj dni zamudili, najbrž zaradi praznovanja velike noči.

⁶² C. G. Mor, o. c. 21.

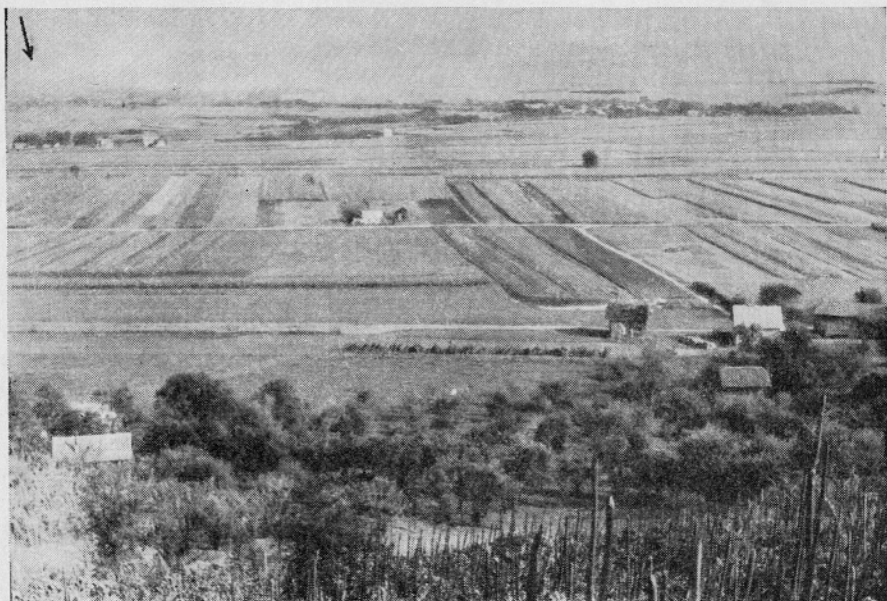
⁶³ »*Alboenus rex Langobardorum ... relinquens et incendens Pannoniam suam patriam*« (F. Kos, Gradivo 1 [1902] 70). — Kakor si je človek že od davnine nove domove posvečal z gradbeno daritvijo »*geniu loci*« (Bauopfer), si jih je ob zapustitvi z rušenjem ali požigom morda razsvečal, kar se je ohranilo do danes samo še v posvetitvah in razsvetlitvah cerkva.

⁶⁴ J. Moreau, *Die Welt der Kelten* (1958) 46.

⁶⁵ F. Kos, Gradivo 1 (1902) 71. Ta vir mi služi za opis tudi vse ostale Alboinove poti v Italijo.

⁶⁶ »*Mons, qui prominet*«, pomeni tu najbrž stranski gorski hrbet, kakor uporablja Tacitus nekje »*prominentia montium*« v pomenu gorskih odrastkov. Pa naj mislimo na gorski odrastek ali na visoko goro, kot običajno beremo. Zidani gaber v obeh primerih prav dobro ustreza kronistovemu opisu.

⁶⁷ Da bi tako ne pačili Pavla Diakona, so se nekateri z L. Hauptmannom odrekli Nanosu in sporočeno goro iskali rajši za starimi italjskimi mejami, v Vipavski dolini. Tako pravi F. Kos (Gradivo 1 [1902] 71, op. 3): »Katera je ta

V 6. stoletju je imela Italija na svojih skrajnih vzhodnih mejah »široko odprt in čisto raven vhod« iz (Dol.) Panonije. (Na fotografiji označen s puščico.) Temu dobro odgovarja Krško polje, ne pa Vipavska dolina (Foto R. Riedl)

Au 6e siècle, sur ses frontières orientales extrêmes l'Italie avait »une entrée largement ouverte et toute plate« à partir de la Pannonie (Inf.). (Indiquée par une flèche sur la photo.) A cela correspond bien le Krško polje, et non la Vallée de la Vipava (Photo R. Riedl)

nosu iskal, medtem ko bi bilo naravnost nerazumljivo, da se ne bi povzpел na svojo arimanijo Pennodunum, kjer je kot strategos najbrž nekoč sam poveljeval.

Velike tuje množice so med kraljevim bivanjem na gori v ravnini pri starem Cruciumu⁶⁸ taborile in gotovo več kot teden dni čakale nove mesečine, ker so se noči medtem stemnile. Alboinova vojska se je medtem po svojih kastelih odpravljala, da z družinami in imetjem, »cum uxoribus et natis omnique supellectili«,⁶⁹ zapusti svoje dvaindvajsetletne domove. Tako je pojasnjena tudi stara uganka, ki dela zgodovinarjem,

gora, ni znano. Ne more se zagotovo trditi, da bi bila Nanos... Najbrž pa kralj Alboin ni lazil na posebno visoko goro, ker je lahko tudi s kake nižje pregledal del Furlanije.«

⁶⁸ Pri starem Cruppiu (Cruciumu) je bilo dovolj vode za stotisočglavo množico, dva potoka in še iz antike obzidan studenec Vejar, kjer so po drugi svetovni vojni osuševalci našli na antični plasti kakih 50 podkev majhnih jezdnihi konj, gotovo iz časov preseljevanja narodov. Potok skozi Cruppi so 600 let pozneje obrnili skozi nastajajoči Šentjerneji. Ob drugem potoku, na vzhodni strani Cruppia, leži na tleh nekdanjega cruciumskega predmestja danes vas Ostrog, kar je stara beseda za tabor.

⁶⁹ Pauli Diaconi hist. Lang. II, c. 7 (po F. Kosu, Gradivo 1 [1902] 70).

na primer C. G. Moru, še danes hude težave: zakaj se mudijo Langobardi na poti v Italijo kar mesec dni ali celo več.

Pavel Diakon pravi, da sega do gore, na katero je šel Alboin, Panonija, *usque huc Pannoniam pertingat*«. To se ujema s Prokopijem, ki govori o langobardskih kastelih »pri Panoniji«, in z imenom Hoermannsberg, Arimansberg, »goro obmejnih posadk«. To se z Zidanim gabrom popolnoma sklada, medtem ko Dolenja Panonija takrat ni segala do Nanosa. Tudi med Gorenjo Panonijo in Italijo ležita od Dioklecianovih časov in, po Prokopiju, še vedno v langobardski dobi Norik in langobardska Dolenjska z Notranjsko, to je zahodni del razpadle Savie, ki jo gotski geografi in po njih tudi Anonymus iz Ravene sedaj prištevajo k stari Valeriji. To je gotovo anahronizem, dokazuje pa, da imajo v gotski prestolnici Dolenjsko še vedno za italjsko deželo, ki se je na »skrajnih vzhodnih mejah« dotikala Dol. Panonije. Misel, da je leta 568 segala Gor. Panonija do italjskih mej, izvira samo iz napačnega razumevanja Diakonovega opisa selitve Langobardov, druge opore nima.

Da bi Alboina sploh lahko pripeljal na Nanos, si C. G. Mor zamišlja, da je kralj poslal od Kalc po krajši in lažnejši poti na Hrušico le počasnejše tovarnike, sam pa da je s hitrejšimi oddelki ubral po dolgem in napornem ovinku skozi postojnska vrata, da bi pospešil potovanje.⁷⁰ »Genialni barbarski kralj«, kot ga Mor označuje, gotovo ne bi prezrl možnosti, da lahko odhiti s hitrejšimi oddelki s Kalc tudi na Hrušico pred tovarniki in ne bi nikogar oviral, prihranil pa bi si dan nepotrebnega in utrudljivega pohoda.

Z razgledne točke pri Zidanem gabru, na katero opozarja že I. Kušljan, se je Alboin oziral, kakor daleč mu je seglo oko, po italjski pokrajini (Valeriji), »*prout conspicere potuit, partem Italiae contemplatus est*«. — Stvar je razumljiva, saj je kralj stal na mejah Italije.

P. Diakon pravi, da se gora odtlej imenuje Kraljeva gora. — Ljudsko izročilo še danes pomni »goro kralja Pendirja«. Mitološki kralj z Zidanega gabra se nam tako sedaj poistoveti z zgodovinskim kraljem Alboinom, ki ga je domala vsa germanska Evropa spremenila v epsko legendo. O Nanosu pa ni znano, da bi se kdaj imenoval Kraljeva gora. Kdo naj bi ga tudi tako imenoval in kdo to ime uporabljal? Langobardi so le potovali mimo in se nikoli več vrnili. Domačini pa so pred ropajočimi in ubijajočimi Langobardi bežali celo na otoke (begunci so ustanovili Koper). Ni razloga, zakaj naj bi svoje ime za Nanos domačini zamenjali z imenom okrutnega tujca, ki jim je prizadel veliko škodo.⁷¹

Kronist P. Diakon pravi, da žive na Kraljevi gori divji bizoni, temu da se ni čuditi, ker sega do tu Panonija, ki je bogata divjačine.⁷² Bizone

⁷⁰ C. G. Mor, o. c. 183.

⁷¹ O okrutnostih Alboinovega pohoda je dovolj poročil: Pred pobesnelimi Langobardi (*sevivissima Langobardorum rabies*) bežijo Oglejci, njihovo mesto pa je razdejano; najbrž je takrat uničen tudi Trst; Langobardi nato še petnajst let plenijo po Italiji cerkve, morijo duhovnike, rušijo mesta in pobijajo prebivalstvo, da papež upravičeno toži, da živijo Rimljani med langobardskimi meči. (F. Kos, *Gradivo* 1 [1902] 72, 73, 75, 79.)

⁷² »*Ferunt, in hoc monte bisontes feras enutriti. Nec mirum, cum usque huc Pannoniam pertingat, quae horum animantium ferax est.*« (F. Kos, *Gradivo* 1 [1902] 71.)

je treba prej pričakovati v ostrejšem podnebjju Gorjancev kot na Nanosu ali kaki vipavski gori, do koder sega vpliv mile sredozemske klime.⁷³ Uklenjen med dve antični cesti, je Nanos tudi brez tistega varnega gozdnatega zaledja, ki je čredam bizonov potrebno in ki ga pri Kraljevi gori vidi P. Diakon v panonskih gozdovih, polnih divjačine.

Z gore je kralj Alboin s svojim ljudstvom in tujimi narodi brez vsakršne ovire, »sine aliquo obstaculo«, prispel na meje Venecije, ki je prva italška provinca. To pomeni, da Emona Langobardov na pohodu ni ovirala. Lahko je dokazati, da je nekoč mogočna antična trdnjava v tem času mrtva. Pod obzidjem razpadajoče Emone že dolgo raste civilno naselje Atamine, kot ga v svoji Kozmografiji označuje Anonymus iz Ravene. Novo naselje je še krstil romaniziran domačin in ime »Ad Emonam« v sto letih preoblikoval v Atemona, pozabljač njegov prvotni pomen »Pri Emoni«. Do nastanka Anonymove Kozmografije so naši predniki ime že slovenizirali v Atamine, ki pa je kmalu pozabljeno.

PRIHOD PRVIH SLOVENCEV NA DOLENJSKO

Pred odhodom iz Dolenje Panonije so Langobardi prepustili torej Avarom tudi Štajersko in Dolenjsko, ki postaneta del Avarije. Po slabih izkušnjah s Sirmiumom Bajan gotovo ni odlašal z zasedbo. Njegove trume prodirajo ob Savi in Krki za odhajajočimi Langobardi. Pred njimi beže, kot poroča Conversio, domačini, Rimljani, Goti in Gepidi. Njihovo domovino, nekdanjo Savio, zaseda kaganovo ljudstvo.⁷⁴

Kakor na vseh drugih bojnih pohodih, so gotovo tudi na tem spremeljali Avare Slovani, ki so torej že leta 568 zasedli široko dolino Krke. Mogoče so prvi Slovenci celo še videli Alboinovo ogromno taborišče pri porušnem Cruciumu in dali tistemu kraju ime Ostrog, kot se vas še danes imenuje.

Če naša domneva drži, so morali priti prvi Slovenci spomladi 568 v dolino Krke in pod Gorjance iz istih krajev kot Bajanovi Avari: iz južne Dacije. Ta naselitveni val na Dolenjsko in Posotelje pa je odkrila že prej filološka arheologija, le da ga še ni mogla datirati.⁷⁵ Avarska vojska se je z Dolenjske očitno kmalu umaknila. Slovencem je pustila le predstojnike pašniških »žup«, nekakšnih naslednic langobardskih

⁷³ Za opozorilo se prof. A. Polencu iskreno zahvaljujem.

⁷⁴ »... seu quomodo Huni (sc. Avars) Romanos et Gothos atque Gepidos de inferiori Pannonia expulerunt et illam possederunt regionem.« (Conv. Bag. et Carant., c. 3; po F. Kosu, Gradivo 1 [1902] 76. Kos tu popravlja vir, češ da gre za Avare, ne za Hune. O njih res že od leta 454 ni več arheoloških sledov.)

⁷⁵ Prof. dr. Francè Bezljaj pravi (Sloveno-slavica, Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki [1968] 20–21), da je na zahodno-vzhodno jezikovno slovansko mešanico, ki so jo govorili prvi Slovenci v novi domovini, »od prvih začetkov dalje, najprej iz Panonije in kasneje po Dravi in Savi navzgor, vplivala južna slovanščina, ki je sčasoma vtisnila slovenščini v glasoslovnem in oblikoslovnem razvoju južnoslovanski karakter ... Le tako si lahko razložimo, da najdemo enake leksične, onomastične in tudi samo semantično razvojno enake elemente, ki so značilni za slovensko-čakovsko ozemlje, pogosto znova vzhodno od Drine, v makedonščini, bolgarščini in deloma še tudi v Srbiji in slovanškem substratu na romunskih tleh.«

»verdunov«. Slovenci so avarske »župane« kmalu odrinili in postavili svoje. Izgnani župani, menda sedem s področja Gorjancev in doline srednje Krke, so se umaknili visoko v Gorjance in ločeni od Slovencev ustanovili živinorejsko naselje Javorovico, kakršna je vas večinoma še danes, saj letina tam težko dozori. Njeni prebivalci so bili skozi dolga stoletja sami »župani«, ki so jim Slovenci zaradi čudnih obrazov »rekli včasih za šalo Mongoli«, kot sem nedavno še sam slišal. V fevdalni dobi opravljajo Sichersteinerjem in pozneje Pleterjam edlinške službe. Na svoje staro »županstvo« ostajajo vedno tako ponosni, da si privzamejo v novejših stoletjih ta naziv za priimek. Podobno vas Župani imamo tudi na Žumberku.

O kakem krvavem osvobodilnem uporu proti sedmim avarskim županom torej ne moremo govoriti, saj ga le-ti ne bi preživel in ostali med Slovenci. To pa tudi jemlje vsako osnovo za domnevo o suženjskem odnosu naših prednikov do Avarov.

RÉSUMÉ

Les Lombards dans la phase pannonienne

La synthèse critique de toutes les découvertes archéologiques jusqu'ici sur les Lombards dans leur période pannonienne, avec les résultats récents de la philologie, de la topologie des localités archéologiques, de la géographie et de l'histoire du 6e siècle et de la riche tradition populaire, a amené l'auteur à des connaissances essentiellement nouvelles sur ce peuple avant sa migration en Italie.

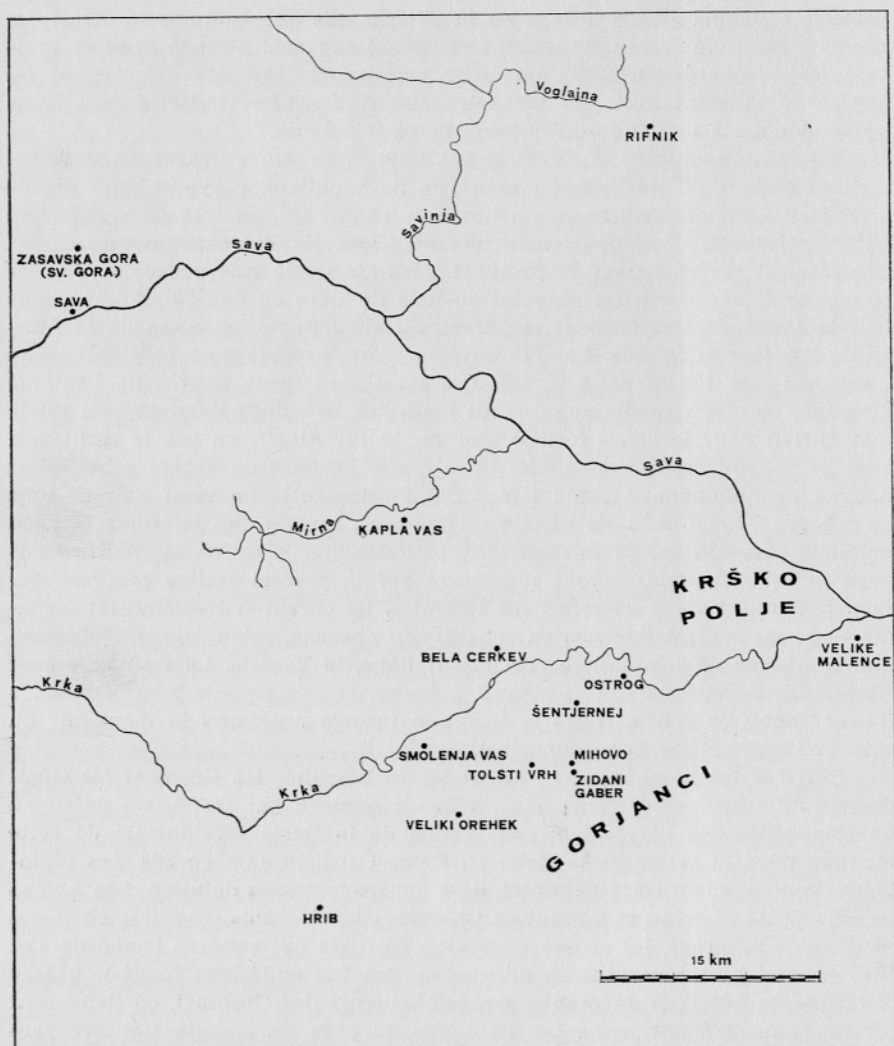
En 546, Justinien a fait passer les Lombards alliés au-delà du Danube en Pannonie Supérieure, pour lier militairement les Slaves qui faisaient pression et les Gépides hostiles le long de la Tisa et en Pannonie Inférieure. Contre les Ostrogoths et le plan de conquête du roi franc Theodebert, il a occupé avec les divisions lombardes choisies les castels romains abandonnés sur les Gorjanci (Vel. Malence, Zidani gaber, Tolsti vrh, Vel. Orehek, Hrib) et dans l'arrière-pays (Vinji vrh près de Bela cerkev avec son atelier d'orfèvrerie, Zasavska gora [Sv. gora] près de Vače, le port de Sava, Kapla vas, Rifnik, Ptuj). Le limes lombard sur les Gorjanci se trouvait, selon le compte rendu de Procope, auprès de la frontière pannonienne (inférieure), ce qui s'explique simplement: avec l'occupation lombarde l'antique province de Savia se disloquait pour toujours. Les frontières de la Pannonie inférieure se déplacent des Vinkovci et de Kormadin sur le limes passant par les Gorjanci. Les géographes gothiques et Anonymus de Ravenne attribuent à partir de ce moment-là la partie occidentale de Savia entre les Gorjanci et la province de Vénétie à la province de Valeria. Auprès de chaque castel lombard il y a une section limitée de pâturage, nommé »verdun« (germ. wardo → latin vulg. vardione(m) → slov. verdun) avec des étables à bestiaux, administrées pour les Lombards par les anciens habitants celtes romanisés et christianisés.

Lorsque le roi Alboïn eut définitivement vaincu les Gépides en 567 en Pannonie inférieure, les Avars, alliés des Lombards, occupèrent selon le

pacte le royaume gépide le long de la Tisa, tandis que Byzance les avait dépassés à Sirmium et s'en emparait. Les Byzantins tranchèrent le litige en invitant les Lombards en Italie par leur exarque de Ravenne, Narses, et les Lombards cédèrent tout leur territoire aux Avars. Le territoire de ceux-ci s'étendit donc à l'ouest jusqu'aux frontières frioulanes.

Le roi Alboïn part de Sirmium en Italie — ce que Valvasor a trouvé inscrit déjà dans de très vieux manuscrits de Ljubljana (Laybachische Manuscripta). Le déplacement se traîna jusqu'au 2 avril 568, à cause de la première pâture printanière pour les peuples nomades associés et à cause nuits de lune, ce qui était probablement la pratique générale de la migration des peuples (comp. le déplacement des Helvètes au-delà du Rhin en l'an 59). Alboïn franchit le limes sur les Gorjanci »*extremos Italiae fines*« et passa de la Pannonie sur le sol italique. Là, l'Italie avait »*largius patentem et planissimum ingressum*«, le Krško polje actuel. Les masses campent auprès de l'antique Crucium, ce que rappelle aujourd'hui peut-être le village d'Ostrog, qui est le mot ancien pour le camp fortifié. Sur ce, le roi Alboïn va sur la montagne, »*qui in eisdem locis prominet*«. C'est le castel lombard de Zidani gaber, alors nommé Pennodunum. Attendant plus d'une semaine le nouveau clair de lune et que son armée dans les castels se mette en route »*cum uxoribus et natis omniue supellectili*«, de sa montagne panoramique le roi se tournait vers le pays italique (Valeria) »*prout conspiceret potuit, partem Italiae contemplatus est*«. Lorsque, comme autrefois les Helvètes, ils eurent (rituellement?) incendié leurs maisons, Alboïn arriva sans aucun obstacle, »*sine aliquo obstaculo*«, aux frontières de la première province italique, la Vénétie. La montagne avec Zidani gaber-Pennodunum se nomma à partir de ce moment-là Kraljeva gora (la montagne du roi), et dans la tradition jusqu'à nos jours la montagne du roi Pendir (Pendir = Pennodunarius).

Derrière les Lombards s'en allant et les Romains, les Goths et les Gépides fuyant (Conversio), l'ancienne Savia est occupée par les Avars de Bajan en compagnie des Slaves, qui sont venus de la Dacie Méridionale de cette manière dans la vallée de la Krka en Basse Carniole déjà en 568. Les philologues connaissaient cette migration déjà auparavant sans datation. Les Avars se retirent de nouveau et laissent aux Slovènes les »župani« (comites), chefs des sections de pâturage, les »župe« (comitatus) héritiers des verduns lombards. Les Slovènes ont bienôt destitué les comites avars. Les exilés ont fondé le village d'élevage du bétail de Javorovica sur les hauteurs des Gorjanci, où ils se sont conservés jusqu'à nos jours. Les habitants du pays les appellent encore parfois Mongols. Sur le Zumberk aussi se trouve le village de »Župani« (Comites).

Jugovzhodna Slovenija. Izbor najdišč (kasnoantičnih in zgodnesrednjeveških), ki se omenjajo v članku

Slovénie du sud-est. Choix de découvertes appartenant au Bas — Empire et Haut moyen — âge, mentionnées dans le mémoire

SV. JURIJ IN SV. MARTIN NA SVETIH GORAH NA BIZELJSKEM V PREDROMANSKI DOBI

JOSIP KOROŠEC, IUN.

Ljubljana

Posavski muzej v Brežicah je v letih 1967 in 1968 raziskoval na Svetih Gorah na Bizeljskem. Dobrim delom so bile predmet raziskovanja cerkve tega hriba, ki s svojimi raznovrstnimi elementi nudijo bogato snov za proučevanje vrste umetnostnih dejavnosti. Posebno pozornost priteguje arhitektura, ki je skozi stoletja preoblikovala bolj ali manj videz vseh petih stavb. Po mnenju znanstvenikov segajo njeni prvi začetki daleč nazaj v preteklost. Zaradi obdelave posameznih objektov oziroma njihovih delov vemo, da so ti začetki že iz predromanske periode.¹

Te in druge okoliščine so bile osnova, da so se poleg zunanjih sondažnih del začele raziskave kapelice sv. Jurija in sv. Martina. Želja je bila, da se poleg že obdelanih vidnih elementov dobijo tudi drugi podatki, ki bi še bolj razjasnili ne samo začetek gradnje teh dveh cerkva, temveč tudi problematiko nastanka zgodnj srednjeveških kulturnih stavb na Slovenskem v splošnem. Ker bodo dela pri raziskavah drugih objektov na tem hribu trajala dalj časa ter zaradi razsežnosti same obdelave gradiva bodo pridobljeni rezultati posameznih raziskanih objektov podani v obliki poročil.

V tej razpravi sta zajeti le dve kapelici. Stojita na delu planote pred vhomom v Marijino baziliko (sl. 1). Nedaleč od zvonika cerkve se tla s padcem proti jugu s skalami preoblikujejo v dve jezičasti terasi, druga nad drugo. Na gornji, na severu se z ozkim pasom drži dela, na katerem stoji omenjena cerkev, je Jurijeva kapela, usmerjena skoraj tako kot bazilika. Na terasi, nekaj nižji od te pa je Martinova kapelica.² Ker je bil prostor na tem mestu majhen, je skala na severni strani odsekana in tako razširjena v dokaj majhno ravnino, ki je omogočila postavitve stavbe v smeri V—Z. Zato so tla, ki se dotikajo severne stene stavbe daleč višja od južne, ki je kot vzhodna strma.

¹ F. Stelè, *Vorromanisches aus Slowenien. Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I, Festschrift für R. Egger* (1952) 367 ss (dalje F. Stelè [1952]).

² A. Stegenšek, *Sv. Gore na Štajerskem. Voditelj po bogoslovnih vedah* 14, 1911, plan hriba.

Kapela
sv. Martina Kapela
sv. Jurija

Sl. 1. Pogled na Svete gore na Bizeljskem

Fig. 1. Vue des Svete gore au-dessus de Bizeljsko

Čeprav sta obe kapelici bili večkrat predmet obdelave v znanstveni literaturi, domnevamo, da je za nadaljnjo razlago posameznih dognanj in ugotovitev predvsem treba podati njun opis.³

Kapelica sv. Jurija (priloga: sl. 1). — Objekt spada v skupino longitudinalnih stavb. Usmerjen je v osi SSV—JJZ. Dolg je 10,30 m in širok 4,50—4,85 m. Zunanja višina zidov je zelo različna zaradi odplavljanja okolne zemlje in krušenja žive skale, na kateri stoji. Glede na to znaša višina desnega roba čelne fasade 4,70, levega pa približno 5,10 m, sredina pa je od zgornje stopnice višja 4,80 m. Skalasta dvokapna streha se na zadnjem delu pahljačasto širi. Trikotno čelo fasade je v zgornjem delu odrezano in je po njem tudi oblikovana streha. Na tem delu skoraj nad vhodom je majhen lesen štirioglat stolpič. Zunanji videz stavbe ni enovit. Poleg nekaterih drugih detajlov deli že sama disharmonija razmerja, ki so mu posamezni deli teh vrst stavb podrejeni in ki je na našem objektu še podčrtana z asimetrijo, tj. zadnji del je odmaknjen od longitudinalne osi sprednjega, objekt v dve skoraj samostojni celoti. Tako je sprednji del pravokotnik, zadnji pa nepravilen petero- oziroma šesterekotnik. Za razliko od prvega ima podzidek in okrasni podstrešni venec. Sonde narejene ob severozahodni steni in ob apsidi na SSV strani, so pokazale, da stavba nima temeljev. Zaradi erozije je večkrat podzidana.

³ M. Zadnikar, *Romanska arhitektura na Slovenskem* (1959) 43 ss (dalje M. Zadnikar [1959]).

Ta podzidek je na nekaterih mestih visok celo od 112—150 cm. Notranjost ladje je skoraj pravilen štirioglat prostor in meri $3,65 \times 2,89$ m. Višina zidov od današnjih tal je 3,40 m. Danes ima odprto ostrežje. Nepravilnost prezbiterja je z notranje strani bolj občutna. Njegova širina je 3,45 m, dolžina stranskih zidov 3,26—3,45 m, dveh stranskih sten pa, ki zapirata ta prostor na SSZ delu, 1,40 m. Čelna stran je 1,20 m dolga. Zidovi so široki 0,75 m. Tla so ravna in na istem nivoju kot ladijska. Strop je rebrasto obokan s sklepnikom. Rebra imajo enojen obojestranski žleb brez konzolastih podnožij. Nad stropom je podstrežje. Vhod v ladjo kapelice je na JJZ strani (T. 8: 2). To je pravokotna odprtina, ki se stopničasto širi v notranjost. Ima okvir iz kamenih kvadrov, debelih 0,20 m. Na zgornjem delu je večji monolit in daje vhodu polkrožno obliko. Ta okvir zmanjšuje vhod na zunanji strani na $1,90 \times 0,60$ m (T. 2).

Ladja cerkve je osvetljena s tremi okni, ki so na JV steni. Srednje je štirioglato in je mlajšega datuma, stranski sta vertikalno podolgovati in se od sredine zidu na notranjo in zunanjo stran lijakasto širita. Na zgornji strani sta zaokroženi. Okni imata spodaj na notranji strani majhno stopnico (polico), za njo je vstavljen v svetlobno odprtino okvir, narejen iz enega kosa lesa. Danes je prekrit z recentnim malterjem. Zunanja vel. oken je 82×45 cm, svetlobnih odprtin brez okvira 48×15 , z okvirom pa 45×10 cm (T. 1: 1a-d). V prezbiterialnem delu so na isti strani vrata in eno okno, drugo pa v naslednji steni. Vrata so štirioglato vsekana v steno, obdana so z oklesanimi kamenimi kvadri, zgoraj je oblikovan arhitrav vel. $1,90 \times 0,60$ m. Tudi ti okni se širita od sredine zidu bolj lijakasto na zunanjo in notranjo stran. Obdani sta s kamenim okvirom, zaokroženim na zgornji strani.⁴

Na prehodu med ladjo in prezbiterijem je slavalok v SSV steni ladje pomaknjen nekoliko v desno. Na zgornjem delu je polkrožen. Vel. $1,68 \times 2,80$ m, deb. pa 0,76 m. Stranski (bočni) strani sta obloženi z velikimi kosi klesanega kamna. Z zunanje strani peljejo v ladjo tri stopnice. Znotraj se tla znižujejo za eno. Za zunanje so sekundarno uporabljeni razni kosi obdelanega kamna. Tudi do prezbiterialnih vrat so nekaj vodile stopnice, njih sled je vidna na zunanji ploskvi zidu. Na tem mestu tudi ni podzidka.

Pri raziskavah so bila vzdignjena v ladji in v prezbiteriju recentna cementna tla. Pod tenko plastjo 3 cm cementne prevleke se je takoj pokazala 2 cm deb. plast črne zemlje pod njo sta bili dve vrsti 17 cm deb. manjšega kamna, v večini rečnega proda. Pod to plastjo zemlje in kamna je bil čisto bel 1 cm debel premaz (priloga: sl. 4). S tem premazom so bila prekrita tla prezbiterja in severovzhodni del ladje brez pretrganja na prehodu iz enega v drugi prostor (priloga: sl. 3) Na razdalji kakih 60 cm od notranjega roba zidu slavaloka v sredi ladje se je na prostoru $0,75 \text{ m}^2$ odprla luknja okoli 0,60 m globoka, izpolnjena je bila s čisto črno zemljo ter zaprta z dolgimi kamni, ki so bili vanjo navpično zabiti, tako da je njihova zgornja stran bila v isti ravni s kamni omejenjane plasti. Na tem mestu ni bilo belega premaza. V ladijskem prostoru je plast zemlje in kamnov nepretrgano ohranjena samo na dveh petinah

⁴ F. Stelè (1952) 375 ss.

tal, sicer pa je proti vhodu bila v ladji samo na nekaterih mestih in situ. Sediment, ki je izpolnjeval tla, je bil v glavnem iz rjave zemlje in večjih kosov kamenja, s katerimi so skušali izravnati neravno skalnato podlogo tal. Desno od omenjene luknje do zidu z okni se je pri čiščenju prostora pokazalo, da je vsa plast bila iztrgana in da je pod njo (katero smo označili kot plast I) še ena. Sestavljena je bila iz zemlje in vrste kamnov pod njo. Plast, ki jo označujemo kot plast II, je dokaj tanjša od predhodne in znaša okoli 12 cm (T. 7: 2; priloga: sl. 5).

V prezbiterialnem prostoru so se, ko je bila odstranjena plast kamnja in zemlje na levi strani, pokazali temelji zidu, ki je bil pravokotno prislonjen na ladijski zid s slavolokom. Na dolžini 2,65 m je šel ponovno pravokotno proti severovzhodu in segal pod današnji oltar, kar je jasno kazalo, da so to temelji štirioglate apside. Tudi na nasprotni strani so bile ohranjene sledi paralelnega zidu, toda v manjši meri, ker so bile uničene z zidavo sedanje apside in z niveliranjem prostora za prezbiterialna vrata. Po ohranjenih delih je bil zid debel 0,50 m. S čistimi obrisii je bil ohranjen okoli 1 m dolžine na levi strani apside, medtem ko je na mestu, kjer se začneja katedra z oltarjem, do čelne strani zelo uničen. Beli omet starega prezbiterija sega do strešne konstrukcije. Prostor med temelji in levo steno današnje apside je bil izpolnjen z rjavo zemljo, pomešano s kamenim drobižem in ometom. V prostoru med čelnim zidom štirioglate apside in sedanje je bil sediment nasipine, sestavljene iz koščkov kamnov ter podobno. Med sedimentom desnega dela prezbiterija so bili v kotu med vrati in steno slavoloka najdeni fragmenti ometa, od katerih so posamezni bili čisto bele barve, drugi pa bolj sivkaste. Nivo pod omenjenim belim premazom ni bil na vsem prostoru prezbiterija enak. Tako so se na posameznih mestih pokazale manjše kotanje, ki so bile izpolnjene z rjavo zemljo, čez katero je bil beli premaz. Na drugih mestih pa je bil prevlečen čez skalo, kot npr. pri vratih prezbiterija. V eni kotanji so bili drobci opeke, v prostoru med apsidami pa fragmenti keramike. Takih najdb pa nismo našli v ladijskih tleh.

Omenjeni elementi in način gradnje zidov govorijo, da objekt ni enoten. Zidovi ladje so iz neenako velikih kosov lomljenca, vezanih med seboj z malto v neurejeno strukturo. Za razliko od teh so vogali »šivani« s tesanimi kvadri. Čeprav so površine zidov ometane, kažejo celo vrsto neravnin in razpok. Taka vodoravna neravnina, ki je kot prelomnica strukturalnega pomena, deli jugozahodno in fasadno steno na dva dela (T. 8: 2). Na fasadni strani dosega, merjeno od zadnje stopnice višino do 2,30 m, tj. gre nad kamnom, ki oblikuje portal. Desno teče pod kamnom z vklesano figuro. Na obeh koncih stene se natanko ujema s kamnami kvadri robov. Tudi v notranjosti ladje je prelomnica vidna na istih stenah. Slediti se da, toda samo fragmentarično, tudi na okenski steni. Merjena od nekdanjih tal znaša 2,24 m, tj. sega nekako do višine manjših oken.

Nadaljnja podobna neravnina je opazna na levi steni in steni slavoloka v ladji. Tu so na višini 3,10 m vidni v zidu ostanki debelejšje deske — ploha, ki je danes ometana. Nad tem se zid nadaljuje v višino še za 30 cm. Zanimivo je, da višina te zadnje nadzidave zidu ustreza višini okenskega podstrešnega venca na prezbiteriju.

Faktura prezbiterialnega prostora je bolj dovršena. Stene so gladke in šivi na robovih so iz pravilno tesanega kamna ter skrbno fugirani. Na čelni steni apsida z zunanje strani stavbe sta videti dve polkrožni sledi.

Kapelica sv. Martina (priloga: sl. 2). Kapelica sv. Martina ima za razliko od Jurijeve tudi odprto lopo. Sama kapelica spada v tip longitudinalnih kulturnih stavb. Usmerjena je v osi V—Z in njena dolžina znaša 13,10 m. Ker je zelo nepravilno grajena, je različno široka. Čeprav je zidana na živi skali, so bili njeni temelji pod atmosferskim vplivom s časom odkriti, tako da je z južne in apsidialne strani podzidana. Stavba je brez podzidka in brez okrasnega podstrešnega venca. Prekrita je z dvokapno opečno streho, ki ima v zadnjem delu pahljačasto obliko. Fasada se končuje s trikotnim čelom.

Stavba ni enoten objekt. Da so prezbitერიj in lopa dejansko prizidki, prepričljivo govorijo vertikalne razpoke na zunanji strani stavbe. Tako je prednji del štirioglat, zadnji pa petero- oziroma šesterostran prostor. Nepravilnost se kaže tudi v notranjosti. Ladijski del, nepravilen štirikotnik meri 3,24—2,90—3,94 m. Prostor je rebrasto obokan. Tudi stene prezbiterialnega dela niso enako dolge in znašajo z desne na levo 1,70—1,22—1,15—1,30—1,66 m, medtem ko je širina pri steni slavloloka 3,0 m. Debelina zidov v ladji in prezbitერიju je 0,85 m. Tudi ta prostor je obokan z enojnimi obojestransko ožlebljenimi rebri, ki se na sredini stikajo s sklepnikom. Na koncih reber so konzolasta podnožja. Tla v ladji so nekoliko nagnjena proti vhodu. Prevlečena so s tenko cementno prevleko, pod katero je plast črne zemlje, ki je bila z njo nivelirana skalnata podlaga. Je videti, da tudi temelji ne segajo globlje od tal ladje. Tla v prezbiterialnem prostoru so za stopnico višja od ladijskih.

Vhod v ladjo je prvotna odprtina, obdana s kamenimi bloki, polkrožni blok odprtine je komaj opazno šiljasto oblikovan. Velikost vhoda je $1,77 \times 0,75$ in se stopničasto širi po 10 cm na vsako stran proti notranjosti. V primeri z vhodnim pragom so tla nižja za stopnico (T. 3: B). Okna so odprta na južni in vzhodni strani. Tako je štirioglato večje okno v ladji in dve manjši gotski pa v prezbitერიju.

Prezbitერიj loči od ladje polkrožno poudarjen, proti jugu neznatno pomaknjen slavlolok, širok 2,34 m. Ob straneh je obdan z večjimi kamenimi bloki. Na podstrešje pelje majhno okno, ki je na čelnem trikotu nad vhodom v ladjo (T. 8: 1). Na zidovih leži ogrodje strehe, opazna pa so še ležišča tramov nekdanjega ravnega lesenega stropa.

Na podstrešju prezbiterialnega dela se razlikujeta na neometanem delu zidov dve fakturi stranskih sten.

Vhodno okno ima v steno vstavljene tri monolitne ploščate okvire, ki so ob robovih nekoliko zaobljeni. Od kamenega okvira se okenska odprtina lijakasto širi v vertikalni in horizontalni smeri na notranjo in zunanjo stran. Njihova zunanja velikost je 34×23 cm, svetlobne odprtine pa 22×13 cm. Na zgornji strani je okvir nekoliko lokasto zaključen (T. 2: 2 a-c; T. 7: 1).⁵

⁵ Ibidem 369 ss.

Posamezne dele stavbe loči tudi faktura zidov. Tako so zidovi ladje izdelani iz neoblikovanega lomljenca, povezanega z obilo malte brez urejene strukture. Na vogalih so šivani z obdelanimi kamenimi ploščami, velikimi $51 \times 33 \times 12,5$ cm. Zidovi apside so iz obdelanega kamna, šivi na vogalih pa iz klesanih kamenih kvadrov. Površine zidov ladje so neravne, v apsidi pa so gladke.

Poleg teh detajlov, ki dajo značilnost same strukture zidov, so na severnem zidu ladje z notranje strani na višini 2,25—2,35 m, čeprav ometani, vidni ostanki odžaganih lesenih tramov, štirioglatega preseka 35×35 cm. Razdalja med njimi znaša 0,95 m. Težko je soditi ali so na nasprotni strani iste sledi zaradi debelega ometa in freske, ki pokriva ta mesta.

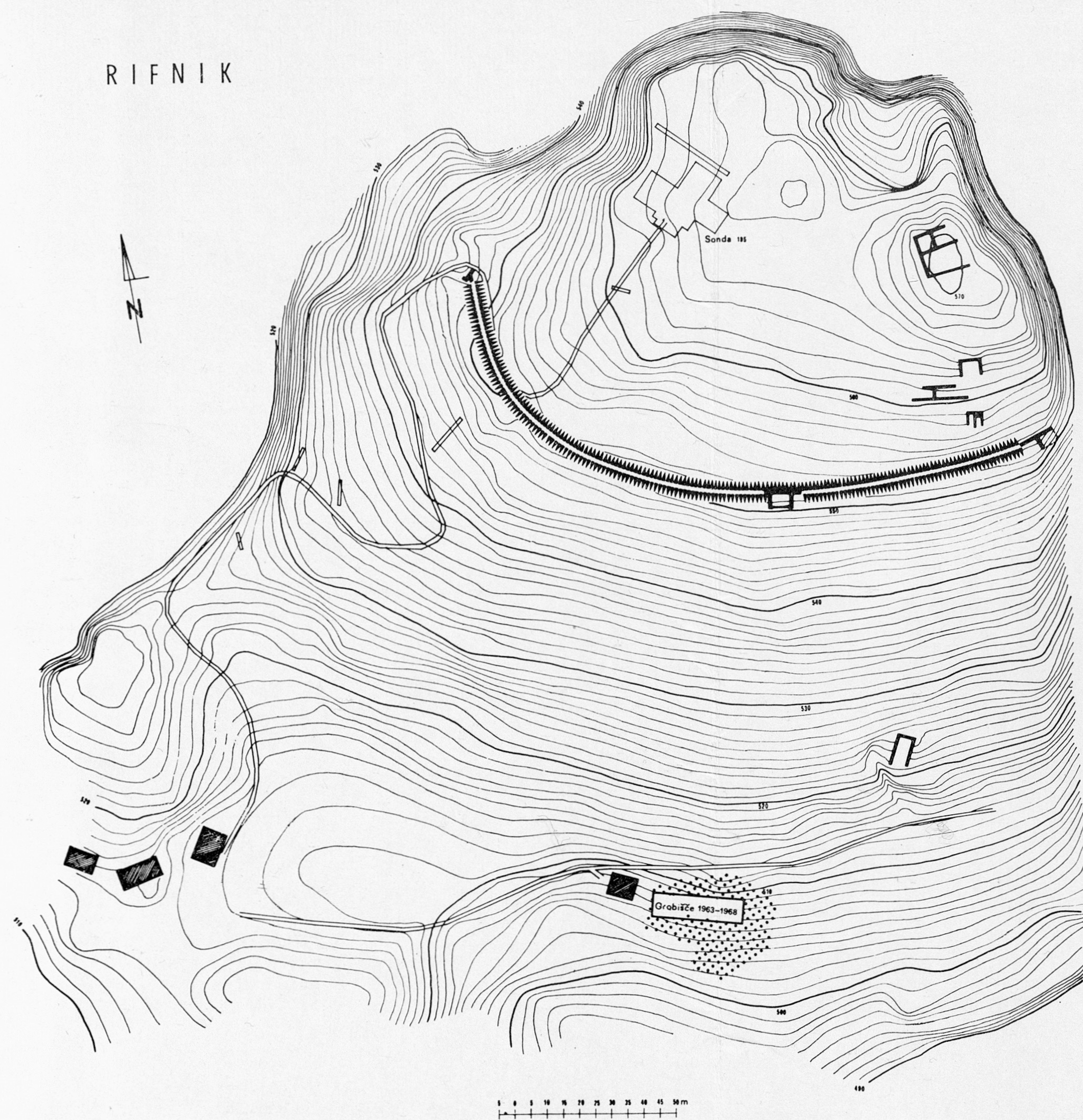
Pri sondiranju tal v prezbiterialnem prostoru se je v levem vogalu apside za oltarjem pod današnjo cementno prevleko pokazala tenka plast nekega uničenega zidu. Ker se je takoj pod njo pokazala živa skala, je soditi, da sediment pripada temeljem. Zid je tu nekdam povezoval obe bočni strani današnjega prezbiterija v zaprt štirioglat prostor.

Vsi dognani in ugotovljeni elementi nam prepričljivo govorijo poleg že omenjenih vidnih detajlov, da sta obe stavbi bili večkrat prezidani. Da bi lahko spremljali posamezne spremembe v ciklusu njihovega preoblikovanja, bomo skušali povezati določeno število elementov, ki spadajo v eno gradbeno fazo posameznega kulturnega objekta.

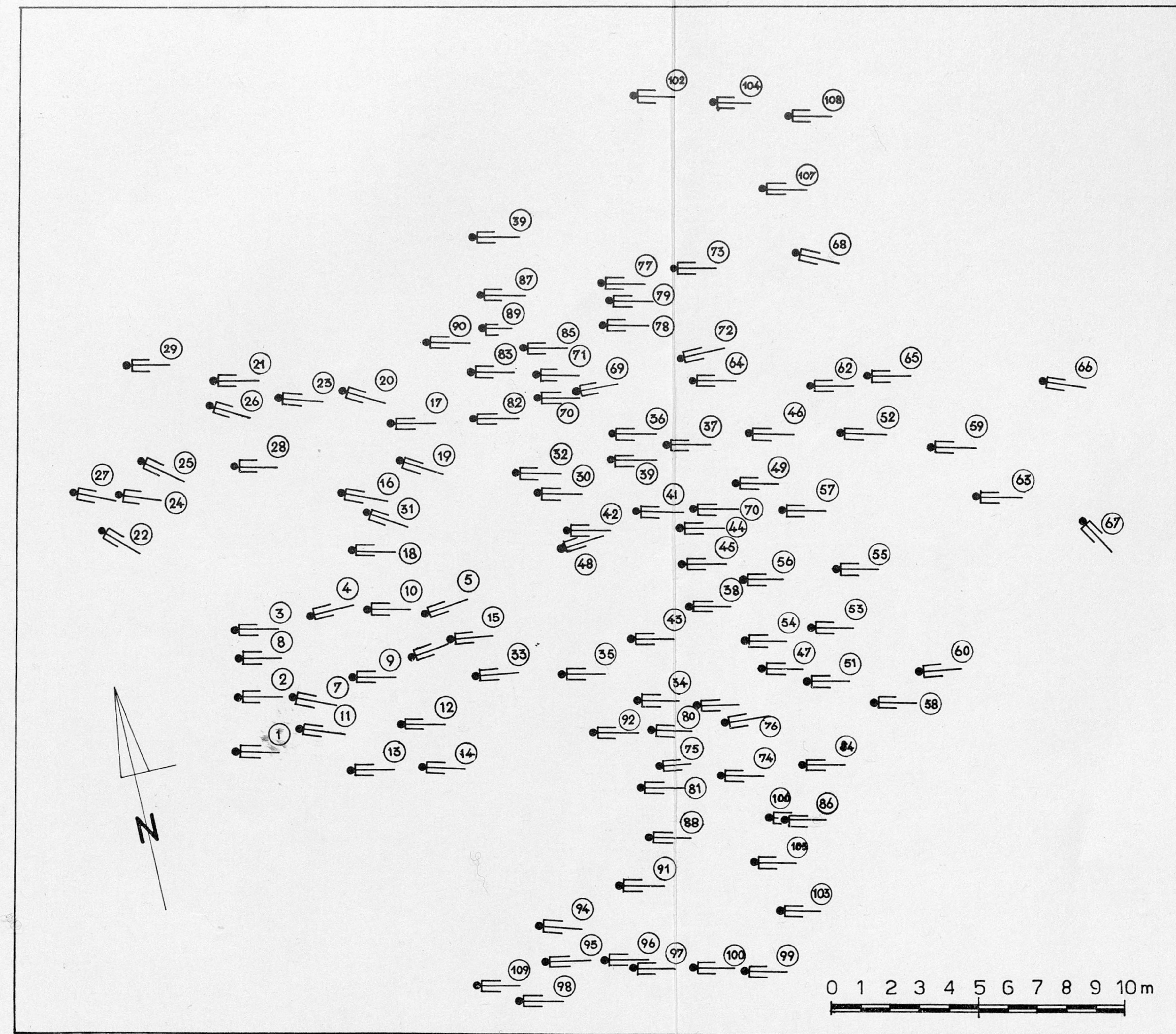
Sv. Jurij

Prva in najstarejša gradbena faza pripada, kot je že ugotovljeno, ladijskemu delu kapele. Pomanjkanje kakršnekoli sledi apside dovoljuje domnevo, da je prvotna stavba bila navaden štirioglat objekt, katerega stranske stene so bile visoke 2,30 m. Čeprav v prostoru pod slavolokom niso ugotovljeni obris nepretrganih temeljev severovzhodnega ladijskega zidu, nam za njegovo naknadno odpiranje prepričljivo govori način, kako je bil vsekan v steno, izdelava njegovih strani in posebno njegova asimetričnost, ki se ne sklada z osjo ladje. Tej fazi bi pripadala tudi najnižja, tj. št. II tal. Streha je bila dvokapna. Na fasadi je imela trikotno čelo, njegova osnova je šla po črti, ki danes kaže svojo sled nad kamenim lokom portala. Ali je ta stavba imela v tej fazi kako okno na fasadnem trikotniku, je danes nemogoče soditi.

Druga gradbena faza je zaznamovana na naši stavbi z dvigom stranskih sten do višine 3,10 m. Verjetno, da je to preoblikovanje terjalo rušenje čelnega trikotnika na fasadi in zidanje novega. Ob tej priliki je prišel v zid fasade tudi kvader s človeško figuro. Tedaj sta odprti tudi opisani okni z lesenima svetlobnima okviroma. V tej fazi je prizidan štirioglat prezbiterij, ki je bil nekoliko ožji od širine ladje. Za to domnevo govori njegova sled na severovzhodni steni ladje s prezbiterialne strani na podstrešju in v prezbiteriju pod ometom (T. 4). Z dozidavo tega elementa je povezano tudi odpiranje slavoloka. Od roba slavolokovega zidu z apsidialne strani so ladijska tla bila dvignjena — druga plast št. I. V prezbiteriju so ostala nekoliko višja. Tako oblikovana stavba je imela raven lesen strop, katerega sledi so ostale vidne še danes na levi in steni slavoloka v ladji na 3,10 m višine.

Sl. 1. Načrt najdišča in poznoantičnega grobišča na Rifniku
Abb. 1. Plan des Fundortes und spätantiken Gräberfeldes am Rifnik

Sl. 2. Rifnik. Načrt poznoantičnega grobišča, izkopanega v letih 1963—1968
Abb. 2. Rifnik. Plan des spätantiken, in den Jahren 1963—1968 ausgegrabenen Gräberfeldes

Tretja gradbena faza je terjala, da se preoblikuje prezbitერიj oziroma podre štirioglati zgrajeni v II. fazi in na njegovem mestu postavi širši in večji. Ne ozirajoč se na pomanjkanje prostora, ki bi dovoljeval simetrično usklajevanje novega elementa s starim, je graditelj novi prezbitერიj pomaknil za 35 cm levo in s tem nehote še bolj poudaril nesimetričnost celotne kompozicije. Ali je ta prostor že tedaj dobil trostranski apsidialni zaključek, je brez zidnih sond težko dognati. Ne smemo prezreti, da je lahko bil prvotno tudi ta prezbitერიj štirioglat in je šele v naslednji fazi dobil obliko, kot ga poznamo danes. Neglede na možnost obstoja dveh gradbenih faz današnjega prezbitერიja, je dejstvo, da so pri oblikovanju poligonalne apsida tudi zidovi ladje zvišani še za 30 cm, v prezbitერიalnem delu pa z okrasnim podstrešnim vencem. Pri tej gradnji je ladja izgubila svoj leseni strop, čeprav je stari bil še nekaj časa lahko v rabi.

Sv. Martin

Ravno tako kot pri Jurijevi kapeli razlikujemo tudi na tem objektu več gradbenih faz.

Prva gradbena faza na tej stavbi se omejuje na štirioglati element, visok 2,25 m, z ravnim lesenim stropom. Ali je ta prostor imel kako okno na čelni steni fasade, se danes verjetno ne more več dognati.

Drugo gradbeno fazo označuje zvišanje stavbe. Ali je v tej fazi bila dograjena štirioglata apsida, podobna apsidi, odkriti v prezbitერიju Jurijeve kapele, za sedaj ni bilo mogoče ugotoviti. Ker ni bilo nikjer nobene sledi, lahko domnevamo, da so se njeni temelji morali ujemati s temelji današnjega prezbitერიja. Najbolj verjetno je, da je današnji prezbitერიj imel, kot smo omenili, prvotno štirioglato obliko, tj., da je na vzhodni strani namesto trostranskega apsidialnega zaključka bil prav zid, ki je zapiral prostor med severnim in južnim zidom prezbitერიja. S to dograditvijo je tudi povezano odpiranje slavloloka. Verjetno, da je ladja poleg okna nad vhodom imela še eno na mestu današnjega štirioglatega. Bila je prekrita z ravnim stropom.

Tretji gradbeni fazi moramo nedvomno prišteti rebrasti obok obeh prostorov in izgradnjo lope. Zanimivo je, da zadnja rebra prezbitერიalnega oboka niso popolnoma v vogalu, kar dovoljuje domnevo, da niso bila izdelana hkrati z izgradnjo zidov. Tudi okni kljub svoji stilski enovitosti nista iste velikosti in se razlikujeta tudi v posameznih drugih detajlih.

S to delitvijo ne trdimo, da so vsa gradbena dela bila narejena ob istem času, še manj da so bila izpeljana istočasno na obeh kapelah, temveč jih le želimo omejiti v stilne celote. Obstajajo posamezni momenti, ki puščajo odprto vprašanje. Tako npr. ni rečeno, da je bil s prvo nadzidavo v Jurijevi in Martinovi kapeli takoj dozidan prezbitერიj. Posebno ne domnevamo, da so rebrasti svodi ne samo nastali ob istem času v prezbitერიjih obeh kapel, še manj pa da so naenkrat bili postavljeni v vseh treh prostorih v Martinovi kapeli. Kot je rečeno, z gradbenimi fazami skušamo izvršiti približno rekonstrukcijo objekta v določenem obdobju stilskega pomena. Dosedanje ugotovitve naj bi bile kratek splošni

povzetek do sedaj opravljenih raziskovalnih del na tem najdišču. Ker se nekatere od gradbenih faz naših dveh kapelic, predvsem pa mlajše povezujejo bolj ali manj s splošno gradbeno dejavnostjo, ki je oblikovala tudi druge cerkve na tem hribu, jih bomo ob drugi priliki zajeli. Zato v tem poročilu želimo vso pozornost usmeriti samo najstarejšim gradbenim fazam teh dveh kapel, ki spadajo, kot je že omenjeno, v predromansko periodo.

Posebno pozornost vzbuja večja ali manjša podobnost posameznih elementov, ki se pojavljajo pri obeh kapelah. Tako je opazna približno enaka velikost stavb, način izgradnje portala, način izdelave oken in splošna struktura zidov. So tudi taki elementi, ki pri eni stavbi pridejo bolj do izraza ali so bolj ohranjeni ali vidni kot pri drugi. Še bolj presenetljivo je, da se vsi analogni elementi delno ali popolnoma ujemajo z določenimi fazami izgradnje obeh stavb. Tako so npr. že v I. gradbeni fazi, čeprav sta talni ploskvi nekoliko različni, njune dimenzije le v istem razmerju, ki znaša okoli 1 : 1,22 s približno isto višino. V Jurijevi kapelici jo moramo iskati v komaj vidni neravnini zidov. V Martinovi je izpričana s sledovi hlodov v zidu.⁶ In končno v tej gradbeni fazi se obe pojavljata v dokaj nenavadni obliki, tj. kot štirioglate stavbe brez prezbiterialnega zaključka. Če sledimo dalje tem elementom, vidimo, da kažeta obe stavbi pri prvi dograditvi v vertikalno smer iste mere, ki so bolj opazne v Jurijevi kapeli kot v Martinovi, kjer jih otipamo samo v nekoliko spremenjeni fakturi dozidane druge nadzidave. Če upoštevamo, da je Martinova kapela imela štirioglat prezbitერი, bi bila prizidava apsidialnega dela na obeh stavbah iste oblike. Čeprav bi se pri Jurijevi kapeli pozneje lahko domnevali dve zidavi, je ta element v obeh primerih preživel ista oblikovanja. Če vsemu temu prištejemo še enako izvedbo okvirov pri portalih, njuni dimenziji, dalje enako izdelavo oken-skih okvirov, čeprav gre v enem primeru za izvedbo v lesu, pri drugem v kamnu, je opazno, da se pojavi takih elementov skladajo tudi s postavljenimi gradbenimi fazami obeh stavb.

Toda poleg teh elementov, ki nedvomno kažejo medsebojne analognosti, so tudi posamezni momenti in detajli, po katerih se kapelici med seboj ločita. Med take bi lahko šteli nepravilnost talne ploskve pri Martinovi kapeli za razliko od one v Jurijevi ter različno usmeritev stavb in podobno. Poleg tega so nekateri detajli, ki so dali celo podlago za razlikovanje več gradbenih faz, dovoljevali tudi drugačno razlago. Med te nedvomno spada višina, pripisana I. in II. gradbeni fazi in v zvezi s temi tudi določevanje portalov in ohranjenih oken. Glede vprašanja višine bi tako lahko domnevali, da sta oba objekta bila zgrajena od samega začetka do 3,10 m višine. V prid temu gledišču bi delno govorila enaka faktura izgradnje ter izdelava vogelnih robov v spodnjem in zgornjem delu zidov, ki na videz kaže določeno enovitost. V takem primeru bi ohranjene sledi tramov v zidovih lahko tolmačili kot vodoravno pregrajo, s katero bi stavba bila razdeljena na dve nadstropji. Toda taki do-

⁶ S tem dokazom bi bila Zadnikarjeva trditev, da predstavljajo sledovi tramov v zidovih ostanke lesenih odrov, ki naj bi služili pri gradnji višjih delov stavbe, za naše objekte dvomljiva (M. Zadnikar [1959] 40).

mnevi nasprotujeta okni Jurijeve kapele. Tako nam položaj okvirov govori, da sta obe okni morali biti vstavljeni že pri sami izgradnji zidov oziroma dela zida, na katerem sta. Zato je površina zidu okoli njih gladka. Višina, na kateri sta obe okni (pri enem 2,10 pri drugem 2,05 m), oziroma njuna spodnja polica, ki je nekoliko nižja od omenjene prelomnice na zidu, nam jasno govori, da je do izgradnje tega dela zidu lahko prišlo samo tedaj, ko lesene pregrade ni bilo več. Z drugimi besedami, do izgradnje je prišlo v trenutku, ko je lesena pregraja oziroma strop bil že odstranjen. Taki sklepi in obstoj ostankov lesenih tramov v Martinovi kapelici dobijo razlago samo v nadzidavi prostora, kateremu so služili za strop prvotnega prostora. Ker se ujema višina teh z višino omenjene vodoravne sledi v Jurijevi kapelici, jo lahko tolmačimo samo z enako nadzidavo, posebno ker se pri tem ujema tudi nadzidava v obeh kapelah. Ostanki hlodov v zidu Martinove kapelice nam govorijo, da je bil strop odstranjen po prvi nadzidavi. Okno, za katero lahko domnevamo, da je bilo v južni steni, je stalo verjetno nekaj višje od meje nadzidave. Istočasno s to dokazano nadzidavo je potrjeno, kateri gradbeni fazi pripadata portala in okna v obeh kapelah. Glede na to, da tudi v primeru zidov, na katerih so vhodna vrata, ne kažeta sledov predelave oziroma poznejšega vstavljanja kamenih podbojev in loka nad vrati z zunanje strani, moramo njeno izdelavo pripisati gradbeni fazi spodnjega dela stavbe.

Nepravilna talna ploskev Martinove kapele nas spominja na posamezne tlorise zgodnesrednjeveških ohranjenih objektov te vrste (kot so sv. Peter na Krnskem gradu, sv. Peter v Brežah in dr.), toda ravno tako na odkrite poznoantične enoladijske brezapsidalne cerkve, kot so one iz Lorch, na Grazerkoglu (T. 5: 1) in podobno.⁷ Celó velika cerkev, katere ostanki iz tega časa so odkriti v Teurniji, je imela dokaj nepravilen tloris.⁸ Že omenjeni primeri nam dovolj pričajo, da so take nepravilnosti zelo pogoste in da se pojavljajo celo pri posameznih detajlih na stavbah, zgrajenih s pravilnim tlorisom. Bolj zanimiv moment kot nepravilnost tlorisov je nedvomno različna usmeritev njihovih longitudinalnih osi. Res je, da je samo zemljišče do določene mere narekovalo pri posameznih objektih usmeritev longitudinalne osi, kot je to primer pri Marijini baziliki, ki že zaradi svoje velikosti ne bi našla prostora v drugačni legi na ozkem jeziku planote. Toda v primeru sv. Jurija to ni bilo nujno. Glede njegove velikosti je lahko bil na istem mestu postavljen tudi v smeri V—Z, ravno tako kot je orientirana nekoliko bolj na sever ležeča kapelica sv. Boštjana. In tudi če bi skalovje na tem mestu bilo v napoto, bi se dala tla nivelirati, kot je to po vsej verjetnosti tudi narejeno pri kapelici sv. Martina. Glede na te momente moramo domnevati, da je kapelica sv. Jurija namenoma tako usmerjena. Problem orientacije krščanske kultne stavbe je večkrat obravnavan v znanstveni literaturi.⁹ Razna odstopanja so tudi različno tolmačena. Nekateri znanstveniki domnevajo, da je usmeritev longitudinalne osi odvisna od sončnega vzhoda

⁷ R. Noll, *Frühes Christentum in Österreich von den Anfängen bis um 600 nach Chr.* (1954) sl. 7, 14 (dalje R. Noll, *Fr. Christentum* [1954]).

⁸ *Ibidem* 10.

⁹ M. Zadnikar (1959) 20 ss in vsa tam omenjena literatura.

na dan patrona, kateremu je posvečena cerkev, drugi pa da je usmeritev odločala sončna pot v raznih letnih časih itd. V posameznih primerih cerkva take domneve ustrezajo. Čeprav bi se tako lahko tolmačile tudi orientacije naših dveh objektov, obstajajo še nekatera tolmačenja, posebno kadar se pojavljata dva enaka objekta drug poleg drugega. Tako v Bosni in Hercegovini poleg najdišč z velikimi dvojnimi bazilikami (kot so Varošluk v Turbetu pri Travniku, Zenica itd.)¹⁰ je določeno število, na katerem sta bili odkriti dve manjši baziliki, oddaljeni največ sto metrov druga od druge.¹¹ Po številnih elementih, odkritih na najdiščih se je izkazalo, da sta stavbi istočasni. Med taka najdišča spadajo ona iz Založja pri Bihaću,¹² ostanki cerkva v Brezi¹³ in iz Skelan na Drini¹⁴ (T. 6). V vseh omenjenih primerih je ena od dveh cerkva po pravilu usmerjena v osi V—Z, druga gravitira k jugu oziroma k osi S—J. Pojav različne usmeritve dveh cerkva, zidanih v neposredni bližini je na ozemlju BiH tolmačen z različnimi cerkvenimi organizacijami. Cerkev usmerjena V—Z je bila ortodoksna in je pripadala romaniziranemu prebivalstvu, druga pa arijanska. O postavljanju dveh cerkva, ortodoksne in arijanske v Saloni, ki naj bi pripadali dvema diecezijama, govori tudi E. Dyggve.¹⁵ Poleg tega je treba poudariti, da se s tako usmerjeno baziliko na desnem bregu Stavnje v Brezi veže tudi napis, dasiravno z runskimi (?) znamenji.^{15a} Seznam dveh bazilik, postavljenih druga do druge se ne omejuje samo na omenjeno območje, temveč so znane na zelo širokem področju. Pri nas jih lahko spremljamo od Mogorjela¹⁶ vse do globoko v planinske predele Alp, kot so npr. cerkve na Grazerkoglu, na Sv. Hemi (Hemmaberg)¹⁷ (T. 5: 2) in dr. Za razliko od vzhodnih primerov ni prišla pri omenjenih koroških do veljave dvojna usmeritev. Da je treba verjetno pripisati ta moment tudi drugim faktorjem, nam govori pojav S—J usmeritve na ozemlju srednjega Podonavja (cerkev sv. Petra na Dunaju)¹⁸ in primer nekih cerkva na Koroškem (Dole [Duell]).¹⁹

¹⁰ Č. Truhelka, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Glasnik Zem. muz. 26, 1914, 222 ss. Te bazilike, čeprav so dvojne v primerjavi s kulturnimi stavbami Sredozemlja in Zahoda, niso v toliki meri monumentalne (nekateri so bile dolge do 120 m), ker so manjših dimenzij.

¹¹ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (1966) 338 ss.

¹² Povijest hrvatskih zemalja, Bosne i Hercegovine 1 (1942) 156 ss, slika na str. 157.

¹³ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (1966), slika na str. 317.

¹⁴ Obe cerkvi v Skelanah sta oddaljeni 150 korakov, Cerkev I leži na strmi obali Drine in je usmerjena v osi V—Z z določenim odklonom. Cerkev II leži SV od tod na majhni polici pobočja hriba (C. Patsch, Archäolo. — epigraph. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien. Wiss. Mitt. a. Bosnien u. d. Herzegovina 11, 1909, sl. 38, str. 173 ss). Zidovi so narejeni iz lomljenca, rečnega proda in antičnih spolij (ibidem 174 ss, sl. 121, 123).

¹⁵ E. Dyggve, History of Salonitan Christianity (1951) 49. Isti, Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel. Atti del IV Congresso Internazionale di Archeologia Christiana.

^{15a} Povijesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine (1942), slika na str. 157.

¹⁶ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (1966), slika na str. 317.

¹⁷ R. Noll (1954), sl. 14, 16.

¹⁸ Ibidem, sl. 4, str. 79.

¹⁹ Ibidem, sl. 12.

Na podlagi tega poleg že omenjenega lahko danes sklepamo, da usmeritev Jurijeve kapele ni slučajna in da ima v primerih BiH najboljše razlago. Zanimivo, da lahko v tem krogu zgodnjih objektov iščemo vsaj za danes paralele ali celo izvor za obliko talne ploskve naših dveh kapelic. Čeprav do sedaj dognane ali znane zgodnesrednjeveške cerkve ne kažejo tlorisa v obliki navadnega štirikota brez prezbiterija, to ne izključuje možnosti, da niso na tem ozemlju tudi obstajale, posebno če pri tem upoštevamo lesene cerkve, ki se nam do danes niso ohranile.²⁰ Sama oblika ladij kapelic, ki vleče bolj na kvadrat, nas spominja na nekatere kultne stavbe iz rimske periode. V večini primerov se pojavljajo tam, kjer so se ohranila avtohtona izročila starejših civilizacij, kot so npr. odkriti objekti v Paniku. Taki objekti, čeprav so datirani v 2. stoletje po posameznih elementih, kot so nemarna gradnja zidov, ter tudi delno oblika spominjajo na podobne objekte iz predrimskega - keltskega obdobja.²¹ Od večjih kulturnih stavb moramo omeniti ladijsko baziliko, odkrito na Velem Brionu v zalivu Dobrike v neposredni bližini »bizantinskega kastruma«. Poleg drugega je za njo značilno, da se na vzhodni strani končuje pravokotno brez apside.²²

V porimski periodi so po mnenju strokovnjakov elementi iz rimskega časa bolj ob strani v tvorbah vaškega kulturnega kroga kot avtohtono kulturno hotenje,²³ ki po propadu imperija pride zopet do veljave. S tako razlago bi lahko razumeli tudi različne elemente, ohranjene v najstarejših delih obravnavanih kapelic.

Kot smo že omenili po nepravilnosti talnih ploskev se naši objekti vežejo poleg primerov iz zgodnjega srednjega veka tudi na kultne stavbe poznoantične periode. Nepravilnost gradnje je v splošnem značilna za vse gradbene dejavnosti poznega 4. stoletja.²⁴ V večji ali manjši meri je opazna tudi v naslednjih stoletjih ne glede na to, da je kasneje odraz podeželskega stavbarstva povezan s padanjem gradbene obrti.²⁵ V tej periodi uporabljajo v glavnem, čeprav so nekatere stavbe zelo bogato okrašene z mozaiki, neke celo z bogato plastiko in freskami, za izgrad-

²⁰ Za vprašanje takih cerkva pri nas vidi M. Zadnikar (1959) 37 ss. Kako so izgledale nam govore primeri na zahodu (K. Böhner, *Die Altertümer, Werdendes Abendland an Rhein in Ruhr* [1956], slika na str. 95).

²¹ I. Čremošnik, *Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku*. Glasnik Zem. muz. 15, 1961, 175 ss.

²² A. Gnirs, *Baudenkmale aus der Zeit des oströmischen Herrschaft auf der Insel Brioni grande*. Jahrb. f. Altde. 5, 1911, 75 ss. Isti, *Frühe christliche Kultanlagen im südlichen Istrien*. Jahrb. d. Kunsthist. Inst. d. Zentral-Komm. 5, Beibl., 1911, 1 ss.

²³ E. Cevc, *Dvoje zgodnesrednjeveških figuralnih upodobitev na slovenskih tleh*. Arh. vestnik 3, 1952, 231 ss (dalje E. Cevc [1952]).

²⁴ Najbolj raziskane tehnike zidave pozno antičnih kulturnih stavb so za danes znane najbolj z območja BiH. Poleg gradnje zidov z lomljenci je znana vrsta drugih načinov, kot npr. s kvadri bolj piramidalne oblike, (kot v Klobuku: D. Sergejevski, Glasnik Zem. muz. NS 9, 1954, 199 ss) in toliki drugi. Ti načini gradnje se smatrajo kot značilnost postantičnega in predslavonskega stavbarstva 5. stoletja (D. Sergejevski, *Bazilika u Dabrovini*. Posebna izdanja 1 [1956] 14 in drugod).

²⁵ Tlorisi vseh bazilik, ki so odkrite pred II. svetovno vojno so idealizirani, kar se je z revizijo ugotovilo.

njo zidov kamen lomljenec, ki so ga povezovali z izdatno malto.²⁶ Pri raziskavah v zvezi s tako zidavo je dognano, da je pri večini teh stavb imel veliko vlogo les. Z njim so nadomeščali mnoge elemente, ki so bili nekdanj izdelani iz obdelanega kamna ali marmorja, tako npr. okenski okviri, podboji vrat in podobno. Les se je uporabljal tudi za prekrivanje stavb, čeprav so bile skoraj vse stavbe prekrite z opeko.²⁷ Pri nekaterih stavbah, kjer je opazna večja preciznost v zidavi, se v tej periodi stene ne ometavajo, temveč fugirajo. Vogali se vsaj na videz »šivajo« s klesanimi ploščami ali kvadri. Ti momenti govorijo o poizkusu izboljševanja izdelave. Taka tendenca je opazna na vertikalnih robovih stavb in pri spajanju delov podbojev vrat. Ti so sestavljeni iz raznovrstnih kvadrov različne velikosti in so zelo skrbno fugirani. Čeprav so vsi obravnavani elementi lahko obeležje kakega mlajšega obdobja ali celo samo določene pokrajine, so še nekateri, ki nam nasprotno nalagajo, da v svetogorskih kapelicah ne gledamo stavb, ki nosijo v sebi samo starejša izročila nekdanje umetniške dejavnosti, temveč objekte, ki izražajo hotenje tistega časa, ko so omenjeni detajli njegova splošna značilnost. Med take sodi portal Jurijeve kapele s svojim napisom. Sama portala s svojimi detajli nimata ohranjene direktne analogije na našem ozemlju, čeprav je, kot je podčrtal prof. Stelè ta tip na zahodu v zgodnjem srednjem veku vse do v romaniko zelo priljubljen.²⁸ Posebnost pri obeh portalih je njuna preprosta izvedba. Prav po svoji zgornji štirioglati in spodnji ločni obliki ter po širini, nadvratni monolit spominja na podobne antične arkadne loke, ki so bili zaradi dekorativne funkcije ob robovih večinoma okrašeni z različnimi plastičnimi ornamenti.²⁹ Končno, poleg te podobnosti sta naša dva portala zelo sorodna portalom antičnih grobnih aedicul (sl. 2).³⁰ Analognost s takimi kultnimi stavbami se kaže predvsem v enakih merah. Tako tudi pri teh primerih vrata niso širša več kot 0,60 m in njuna višina notranje odprtine je okoli 2,0 m.³¹ Te mere v rimskih stopah se ujemajo z merami naših portalov. Med drugim je za portale teh aedicul značilno, da je monolit na zgornji strani raven, na spodnji pa ločno oblikovan. Na njih so ravno tako tudi podboji narejeni iz več kamenih blokov. Aedicule s takimi portali so bile v rabi v rimski dobi 1. in 2. stoletja. Domneva se, da je ta tip bil značilen za južna območja z Akvilejo kot centrom,³² toda v rabi ne samo na srednjem Podonavju, temveč tudi v Noriku, kjer so bili odkriti številni primeri.³³

²⁶ Najboljši primeri so cerkve iz Dabravine, Zenice, Breze itd. (W. Radym-sky, *Die Kirchenruinen von Dabravine in Bezirke Visoko. Wiss. Mitt. a. Bosnien u. d. Herzegovina* 2, 1894, 72 ss. C. Truhelka [1914] 222 ss. R. Noll [1954], sl. 16—19, 24—26 itd.).

²⁷ O takih dognanjih pri revizijskih raziskavah so poročila še neobjavljena.

²⁸ F. Stelè (1952) 372 in tam omenjena literatura.

²⁹ J. Klemenc, *Rimske izkopanine v Sempetru* (1961), sl. 51, 63.

³⁰ H. Vettors, *Zu den Spolien aus den Steinkistengräbern des Ziegelfeldes v A. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld. Forsch. in Lauriacum* 4—5, 1957, 195 ss.

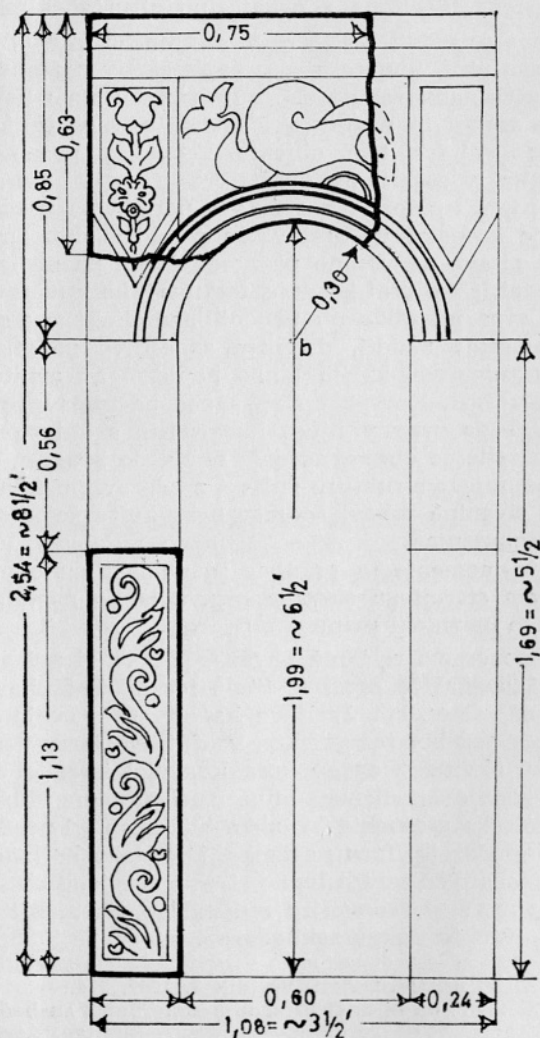
³¹ *Ibidem*, sl. 3.

³² *Ibidem* 199.

³³ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Sonderschr. d. Österr. arch. Inst.* 10 (1923) 135 ss.

Glede na antične primere naši loki nedvomno pripadajo času, ko ta element ni imel več dekorativne funkcije, temveč samo arhitektonsko. To spremembo lahko povežemo z zatonom klasičnega graditeljstva, ki ga je poznala antika.

Na podlagi teh momentov lahko sklepamo, da obe kapeli ne spadata kronološko samo v prehodno fazo, ki jo predstavlja predromanika v odnosu do romanike. Sta staro izročilo obdobja, ki je prehod med antiko in

Sl. 2. Lauriacum (Ziegelfeld). Rekonstrukcija dela grobne aedikule (po H. Vetters)

Fig. 2. Lauriacum (Ziegelfeld). Reconstruction d'une partie d'un édifice tumulaire (d'après H. Vetters)

predromansko periodo. To kronološko opredelitev potrjuje deloma tudi napis nad vrati Jurijeve kapele. Sklepa se lahko, da so bila znamenja vklesana verjetno pred postavitevjo kamna nad portal, ne pa potem.

Napis še ni prebran. Podana so bila že nekatera mnenja glede njihove provenience.³⁴ Za sedaj lahko rečemo samo tole: v primerjavi s številnimi sistemi pisav, v splošnem znanimi v Evropi, posebno pa v njenih južnih predelih je očitno, da pripada eni od inčic, ki so bile v rabi v prazgodovinskem času. Čeprav nekaj znamenj kaže precej podobnosti z runskimi, je večina identična z nekaterimi etruščanskimi in iberskimi.

S primerjavo so videti nekatera med njimi obrnjena, kar bi deloma potrdilo domnevo prof. Stelèta, da je napis čitljiv z desne na levo.³⁵ Da je tako, nam priča napis reliefa, ki je na fasadni steni nekoliko v desno od portala. Po mestu in načinu vzdave je očitno, da je prišel na to mesto v II. gradbeni fazi tega objekta. Podobnost posameznih znamenj na reliefu z onimi v napisu nad portalom in skupni tip sistema pisave obeh govori o njuni istodobnosti. Vzdava portala, ki spada v I. gradbeno fazo, nam je kronološki terminus za približno datiranje reliefa. Čeprav je značaj pisave nedvomno prazgodovinski, pa ne izključuje možnosti, da je nastal lahko tudi kasneje, tem prej, ko k izčrpnemu seznamu primerjav E. Cevca pri obdelavi upodobljene človeške figure na fasadnem kamnu moramo meniti, da nam zanesljive podatke za njegovo datacijo dajo upodobitve, ki jih lahko najdemo na arhitektonskih elementih bazilik v BiH. Res je, da naša podoba nima prefinjenega stilskega občutka. Toda prav v njeni linearnosti, s katero skuša »rahlo« izražati »čut za reliefno oblikovanje«,³⁶ se sklada s tistim elementom, ki je bistven za neurejeno strukturo zidave, z nepravilno talno ploskvijo in ki je s svojimi šivanimi robovi »odmev neke kulturnejše dejavnosti, neke novega prebujanja«.

Glede na te momente in paralele se ne izključuje možnost, da je kljub znamenjem starejšega sistema pisava lahko nastala v času, kateremu pripadajo omenjeni primeri s področja BiH.

O oknih ne moremo reči nič novega, kar ne bi pri obravnavi svetogorskih kapel dognal že prof. F. Stelè ter M. Zadnikar pri obdelavi romanskih oken.³⁷ Obe okni Jurijeve kapele sta s svojo ločno zgornjo zaključitvijo zelo podobni romanskim. Prof. Stelè samo v njunem vmesnem svetlobnem okviru iz enega kosa lesa vidi izrazite oblike predromaničnega in zgodnjoromaničnega stila. Izdelava okna Martinove kapele, gledano s kronološkega aspekta bi lahko bila eden od predlogov, ki spominjajo na delno starejšo fazo nastanka. Dati tako bolj natančno sodbo je za danes nemogoče že zaradi lopne strehe, narejene ob zahodni fasadi kapele. Zato se moramo zadovoljiti z domnevo, da bi bil lahko kameni okvir uporabljen pri tem oknu sekundarno.

³⁴ F. Stelè (1952). E. Cevc, Arh. vestnik 3, 1952, 224.

³⁵ An. Kabell meni, da bi 2. 4. in zadnja »allerdings zu bedenken ist, dass die Runen gewöhnlich keine gerundeten Linien enthalten, dass die Runen 1, w und b linksläufig sein müssten...« (Seminar f. nord. Phil. u. germ. Altertumskunde, Universität München).

³⁶ E. Cevc, Arh. vestnik 3, 1952, 225.

³⁷ F. Stelè (1952). M. Zadnikar (1959) 24 ss.

Najbližje analogije so v oknu, odkritem na severni steni ladje cerkve sv. Primoža nad Kamnikom.³⁸ V tej cerkvi imamo analogije tudi za štirioglat prezbitarij. Pri talni ploskvi te cerkve je zanimivo, da med drugim kaže, da je stena, ki deli ladjo od prezbitarija, delana brez pretrganja na mestu, kjer je nedvomno stal slavalok najstarejše faze cerkve. Po tem bi lahko sklepali, da je kot v naših primerih, naknadno odprt. Glede na to, da so se pri odkritem objektu ohranili samo nizki temelji, ne moremo trditi, da je bil prezbitarij tudi v tem primeru naknadno dozidan. Če bi izvzeli to možnost, je bila lahko tudi v tem primeru primarna oblika cerkve navaden podolžen pravokot.³⁹ V kronološkem pogledu bi dovoljevalo domnevo, da je bila prva gradbena faza starejša, kot je pozno 12. in zgodnje 13. stoletje. Temu v prid bi govorila pri tej cerkvi kamena klop, izklesana v živo skalo in marmornat steber.⁴⁰

Ker nimamo za datiranje naše I. faze, kot smo to že večkrat podčrtali, za danes direktnih analogij, moramo vzeti vsaj delno v pomoč zgodovinska dogajanja. S stratigrafijo, ki naj bi se v našem primeru nanašala na objekt nad zemljo, je istočasno podana relativna kronologija, po kateri je izpričano, da moramo iskati nastanek naših kapel v razdobju pred II. gradbeno fazo oziroma pred romansko epoko. Glede na te momente se nam odpirata dve možnosti. Ena bi nakazovala na čas pokristjanjevanja tu naseljenih Slovanov, druga pa na čas pred njihovo doselitvijo. V vmesnem času je težko zamišljati gradnjo dveh cerkva v sovražno razpoloženem razdobju, kot sta bili dve stoletji po slovanski naselitvi. Da bi stavba nastala v prvih stoletjih po pokristjanjevanju Slovanov, nasprotuje napis in kamen s človeško podobo na Jurijevi kapeli. Pokristjanjevanje v naših deželah je v obdobju, ko je v umetniški dejavnosti, v katero nedvomno že sodi arhitektura, na zahodu že izrazito zaznamovano če ne še v enotnem stilu, vsaj v skoraj enotni pisavi — latinici. Poleg tega bo težko verjeti, da bi Slovani uporabljali za napis v 9. stoletju pisavo, ki ni bila v splošni rabi. Iz nešteti primerov je razvidno, da so v času antike poleg latinske in grške pisave ter nekaterih drugih sistemov bile v rabi tudi starejše, ki se povezujejo z avtohtonimi civilizacijami posameznih področij.⁴¹ Taki so primeri značilni za kraje, kjer je bil posebno močan starejši kulturni substrat. V našem primeru z ozirom na nekatere druge elemente odkrite pri najnovejših raziskavah lahko domnevamo zaradi neposredne bližine Neviodunuma, da so lahko preživele starejše tradicije ves antični čas prav do začetka zgodnjega srednjega veka. Četudi naš napis ni do danes dognan in naše trditve o prazgodovinskem značaju slonijo zgolj samo na komparacijah, ter povezave, ki so se pokazale pri obdelavi posameznih elementov govorijo, da imamo opraviti v naših dveh kapelah s stavbami, ki so nastale pred slovansko naselitvijo. To je čas, ko po propadu rimskega imperija pride do veljave cela vrsta avtohtonih in rustificiranih antičnih elementov.⁴²

³⁸ E. Cevc, Sv. Primož nad Kamnikom med romaniko in pozno gotiko. Varstvo spomenikov 9, 1965, 36 ss.

³⁹ E. Cevc, Varstvo spomenikov 9, 1965, plan na str. 44.

⁴⁰ Ibidem 36.

⁴¹ R. Egger, Zum vorlateinischen Alphabet der Noriker. Arh. vestnik 19, 1968, 37 ss.

⁴² D. Sergejevski, Bazilika u Dabrinu. Posebna izdavanja 1 (1956) 39 ss.

V našem primeru se to kaže ne samo v stavbah in njenih elementih, temveč tudi v figuralni upodobitvi na kamnu, ki je nedvomno prišla sekundarno v II. gradbeno fazo, čeprav je po vsej verjetnosti pripadala tej cerkvi že od samega nastanka.

S tem, da je s I. gradbeno fazo izpričan kronološki moment njunega nastanka, ju lahko uvrščamo v pojave dvojnih kapel, ki se pojavljajo na raznih področjih po razpadu rimskega cesarstva kot odraz novonastale ne samo politične situacije, temveč tudi duhovne in kulturne renesanse, značilne za obdobje 5. in 6. stoletja.

Z odkrito nekropolo je tudi določen njun značaj dveh grobnih kapel. Dasiravno je materialna kultura odkrita v in situ ohranjenih grobovih iz mlajšega obdobja, nam drugi tu odkriti elementi, posebno pa keramični, kažejo določeno odstopanje od običajnih primerov klasične antike. Zato lahko domnevamo, da je nastanek dveh kapel vezan nedvomno za kulturno tradicijo, ki jo je imelo mesto od davnin.⁴³

Na vprašanje, kdo so nosilci najstarejše gradbene dejavnosti na tem hribu, pride v poštev samo tu nastanjeno domorodno romanizirano prebivalstvo ter arijanski priseljenci, ki so kot je mogoče soditi z drugimi živeli v mirni koeksistenci.

Po starejših ohranjenih elementih, ki smo jih imenovali kot elemente nosilcev starega izročila, je moč soditi, da sta naši kapelici delo prav domorodnega prebivalstva, ki je v teh bolj odročnih krajih preživelo tudi slovansko doselitev. Za to pričata tudi sami stavbi, na katerih ni odkrita niti najmanjša sled požara ali kakršnekoli druge destrukcije. Zato lahko sodimo, da sta se obe kapeli ohranili nedotaknjeni do časa njihovega preoblikovanja. In to se je lahko zgodilo samo, če je prebivalstvo tega kraja ostalo vsaj delno isto.

Za razliko od I. gradbene faze teh objektov, II. po svojih elementih kaže na arhitekturo, ki je podrejena določeni razvojni smeri te vrste dejavnosti. Ali je treba te domneve šteti za točne, bodo pokazale nadaljne raziskave.

RÉSUMÉ

*St. Georges et St. Martin sur les Svete gore au-dessus de Bizeljsko
à l'époque préromane*

Sur la base des recherches effectuées dans les années 1967 et 1968, l'auteur essaie de résoudre le problème de l'origine de deux chapelles consacrées à St. Georges et à St. Martin. Ces deux chapelles se trouvent au sud de la principale église basilicale consacrée à Marie. La chapelle de St. Georges, qui se trouve plus au nord, est orientée dans l'axe NNE — SSW, tandis qu'à cause du nivellement de l'extrémité sud de ce plateau, pour lequel l'auteur présume qu'il a été fait artificiellement, la chapelle de St. Martin a la direction E—W. Comme les deux bâtiments ont été plusieurs fois remaniés, l'au-

⁴³ P. Korošec, Raziskave na Svetih Gorah na Bizeljskem. Arh. vestnik 20, 1969, 239 ss.

teur essaie de dissocier les activités particulières et, ce faisant, il a réussi à séparer dans la chapelle de St. Georges quatre, et dans la chapelle de St. Martin trois phase de construction principales. Mais il n'exclut pas la possibilité que tous les éléments d'une phase ne se seraient pas déroulés en même temps.

Certaines des phases déterminées présentent dans les deux chapelles les mêmes éléments. Mais ici aussi, l'auteur admet la possibilité que de ce fait la simultanéité et l'oeuvre d'un même maître ne sont pas attestées. Comme les bâtiments avec leurs phases de construction plus récentes se relient à certaines phases des trois autres églises de cette colline et que celles-ci seront traitées dans une publication commune, l'auteur se limite au seul traitement de leurs éléments plus anciens. Parmi ceux-ci se rangent les I^e et IIe périodes de construction des chapelles mentionnées.

Les recherches, les sondages et les diverses traces dans les murs et le sol ont montré que la I^e phase de construction se limite en essence seulement aux nefs des deux chapelles, en tant qu'ouvrage quadrangulaire (grandeur $3,65 \times 2,87$ et $4,05 \times 3,18$ m, épaisseur des murs $0,75 - 0,85$ m) sans aucun presbyterium et avec une petite porte d'entrée, qui se termine en demi-cercle à la partie supérieure. Les deux bâtiments avaient à l'intérieur une hauteur d'environ 2,40 m et un plafond droit en bois. Ses traces sont conservées dans les restes des troncs horizontaux dans le mur septentrional de la chapelle de St. Martin et dans les inégalités des murs de la chapelle de St. Georges.

Plusieurs traces sur les murs montrent que les bâtiments précisément à cette place ont deux superstructures. Dans la première superstructure on a ouvert deux fenêtres dans la chapelle de St. Georges et peut-être une dans la chapelle de St. Martin, qui a cependant dû être détruite lors de l'ouverture de la fenêtre quadrangulaire plus récente. L'auteur attribue ces changements à la IIe phase de construction de ces bâtiments. Le sondage du presbyterium de la chapelle de St. Georges a découvert les fondements du presbyterium quadrangulaire. Sous le revêtement de ciment d'aujourd'hui on a découvert dans le presbyterium seulement une couche plus ancienne du sol, tandis que celle-ci était double dans la nef. Le sol intact de la nef n'a été découvert que sur un tiers de la surface, tandis que dans le reste de l'emplacement il était dispersé. Au milieu de la nef se trouvait une plus grande excavation, qui était comblée de terre noire.

D'après les éléments conservés dans le mur de la nef, on a découvert que les presbyteriums avaient la même hauteur que le mur avec la première superstructure. Selon l'auteur, dans cette phase on a aussi ouvert les arcs. D'après les morceaux de bois conservés dans le mortier des murs, il estime que cette phase de construction a connu le plafond droit en bois.

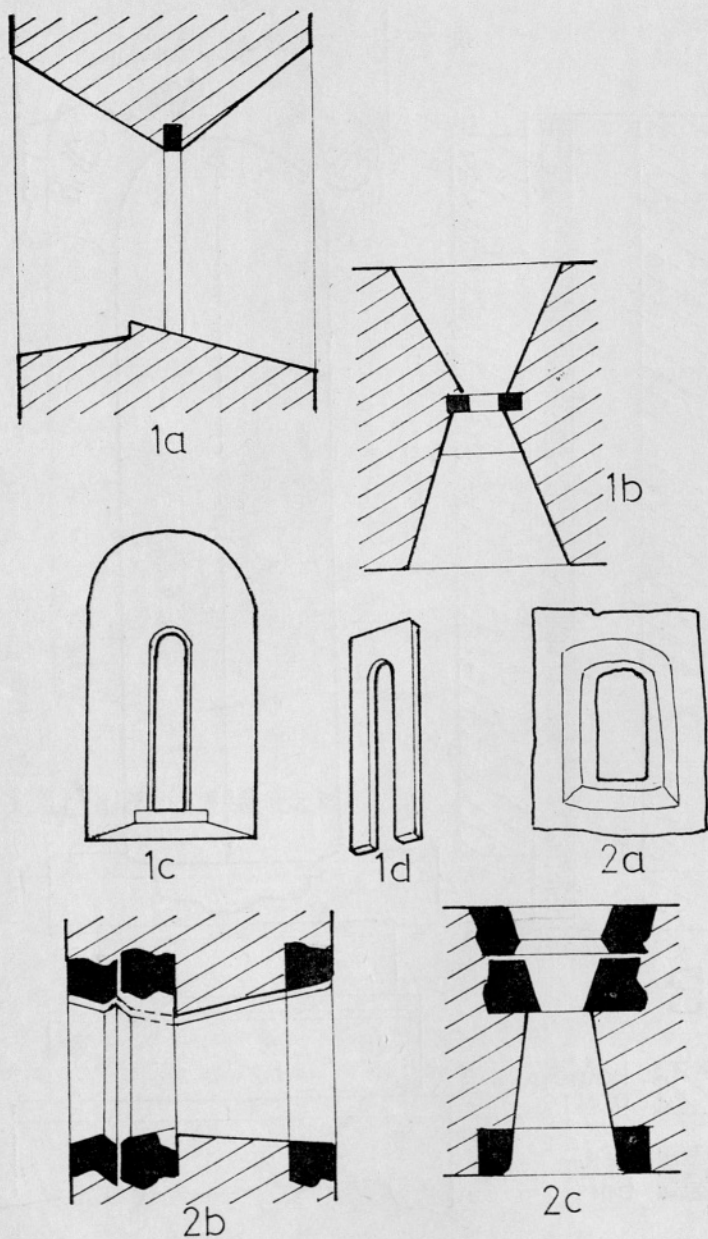
D'après ces éléments et quelques autres, l'auteur conclut que dans la I^e et la IIe phase de la construction les deux chapelles appartiennent à la même période. Etant donné ce moment, on a aussi analysé ensemble la facture des murs des deux nefs, le mode d'exécution des portails et des fenêtres et l'orientation des chapelles. Selon l'auteur, beaucoup d'éléments convergents de la construction de culte de la période antique avancée servent de comparaison, à savoir les découvertes, où apparaissent deux constructions de culte simultanées, l'une à côté de l'autre, comme par ex. sur le territoire de la Carinthie; ou bien en Bosnie et Herzégovine, où entre autre de telles églises se di-

stinguent par une orientation différente, comme dans les cas des chapelles traitées. Il est significatif qu'ici pour l'église d'orientation E—W, on présume qu'elle est orthodoxe, alors que la seconde, d'orientation vers le nord, est arienne.

Dans ces bâtiments précoces, l'auteur voit aussi les analogies les plus fidèles pour le plan de base irrégulier de la nef, pour la structure de construction disproportionnée des murs et particulièrement pour le mode d'exécution des angles de construction. En ce qui concerne les portails, il présume que leur partie supérieure, qui est en essence un bloc de pierre quadrangulaire, allongé, coupé en demi-cercle à la partie inférieure, a sans doute son origine dans les éléments à arcades antiques similaires ou les portails analogues des aedicules antiques. A la différence de ces éléments, la construction des murs et la forme de la surface au sol sont, selon l'auteur, la tradition des cultures plus anciennes, qui dans le cercle culturel villageois a vécu aussi à l'époque romaine et jusqu'au haut moyen âge.

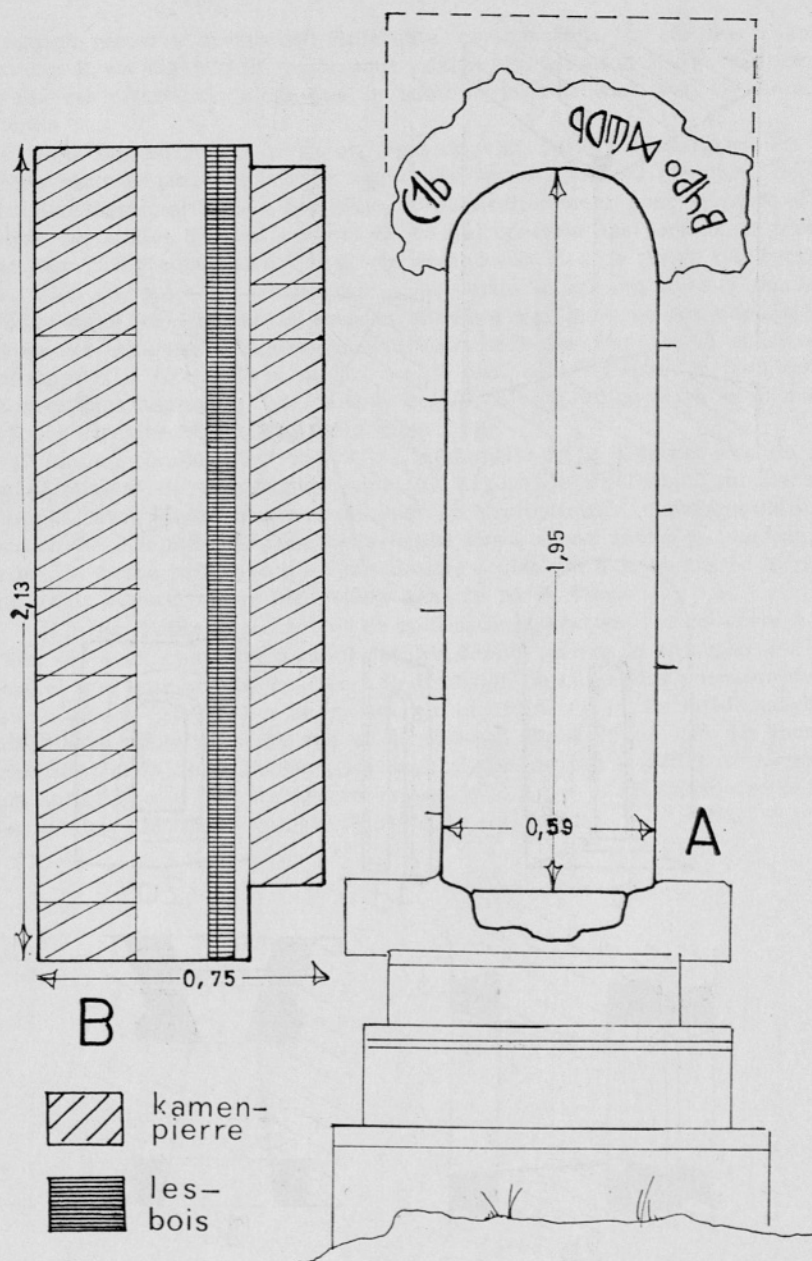
L'auteur compare les fenêtres de la chapelle de St. Georges avec la fenêtre découverte du mur septentrional de l'église de St. Primož au-dessus de Kamnik, avec laquelle s'accorde aussi le presbyterium quadrangulaire. Ici, l'auteur se demande si, pour cette église aussi, étant donné le plan de base donné, la forme primitive n'est pas limitée seulement à la partie de la nef, ce qui serait attesté par le banc taillé dans la roche vive.

A la fin, l'auteur conclut qu'en raison de la nécropole découverte à cette place, les deux chapelles avaient dès les débuts mêmes le caractère de cimetière et que leur origine est liée à la tradition de culte plus ancienne du lieu même. A cet égard, elles se relient au territoire de la Carinthie, avec une influence sensible aussi du sud et du sud-est. Etant donné tous les moments primitifs traités, selon l'auteur, les deux chapelles sont le reflet de la population autochtone et des immigrants ariens, tandis que la IIe phase de construction est le reflet de la volonté de style de son temps.

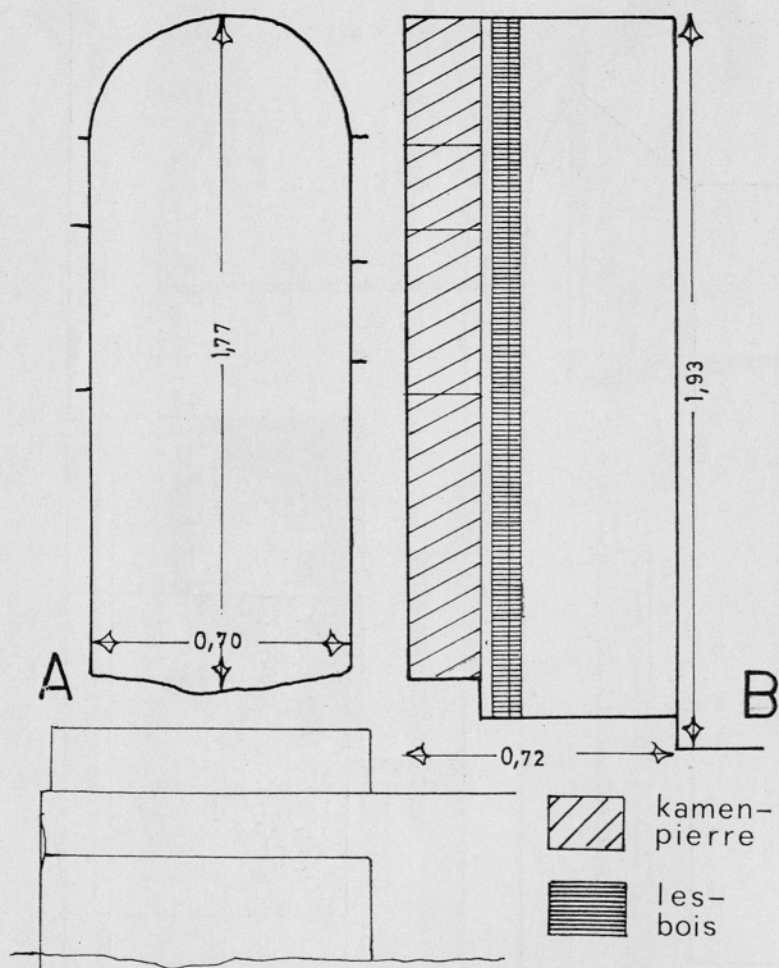

Sl. 1 a—d okna Jurjeve kapele; 2 a—c okna Martinove kapele (po F. Steletu)

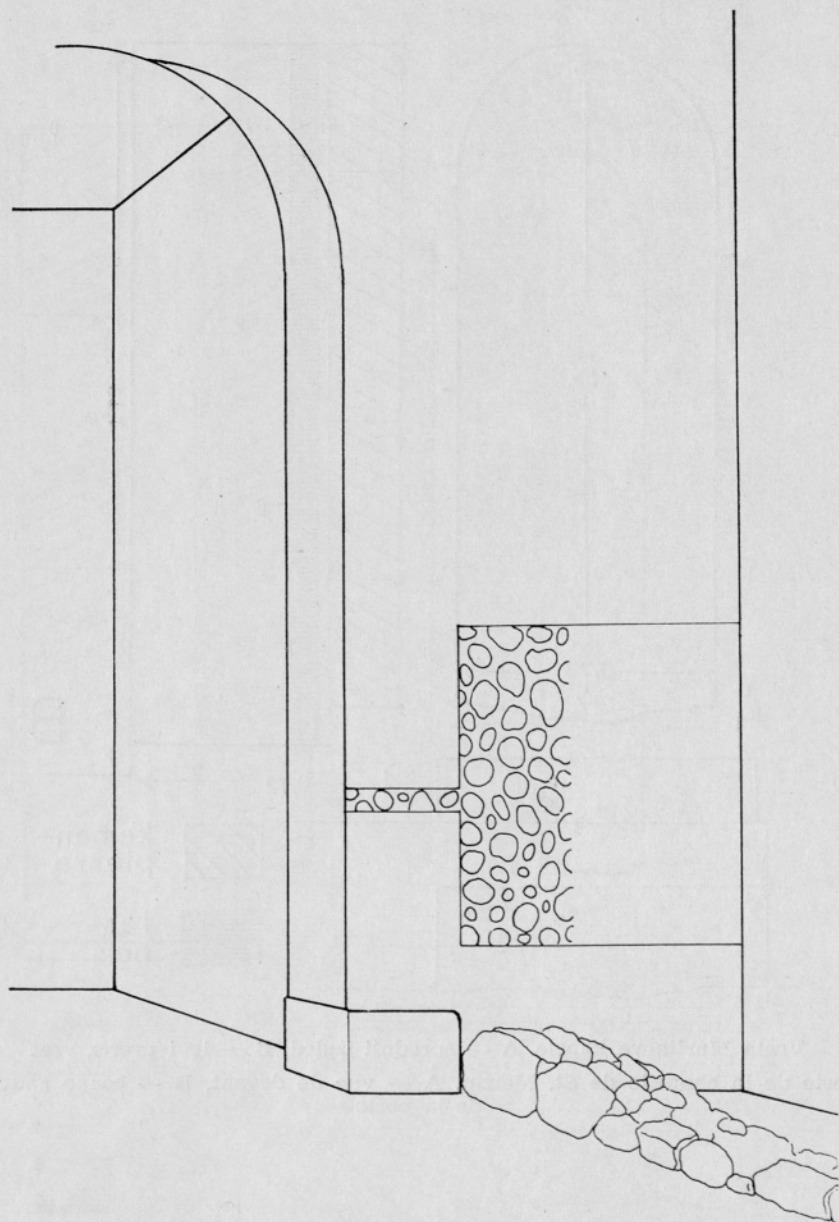
Fig. 1 a—d fenêtres de la chapelle de St. Georges; 2 a—c fenêtres de la chapelle de St. Martin (d'après F. Stelè)

Vrata Jurijeve kapele. A — sprednji izgled, B — desni prerez vrat
 Porte de la chapelle de St. Georges. A — vue de devant, B — coupe droite
 de la porte

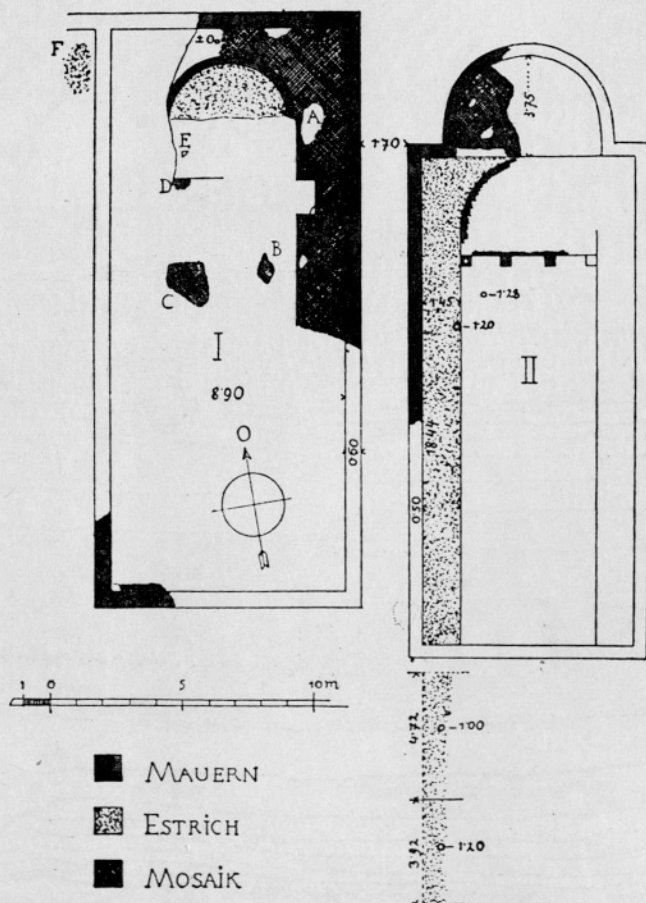
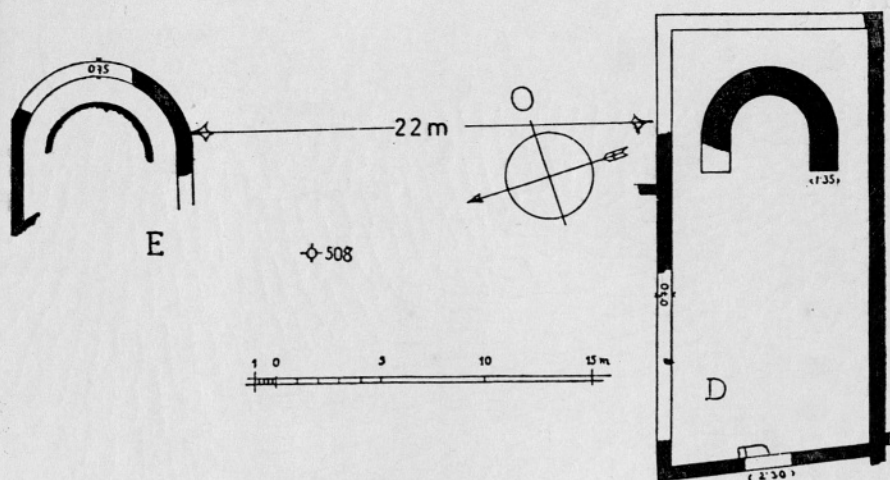

Vrata Martinove kapele. A — sprednji izgled, B — levi prerez vrat
 Porte de la chapelle de St. Martin. A — vue de devant, B — coupe gauche
 de la porte

Sonda na zidu med apsido in ladjo v prezbiteriju Jurjeve
kapele kaže do kam je segala štirioglata apsida

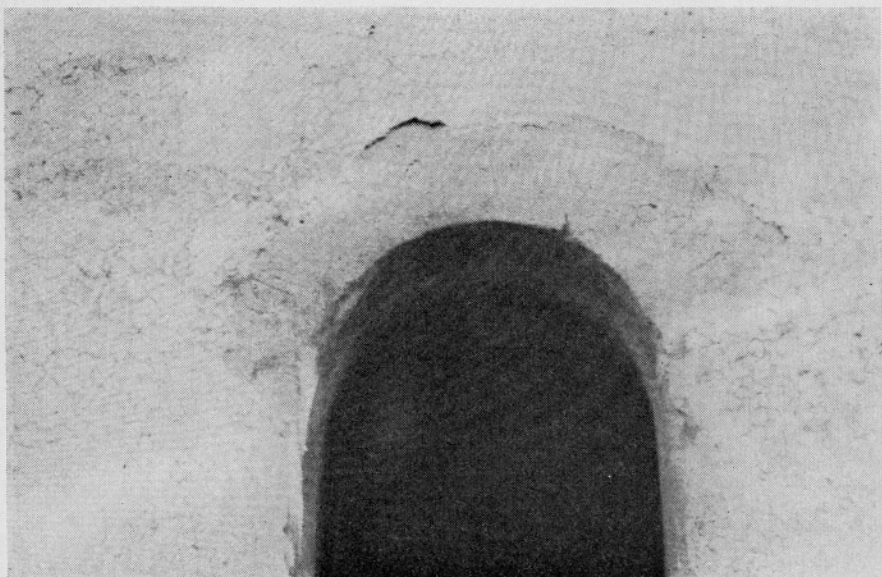
La sonde au mur entre l'abside et la nef dans le presby-
terium de la chapelle de St. Georges montre jusqu'ou allait
l'abside quadrangulaire

Grazerkogel in Sv. Hema (Hemmaberg) na Koroškem (risbe po R. Nollu)
 Grazerkogel et Sv. Hema (Hemmaberg) en Carinthie (dessins d'après R. Noll)

Gradbena situacija v Skelanih na Drini (po C. Patschu)
 Situation de la construction à Skelani sur la Drina (d'après C. Patsch)

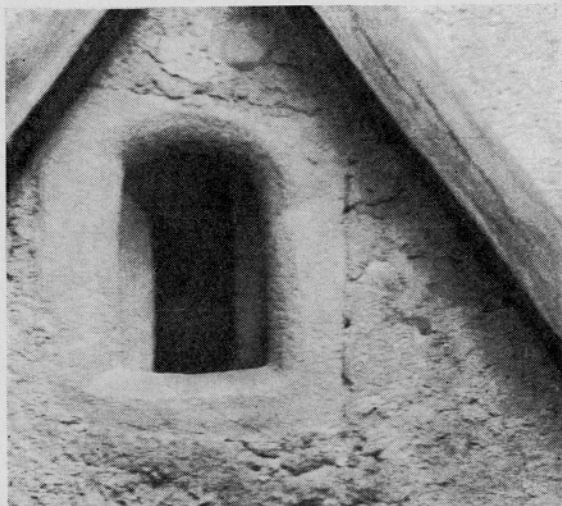
2

Sl. 1. Portal Jurjeve kapele z vidnim orisom ometanega, na zgornji strani
štirioglatega monolita

Sl. 2. Profil tlaka v ladji Jurijeve kapele

Fig. 1. Portail de la chapelle de St. Georges avec l'ébauche visible d'un mono-
lithe crépi quadrangulaire au côté supérieur

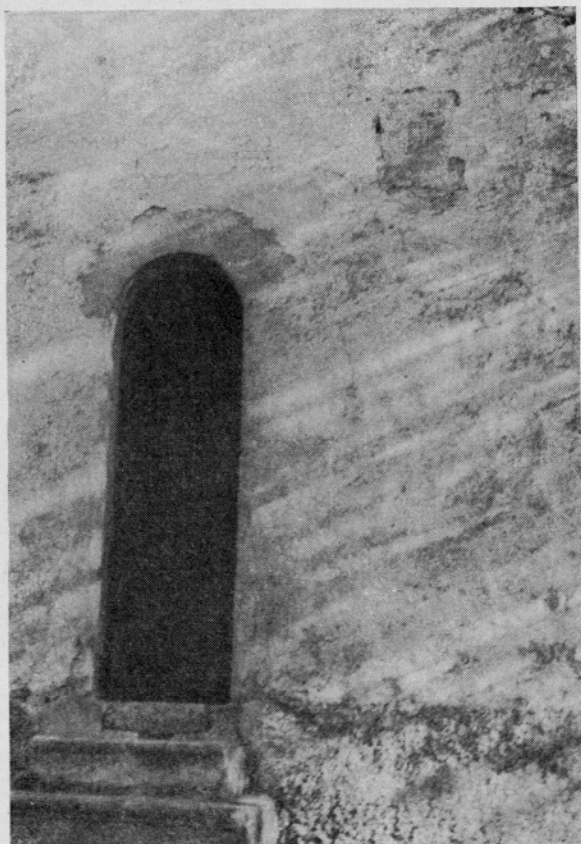
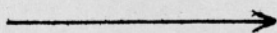
Fig. 2. Coupe du pavé dans la nef de la chapelle de St. Georges

Sl. 1. Okno nad vhodom
v Martinovo kapelo

Fig. 1. Fenêtre au-des-
sus de l'entrée de la
chapelle de St. Martin

1

Sl. 2. Kapela sv. Ju-
rija; na ometu vidna
vodoravna prelomni-
ca strukture

Fig. 2. Chapelle de
St. Georges; sur le
crépi, rupture hori-
zontale visible de la
structure

2

PRVI NALAZI NAJSTARIJIH SLAVENSKIH NASTAMBI U BOSNI I HERCEGOVINI

IRMA ČREMOŠNIK

Zemaljski muzej, Sarajevo

Pojedinačni nalazi najstarije slavenske keramike poznati su nam još iz doba austrijske okupacije. Jedno slavensko groblje sa urnama, iz doba 6. do 8. vijeka našao je W. Radimski¹ u Hodbini kod Mostara. Naglasivši značaj ovog nalaza podvukao je da ono treba da se ispita. Uslijed negativnog stava koji je austrijska vlada zauzimala prema istraživanjima slavenskih starina, ovo groblje nije istraženo. Za kasnije slučajne nalaze najstarije slavenske keramike koji su do sada publikovani,² samo se je moglo pretpostavljati da pripadaju tom najstarijem dobu slavenskog naseljavanja, jer do sada nismo imali slavenskog materijala, koji bi sistematskim istraživanjima bio sigurno datiran.

Sve do nedavno međutim, nije se moglo naći trag najstarijih slavenskih naselja, ma da su ona u Rusiji, Českoj i Rumuniji već dobro ispitana. Razlog da se do sada nije naišlo na ostatke slavenskih nastambi je taj, da se ove nastambe većinom ne mogu otkriti po površinskim nalazima. Nastambe leže dosta duboko pod površinom, te se keramika iz njih ne izorava. Tako se samo prilikom slučajnih dubljih kopanja mogu ustanoviti. Kako su ove nastambe-zemunice relativno dosta kratkotrajne, njihovi ostaci su dosta malobrojni te su teško uočljivi.

1966 godine nađeni su po prvi put ostaci jednog manjeg slavenskog naselja prilikom zaštitnih iskopavanja rimskog lokaliteta »Kršće« u Mušićima kod Višegrada, na području današnjeg akumulacionog jezera HE Bajina Bašta. Ovo naselje nalazilo se oko dvaju rimskih vila. Tragajući rovovima za ostacima vila naišlo se na prve zemunice, a zatim je rovovima istražen sav prostor oko vila, samo još treba ispitati dio zapadno od vila.³ I ako je ovdje nađeno svega nekoliko zemunica, materijal je vrlo bogat i daje nam lijepu sliku najstarijih nastambi Slavena. Interesantno je da se ovdje susreću dva tipa najstarijih nastambi, ovalne ze-

¹ W. Radimski, *Wiss. Mitt. a. Bosnien u. d. Herzegowina* 2, 1894, 11—12, sl. 9, 10.

² M. Garašanin, *Nova razmatranja o slavenskoj keramici*. Godišnjak muzeja grada Beograda 2, 1955, 21 i Z. Vinski, *O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji*. *Opuscula arch.* 7, 1958, 33.

³ I. Čremošnik, *Istraživanja u Mušićima i Zablaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas*. *Glasnik Zem. muz.* NS 25, 1970, 45 ss.

Sl. 1. Mušići kot Višegrada. Slavska nastamba 5 sa ognjištima i nasipom kamenja

Fig. 1. Mušići kot Višegrada. Habitation slave N° 5, les foyers avec du remblai

munice najprimitivnijeg tipa, i poluzemunice četvrtastog oblika sa ognjištem i jamom za otpatke izvan zemunice. Ove četvrtaste zemunice su najčešće u Rusiji i Českoj.

Što se tiče materijala začuđujuće je koliko oblici i struktura odgovaraju nalazima istog doba u Českoj, Rumuniji i Bugarskoj. Među nalazima naše najstarije keramike iz prve polovine 7. vijeka nailazimo na grupe raznih struktura, što je slučaj i kod istodobnog materijala — razvijenijeg praškog tipa 7. vijeka u Českoj. Bilo bi interesantno slijediti odakle dolaze te razlike. Da li su oni uslovljeni razvojem tehničke obrade, ili različitom upotrebom, ili pripadaju različitim slavenskim plemenima. To je problem koji će se moći riješiti tek, kada se ova najstarija keramika i u okolnim zemljama bude obrađivala i grupisala i po strukturi, ne samo kao do sada po oblicima. U Českoj se tek prilikom najnovijih istraživanja i strukturi ove keramike počela obraćati pažnja.

Drugi problem, koji postavlja posebno naselje u Mušićima i Žablaku, je izdvajanje keramike doba seobe naroda od slavenske keramike. Poznato je da je struktura kasnije slavenske keramike bolje obrade slična strukturi a i oblicima keramike doba seobe naroda. A u Mušićima su osim slavenskih zemunica nađene i kolibe doba seobe naroda koje su bile smještene unutar rimskih ruševina. Nešto fragmenata keramike doba seobe naroda nađeno je i u nekim slavenskim zemunicama

u Mušićima, što bi upućivalo možda i na period mirnog zajedničkog života starih i novih slavenskih stanovnika. Sigurnije odvajanje slavenskog materijala biće moguće tek kada se nađe na obilniji kasniji slavenski material.

Poslije nalaza u Mušićima, prilikom zaštitnih kopanja u Batkovićima kod Bijeljine 1968 godine, naišlo se na dalja naselja Slavena. Radi značaja ovih nalaza istraživanje ovog ugroženog lokaliteta kao i dalja istraživanja na tom polju u BiH preuzeo je u svoj program rada Centar za balkanološka ispitivanja pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH.

Značaj ovih nalaza za našu istoriju, kao i bolje poznavanje najstarije materijalne kulture Slavena poslije nalaza u Mušićima, pobudili su interes za traganjem za daljim ostacima Slavena kod nas. Zato se tragovi Slavena slijede i u drugim pravcima. U okviru teme »Istraživanje

Sl. 2. Batkovići kot Bijeljine. Zemunica sa lokaliteta »Jazbine«

Fig. 2. Batkovići près de Bijeljina. Cabane enterrée (localité »Jazbine«)

rimskih utvrđenja« koju finansira Fond za naučni rad BiH, u toku je istraživanje »Gradine« u Biograda kod Mostara, koja uz vrlo interesantan prehistorijski i rimski material, po prvi put daje i bogatiji nalaz slavenskih ostataka. Tako će tim ispitivanjima biti obuhvaćena i grupa slavenske »gradinske« kulture (kultura utvrđenih naselja) koja takođe spada u prvo doba naseljavanja Slavena kod nas.

Prema tome, poslije dugog perioda, u kome je materialna kultura tek doseljenih Slavena kod nas bila potpuno u tami, ova istraživanja u raznim pravcima donijeće najzad svijetlo i u ovaj, do sada nama potpuno nepoznat period naše istorije.

RÉSUMÉ

Les plus anciennes localités slaves en Bosnie et Herzégovine

De Bosnie et Herzégovine on connaît jusqu'ici 4 trouvailles de localités vieilles-slaves:

1. Le village de Mušići (près de Višegrad), recherché par l'auteur; le compte rendu détaillé est à l'impression. On a déterré des cabanes du temps de la migration des peuples, posées dans les ruines de la villa rustica, et — à côté de la même villa — des cabanes enterrées slaves, ovales et rectangulaires. Des morceaux de céramique de la période de la migration des peuples se trouvaient aussi dans les cabanes enterrées slaves — ce qui indiquerait une coexistence partielle — là où certes prédominait absolument la céramique du type de Prague développé du 7e siècle, très différenciée non seulement en ce qui concerne les types, mais encore quant à la structure.

2. Le village de Zabljak, recherché par l'auteur.

3. Le village de Batkovići (près de la ville de Bijeljina), recherché par le Centre d'études balkaniques auprès de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie—Herzégovine. Localité slave importante.

4. »Gradina« (habitat) dans le village de Biogradi (près de Mostar), dont les recherches sont financées par le Fonds pour les travaux scientifiques en Bosnie—Herzégovine. On y a établi des restes préhistoriques, romains et vieux-slaves; recherché par l'auteur.

KARIES PRI NARODIH, ŽIVEČIH NA SLOVENSKEM, GLEDAN SKOZI PRIZMO TISOČLETIJ

VALTER KRUSIČ

Univerza, Ljubljana

Na simpoziju v Kranju maja meseca 1969. leta, sem nekoliko bolj na široko obravnaval problematiko kariesa v odnosu do kulture, odnosno civilizacije in standarda narodov, ki so tekom tisočletij živeli na področju današnje Slovenije. V tem članku se ne morem spuščati v podrobnosti in pa predvsem tudi ne v strokovno razlago poedinih vrst kariesa v odnosu do življenjskega standarda narodov in pa v odnosu do dobe v kateri so ti narodi živeli.

V Kranju sem to s posebej pripravljenimi panoji lahko storil, tu pa bi bil tak način razlage preveč obširen in časozamuden. Zato se bom v tem poročilu omejil zgolj na dejstva, ki na splošno veljajo pri razvoju zobne gnilobe v poedinih historičnih obdobjih in pa na dejstva mojih ugotovitev pri gradivu, ki mi je bilo na razpolago. Tematika sama po sebi je dokaj težka, odnosno enostranska, ker se poročilo piše za krog bralcev, ki niso stomatologi, so pa zato arheološko in zgodovinsko šolani. Prav isti problem pa nastopa, seveda v primeru, da bi pisal poročilo za krog bralcev, ki so stomatološko šolani, vendar jim tako arheologija, kakor tudi zgodovina nista poznani.

Tako zadenemo že pri začetku samem na izredno важно dejstvo, da se kariesa, oziroma njegove epidemiologije ne more proučevati, če istočasno niso poznana zgodovinska, sociološka dejstva teh poedinih narodov, pri katerih to gradivo proučujemo. Žal, so zgodovinski viri pri mnogih narodih zelo pičli in nam o ustroju, socialnem stanju in vseh drugih dogajanjih, ki igrajo pri nekem narodu izredno важно vlogo (hrana, stanovanje, način življenja) ne poročajo mnogo.

Tu se poslužujemo arheoloških dognanj, ki nam vsaj nekoliko razsvetlijo temo, v kateri si iščemo svojo pot. Predvsem mislim pri tem na odnos med kariesom in pa življenjskim standardom teh narodov.

Poedine razprave, ki slonijo na arheoloških dejstvih in pa izkopanem kostnem gradivu nam dajejo gotovo pravico, da postavljamo gotova pravila zakonitosti za kariozno dogajanje na zobovju. Ena taka zakonitost je ta, da se smatra, da je zobna gniloba stalen spremljevalec človeškega rodu od neolitika do sem. Sicer so ugotovljeni poedini primeri zobne gnilobe že prej, vendar se na splošno v literaturi smatra neolitična karies kot začetna karies pri človeškem rodu.

Ta karies pa v kasnejših časovnih, ali pa bolje rečeno historičnih obdobjih zelo variira. Velja namreč ustaljeno pravilo, da je pri dvigu kariesa direktni vzročni dvig standard človeške družbe od neolitika sem. Ta karies je neke vrste ogledalo stanja in to predvsem ekonomskega stanja poedinih narodov, živečih v teku tisočletij na istem teritoriju eno za drugim.

Primitivnejši narodi imajo vedno nižjo intenziteto kariesa; narodi z višjim življenjskim standardom pa imajo višjo intenziteto kariesa. To stanje se do danes ni prav nič spremenilo. Seveda igrajo pri tem veliko vlogo: izbor hrane, trdota in priprava hrane, množina ogljikovih hidratov v hrani, obremenitev obešalnega aparata zob, abrazija zob, uporaba kruha odnosno vrste kruha in pa predvsem intrauterina in ekstrauterina mineralizacija trdih zobnih tkiv tako pri mlečnih kakor tudi pri stalnih zobeh. Mi namreč ne smemo pozabiti enega kardinalnega dejstva in to je: pravilna in optimalna mineralizacija sklenine je tako v prazgodovinskem času, kakor tudi danes najvažnejši moment, da se karies ne more razviti, ali pa vsaj v toliki meri ne more razviti.

Prirodni način prehrane dojenja otrok, prirodni način življenja nam sigurno že v prazgodovinskem obdobju zagotavljajo izredno majhen odstotek kariesa. Čim bolj pa se bližamo drugi polovici drugega tisočletja našega štetja, tem višji je odstotek kariesa.

Seveda pa pri preseljevanju narodov vedno ponovno lahko ugotovimo, da imajo mlajši narodi, ki so se komaj naselili nižji odstotek kariesa, kot pa tisti narodi, ki so na tem istem področju živeli nekaj sto let in se odselili. Razlog leži prav v dejstvu, da ti mladi narodi živijo in se morda hranijo primitivnejše, pri tem pa prirodnejše in pa dalje tudi v že zakonitem dejstvu, da ima vsak narod sigurno neko prirojeno odpornost proti zobni gnilobi. Čimbolj se ta narod kultivira tembolj bo ta prirodna odpornost popustila in vzporedno s tem dogajanjem se bo odstotek kariesa pri tem narodu dvignil. Seveda ne nasplošno in ne v vseh svojih oblikah, ampak samo spočetka na odrejenih zobeh s točno odrejeno formo kariesa. Šele sčasoma bo prešel tudi na ostale zobne vrste ter se bodo tudi pojavile za to stanje zopet karakteristične oblike kariesa, dokler ne bo v celoti poplaval z vsemi svojimi formami celotnega zobnega loka. V tem primeru govorimo o vdoru kariesa v neko pleme ali v nek narod.

Ravno v tem dogajanju in v tem dejstvu pa vidim enega izmed glavnih opornikov sodelovanja med arheologi in stomatologi. Arheološka odkrivanja nam sigurno vsaj v grobih obrisih lahko zagotovijo upoznavanje kulturnih in ekonomskih prilik poedinega kostnega gradiva. Na drugi strani pa mi stomatologi z določevanjem vrste kariesa in njegove lokalizacije lahko dajemo važne napotke arheologom o ekonomskem in pa materialnem stanju naroda, katerega skeletni material proučujemo.

Vendar pa moram priznati, da vsa ta zakonitost, ki je bila empirično zgrajena na osnovi materialnih in kostnih izkopanin, ni v vsem držala pri gradivu, ki je bil meni na razpolago, odnosno bi se morda bolje izrazil tako-le: nam verjetno niso poznana vsa historična dejstva gotovih narodov, katerih gradivo sem obdelal in pa vkljub dokaj zajetnemu arheološkemu gradivu le nismo še prodrli do dokončnega spoznanja plemenske ali pa državne ureditve in njihove ekonomike. Pri tem mi-

slim predvsem na dva karakteristična primera: Ilire in Langobarde. Imamo pa sigurne znake neke nelogičnosti med od nas empirično postavljenimi trditvami in pa gradivom Rimljanov ter Starih Slovanov: Bled-otok.

Če naj opišem najprej gradivo Ilirov, tedaj okvirno lahko trdim, da imamo opravka sicer z enim plemenom, vendar s pripadniki dveh kulturnih krogov.

Spremembe na zobovju: karies, lokalizacija kariesa, vrsta kariesa so pri Ilirih: Vače, Brezje pri Trebelnem, Grm pri Podzemlju, Magdalenska gora pri Šmarju, Dolenjske Toplice v grobem vzete enake.

Gradivo Ilirov iz Križne gore pri Postojni pa se tako v odstotku kariesa, kakor v lokalizaciji bistveno razlikuje od ostalega gradiva Ilirov. Vendar to še ni bistveni moment. Bistvene so spremembe na površini sklenine, ki se strokovno imenujejo »motnje v mineralizaciji skleninskega oklepa zoba«. Te motnje nastopajo pri stalnih zobeh vedno ekstrauterno in sicer od obdobja takoj po porodu pa do 15. leta starosti. To so: vzporedne izbočine horizontalne črte v skleninski plasti in jih najdemo predvsem na prednjih sekalcih, delno tudi na prvem in drugem molarju. Te motnje nam povejo sledeče: ti otroci niso sprejemali od poroda pa do 15. leta v svoji hrani vseh snovi, ki so absolutno potrebne za optimalno mineralizacijo skleninskega oklepa. Če naj na grobo opišem to pomanjkljivost, so to: vitamin A, vitamin B (seveda oba v naravni hrani, v prvem času z materinim mlekom), vitamin C, vitamin D, tolšče, beljakovine, ogljikovi hidrati in minerali: kalcij, magnezij in fosfor.

Ti poedini sestavni deli pravilne prehrane morajo biti točno odmerjeni in mora npr. med živalsko in rastlinsko beljakovino obstojati gotovo razmerje.

Vendar je jasno, da je šele kasneje fiziologija prehrane postavila gotove zakonitosti, katerih ti narodi niso poznali. Kljub temu pa najdemo pri velikem številu narodov normalno mineralizacijo.

Pri Ilirih pa ne. Razen pri Ilirih s Križne gore, ki so spadali v drug kulturni krog. Zgodovina in arheologija nam pa vesta poročati o izredni kulturni višini Ilirov in o izrednem — morda že nekoliko pretiranem načinu prehrane odraslih ljudi.

Tako se nam vsiljuje misel, da primerjamo to družbo s sedanjo družbo materialnega izobilja in pa nezainteresiranost mater pri prehrani dojenčkov in pa kasneje otrok predšolske in šoloobvezne dobe.

Torej bi v tem primeru, izredno visok življenjski standard bil, predvsem negativen za mineralizacijo zob in seveda za njihovo odpornost proti kariesu.

Gradiva pa kljub številčnosti ni toliko izkopanega, da bi lahko trdili o »vdoru kariesa« v ta rod odnosno lahko govorimo še o neki obstoječi naravni odpornosti napram kariozni leziji.

Na drugi strani se mi pa zdi, da so ti Iliri že na poti zgodovinskega zatona ter da ni moglo priti pri njih še do pravega vdora kariesa — ker jim zgodovina tega ni dopustila.

Bistveno drugačna slika pa je pri Langobardih: Kranj. Sicer najdemo tudi tu motnje mineralizacije na stalnih zobeh prav iste oblike in izgleda kot pri Ilirih, vendar pa najdemo pri tem gradivu tudi motnje

mineralizacije skleninskega oklepa na mlečnem zobovju in pa tudi karies mlečnega zobovja.

Spremembe na stalnem zobovju imajo prav isto etiologijo kot pri Ilirih — kar se tiče nastanka. Kar se pa tiče vzročnikov zaenkrat historična dejstva in pa arheološka izkopavanja ne kažejo na obstoj drugih vzročnikov kot na pleme ali pa narod, ki je živel v gotovem izobilju ter je ta pomanjkljiva mineralizacija zgolj odraz nezainteresiranosti mater pri prehrani svojih otrok. To tem bolj, ker sem pri proučevanju zobnega gradiva iz Čedad, ki je nekaj časa bil prestolnica njihovih kraljev, našel na zobovju odraslih ljudi prav iste spremembe. To omenjam posebej zato, ker so tu v Furlaniji sigurno živeli Langobardi v popolni svobodi, brez katerihkoli vmešavanj drugih plemen v njihove predvsem ekonomske prilike.

Druge misli pa se nam lahko upravičeno porajajo pri opazovanju sprememb na mlečnih zobeh. Motnje mineralizacije in pa karies na čistem zobnem loku so pa spremembe, katerih do sedaj ni bilo moči opaziti na nobenem drugem gradivu. Predvsem dajem poudarek na hipoplastične defekte sklenine, ki pa so lahko nastali zgolj in izključno zaradi slabe ali pa neustrezne prehrane mater v času graviditete. Tudi mineralizacija nasplošno v odnosu do mlečnega kariesa datira iz te dobe.

Znano pa je, da zadostuje pol do enega litra mleka dnevno, da vsaj v osnovi zagotovi z vsemi potrebnimi preje opisanimi elementi normalno intrauterino mineralizacijo mlečnih zob.

Priznam, da v tem času ni moglo biti govora o neki zdravstveni prosvetljenosti, saj še danes ta žal ni v toliki meri razširjena kot bi to bilo potrebno. Vendar pa tudi pri še tako neustrezni prehrani bodočih mater ne bi smelo priti do takih sprememb, če bi vsaj količinsko in oblikovno zadostovala. S tem hočem reči, da bi morala tudi še tako prefinjena ali pa enostavna prehrana teoretično zadostovati, da ne bi prišlo do takih sprememb na sklenini mlečnih zob.

Če pa to gradivo primerjamo z mlečnimi zobmi današnjih otrok, tedaj vidimo, da tudi danes najdemo področja v neposredni okolici Ljubljane, kjer lahko na mlečnem zobovju ugotovimo motnje mineralizacije in pa seveda kariesa nasplošno mnogo več. Pri tem mislim na naselja na območju hribovitega terena Polhograjskih Dolomitov, hribovjem nad Škofjo Loko in pa hribovitim terenom, ki se neposredno od Ljubljane vleče proti Dolenjski.

Ljudje v teh naseljih žive pravzaprav v neposredni bližini največjih zdravniških centrov v Sloveniji, v neposredni bližini mesta — pa so miselno in pa tudi teoretično zaradi velike razvejanosti terena daleč od vsake zdravstvene prosvete in pa od vseh zdravstvenih centrov. Kljub vsemu izobilju tako v prehrani kakor tudi v tehničnih predmetih (moped, avto, radio, televizija) se matere hranijo nepravilno, enostransko in pa še celo pomanjkljivo. Posledica temu vsemu so seveda prav take spremembe na mlečnem zobovju kot jih opažamo pri otrocih Langobardov.

Manj izražene, vendar tudi še v dovoljni meri so motnje mineralizacije pri gradivu odraslih rimskih podanikov (izkopanih na tleh današnje Slovenije) in pa pri gradivu Stari Slovani: Bled-otok.

Gradiva rimskih podanikov (legionarjev verjetno) ni mnogo. Imamo pa zanimive ugotovitve Eulerja in njegovih sodelavcev, ugotovljene pri gradivu Rimljanov v grobiščih okoli Kölna in Trierja. Ti avtorji prav nič ne omenjajo mineralizacijskih motenj, ker jih sigurno tudi ni bilo. Pri mladini pa je kariesa na menjalnem zobovju bilo dovolj, da ne govorimo o izredno visokem odstotku kariesa pri odraslih. Kdor pozna prefinjenost in kulturo kuhe pri Rimljanih mu bo tako stanje popolnoma razumljivo.

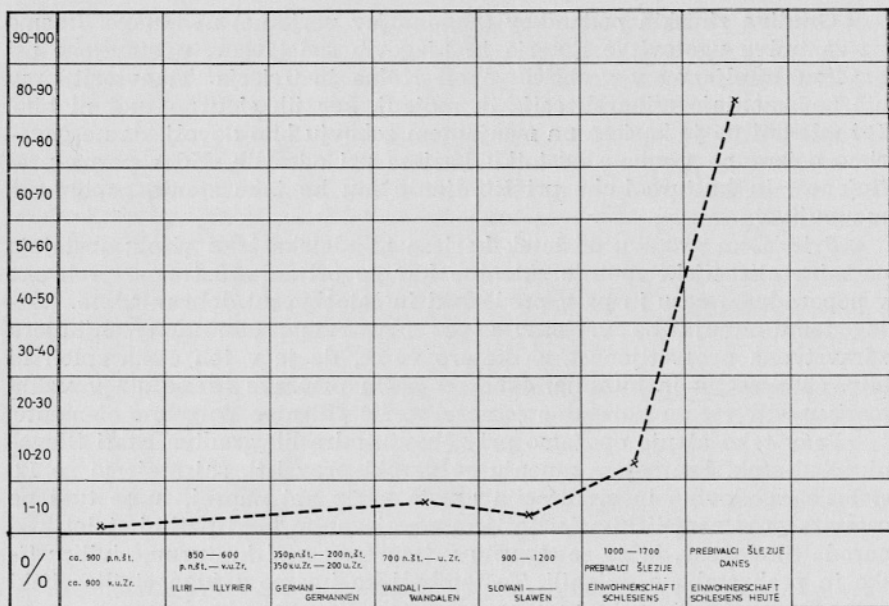
Pri našem gradivu odstotek kariesa ni zdaleka tako visok; obstojajo pa mineralizacijske motnje sklenine kar govori za neustrezno prehrano v poporodnem času in pa v predšolski in šoloobvezni dobi mladine. Razlog temu stanju bo verjetno zopet neustrezna, odnosno manjkajoča zdravstvena prosvetljenost, za katero vemo, da je v teh časih sploh ni bilo. Civilizacija in kuhinja, odnosno način priprave hrane sta v veliki meri uničili vse za normalno mineralizacijo sklenine potrebne elemente.

Prav tako stanje opažamo pri zobovju odraslih gradiva Stari Slovani: Bled-otok. Po mojem mnenju so vzroki prav isti, saj štejemo že 12. stoletje, zgodovina in civilizacija gresta svojo pot naprej, in se tudi ne ustavita pred zemeljskim teritorijem zavojevanim pred petimi stoletji od naroda Slovencev, ki so se sigurno v tem času tudi kulturno, civilizacijsko in prehrabeno dvignili. To tembolj ko imamo z juga civilizacijski vpliv Furlanije, s severa pa masoven vpliv Bavarcev in drugih germanskih plemen, ki vključujejo naposled tudi to ozemlje v državo Karla Velikega, z vsemi kulturnimi in pa predvsem civilizacijskimi posledicami za slovenski narod, živeči na tleh današnje Slovenije.

Po tem malo daljšem uvodu, ki pa se že v osnovi bavi z vso problematiko na katero naletimo pri proučevanju kariesa poedinih narodov in poedinih obdobij, pa podajam statistični prikaz gibanja karioznosti o poedinih obdobjih pri različnih narodih.

Tako nam tabela 1 grafično prikazuje karakteristično sliko kariesa pri narodih, živečih na tleh današnje Šlezije v teku različnih zgodovinskih obdobij. Tako vidimo, da je krivulja vseskozi do 17. stoletja relativno zelo nizka. Sicer variira med poedinimi narodi v poedinih obdobjih ter se pri Slovanih še celo spusti dosti nizko, kar govori za priroden način prehrane in pa prirojeno visoko odpornost proti kariesu. Tak nizek odstotek kariesa opažamo tudi pri nas v gradivu Bled in pa Kranj, dočim ima gradivo Stari Slovani: Bled-otok višji odstotek kariesa.

Iz grafičnega prikaza tabele 1 pa vidimo tudi, da se je nekako v 16. odnosno 17. stoletju pričela krivulja kariesa dvigati in je v sorazmerno prav kratkem času dosegla današnjo ali pa skoraj že današnjo višino. To ni bilo slučajno dogajanje, ampak nam ponovno ta strmi in nenadni dvig krivulje pokazuje izredno povezanost med kariesom in pa socialno političnimi in ekonomskimi prelomi. Tak izredno važen prelom je bil padec fevdalizma s fluktuacijo ljudi iz dežele v mesta in pa s početkom industrializacije nasplošno in pa specialno industrializacijo prehrane (moka, sladkorna pesa itd.). Bistveno pa je dejstvo, da se krivulja ni samo strmo dvignila, ampak da se je na število glav bistveno povečal odstotek kariesa. Medtem ko je preje bil na glavo lokaliziran povprečno en kariozni proces, pa se je število teh procesov povečalo na dva in še celo tri do

Tab. 1. Krivulja kariesa v odnosu: zdravi zobje — kariozni zobje

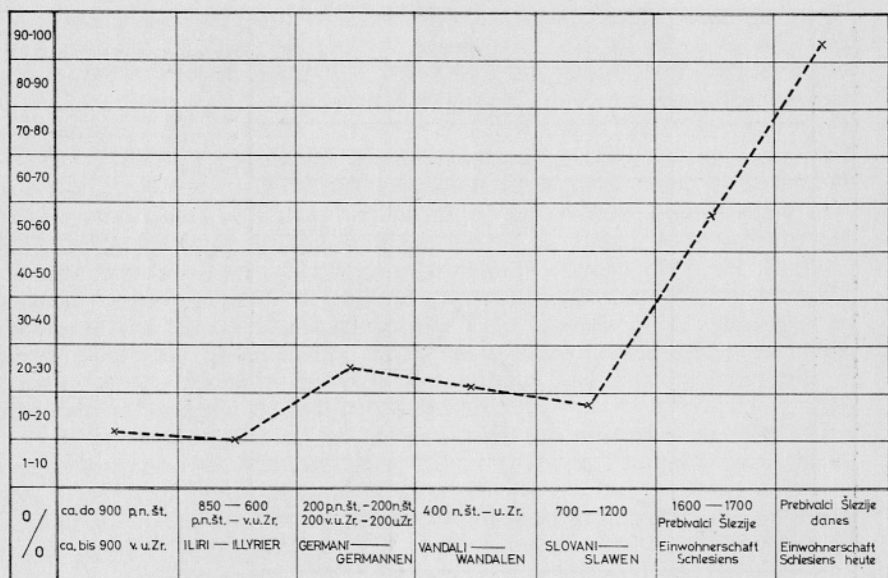
Tab. 1. Karieskurve im Verhältnis: gesunde Zähne — kariöse Zähne

štiri. Mi torej upravičeno lahko govorimo, da je s padcem fevdalizma in začetkom industrializacije prišlo v Šleziji (pa tudi v drugih deželah!) do vdora kariesa.

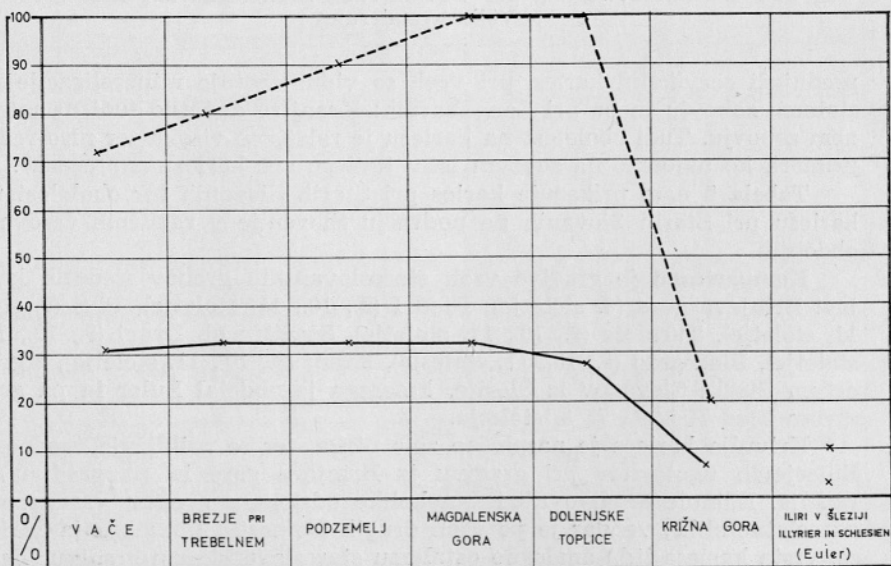
Grafični prikaz tabele 2 nam razlaga prej ugotovljeno dejstvo obo- lelosti prebivalstva na kariesu, računano na število glav. Na tej lahko zelo lepo spremljamo dviganje odstotka ljudi, obolenih na kariesu in pa strmi dvig v 17. stoletju.

Tabela 3 nam grafično prikazuje krivuljo kariesa in pa krivuljo obo- lelosti na kariesu pri Ilirih. Iz nje razvidimo, da nasplošno vse ilirsko gradivo kaže isti odstotek kariesa, razen gradiva Križna gora, ki spada v drug kulturni krog. Tudi krivulja obo- lelosti na kariesu spremlja kari- ozno dogajanje ter je tudi pri gradivu Iliri: Križna gora izredno nizko.

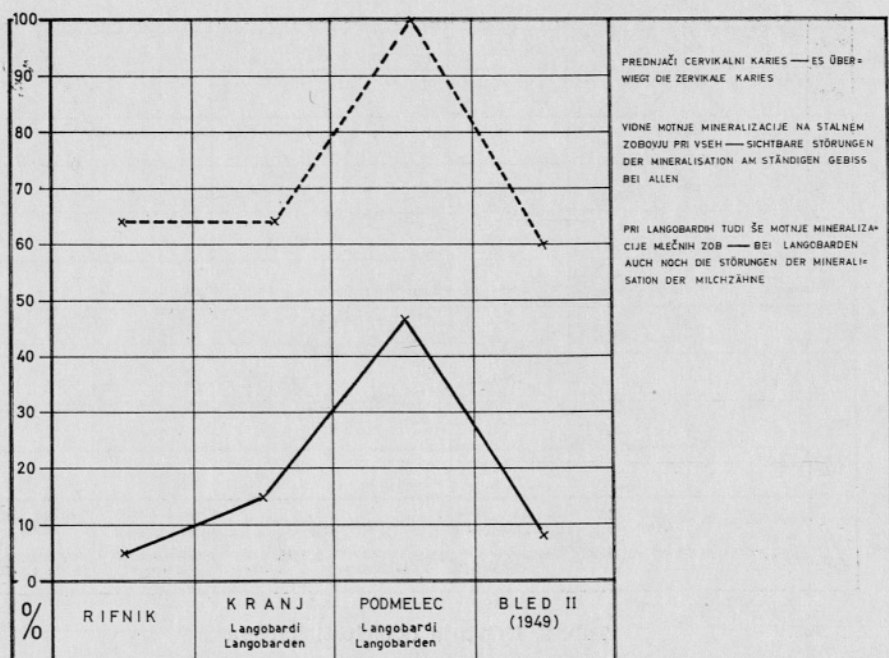
Tabela 4 prikazuje krivulji kariesa in pa obo- lelosti na kariesu v dobi preseljevanja narodov. V tem grafičnem prikazu je zajeto gradivo: Rifnik, Langobardi: Kranj, in pa gradivo Bled II, izkopano leta 1949. Iz te krivulje razberemo neko podobnost (vsaj kar se tiče intenzitete kariesa) med gradivom iz Rifnika in gradivom Bled II. Tudi gradivo Langobardi: Kranj se bistveno ne oddaljuje od vrednosti kariesa obeh zgoraj imeno- vanih gradiv. Edinole gradivo Langobardov: Podmelec odstopa od ostale- ga gradiva. Vendar leži verjetno vzrok v tem, da niso bile ohranjene več kot tri spodnje čeljusti, katerih zobovje je v veliki meri kariozno ter se s tem seveda odstotek kariesa izredno dvigne, vendar pa je vrsta kariesa pri vsem tem gradivu nekako karakteristična za to gradivo:

Tab. 2. Krivulja obolelosti kariesa
Tab. 2. Kurve der Karieserkrankung

Tab. 3. Krivulja kariesa in krivulja obolelosti na kariesu pri Ilirih
Tab. 3. Karieskurve und Kurve der Karieserkrankung bei den Illyriern

Tab. 4. Gibanje kariesa prebivalcev Slovenije za preseljevanja narodov

Tab. 4. Kariesbewegung der Bevölkerung Sloweniens zur Zeit der Völkerwanderung

prednjači cervikalni karies, pri vseh so vidne motnje mineralizacije na stalnem zobovju in pa pri Langobardih: Kranj še dodatno tudi na mlečnem zobovju. Tudi obolelost na kariesu je relativno visoka ter niso redki primeri, ko najdemo na zobnem loku tudi po več karioznih procesov.

Tabela 5 nam prikazuje karies pri Starih Slovanih ter obolelost na kariesu pri Starih Slovanih na področju Slovenije v različnih časovnih obdobjih.

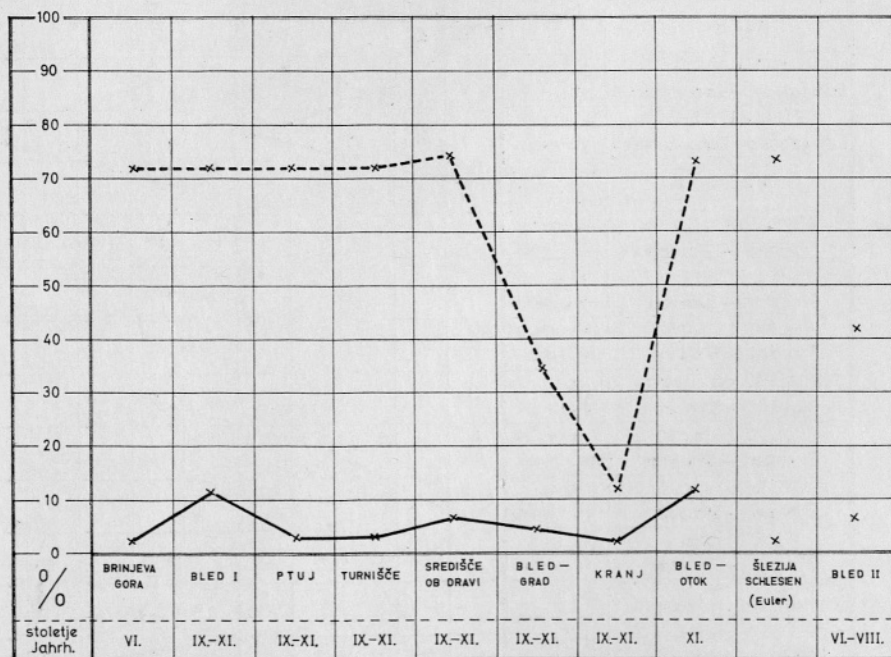
Komparirano je gradivo vseh staroslovanskih grobov sledečih krajev: Brinjeva gora (6. stoletje); Bled I (9., 10., 11. stoletje), Ptuj (9., 10., 11. stoletje). Turnišče (9., 10., 11. stoletje), Središče ob Dravi (9., 10., 11. stoletje), Bled-grad (9., 10., 11. stoletje), Kranj (9., 10., 11. stoletje), z gradivom Starih Slovanov iz Šlezije, katerega je obdelal Euler in pa gradivom Bled II iz 6., 7., 8. stoletja.

Krivulja kariesa je nasplošno zelo nizka, ter se približuje vrednosti Eulerjevih ugotovitev pri gradivu iz Brinjeve gore in pa gradivu iz Kranja. Edinole gradivo Bled I nekoliko odstopa s svojimi vrednostmi od celotne slike, vendar je po vseh drugih lastnostih (lokalizacija kariesa, vrsta kariesa itd.) analogno ostalemu staroslovanskemu gradivu. Tudi gradivo Bled-otok odstopa od ostalega gradiva pa tudi po ostalih karakterističnih ugotovitvah (predvsem kar se tiče mineralizacije) odstopa od ostalega staroslovanskega gradiva.

Pri kritičnem pregledu te krivulje je razumljiv nizki odstotek kariesa v 6. stoletju na Brinjevi gori. V kasnejših stoletjih bi se ta odstotek moral logično nekoliko povišati vzporedno s kulturnim in socialnim vzponom Starih Slovanov. To se je tudi dogajalo, vendar v zmanjšanem obsegu. Zanimivo pa je, da je v Kranju v 9., 10. in 11. stoletju tako nizek odstotek kariesa pri številčno najobširnejšem gradivu in logično s tem tudi najbolj realnim prikazom karioznosti. Mnenja pa sem, da so morali Stari Slovani živeti zelo zmerno življenje, kar se tiče konsumacije prehrabnih artiklov in pa, da so imeli (in to še danes velja za njih naslednike) izredno močno izraženo prirojeno odpornost proti kariesu. Morda je njihov socialni ustroj, ki ga seveda poznamo v veliki meri, pripomogel do tako nizke karioznosti. Šele kasneje v 11. stoletju pri gradivu Bled-otok dobimo vtis, da so se te stare norme življenja in socialnega ustroja porušile in da se po načinu življenja in hranjenja ti ljudje zelo razlikujejo od svojih prednikov.

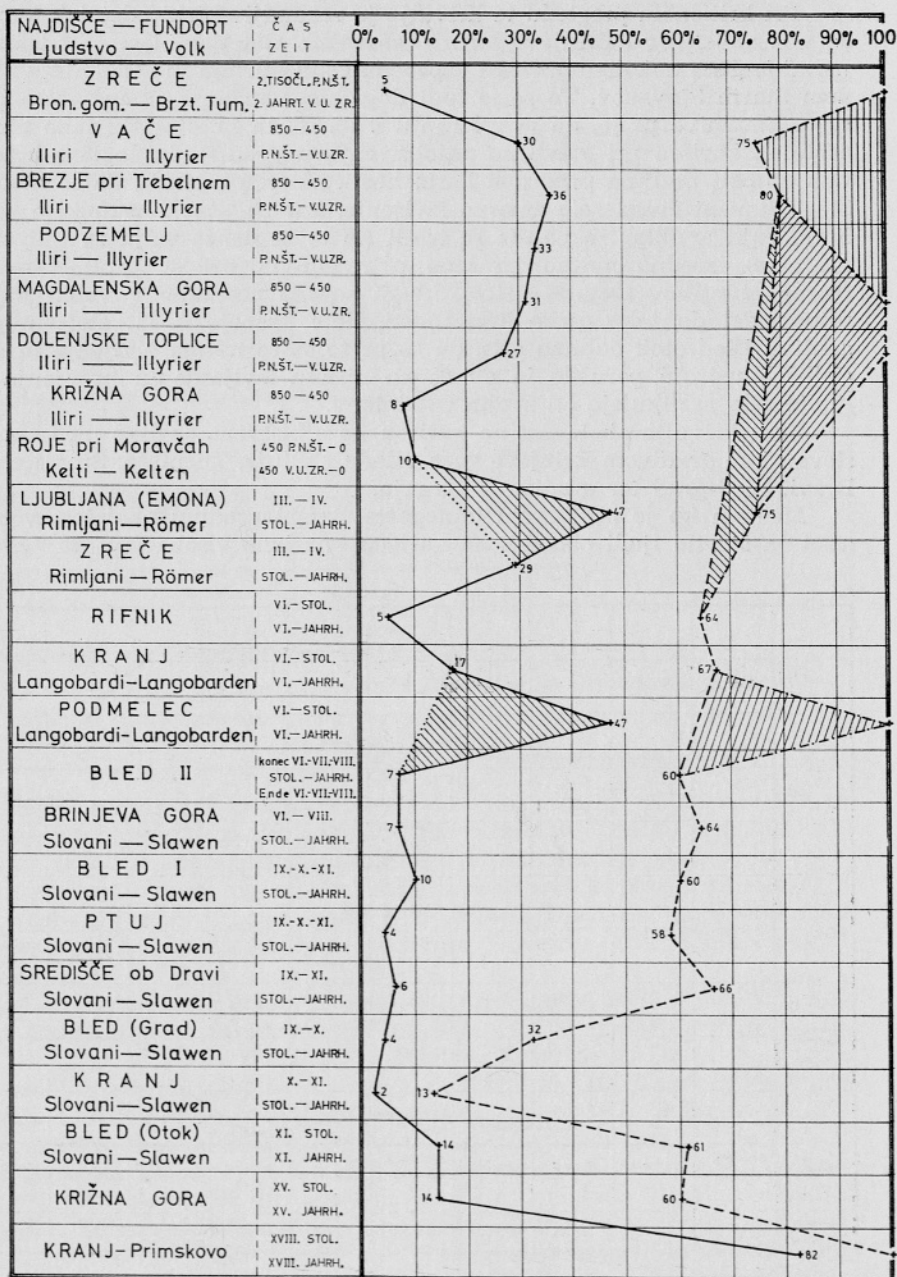
Tudi krivulja obolenosti na kariesu kaže bistveno razliko med staroslovanskim gradivom Brinjeve gore, Bleda I, Ptuja, Turnišča, Središča ob Dravi, Bled-grad ter gradiva iz Kranja.

Medtem ko je pri prvem (mnogoštevilnem) gradivu obolenost v odnosu na število ljudi obolenih na kariesu relativno visoka (70—75 %), pa

Tab. 5. Stari Slovani v Sloveniji: % karioznosti — komparacija Eulerjevega gradiva z Bledom II

Tab. 5. Die alten Slawen in Slowenien: % der Kariosität — Komparation des Materials von Euler mit Bled II

Tab. 6. Krivulja kariesa pri narodih, živečih v Sloveniji
Tab. 6. Karieskurve bei den in Slowenien ansässigen Völkern

je izredno nizka pri staroslovanskem gradivu iz (Kranja (12 ‰). Pač pa se nato zopet strmo dviga pri gradivu Bled-otok ter doseže vrednost že zgoraj naštetega gradiva.

Tabela 6 prikazuje splošno sliko gibanja kariesa pri vseh prebivalcih Slovenije, živečih v različnih časovnih obdobjih. Vzporedno k tej sliki pa je podana še krivulja gibanja obolelosti na kariesu pri vseh prebivalcih, živečih tekom tisočletij na tleh današnje Slovenije. Črtkana polja označujejo zgolj relativne vrednosti kariesa odnosno obolelosti na kariesu tam, kjer je gradivo bilo maloštevilno in kjer je statistični izračun zgolj relativen, ne pa do neke mere že absoluten. Tabela nam pokaže, da obstoja neka enotnost karioznosti pri Ilirih (razen Ilirov Križne gore), dalje neka enotnost pri Rimljanih, kjer pa je gradivo pičlo in pa neka posebna enotnost pri Starih Slovanih razen morda gradiva Bled-otok, ki se za nekaj odstotkov odmika od slike, katero nam daje gradivo ostalih Starih Slovanov.

Večjo vrednost tej grafični tabeli ne gre pripisovati, ker je zgolj skupek ostalih, že podanih tabel, ter iz nje ne moremo povleči nekih konkretnih zaključkov, ker so to različni narodi, živeči v različnem časovnem obdobju.

H koncu bi podal še tabelo, iz katere so razvidni podatki o gibanju kariesa v srednjem veku, ker obstoja tudi pri nas to gradivo iz časa 14. stoletja (Križna gora) ter seveda gradivo Starih Slovanov iz časa zgodnjega srednjega veka.

Tabela 7 nam podaja podatke o gibanju kariesa v srednjem veku za prilike v Evropi ter iz nje lahko razberemo gibanje odnosno višino kari-

DEŽELA LAND	STOLLETJE JAHRHUNDERT	ŠTEVILO GLAV KOPFZAHL	1/4 LOBANJ S KARIOZNI MI ZOB 1/4 DER SCHÄDEL MIT KARIOSEN ZÄHNEN	ŠTEVILO ZDRAVIH ZOB ZAHL DER GE- SUNDE ZÄHNE	1/4 KARIOZNIH ZOB 1/4 DER KARIOSEN ZÄHNE	1/4 IZGUBLJENIH ZOB ZA ČASA ŽIVLJENJA 1/4 DER ZUR LE- BENSZEIT VERLO- RENEN ZÄHNE	NAENDEŠ ČLOVE- KA ODPADE KA- RIOZNIH IN ZGU- BLJENIH ZOB AUF EINEN MEN- SCHEN ENTFALLEN KARIOSE UND VERLORENE ZÄH- NE	A V T O R
NIZOZEMSKA NIEDERLAND	XI—XII	—	4 1,00	—	5,70	—	—	Melquist
GRENLANDIJA GRÖNLAND	X—XVII	102	—	—	12,85	—	—	—
ISLANDIJA ISLAND	—	80	—	—	—	—	—	Stephenson
Slovani — ŠLEZIJA Slawen — SCHLESISCHEN	X—XIII	57	—	—	2,46	—	—	Euler—Werner
RUSIJA RUSSLAND	IX—XIII	1000	—	—	—	7,50—30,60	—	Lukonsky
ZAH. NEMČIJA W. DEUTSCHLAND	—	286	—	1418	2,67	—	—	Schmidt
AVSTRIJA ÖSTERREICH	X	—	58,00	—	—	—	—	Mathis
MADŽARSKA UNGARN	XI—XII	200	85,80	2192	36,32	—	3,12	Lenhossek
MADŽARSKA UNGARN	X—XII	229	53,70	3519	5,30—11,20	—	1,60	Bruszt
DANSKA DÄNEMARK	XII—XVI	197	54,80	5804	5,90	—	—	Christensen
ŠVEDSKA SCHWEDEN	—	—	—	—	19,00	—	—	Billings
Slovani — SLOVENIJA Slawen — SLOWENIEN	IX—XI	187	41,20	3075	4,06—10,50	4,80	—	Krušič

Tab. 7. Podatki o gibanju kariesa v srednjem veku

Tab. 7. Angaben über die Bewegung der Karies im Mittelalter

esa v večini držav Srednje Evrope, vključno še Rusijo in pa severne dežele.

To poročilo nam jasno kaže smer našega dela v bodočnosti, predvsem povezava arheologov, antropologov in stomatologov skupno še z historiki nam bo obrodila pri našem nadaljnjem delu sadove tako za eno kakor tudi za drugo stroko.

ZUSAMMENFASSUNG

Karies bei den in Slowenien ansässigen Völkern, gesehen durch das Prisma der Jahrtausende

Der obige Artikel ist eine karge Zusammenfassung einer umfangreichen Arbeit des Autors. Diese Arbeit, die sich mit der Karies bei den im Territorium des heutigen Sloweniens ansässigen Völkern befasst, behandelt vor allem die stomatologischen Probleme des ausgegrabenen Materials. Das heisst: die Karies, die Parodontose, den Zahnstein. Der Autor versucht, in diesem seinem Werk einen Zusammenhang zwischen der Epidemiologie der Karies im Laufe der Jahrtausende und dem kulturellen sowie sozialen Zustand der Einwohnerschaft zu finden. Eben mit dieser Absicht wirkte er mit auf dem Symposium der Archäologen im Jahr 1969 in Kranj, denn er vertritt die Ansicht, es müsste eine enge Verbindung zwischen den Stomatologen, den Historikern und den Archäologen sowie den Anthropologen bestehen, damit alle derartigen Studien von erheblicherer Bedeutung und fachlich mit Hinsicht auf alle Elemente, die bei der Ätiologie der Karies eine Rolle spielen (Stammeszugehörigkeit, Alter, Kultur, Standard, Ernährungsweise usw.) genügend fest fundiert wären.

Der Autor hat den Versuch unternommen, bestimmte Elemente der Epidemiologie der Karies auch auf Tabellen darzustellen. Tabelle 1 ist die bereits bekannte Tabelle Eulers über die Beziehung der Karies zur Kultur und zum Standard bei den einzelnen Völkern, die im Laufe der Jahrtausende in Schlesien ansässig waren.

Tabelle 2 zeigt uns den Prozent der an Karies erkrankten eben im Gebiet von Schlesien.

Tabelle 3 veranschaulicht uns graphisch die Karieskurve und die Kurve der Karieserkrankung bei den Illyriern.

Tabelle 4 stellt uns die Karieskurve und die Kurve der Karieserkrankung zur Zeit der Völkerwanderung dar. In dieser Kurvendarstellung ist folgendes Material erfasst: Rifnik, Langobarden — Kranj und das Material Bled II, ausgegraben im Jahr 1949.

Tabelle 5 zeigt uns die Karies bei den alten Slawen und die Erkrankung an Karies bei den alten Slawen im Bereich Sloweniens in unterschiedlichen Zeitperioden.

Dies ist das Material aus folgenden Orten: Brinjeva gora (6. Jahrhundert), Bled I (9.-10. Jahrhundert, 11. Jahrhundert), Ptuj (9., 10., 11. Jahrhundert), Bled — grad (Burg) (9., 10., 11. Jahrhundert), Bled — otok (Insel) (11. Jahrhundert). Verglichen wird dieses Material mit jenem der alten Slawen aus Schlesien (Euler) dem Material Bled II aus dem 6., 7., 8. Jahrhundert.

RAZPRAVE – TREATISES

STEMPELVERZIERTE LATÈNE-KERAMIK AUS DEM RINGWALL VON STIČNA

FRANK SCHWAPPACH

Seminar für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg

MEINER MUTTER

ZUM 70. GEBURTSTAGE AM 23. 7. 1971

Latène-Keramik mit eingestempeltem Ornament — im Raume nördlich der Alpen sehr beliebt und weit verbreitet¹ — ist in Slowenien bis vor kurzem noch so gut wie unbekannt gewesen: Ein einziges stempelverziertes Latènegefäß — eine Flasche von Valična vas (Abb. 2: 2) — war publiziert.² Zwei weitere unveröffentlichte Fundstücke befinden sich im Narodni muzej, Ljubljana und im Naturhistorischen Museum, Wien.³ Im Ringwall von Stična ist in den Jahren 1967 bis 1970 eine so beachtliche Menge gestempelter Latèneaware ans Licht gekommen, dass es jetzt — auch wenn die Grabungen noch nicht abgeschlossen sind⁴ — eine lohnenswerte Aufgabe ist, dieses Material gesammelt vorzulegen.⁵

Aus der Burg von Stična sind bisher Fragmente von 17 stempelverzierten Latènegefäßen bekannt. Sie wurden im Bereich der Wall-

¹ Vgl. W. Dehn, Zur Verbreitung und Herkunft der latènezeitlichen Braubacher Schalen. Bonner Jahrb. 151, 1951, 83 ff.; F. Schwappach, Die stempelverzierte Keramik der frühen Latènekultur. Ungedr. Diss. Marburg (1970); ders., Stempelverzierte Keramik von Armorica. Marburger Beiträge z. Archäologie der Kelten. Festschrift W. Dehn (1969) 213 ff.

² S. Gabrovec, Arh. vestnik 17, 1966, 169 ff., Taf. 26: 5.

³ Vgl. Abb. 2: 1; Taf. 5: 1; Anm. 12-13.

⁴ Vgl. hierzu O.-H. Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung Unterkrains. Festschrift W. Dehn (1969) 7 ff.; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi Dolenjske. Arh. vestnik 20, 1969, 7 ff.; Gabrovec, Frey und Foltiny, Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični. Arh. vestnik 20, 1969, 177 ff.; dies., Erster Vorbericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). Germania 48, 1970, 12 ff.; Frey, Bericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). Bericht über das Symposium in Smolenice 1970 (im Druck).

⁵ Herrn Prof. Dr. S. Gabrovec, Ljubljana, möchte ich sehr herzlich für die Publikationserlaubnis, vor allem aber für die vielen Anregungen danken, die entscheidend zur Entstehung dieser Arbeit beigetragen haben. Mein Dank gilt ebenso Herrn Prof. Dr. O.-H. Frey, Hamburg, der mir mit wesentlichen Hinweisen bei der Abfassung des Textes hilfreich zur Seite stand. — Die Zeichnungen für diesen Aufsatz verdanke ich Frau Rita Volbracht, Hamburg.

schnitte I, V-VI, IX, XI-XII und XVI geborgen.⁶ Einen Überblick über den gesamten Fundstoff mögen unsere Abb. 1 und die Taf. 1—3 geben.⁷ Wenngleich ein vollständig erhaltenes oder auch nur annähernd rekonstruierbares Gefäss noch nicht vorliegt, so kann anhand der Scherben doch schon mit Sicherheit festgestellt werden, dass wir es durchwegs mit Bruchstücken von *aussenverzierten* Drehscheibengefässen zu tun haben; Teile von innenverzierten Schalen oder Schüsseln, von sogenannten Braubacher Schalen,⁸ fehlen.

Deutlich hat sich bei der Materialbearbeitung gezeigt, dass in Stična offensichtlich zwei verschiedene Gattungen von stempelverziertem Geschirr vorkommen: Wir können, wie im folgenden gezeigt wird, eine erste Gruppe von Scherben (I) mit den Funden Nr. 1—8⁹ von einer zweiten Gruppe (II) unterscheiden, der die Stücke Nr. 10—17 angehören.

Für die Scherben der Gruppe I (Abb. 1: 1—8; Taf. 1) ist ein sehr feiner fetter Ton mit sich »seifig« anführender Oberfläche kennzeichnend. Es fällt auf, dass dieser Ton zwar verhältnismässig gut, doch keineswegs so hart gebrannt ist wie jener der Scherben unserer Gruppe II. Was die Stempelzier anbelangt, so ist in erster Linie das regelmässige Vorkommen ungewöhnlich grosser Zweikreismotive bemerkenswert, deren Durchmesser zwischen 14,5 und 10 mm schwankt. Typisch ist ausserdem, dass diese Einzelmotive sehr tief geprägt sind, und zwar so tief, dass sie an der Rückseite der Scherben jeweils als kleine plastische Buckel hervortreten.

Das Musterrepertoire der Gruppe I wirkt im ganzen gesehen freilich recht bescheiden: Es begegnen uns alleine Zweikreisstempel, in horizontalen Reihen (?) locker hintereinander gesetzt. Bei Nr. 1 und Nr. 7 (Abb. 1; Taf. 1) erscheinen neben den Zweikreismotiven schräg verlaufende, sehr seicht in den Ton eingetiefte Linien: Möglicherweise haben wir hier Reste von Kreis-Tangenten-Bändern vor uns (vgl. z. B. Abb. 3). Der Vergleich mit dem Ornament eines tönernen Situlenfragmentes ohne Fundort aus Westungarn (Taf. 5: 2),¹⁰ wo Zweikreisstempel und ebenfalls sehr flache Linien als Tangenten erkennbar sind, macht eine solche Deutung unserer Verzierungen durchaus wahrscheinlich.

Die Scherben der Gruppe II (Abb. 1: 10—17; Taf. 2—3) bestehen aus einem klingend hart gebrannten Ton, der an seiner Oberfläche rau und

⁶ Zur Lage der Grabungsschnitte I—XV vgl. den Situationsplan bei Frey in: Bericht über das Symposium in Smolenice 1970 (im Druck). — Schnitt XVI (1970) liegt im Bereich des südlichen Aussenwalles neben den Schnitten III, VII und XIV.

⁷ Ein Teil des Materials wurde bereits im Rahmen der Vorberichte veröffentlicht, vgl. Anm. 4. — In Arh. vestnik 20, 1969, 7 ff., Abb. 1-2; Taf. 1 sind die Funde allerdings nicht massstabgetreu wiedergegeben.

⁸ Zum Gefässtypus vgl. Dehn a. a. O. (Anm. 1) sowie Schwappach a. a. O. (Anm. 1).

⁹ Die Scherbe Nr. 9 (Abb. 1: 9; Taf. 1: 9), auf die im folgenden nicht näher eingegangen wird, ist im Sinne unserer Gruppen I und II untypisch. Eine lockere Verbindung mit den Funden der Gruppe I scheint am ehesten noch gegeben.

¹⁰ RGZM. Mainz, Inv. O. 37617. — Herr Dr. U. Schaaff, Mainz, besorgte mir die Photographie der Scherbe und die Erlaubnis zur Veröffentlichung, wofür ich ihm besonders danken möchte.

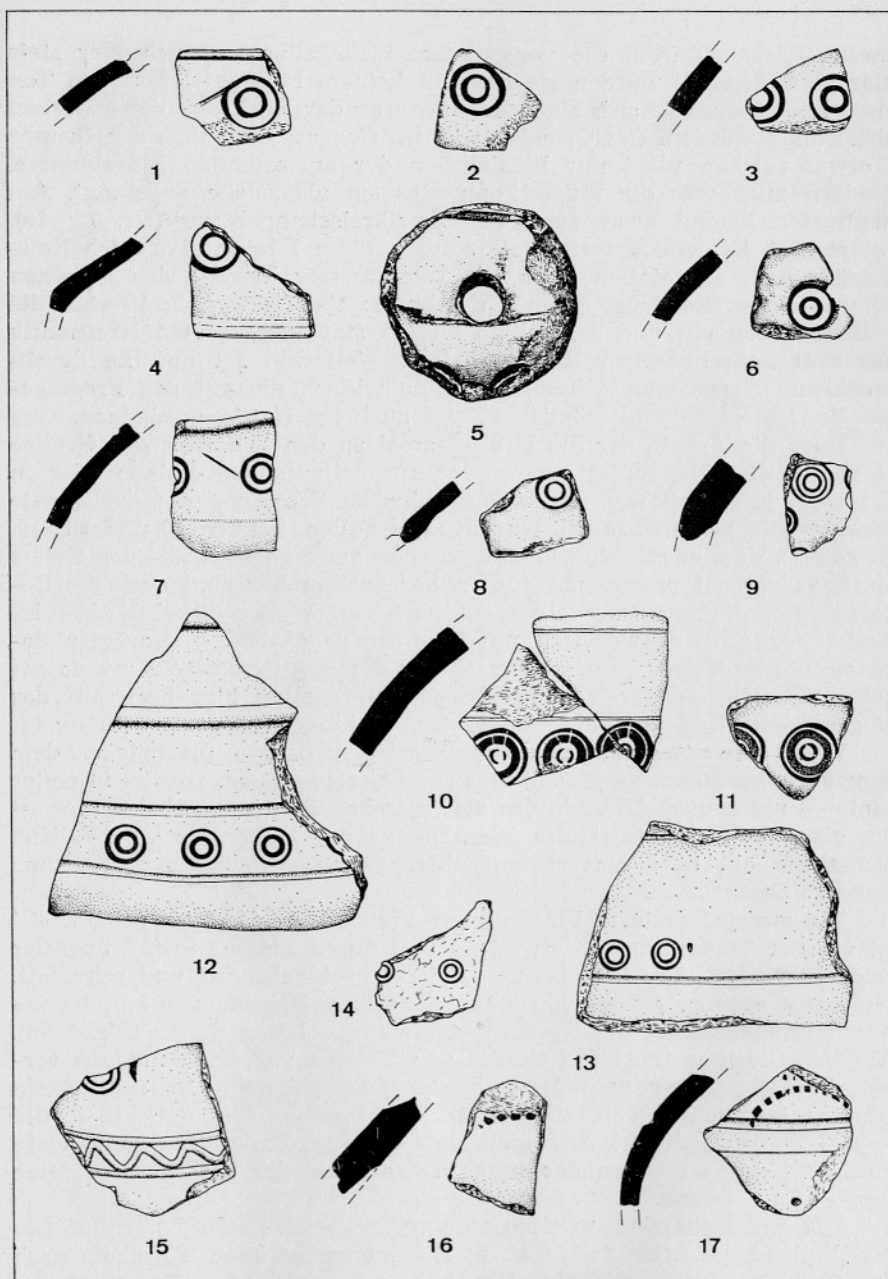

Abb. 1. Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Ringwall von Stična. 1—9 Scherben der Gruppe I. 10—17 Scherben der Gruppe II. 1/2

Sl. 1. Žigosana latenska keramika z gradišča v Stični. 1—9 keramika skupine I, 10—17 keramika skupine II. 1/2

spröde wirkt. Obwohl die verschiedenen Einzelmotive auch hier stets klar geprägt sind, wurden sie doch in keinem Fall so tief in den Ton eingedrückt, dass sie sich als Erhebungen an der Rückseite der Scherben abzeichnen würden. Das Ornament ist im Gegensatz zu dem der Gruppe I etwas reicher, nicht nur hinsichtlich der auftretenden Einzelmotive, sondern auch was die Musterkompositionen als solche anbelangt. Am häufigsten kommt zwar auch der Zweikreisstempel vor (Nr. 12—15). Interessant ist jedoch festzustellen, dass diese Kreismotive verhältnismässig klein ausgefallen sind: Ihr Durchmesser bewegt sich zwischen 10 und 6 mm. Bei zwei Scherben (Abb. 1: 10—11; Taf. 2: 10—11), die vielleicht von ein und demselben Gefäss stammen, ist ein Kreismotiv aus drei konzentrischen Ringen belegt. Weiterhin sei auf die durchbrochenen Bogenstempel besonders hingewiesen, die auf den Fragmenten Nr. 16, Nr. 17 und möglicherweise auch bei Nr. 15 erscheinen.

Über die Art, in der die Kreisstempel an den Scherben der Gruppe II von Stična komponiert waren, ob in fortlaufenden Reihen oder in Gruppen, lässt sich wegen der mangelhaften Erhaltung der Ornamente leider wenig Sicheres sagen. Nur in zwei Fällen, bei Nr. 13 und Nr. 15, ist gewiss, dass es einzelne Mustergruppen gewesen sind, die das Gefäss einst waagrecht umzogen. Kaum näher bestimmbar sind auch die Dekorationen, die aus Bogenstempeln bestehen. Während bei Nr. 17 lediglich feststeht, dass es sich um Gruppen gegenständig geprägter Bogenmotive handelt, kann bei Nr. 16 zur Komposition kein Hinweis gegeben werden. — Der Vollständigkeit halber muss hier noch auf das eingeglättete Wellenlinienband von Nr. 15 hingewiesen werden.

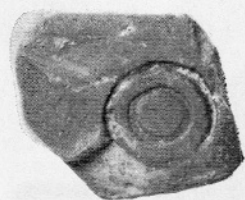
Wenn man versucht, der stempelverzierten Latène-Keramik aus dem Ringwall von Stična Vergleichbares zur Seite zu stellen, so sind in erster Linie — um zunächst Funde des slowenischen Raumes zu betrachten — die eingangs schon erwähnte Flasche aus der Nekropole von Valična vas sowie ein noch unveröffentlichtes Gefässfragment vom gleichen Fundort heranzuziehen:

Die stempelverzierte Flasche von Valična vas (Abb. 2: 2; Taf. 4)¹¹ ist auf der Töpferscheibe hergestellt und durch Riefen- und Rippenzier reich gegliedert. Der Ton ist nur mässig hart gebrannt und sehr fett, seine sich »seifig« anfühlende Oberfläche fällt besonders auf und erinnert uns sogleich an die Keramik der Gruppe I von Stična (Nr. 1—8). Auf der Schulter trägt das Gefäss von Valična vas ein Band aus verhältnismässig locker gesetzten, grossen Zweikreisstempeln mit einem Durchmesser von 10/6 mm (Taf. 4: 1). Die einzelnen Stempel sind so tief in den Ton eingedrückt, dass man sie — wie im Falle der Stempelware unserer Gruppe I — an der inneren Wandung der Flasche als kleine Buckel fühlen kann.

Das Fragment eines zweiten stempelverzierten Drehscheibengefässes von Valična vas (Abb. 2: 1; Taf. 5: 1)¹² entstammt allem Anschein nach derselben Werkstatt wie die eben besprochene Flasche. Engste Bezie-

¹¹ NM. Ljubljana, Inv. 6955. Höhe: 20,4 cm; Mündungsdurchmesser: 11,2 cm; grösster Durchmesser: 20,8 cm. — Die in Arh. vestnik 17, 1966, 169 ff. Taf. 26: 5 veröffentlichte Zeichnung der Flasche scheint mir ungenau zu sein.

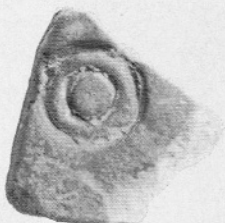
¹² NM. Ljubljana, Inv. P 12924.

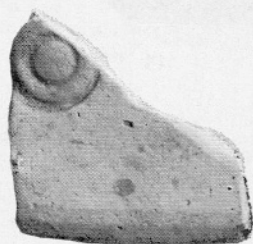
1

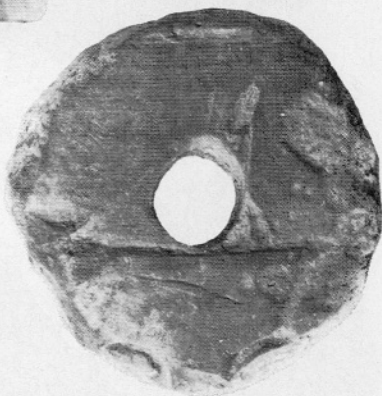
3

2

4

5

6

7

8

9

Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Ringwall von Stična. Scherben der Gruppe I. 1/1

Žigosana latenska keramika z gradišča v Stični. Keramika skupine I. 1/1

10

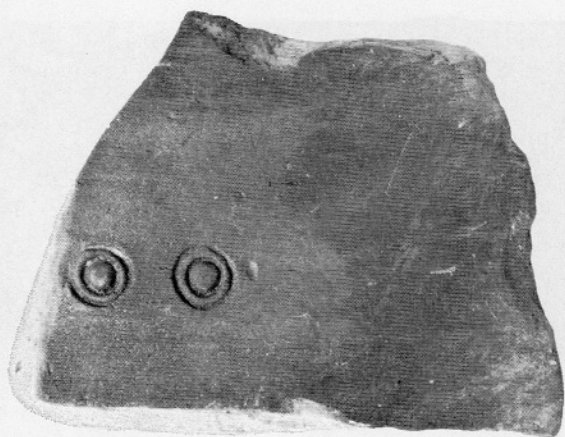
11

12

Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Ringwall von Stična. Scherben der Gruppe II. 1/1

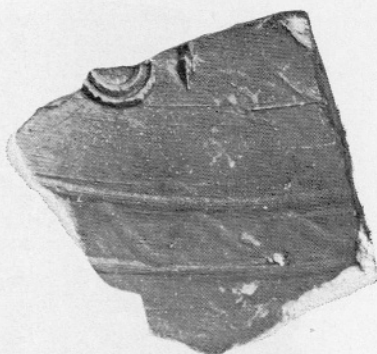
Žigosana latenska keramika z gradišča v Stični. Keramika skupine II. 1/1

13

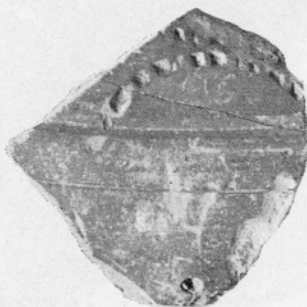
14

15

16

17

Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Ringwall von Stična. Scherben der Gruppe II. 1/1

Žigosana latenska keramika z gradišča v Stični. Keramika skupine II. 1/1

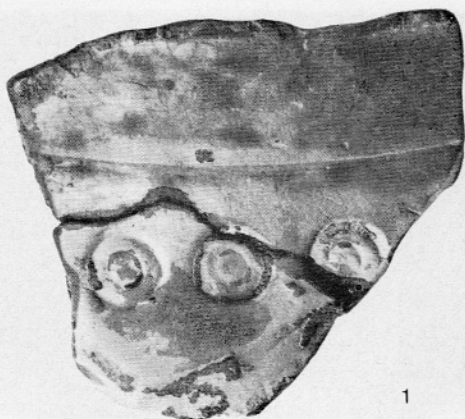
1

2

Stempelverzierte Latène-Flasche aus dem Gräberfeld von Valična vas.
1 = 1/1, 2 = 1/2

Žigosana latenska keramika z grobišča v Valični vasi. 1 = 1/1, 2 = 1/2

1

2

3

4

Stempelverzierte Keramik aus Slowenien und Westungarn. 1 Schulterfragment eines Latène-Gefäßes aus dem Gräberfeld von Valična vas. 2 Randfragment einer Latène-Situla mit Fundortangabe »Westungarn« in Mainz. 3—4 Handgearbeiteter hallstättischer Napf von Šmarjeta, mit Detailansicht der Stempelzier (3). 1—3 = 1/1, 4 = 1/2

Žigosana keramika iz Slovenije in zahodne Madžarske. 1 Valična vas, 2 »Zah. Madžarska«, 3—4 Šmarjeta. 1—3 = 1/1, 4 = 1/2

Stempelverzierte Latène-Flasche aus Grab 6 von Au am Leithaberge
(Niederösterreich). 1/2

Žigosano ornamentirana latenska steklenica iz groba 6 iz Au am Leithaberge
(Nižjeavstrijsko). 1/2

1

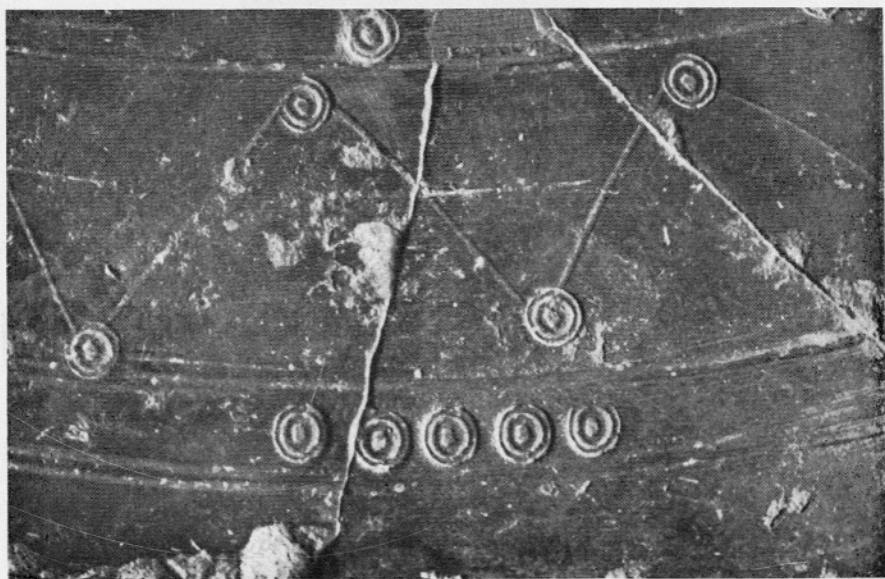
2

Stempelverzierte Latène-Terrine aus dem Gräberfeld von Dvory nad Žitavou
(Slowakei). 1 = 1/1, 2 = 1/2

Žigosano ornamentirana latenska terina iz grobišča Dvory nad Žitavou
(Slovaška). 1 = 1/1, 2 = 1/2

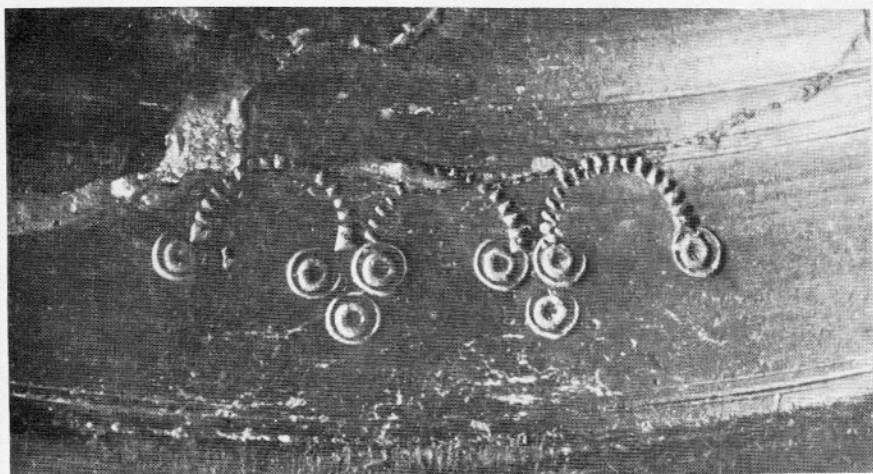
1

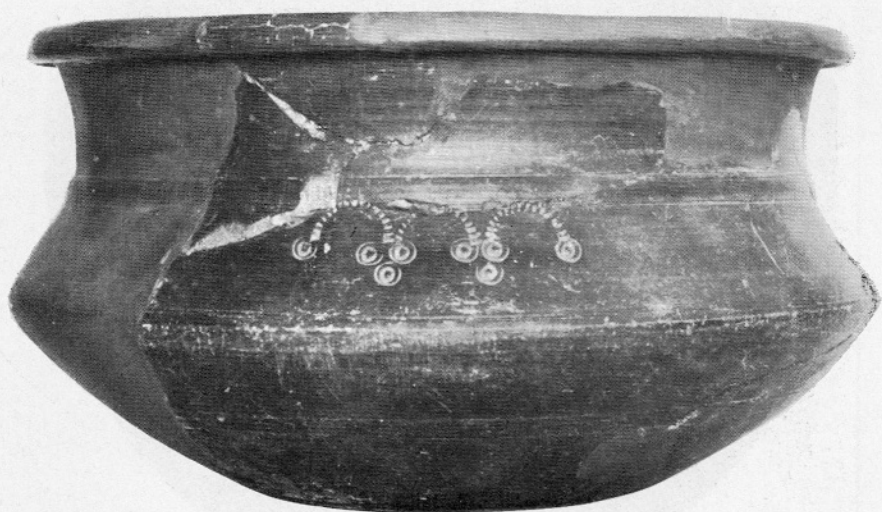
2

Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Gräberfeld von Vel'ká Mana (Slowakei). 1 Kelch aus Grab 19, 2 Detailansicht der Schulterzier einer Flasche aus Grab 19. 1 = 1/2, 2 = 1/1

Žigosana keramika z grobišča Vel'ká Mana (Slovaška) 1 = 1/2, 2 = 1/1

1

2

Stempelverzierte Latène-Terrine aus dem Gräberfeld von Bajč—Vlkanovo (Slowakei). 1 = 1/1, 2 = 1/2

Žigosano ornamentirana latenska terina iz grobišča Bajč—Vlkanovo (Slovaška).
1 = 1/1, 2 = 1/2

1

2

Stempelverzierte Latène-Flasche aus Grab 24 von Dvory nad Žitavou
(Slowakei). 1 = 1/1, 2 = 1/2

Žigosano ornamentirana latenska steklenica iz groba 24 iz Dvory nad Žitavou
(Slovaška). 1 = 1/1, 2 = 1/2

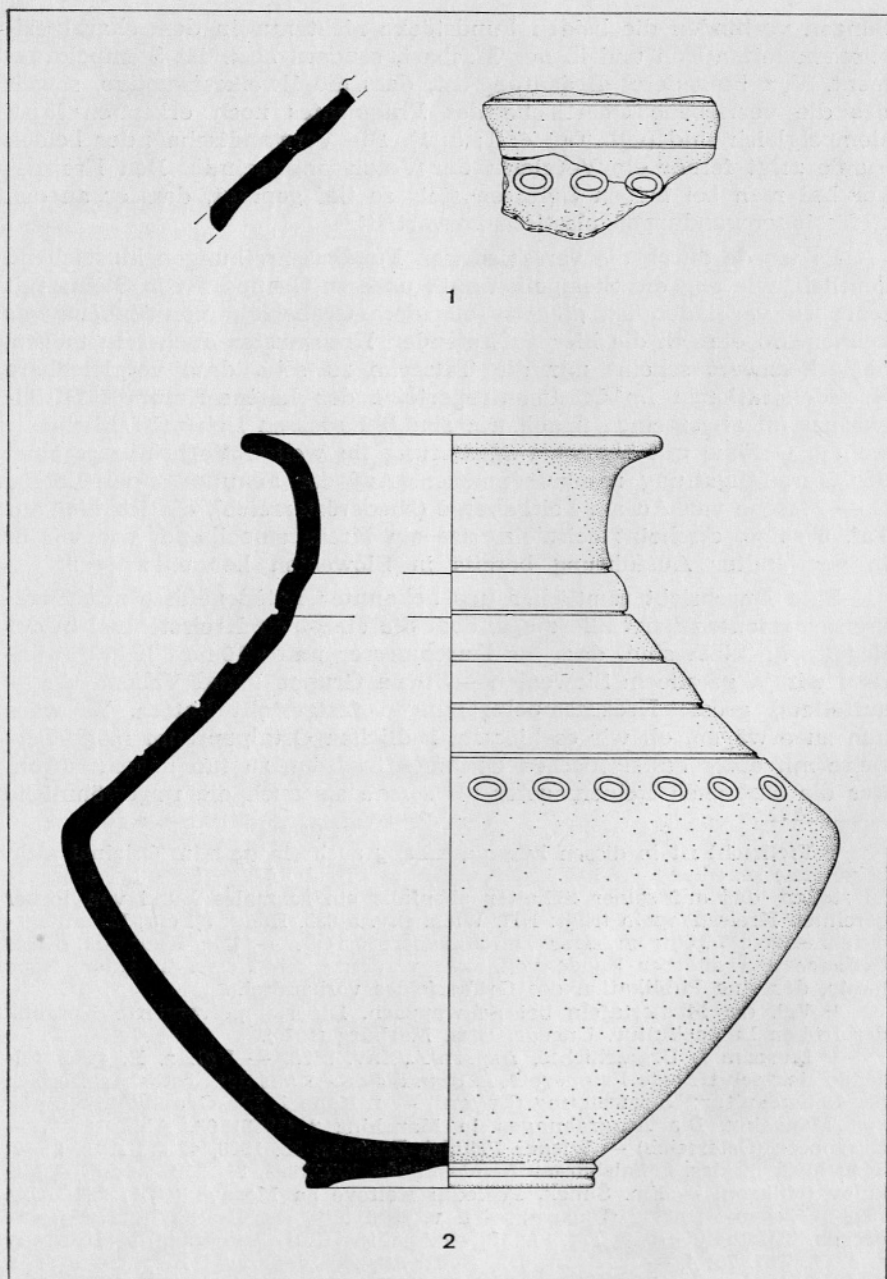

Abb. 2. Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Gräberfeld
von Valična vas. 1/2

Sl. 2. Žigosana latenska keramika z grobišča v Valični vasi. 1/2

hungen verbinden die beiden Fundstücke nicht nur in dem charakteristischen fetten Ton und in der Machart, sondern auch im Stempelornament. Von besonderer Bedeutung ist, dass die Zweikreismotive, soweit das die verriebene Oberfläche des Fragmentes noch erkennen lässt, stempelgleich sind (vgl. Taf. 4: 1; 5: 1). Die Verwandtschaft der beiden Funde zeigt ferner ein Vergleich der Verzierungstechnik: Den Kreisdekor hat man bei beiden Gefässen stets so tief geprägt, dass er an den Gefässinnenwandungen plastisch hervortritt.¹³

Es wurde durch die verschiedenen Fundbeschreibungen hinreichend deutlich, wie eng die Stempelkeramik unserer Gruppe I von Stična mit jener zu verbinden ist, die wir aus dem Gräberfeld von Valična vas kennen. So einfach die hier auftretenden Kreismuster auch sein mögen, bemerkenswert scheint mir die Tatsache zu sein, dass vergleichbare Kreisdekorationen im Ornamentrepertoire der Latène-Keramik Mitteleuropas im allgemeinen ungeläufig sind.¹⁴ Es lassen sich tatsächlich nur wenige Gefässe mit ähnlicher Musterung im weiten Verbreitungsgebiet der Keramikgattung namhaft machen. Auf der Schulter einer Latène B — Flasche von Au am Leithaberge (Niederösterreich), die ich hier auf Taf. 6 zeige, erscheint beispielsweise ein Kreisstempelband, wie wir es in verwandter Ausführung bereits in Slowenien kennenlernten.¹⁵

Eine Durchsicht sämtlicher uns bekannter Latènegefässe mit Zweikreisornamenten lehrt allerdings, dass die einzelnen Kreisstempel in der Regel sehr klein sind, dass ihr Durchmesser unter 10 mm liegt,¹⁶ während wir ja gerade in Slowenien — Stična Gruppe I und Valična vas — auffallend grosse Kreisstempelprägungen festgestellt hatten. Es wäre nun zu erwägen, ob wir es hier im südlichen Ostalpenraum möglicherweise mit einer hallstattischen Ornamenttradition zu tun haben, sowohl was die einfachen Reihensmuster als solche als auch die ungewöhnliche

¹³ Vielleicht ist in diesen Zusammenhang auch ein (mir im Original nicht bekanntes) scheibengedrehtes Latènegefäss aus Grab 45 von Roje bel Moravče zu stellen, das auf seiner Schulter ebenfalls ein schmales Band von locker gereihten Kreisstempeln trägt: NH. Wien, Inv. 54832. Höhe: 9,9 cm; Mündungsdurchmesser: 7,3 cm; grösster Durchmesser: 9,5 cm. — Die Kenntnis dieses Gefässes und anderer Funde von Roje verdanke ich Herrn T. Knez, Novo mesto, der eine Publikation des Gräberfeldes vorbereitet.

¹⁴ Vgl. die Mustertafeln bei Schwappach, Die stempelverzierte Keramik der frühen Latènekultur. Ungedr. Diss. Marburg (1970).

¹⁵ Museum f. Urgeschichte, Asparn/Z., Inv. 9162. — Vgl. z. B. auch folgende stempelverzierte Latènegefässe bzw. Scherben aus dem östlichen Bereich der Latènekultur: Burgweinting (Bayern) — I. Kappel, Die Graphittonkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 2 (1969) 63, Abb. 19: 1. — Dürrnberg (Österreich) — Wiener Prähist. Zeitschr. 23, 1936, 42 ff., Abb. 2: 17; 5: 9; Mitt. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde 105, 1965, 81, Taf. 9: 30. — Mikulov (Mähren) — Em. Šimek, Poslední Keltové na Moravě (1958) 284, Abb. 159. — Velem-Szentvid (Ungarn) — I. v. Hunyady, Die Kelten im Karpatenbecken. Tafelband (1942) Taf. 94: 12. — Apahida-Cluj (Rumänien) — Hunyady a. a. O., Taf. 70: 4. — É. Bónis, Die Spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. Arch. Hungarica N.S. 47 (1969) 179, mit Anm. 183-84. — Vgl. ferner z. B. Jászladány (Ungarn) — Hunyady a. a. O., Taf. 70: 6.

¹⁶ Eine vereinzelte Ausnahme etwa die 10 mm grossen Zweikreisstempel in einer »Braubacher Schale« von Győr-Ujszállás (Ungarn) — Hunyady a. a. O., Taf. 59: 4.

Grösse der Kreise betrifft.¹⁷ Diese Vermutung könnte sich beispielsweise in dem gestempelten Dekor eines kleinen handgearbeiteten, »hallstattisch« anmutenden Napfes von Šmarjeta bestätigen, dessen Schulter eine lockere Reihe von aussergewöhnlich grossen (16/6 mm) Zweikreis-motiven ziert (Taf. 5: 3—4).¹⁸ Dass im übrigen an zwei Scherben der Gruppe I von Stična, bei Nr. 1 und Nr. 7 (Abb. 1), Reste von Kreis-Tangenten-Bändern zu vermuten sind, wäre als ein weiterer möglicher Hinweis für den Fortbestand hallstattischer Motive an Latènegefässen des Ostalpenraumes zu werten. Dem Kreis-Tangenten-Band kommt ja gerade in diesem Bereich, während der ganzen Hallstattzeit und selbst noch in der jüngsten Latènezeit, eine grosse Bedeutung zu, wie wir durch viele Erzeugnisse der Toreutik (z. B. Abb. 3)¹⁹ und mehrere Tongefässe (Vintarjevec, Magdalensberg [Štalenski vrh]) belegen können.²⁰ Im Musterschatz der mitteleuropäischen Latènekultur spielt das Kreis-Tangenten-Band indessen keine Rolle.²¹ Das oben erwähnte Situla-Fragment aus Westungarn (Taf. 5: 2), an dem wir ein aufgelöstes, dem Kreis-Tangenten-Band verwandtes Muster finden, stellt in dieser Hinsicht

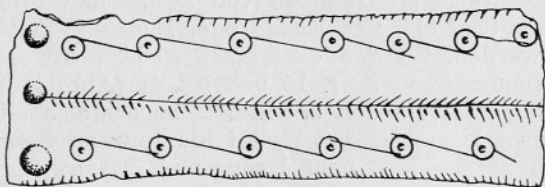

Abb. 3. Gürtelblech von Magdalenska gora. 1/2

Sl. 3. Pasna spona z Magdalenske gore. 1/2

¹⁷ In diesem Sinne äussert sich auch Frey, Festschrift W. Dehn (1969) 14. — Für einfache Reihenmuster aus Kreisstempeln vgl. auch die Beispiele Anm. 45—46. Ferner z. B. die Metallarbeiten bei A. Müllner, Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des krainischen Landesmuseums »Rudolfinum« in Laibach (1900) Taf. 19: 1, 3; 28: 2; F. Starè, Arh. vestnik 3, 1952, 173 ff., Taf. 1: 4; Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Röm.-Germ. Forsch. 31 (1969) Taf. 51—53; Gabrovec, Arh. vestnik 17, 1966, 19 ff., Taf. 8: 5. Hier treten sehr grosse (meist Drei-) Kreismotive in einfacher Reihung auf.

¹⁸ NM. Ljubljana, Inv. P 1338.

¹⁹ Hier nur einige Beispiele: Starè, Arh. vestnik 3, 1952, 173 ff., Abb. 2; Taf. 1: 1-2; ders., Vače. Arh. kat. Slov. 1 (1955) Taf. 40: 10; 41: 1; 59: 11, 13; 90: 2; K. Kromer, Brezje. Arh. kat. Slov. 2 (1959) Taf. 24: 9; 29: 1, 4; Gabrovec, Germania 44, 1966, 27, Abb. 14: 2. Vgl. auch die verzierten Beinhülsen: Starè, Vače (1955) Taf. 77: 1, 3; Krieger und Salzherren. Ausstellungskatalog 4 des RGZM. Mainz (1970) Taf. 46: 2 (Nr. 142 g); Mitt. d. Anthr. Ges. Wien 16, 1886, Taf. 7; Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Röm.-Germ. Forsch. 31 (1969) Taf. 7: 22.

²⁰ Vintarjevec: Unveröffentlicht; NM. Ljubljana, Inv. 8567. — Magdalensberg: Carinthia I 142, 1952, 129 f.; 121, Abb. 24: 11. — Vgl. auch Müllner a. a. O. (Anm. 17) Taf. 17: 5; Frey a. a. O. (Anm. 19) Taf. 7: 47; 8: 16; 30: 15; F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Grabbügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (1969) 94 f. mit Taf. 5: 9.

²¹ Vgl. die Mustertafeln bei P. Jacobsthal, Early Celtic Art (1944) Taf. 261 ff., oder Schwappach, Die stempelverzierte Keramik der frühen Latènekultur. Ungedr. Diss. Marburg (1970); ders., Dehn-Festschrift (1969) 213 ff., zu Abb. 3: M 23.

eine ganz vereinzelte Ausnahme dar; sein Dekor ist auf das Engste mit der Ornamentik des Ostalpenraums zu verbinden.

Was nun die Stempelware der Gruppe II von Stična (Nr. 10—17; Abb. 1; Taf. 2—3) anbelangt, so sei gleich festgehalten, dass eine Verknüpfung mit anderen bekannten Fundstücken aus Slowenien — anhand der Muster²² — in diesem Fall nicht möglich ist. Es liessen sich allenfalls, gehen wir von den bogenverzierten Scherben aus, Stempelornamente aus dem nordwestlich benachbarten Kärnten locker anschliessen, etwa die an einem Gefässfragment von Feldkirchen,²³ wo ein Fries von durchbrochenen Bogenstempeln mit anhängenden Kreisendigungen belegt ist. Auch könnten zum Vergleich manche der (freilich sehr späten) Funde vom Magdalensberg (Štalenski vrh) herangezogen werden.²⁴

Die besten Ornamentvergleiche finden sich jedoch, und das sei ganz klar herausgestellt, weiter im Nordosten, und zwar auf der stempelverzierten Latène-Keramik des südwestslowakischen und westungarischen Raumes (vgl. Abb. 4). Dem gruppierten Kreisstempeldekor von Nr. 13 (Abb. 1; Taf. 3) dürfen — in der Komposition nächstverwandte — Ornamente beispielsweise an Gefässen von Dvory nad Žitavou (Taf. 7)²⁵ und Vel'ka Mana (Taf. 8),²⁶ von Kosd²⁷ oder Budapest-Békásmegyer²⁸ zur Seite gestellt werden. Zu den — freilich nicht mehr exakt bestimm- baren — Bogenmustern von Nr. 15 und Nr. 16 (Abb. 1; Taf. 3) können wir in dem genannten Bereich ebenfalls eine ausreichende Anzahl von guten Vergleichen heranziehen. Es sei hier nur an Stempelornamente von Bajč-Vlkanovo (Taf. 9)²⁹ oder Dvory nad Žitavou (Taf. 10)³⁰ besonders erinnert, die zugleich die mögliche Variationsbreite unserer Dekorationen in Stična verdeutlichen helfen.³¹ Wichtig ist weiterhin die ge-

²² Über die Gefässformen der Gruppe II von Stična lässt sich Näheres bisher leider nicht sagen, so dass ein Vergleich mit unverzierten Latènege- fässen aus Slowenien (z. B. Arh. vestnik 17, 1966 passim) unmöglich ist.

²³ Unveröffentlicht? Landesmuseum für Kärnten, Klagenfurt.

²⁴ Nur wenige stempelverzierte Scherben vom Magdalensberg sind pu- bliziert, vgl. Carinthia I 142, 1952, 121, Abb. 24: 9; S. 129 f. (zur Zeitstellung). Weitere Beispiele mit gestempeltem Bogendekor vom Magdalensberg sind Verf. bekannt.

²⁵ B. Benadik, Em. Vlček und C. Ambros, Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. Arch. Slov. Fontes 1 (1957) Taf. 30: 6.

²⁶ Arch. Rozhledy 6, 1954, 319 ff., Abb. 148—149; J. Filip, Keltové ve střední Evropě (1956) 187, Abb. 57.

²⁷ L. v. Márton, Die Frühlatènezeit in Ungarn. Arch. Hungarica 11 (1933) Taf. 20: 4. Dieser Vergleich bereits bei Frey, Festschrift W. Dehn (1969) 16 mit Anm. 39.

²⁸ Hunyady a. a. O. (Anm. 15) Taf. 94: 9.

²⁹ Arch. Rozhledy 7, 1955, 773, mit Abb. 351: 6; vgl. auch das Gefäss- fragment mit stempelgleicher Schulterzier von Dvory nad Žitavou, das zu- sammen mit Mittellatène-Fibeln gefunden wurde: Benadik, Vlček und Ambros a. a. O. (Anm. 25) Taf. 27.

³⁰ Benadik, Vlček und Ambros a. a. O. (Anm. 25) Taf. 29: 19; dazu gehört das Fragment einer Mittellatène-Fibel: dies. ebda. Taf. 28: 10.

³¹ Vgl. z. B. auch Hunyady, Die Kelten im Karpatenbecken. Textband (1944) Taf. 9: 15; Tafelband (1942) Taf. 86: 5; 89: 2; 82: 6; ferner zur allg. Orientierung die Mustertafeln mit Bogendekorationen bei Schwappach, Die stempelverzierte Keramik der frühen Latènekultur. Ungedr. Diss. Marburg (1970).

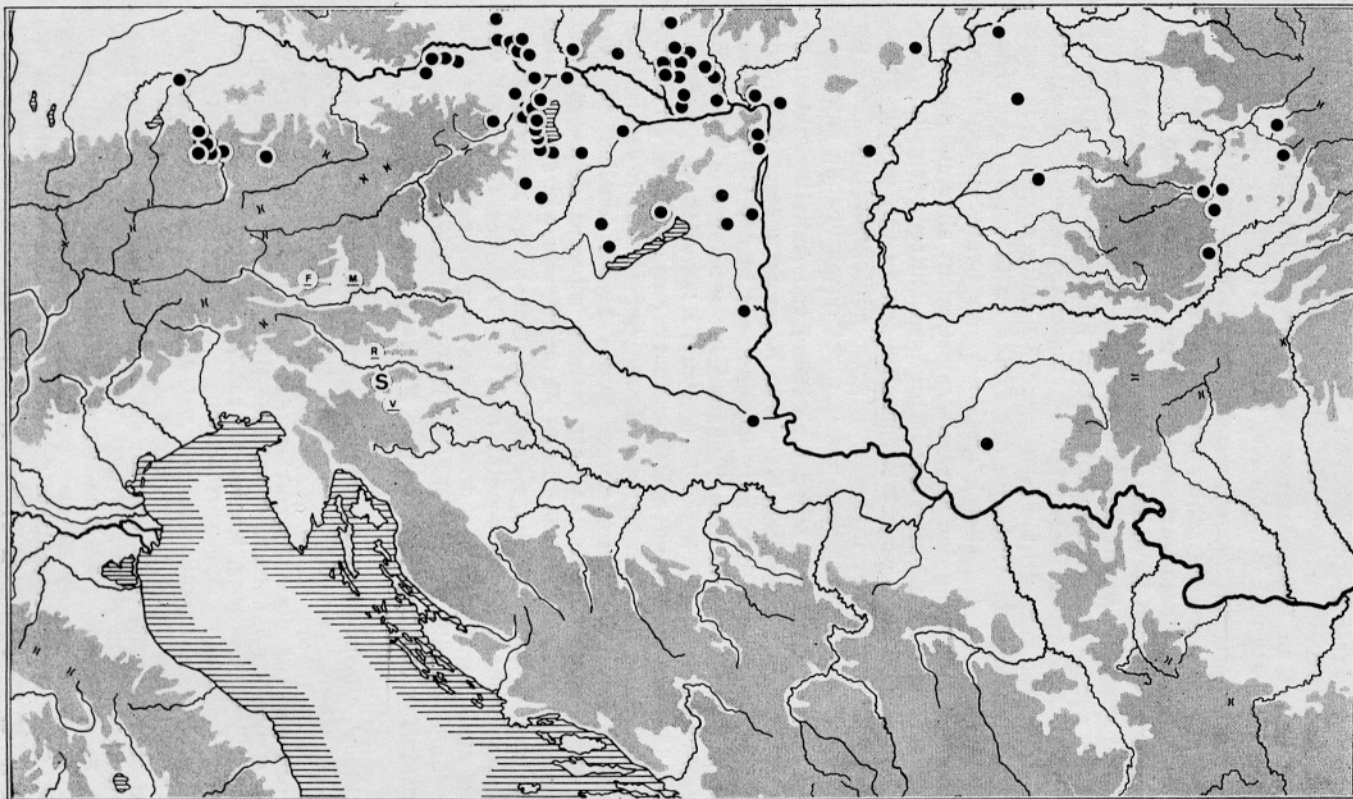

Abb. 4. Das südöstliche Verbreitungsgebiet der stempelverzierten Latène-Keramik

Sl. 4. Razprostranjenost žigosane keramike v jugovzhodnem alpskem področju

S = Stična, V = Valična vas, R = Roje, F = Feldkirchen, M = Magdalensberg (Štalenski vrh)

genständig angeordnete Bogenzier von Nr. 17 (Abb. 1; Taf. 3), die in verwandter Ausführung an einer Scherbe von Manching wiederkehrt.³² Sehr häufig belegt an Latènegefäßen Mitteleuropas ist schliesslich das eingeglättete Wellenlinienband von Nr. 15 (Abb. 1; Taf. 3).³³

Eine der schwierigsten Fragen, die das stempelverzierte Material von Stična aufwirft, ist die nach seiner zeitlichen Stellung. Gabrovec, Frey und Foltiny haben in einem Vorbericht über die Ausgrabungen im Ringwall den chronologischen Rahmen, in dem wir uns bewegen, zwar schon grob umrissen wenn sie feststellen, die stempelverzierte Latène-Keramik »repräsentiert den älteren Latènehorizont in Stična, der am Ende der Frühlatènezeit (Latène B 2 nach Krämer) einsetzt«.³⁴ Wichtig wäre freilich noch zu prüfen, ob nicht eine feinere Einstufung, vielleicht sogar eine relativ-chronologische Ordnung der Funde im Sinne unserer Gruppen I und II möglich ist. Dabei können wir uns heute alleine auf die kennzeichnenden Merkmale der Keramik selbst, nicht aber auf geschlossene Funde oder stratigraphische Beobachtungen stützen, denn in Valična vas haben wir es durchwegs mit Einzelfunden zu tun und in Stična ist eine klare Trennung der latènezeitlichen Siedlungsschichten, die die Stufen Latène B bis D umfassen, bisher nicht durchführbar gewesen.³⁵

Es gibt meines Erachtens schon eine Reihe von Anhaltspunkten, die darauf hindeuten, dass die stempelverzierte Keramik unserer Gruppen I und II unterschiedlicher Zeitstellung ist, dass wir in der Gruppe I eine ältere und in der Gruppe II eine jüngere Tonware vor uns haben. Bei der Besprechung der Scherben Nr. 1—8 (Gruppe I) hatten wir einerseits festgestellt, dass die auftretenden Dekorationen eine gewisse Verwandtschaft zur hallstattischen Musterwelt Sloweniens vermuten lassen. Andererseits wird durch die verschiedenen Fundanalysen deutlich, dass die Scherben der Gruppe I nach Machart (relativ schlecht gebrannt) und Formen (Valična vas!) der Latène B — Keramik, wie wir sie z. B. aus Österreich und Ungarn kennen, sehr nahe stehen.³⁶ Aufgrund dieser verschiedenen Beobachtungen scheint mir im Falle der Gruppe I von Stična und auch der Funde von Valična vas — eine andere Datierung als in die jüngere Frühlatènezeit (Latène B) unwahrscheinlich. Dass dieser Zeitansatz für unsere ältere Gruppe überhaupt vertretbar ist, bestä-

³² V. Pingel, Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 4 (1971) Nr. 1526; vgl. auch Frey, Festschrift W. Dehn (1939) 16 mit Anm. 41. — Wir wollen in diesem Zusammenhang die verschiedenen gegenständigen Bogenfriese der Stufe Latène A bewusst beiseite lassen (Schwappach, Festschrift W. Dehn [1969] 213 ff. mit Abb. 5: 38). — Herrn Dr. V. Pingel, Marburg, bin ich für zahlreiche Hinweise bezüglich der Keramik von Manching zu Dank verpflichtet.

³³ Man blättere z. B. die Abb. und Taf. bei Bónis a. a. O. (Anm. 15), Kappel a. a. O. (Anm. 15) oder Hunyady a. a. O. (Anm. 31) Taf. 89 ff.

³⁴ Germania 48, 1970, 12 ff., bes. 25; vgl. auch Frey, Festschrift W. Dehn (1969) 9; Gabrovec, Arh. vestnik 17, 1966, 169 ff.

³⁵ Vgl. Frey, Festschrift W. Dehn (1969) 7 ff., bes. 13 f.

³⁶ z. B. K. Willvonseder, Wiener Prähist. Zeitschr. 28—29, 1937—38, 242, Abb. 8: 4—5; R. Pittioni, Urgeschichte des Österreichischen Raumes (1954) 665, Abb. 456 ff.; Márton, Das Fundinventar der Frühlatènegräber. Dolgozatok 9—10, 1933—34, 93 ff.; Hunyady a. a. O. (Anm. 31) passim.

tigt das Vorkommen von Latène B — Fibeln sowohl im Ringwall von Stična³⁷ als auch im Gräberfeld von Valična vas.³⁸

Jünger als die Gruppe I, und zwar sicher bereits mittellatènezeitlich,³⁹ dürfte indessen die Gruppe II stempelverzierter Scherben von Stična sein. Das Material ist klingend hart gebrannt, was an Drehscheibenware der entwickelten Latènezeit erinnert, und die auftretenden Stempel- bzw. Glättmuster fügen sich, das können wiederum die zahlreichen herangezogenen Vergleichsstücke verdeutlichen, ebenfalls in diesen Zeitabschnitt gut ein.⁴⁰

Wie das Auftreten von Stempelverzierungen an der Latène-ware Sloweniens zu erklären ist, soll abschliessend kurz erörtert werden. Obwohl wir offensichtlich in unserer älteren — noch frühlatènezeitlichen — Keramikgruppe schon mit charakteristischen Latène-Gefässformen rechnen dürfen (Valična vas!), stehen die Stempelornamente selbst anscheinend in keinem unmittelbaren Zusammenhang mit jenen der Latène-Keramik Mitteleuropas. Gemeinsamkeiten im Dekor lassen sich kaum feststellen, typische Einzelmotive und Musterkompositionen der Latène-Stempelornamentik kommen an den Gefässen bzw. Scherben unserer älteren slowenischen Gruppe nicht vor.⁴¹ Wahrscheinlicher ist meines Erachtens, dass das Vorkommen von Stempeldekorationen an Gefässen der Stufe Latène B im südlichen Ostalpenraum das Fortleben einer bereits während der dortigen Hallstattzeit auftretenden Zierweise andeutet.⁴² Ich erinnere in diesem Zusammenhang nur an die stempelverzierte hallstättische Keramik aus Vintarjevec⁴³ oder Šmarjeta (Taf. 5: 3—4),⁴⁴ von Most na Soči (St. Lucia),⁴⁵ Este⁴⁶ usw. Im übrigen sei besonders darauf aufmerksam gemacht, dass selbst im Ringwall von Stična

³⁷ Gabrovec, Frey und Foltiny, *Germania* 48, 1970, 25, mit Abb. 4: 6; Frey, *Festschrift W. Dehn* (1969) 14 mit Abb. 2: 1.

³⁸ Gabrovec, *Arh. vestnik* 17, 1966, 169 ff., Taf. 25: 3-4.

³⁹ Ob einige der stempelverzierten Scherben unserer Gruppe II von Stična nicht sogar in die jüngere Latènezeit gehören, kann nur auf breiterer Materialbasis geklärt werden. Wichtige Anhaltspunkte in dieser Frage dürften durch eine Bearbeitung der stempelverzierten Keramik aus den oppida nördlich der Alpen zu erwarten sein.

⁴⁰ Vgl. Taf. 7—10 und Anm. 25—33.

⁴¹ Zur allg. Orientierung vgl. in diesem Zusammenhang die Mustertafeln der stempelverzierten Latène-Keramik: Dehn und Schwappach a. a. O. (Anm. 1).

⁴² Vgl. Frey, *Festschrift W. Dehn* (1969) 14 ff.

⁴³ Unveröffentlicht; NM. Ljubljana (vgl. Anm. 20). Frey, *Festschrift W. Dehn* (1969) 15 f.

⁴⁴ Vgl. Anm. 18.

⁴⁵ C. Marchesetti, *Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino 1885—1892* (1893) Taf. 4-5.

⁴⁶ z. B. Not. Scavi 1882, Taf. 5: 6—8, 25, 33, 42, 50; O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie I* (1895) Taf. 58: 10; D. Randall-MacIver, *The Iron Age in Italy* (1927) Taf. 5: 1, 6, 15, 22-23; *Prähist. Zeitschr.* 34-35, 1949-50, 2. Hälfte, 250, Abb. 1: 2-3; Fogolari und Frey, *Studi Etruschi* 33, 1965, 275, Abb. 13: 4—6; Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst. Röm.-Germ. Forsch.* 31 (1969) Taf. 20: 4, 6-7; 30: 15. Vgl. auch Schwappach in: *Festschrift W. Dehn* (1969) 242 ff.

schon zahlreiche hallstättische Scherben mit Stempelzier, und zwar von wenigstens zehn verschiedenen Gefäßen, zutage gekommen sind.⁴⁷

Anders steht es indessen im Falle unserer jüngeren, mittellatènezeitlichen Keramikgruppe (II) von Stična. In ihrer Ornamentik spiegeln sich — wie die oben herangezogenen Parallelen und Vergleichsstücke deutlich machen — unmittelbare Beziehungen zur stempelverzierten Latène-ware Mitteleuropas, vor allem zu jener des südwestslowakischen und ungarischen Raumes (Abb. 4).

Dass diesen, nach Nordosten und Osten weisenden Verbindungen bei der Entfaltung der Latènekultur in Slowenien⁴⁸ eine besondere Bedeutung zukommt, lässt sich auch durch die Verbreitung anderer Bodenfunde, etwa anhand der im »Hungarian Sword Style« verzierten Schwertscheiden,⁴⁹ der Hohlbuckelringe⁵⁰ und Hiebmesser⁵¹ oder anhand eines Kantharos, der aus Novo mesto stammt,⁵² besonders gut belegen.

Fundverzeichnis*

1. Schulterscherbe eines dünnwandigen Drehscheibengefäßes aus sehr feinem, fetten Ton. Am oberen Bruchrand der Scherbe Ansatz einer Horizontalriefe erkennbar. Vom Ornament ist ein einzelner, scharf ge-

⁴⁷ Das Material befindet sich, zumeist unpubliziert, im NM. Ljubljana. Nur wenige Stücke sind bereits veröffentlicht, vgl. z. B. Frey in: Festschrift W. Dehn (1969) 14 ff. mit Abb. 1: 10; 2: 11-12; ferner die in Anm. 4 zusammengestellte Lit.

⁴⁸ Allg. zur Latènekultur in Slowenien vgl. am besten Gabrovec, Arh. vestnik 17, 1966, 169 ff.

⁴⁹ Vgl. schon Frey, Festschrift W. Dehn (1969) 9 mit Anm. 14. Zum Stil: Jacobsthal a. a. O. (Anm. 21) 95 ff. — Für charakteristische Schwertscheiden aus Slowenien vgl. z. B. Gabrovec, Arh. vestnik 17, 1966, 169 ff., Taf. 1; S. Pahič ebda 271 ff., Taf. 4.

⁵⁰ Vgl. W. Krämer, Germania 39, 1961, 32 ff. mit Abb. 1; für ergänzende Neufunde vgl. z. B. Gabrovec, Arh. vestnik 17, 1966, 169 ff., Taf. 11: 1-3, 6, 12; Pahič a. a. O., Taf. 16: 4.

⁵¹ Vgl. z. B. Gabrovec, Arh. vestnik 17, 1966, 169 ff., Taf. 10: 4, 7; 26: 2; Pahič a. a. O., Taf. 8: 1-2; 13: 6-7. Dazu: z. B. Márton a. a. O. (Anm. 36) 93 ff., Taf. 23: 6; 34: 8; 50: 11-12; 57; Hunyady, Die Kelten im Karpatenbecken. Textband (1944) Taf. 7: 11-12; 29; Tafelband (1942) Taf. 52: 1-8; aber z. B. auch: J. Caspart, Wiener Prähist. Zeitschr. 16, 1929, 49, Abb. 6; K. Zeilinger, Schild von Steier 2, 1953, 68, Abb. 5; 76, Abb. 7: 4.

⁵² T. Knez, Novo mesto 1365-1965 (1969) 43 f., Abb. 29-30. Vgl. dazu etwa Márton a. a. O. (Anm. 27) Taf. 20-23; Hunyady a. a. O., Tafelband (1942) Taf. 65-66; Benadik, Vlček und Ambros a. a. O. (Anm. 25) Taf. 42: 1 usw. — Weitere Parallelen wird T. Knez, Novo mesto, in einer vorbereiteten Studie über den Kantharos bringen. — Die verschiedentlich angenommenen engen Beziehungen zwischen Slowenien und Kärnten während der Latènezeit (Stufe Latène B 2 nach Krämer bis Latène D) bedürfen m. E. einer genauen Überprüfung. Anhand der stempelverzierten Keramik und anderer typischer Funde lassen sie sich bisher jedenfalls nicht nachweisen; vgl. H. Müller-Karpe, Zeugnisse der Tauriskier in Kärnten. Carinthia I 141, 1951, 594 ff.

* Die Funde befinden sich im Narodni muzej, Ljubljana.

Abkürzungen: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung = Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung Unterkraains. Festschrift W. Dehn (1969) 7 ff. — Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi = Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi Dolenjske. Arh. vestnik 20, 1969, 7 ff.

prägender Zweikreisstempel (Dm. 14,5/8 mm) erhalten. Ob die feine Linie, die vom Kreisstempel nach links unten führt, zum Muster gehört, lässt sich mit Sicherheit nicht mehr sagen (Rest eines Kreis-Tangenten-Bandes?).

Aus Schnitt XVI (1970). — Unpubliziert. — Abb. 1: 1; Taf. 1: 1.

2. Schultherscherbe eines scheibengedrehten dünnwandigen Gefäßes aus sehr feinem, fetten Ton. Verzierung: Einzelnes, tief eingestempeltes Zweikreismotiv (Dm. 14/8 mm). Der Kreisstempel ist auffallend grob und klobig geschnitten.

Aus Schnitt V (1968). — Lit.: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung, 15, Abb. 2: 10; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi, 13, Abb. 2: 10. — Abb. 1: 2; Taf. 1: 2.

3. Wandscherbe vom Oberteil eines dünnwandigen Drehscheibengefäßes. Sehr feiner, fetter Ton. Rest einer horizontalen Musterzone aus tief eingedrückten Zweikreisstempeln (Dm. 13/7 mm).

Aus Schnitt VI (1968). — Lit.: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung, 12, Abb. 1: 5; Taf. 1: 6; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi, 11, Abb. 1: 5; Taf. 1: 6. — Abb. 1: 3; Taf. 1: 3.

4. Schultherscherbe eines dünnwandigen Drehscheibengefäßes aus sehr feinem, fetten Ton. Am unteren Rand der Scherbe Ansatz des Gefäßumbruches. Verzierung: Teil eines tief eingestempelten Zweikreismotivs (Dm. 13/7 mm).

Aus Schnitt XVI (1970). — Unpubliziert. — Abb. 1: 4; Taf. 1: 4.

5. Scherbenwirtel, Dm. 4,9—5,3 cm. Rund zugeschlagen aus der Schultherscherbe eines grossen dickwandigen Drehscheibengefäßes; zwei horizontale Riefen noch erkennbar. Sehr feiner, fetter Ton. Am unteren Rand des Wirtels Reste von zwei tief eingedrückten Zweikreis (?) -Stempeln (Dm. mehr als 12 mm).

Aus Schnitt XI (1969). — Unpubliziert. — Abb. 1: 5; Taf. 1: 5.

6. Schultherscherbe eines scheibengedrehten dünnwandigen Gefäßes aus sehr feinem, fetten Ton, mit einem einzelnen sehr tief geprägtem Zweikreisstempel (Dm. 12/6 mm).

Lesefund aus dem Bereich der Anlage. — Unpubliziert. — Abb. 1: 6; Taf. 1: 6.

7. Schultherscherbe eines dünnwandigen Drehscheibengefäßes. Sehr feiner, fetter Ton. Unter dem oberen Bruchrand Horizontalrille. Vom Dekor ist noch zu sehen: Reste von zwei tief eingedrückten Zweikreisstempeln (Dm. 10/5,5 mm), dazwischen schräg verlaufende, seichte Linie (Teil eines Kreis-Tangenten-Bandes?).

Aus Schnitt XII (1969). — Unpubliziert. — Abb. 1: 7; Taf. 1: 7.

8. Scherbe von der Schulter eines dünnwandigen Drehscheibengefäßes aus sehr feinem, fetten Ton. Am unteren Bruchrand der Scherbe Ansatz einer horizontalen Rille. Ornament: Tief eingestempelter Zweikreis (Dm. 10/5 mm), links daneben — am Bruchrand der Scherbe — Rest eines weiteren Zweikreisstempels erkennbar.

Lesefund aus dem Bereich der Anlage. — Unpubliziert. — Abb. 1: 8; Taf. 1: 8.

9. Wandscherbe eines dickwandigen, scheibengedrehten (?) Gefäßes. Rest eines eingestempelten Kreisusters: Erhalten sind ein einzelnes

Dreikreismotiv (Dm. 11/8/5 mm) und, an den linken und rechten Bruchrändern der Scherbe, Teile von Zweikreis(?) - Motiven.

Aus Schnitt VI (1968). — Lit.: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung, 12, Abb. 1: 4; Taf. 1: 7; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi, 11, Abb. 1: 4; Taf. 1: 7. — Abb. 1: 9; Taf. 1: 9.

10. Zwei aneinanderpassende Wandscherben vom Oberteil eines dickwandigen feintonigen Drehscheibengefässes. Ornament: Drei Dreikreismotive in waagerechter Reihe erhalten (Dm. 15/11/4,5 mm). Der Dreikreisstempel zeigt aussen und innen jeweils einen einfachen Kreisring und in der Mitte jeweils einen stark verbreiterten Mittelkreis. An zwei Stellen des Stempel ist eine (zufällige?) Querkerbung zu beobachten.

Aus Schnitt IX (1969). — Unpubliziert. — Abb. 1: 10; Taf. 2: 10.

11. Wandscherbe eines scheibengedrehten dickwandigen Gefässes aus feinem Ton. Reste von zwei sehr verrienen Dreikreisstempeln (Dm. 15/11/4,5 mm) erhalten. Diese Dreikreismotive sind jenen von Nr. 10 so ähnlich, dass man in beiden Fällen den gleichen Stempel vermuten möchte (wobei allerdings die Querkerbungen der Stempel von Nr. 10 bei Nr. 11 wegen der angegriffenen Scherbenoberfläche nicht mehr auszumachen sind). Vielleicht handelt es sich um Scherben ein und desselben Gefässes.

Aus Schnitt IX (1969). Unpubliziert. — Abb. 1: 11; Taf. 2: 11.

12. Fragment vom Oberteil eines grossen Drehscheibengefässes aus feingeschlammtem Ton. Zwischen flachen horizontalen Rillen erscheint eine lockere Reihe von Zweikreisstempeln (Dm. 9,5/5,5 mm): Drei Zweikreismotive sind vollständig, ein viertes teilweise (am rechten Bruchrand der Scherbe) erhalten.

Aus Schnitt I (1967). — Lit.: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung, 15, Abb. 2: 15; Taf. 1: 9; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi, 13, Abb. 2: 15; Taf. 1: 9; Gabrovec, Frey und Foltiny, Arh. vestnik 20, 1969, 177 ff., Taf. 10: 9; dies., Germania 48, 1970, 12 ff., Taf. 8: 9. — Abb. 1: 12; Taf. 2: 12.

13. Wandscherbe vom Oberteil eines dickwandigen feintonigen Drehscheibengefässes. Stempelzier: Über einer horizontalen Rille zwei locker gesetzte Zweikreismotive (Dm. 8/5 mm) erkennbar; es handelt sich hierbei eindeutig um den Rest eines in einzelnen Gruppen komponierten Kreisstempeldekors.

Aus Schnitt VI (1968). — Lit.: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung, 12, Abb. 1: 7; Taf. 1: 5; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi, 11, Abb. 1: 7; Taf. 1: 5. — Abb. 1: 13; Taf. 3: 13.

14. Wandscherbe eines dickwandigen Drehscheibengefässes aus feingeschlammtem Ton. Oberfläche stark angegriffen. Vom Ornament sind noch zwei locker gesetzte Zweikreisstempel erhalten (Dm. 6/4 mm).

Aus Schnitt XVI (1970). — Unpubliziert. — Abb. 1: 14; Taf. 3: 14.

15. Fragment eines dickwandigen Drehscheibengefässes aus feingeschlammtem Ton. Verzierung: Am oberen Bruchrand der Scherbe Teil eines scharf geprägten Zweikreisstempels (Dm. 10/7 mm), rechts daneben möglicherweise Ende eines Bogenstempels. Unterhalb der Stempelzier Rest eines eingeläuteten Wellenlinienbandes.

Aus Schnitt VI (1968). — Lit.: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung, 12, Abb. 1: 8; Taf. 1: 8; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi, 11, Abb. 1: 8; Taf. 1: 8; Gabrovec, Frey und Foltiny, Arh. vestnik 20, 1969, 177 ff., Taf. 10: 8; dies., Germania 48, 1970, 12 ff., Taf. 8: 8. — Abb. 1: 15; Taf. 3: 15.

16. Wandscherbe eines dickwandigen Gefäßes, feintonige Drehscheibenware. Am oberen und linken Bruchrand der Scherbe Teile eines durchbrochenen Bogenstempels erkennbar.

Aus Schnitt XII (1969). — Unpubliziert. — Abb. 1: 16; Taf. 3: 16.

17. Schulterscherbe eines dünnwandigen Drehscheibengefäßes aus feingeschlammtem Ton. Über einer Horizontalriefe Teil eines stehend geprägten durchbrochenen Bogenmotivs erhalten, darüber — am oberen Bruchrand der Scherbe — kleiner Rest eines gegenständig (hängend) angeordneten Bogenstempels erkennbar.

Aus Schnitt V (1968). — Lit.: Frey, Zur latènezeitlichen Besiedlung, 15, Abb. 2: 9; Taf. 1: 4; Frey und Gabrovec, K latenski poselitvi, 13, Abb. 2: 9; Taf. 1: 4; Gabrovec, Frey und Foltiny, Arh. vestnik 20, 1969, 177 ff., Taf. 10: 7; dies., Germania 48, 1970, 12 ff., Taf. 8: 7. — Abb. 1: 17; Taf. 3: 17.

POVZETEK

Žigosana latenska keramika z gradišča v Stični

Naselbinska izkopavanja v Stični so odkrila 17 keramičnih fragmentov, ornamentiranih z žigosanimi motivi (sl. 1, T. 1—3; op. 4). V vseh primerkih imamo opravka z oblikovno nedoločljivimi posodami, ki so bile izdelane na kolovrat, ornament je krasil zunanjo površino posod.

Žigosani ornament je avtor razdelil v dve skupini. V prvo (sl. 1: 1—8; T. 1) sodijo razmeroma veliki dvokrožni motivi premera od 10—14,5 mm. Krožci so vtisnjeni zelo globoko, tako da lahko ornament zaznamo tudi na nasprotni strani v obliki majhne plastične vzbokline. Keramika je izdelana iz fine, mastne gline, milnato občutene površine.

V drugi skupini (sl. 1: 10—17; T. 2—3) je motivika in kompozicija ornamenta pestrejša: ne nastopajo le enostavni dvokrožni motivi, ampak tudi trokrožni, poleg tega pa tudi ločni motivi, izdelani v pretrgani črti (sl. 1: 16, 17, 15). Žigi so manjšega premera, običajno 6—10 mm, in nikdar tako močno vtisnjeni, da bi bili zaznavni tudi na nasprotni strani. Keramika, na kateri nastopajo, je pojoče trdo žgana, površina pusta in hrapava.

V prvo skupino lahko uvrstimo iz Slovenije poleg stiških primerkov še posodo in fragment iz Valične vasi (sl. 2; T. 4; 5: 1), medtem ko izven slovenskega prostora komaj lahko navedemo primerjalno gradivo (T. 6; op. 15). Žigosani krožci na izvenslovenski latenski keramiki so praviloma manjši (6 do 10 mm). Velikost krožcev naše prve skupine navezuje bolj na domačo halštatsko tradicijo, to navezavo potrjujejo še posebej krožci, ki so med seboj tangencialno povezani (sl. 1: 1, 7), motiv, ki je v slovenskem halštatu običajen (op. 19—20), v srednjeevropski latenski kulturi pa praktično nepoznan.

Druga skupina žigosanega ornamenta je do sedaj izven Stične nepoznana. V tej zvezi smemo omeniti le fragment iz Feldkirchna z ločnim žigom in nekaj kosov iz seveda mlajšega Štalenskega vrha (op. 23—24). Bogato pa je primerjalno gradivo druge skupine severovzhodno od Slovenije, na jugozahodnem Slovaškem in v zahodni Madžarski (sl. 4; T. 7—10; op. 25—33).

Obe skupini žigosane keramike predstavljata v Stični starejši latenski horizont, ki se začneja v Lt B 2 po Krämerju. Težja je medsebojna kronološka razvrstitev obeh skupin: iz same stratigrafije stiškega naselja ni razvidna.

Že iz dosedanje analize pa lahko sklepamo, da mora biti prva skupina starejša, njen časovni okvir je najboljše razumljiv v starejšem latenskem obdobju (Lt B). Druga skupina je mlajša. Tako po tipološki analizi kot po primerjalnem gradivu jo najboljše razumemo v srednjelatenskem obdobju (Lt C).

Nastop žigosane keramike v Sloveniji je kulturnohistorično pomemben. V zgodnjem latenskem obdobju (Lt B) moramo sicer računati že s tipično latensko keramiko (Valična vas!), starejši žigosan ornament prve skupine pa ne kaže nobene povezave s tovrstnim ornamentom srednjeevropskega prostora (cfr. op. 1), laže ga razložimo z domačo halštatsko tradicijo.

Popolnoma drugače pa je z drugo skupino žigosanega ornamenta. Ta je jasno povezana z jugozahodno Slovaško in Madžarsko. Ta povezava pa ni osamljena. Poznamo jo že iz mečev ornamentiranih v »madžarskem«¹ stilu (Hungarian Sword Style po Jacobsthalu, op. 49), iz orehastih zapestnic (op. 50), iz udarnih nožev (op. 51) in končno jo nakazuje nedavno odkriti kantharos iz Novega mesta (op. 52). Vsa ta dejstva pa potrjujejo že izraženo domnevo (op. 48), da pridejo Kelti v današnji slovenski prostor iz severovzhoda.

ŠE NEKAJ MISLI O ZGODNJSREDNJEVEŠKI FIGURALNI PLASTIKI V SLOVENIJI

PAOLA KOROŠEC

Ljubljana

Pri obdelavi kiparske ustvarjalnosti zgodnjega srednjega veka na Slovenskem povezujejo zgodovinarji umetnosti začetke figuralne upodobitve tega časa s posameznimi elementi, ki jih je »arheologova lopata« prinesla na dan.¹ Ker pa nekateri od teh predmetov niso obravnavani z arheološkega gledišča, drugi pa so še po starem načinu datirani in podobno, je nujno, da spregovorimo nekaj besed tudi s te strani in poskušamo objasniti nekatere momente, ki so ostali do danes popolnoma ali delno nerešeni. Ta potreba se čuti tem bolj, ker je v zadnjem času prišlo do novih ne samo kulturnih, temveč tudi kronoloških dognanj v materialni kulturi zgodnjega srednjega veka tako pri drobnih predmetih kakor tudi pri arhitektonskih objektih in njihovih elementih, ki v mnogočem spreminjajo dosednji splošni videz posameznih najdb.

Čeprav je za reševanje tega problema na razpolago zelo majhno število spomenikov in v posameznih primerih celo samo fragmenti, daje njihova raznolikost dovolj možnosti, da se postavijo bolj določeni sklepi. Glede na neznatno število znanih spomenikov te vrste so kot gradivo uporabljeni tudi taki, ki sodijo med drobne predmete in ki so za razliko od prvih izdelani v kovini. Med temi so tri fibule, od katerih je primerek v obliki pava odkrit na nekropoli Bled — Pristava, drugi, s predstavo kentavra, na nekropoli Bled — »brdo« in tretji, z dvema svetnikoma, na nekropoli Bled — Grad. Čeprav je zadnja fibula zelo zanimiva ter s svojo kvalitetno izdelavo nudi z drugima dvema fibulama s te nekropole vrsto dragocenih elementov, jo ne bomo vzeli v obdelavo, ker bo bolj obširno obravnavana na drugem mestu v okviru njene celotne nekropole.

Od drugih spomenikov pa bomo glede na to problematiko upoštevali reliefno podobo na kamnu, ki je vžidan v fasado kapele sv. Jurija na Svetih gorah na Bizeljskem. V to obdelavo pa smo pritegnili še fragment s človeško glavo, odkrit na Sadnikovem vrtu v Celju, ki ima sorodne elemente kot omenjeni primeri.

¹ E. Cevc, Dvoje zgodnjesrednjeveških figuralnih upodobitev na slovenskih tleh. Arh. vestnik 3, 1952, 214 ss (dalje E. Cevc, 1952). Isti, Srednjeveška plastika na Slovenskem (1963) 22 ss (dalje E. Cevc [1963]). Isti, Slovenska umetnost (1966) 10 ss in dr.

K problemu svetogorskega reliefa so prinesle raziskave, narejene v novejšem času na Svetih gorah, vrsto zanimivih in pomembnih rezultatov ne samo v sklopu celotnega kompleksa,² marveč še posebno za kapelico sv. Jurija, kateri je bila posvečena glavna pozornost. Predvsem smo pri raziskavah njene fasade dognali, da je upodobitev izklesana na nepravilnem kvadru (vel. $32,5 \times 40,5 \times 170$ cm) in da na njem, razen omenjenega reliefa z znamenji, ni nobenih drugih znakov (sl. 1). Drugi moment je povezava tega kamna z izgradnjo omenjene kapelice. Pokazalo se je, da ima najstarejši del te stavbe več gradbenih faz.³ Po mestu, kjer je kamen vžidan, bi sodil v II. fazo. Toda po konstrukciji zidu je

Sl. 1. Relief na kapeli sv. Jurija na Svetih gorah na Bizeljskem

Fig. 1. Relief de la chapelle de St. Georges sur les Svete gore à Bizeljsko

² P. Korošec, Raziskave na Svetih gorah na Bizeljskem. Arh. vestnik 20, 1969, 239 (dalje P. Korošec, 1969).

³ J. Korošec ml., Sv. Jurij in sv. Martin na Svetih gorah na Bizeljskem v predromanski dobi. Arh. Vestnik 21-22, 1970-71 (1971) 195 ss (dalje J. Korošec ml., 1971).

ugotovljeno, da je kamen na tem mestu sekundarno, kar pomeni, da ne pripada tej fazi. Ker pa tudi ne kaže sledov poznejše vzdave in ker je po svoji enostranski izdelavi bil nedvomno vsaj delno namenjen tudi arhitektonski dekoraciji in tako izključuje drugo rabo, je skoraj nedvomno, da je bil že prej vzdan v steno kapelice. Pri dviganju sten naj bi bil s prezidavo čelne stene kapele samo premeščen. S tem bi reliefni kamen bil kot arhitektonski element po vsej verjetnosti vezan s I. gradbeno fazo tega objekta. Ne glede na pomembnost teh kronoloških momentov v zvezi s samim objektom je to dognanje za sam nastanek reliefa v toliki meri značilno, da mu v kronološkem oziru daje v dokajšnji meri določeno omejen časovni razpon, ki je veliko manjši, kot so do sedaj domnevali.

V tej razpravi se ne bomo zadrževali s ponovnim opisom same podobe na reliefu ter ne ponavljali vseh že naštetih analogij.⁴ Omejili se bomo samo na določene oblikovne in podobne elemente, ki so posebno značilni zanj. Pri analizi njegovih posameznih elementov je opazno, da lahko vežemo nekatere, kot sta upodobljena krogla in znamenja samo s prazgodovinskim obdobjem. To so elementi, ki jih v poznejših periodah ne srečujemo. Za razliko od teh pa kažejo drugi dokaj povezave z antičnim časom. Tako bi svetogorski relief lahko sodil v vrsto spomenikov, kakršne srečujemo na vzhodnoalpskem in predalpskem območju,⁵ v Panoniji,⁶ Bosni,⁷ Makedoniji in drugod zelo pogosto v rimskem in porimskem obdobju. Povezava in sorodnosti s to skupino spomenikov se kaže med drugim v ornamentalni tehniki, v določeno oblikovanih posameznih likih, v elementih oblačil in podobno.⁸ Da bi razumeli te kot tudi nekatere druge momente, je pomembno omeniti, da je tehnika vrezovanja, s katero je izpeljana podoba na našem kamnu, značilna v omenjenem obdobju za tovrstne »primitivne« spomenike domorodnega prebivalstva vzhodnoalpskega ozemlja⁹ in ki je imela svoje zametke prav v prazgodovinskem času in to v rezbariji v lesu.¹⁰ Ko kiparstvo v teh krajih prehaja pod vplivom rimske umetnosti na novo izdelovalno snov, se ta ornamentalna tehnika ne opušča, temveč jo nespremenjeno prenašajo na kamen. Tako se vzporedno poleg bolj razvite rimske plastične umetnosti, ki je glede tehnične izdelave veliko bolj zahtevna, obdrži tudi ta primitivna umetnost ter se razvija dalje kot domorodna ali kot t. i. narodna plastična umetnost, da po propadu rimske oblasti v teh krajih pride kot edina

⁴ E. Cevc, 1952, 214 ss.

⁵ G. Langmann, Ein Boierstein aus dem Gemeindegebiet Nickelsdorf (Burgenland). Wiss. Arb. aus Burgenland 35, 1966, 94 ss (dalje G. Langmann, 1966).

⁶ A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (1959) 31 ss.

⁷ D. Sergejevski, Starokrščanska bazilika u Klobuku. Glasnik Zem. muz. NS 9, 1954, 206 ss.

⁸ A. Schober, Die röm. Grabsteine aus Noricum und Pannonien. Sonderchr. d. Österr. Arch. Inst. 10 (1923) 119 ss in dr.

⁹ Med drugim glej tudi J. Klemenc, Portreti treh članov iz rodbine Enijev, Šempeter v Savinjski dolini. Zbornik za umet. zgod. 5-6, 1959, 69 ss. Isti, Rimske izkopenine v Šempetru (1961) 43 ss. Isti, Die keltischen Elemente auf den Grabdenkmälern von St. Peter. Omagiu lui C. Daicoviciu (1960) 303 ss.

¹⁰ A. Schober, Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst. Österr. Jahresh. 26, 1930, 35 ss. G. Langmann, 1966, 101.

ponovno do veljave in ostane v rabi dalje do konca 5. oziroma 6. stoletja.¹¹

Če preidemo na druge odlike našega reliefa, moramo omeniti tudi držo podobe na njem. Ta spominja predvsem na t. i. statično držo prazgodovinskih upodobitev, ravno tako kot na like portretov in drugih figur vklesanih na rimskih stelah in podobnih spomenikih,¹² ki se v primerjavi z istočasnimi mitološkimi scenami, ki nedvomno predstavljajo delo ali kopijo južnih predlog, ločijo prav v tem elementu s svojo trdoto.¹³ Zanimivo je, da se na takih spomenikih ta element veže z drugimi elementi avtohtonega pomena, kot so v prvi vrsti oblačila. Čeprav so ta na našem kamnu podana zelo sumarno, ločimo na obleki zgornji del v obliki gladkega štirikota in spodnji, nagubani del. Glede na to, da za danes ne poznamo tovrstnih prazgodovinskih spomenikov, štirioglasto obliko zgornjega dela obleke lahko primerjamo samo z vrsto analognih upodobitev iz rimskega in porimskega časa. Tako ima tudi krilo svoje pristne vzore že v nagubanih dolgih hitonih, ki gledajo samo s spodnjim delom izpod nekoliko krajših ogrinjal, predvsem ker se ti prav na stelah najbolj pogosto pojavljajo samo kot krajša oblačila, ki imajo v svojem spodnjem delu gube narejene v bolj plastičnem reliefu.¹⁴

Med temi elementi, ki bi po svojem pomenu lahko govorili o prevzeti prazgodovinski tradiciji in ki so celo s posredovanjem rimske umetnosti dočakali njen razpad¹⁵ ter se uvrstili poleg nekaterih antičnih v bolj zgodnjo fazo zgodnjega srednjega veka ravno tako kot vodilni element, je nedvomno podolgovata oblika človeške glave ter njeni sumarno podani detajli.¹⁶ Splošnost tega elementa se kaže poleg že omenjenih primerov tudi v plastičnih upodobitvah raznih spomenikov, bodisi na ploščah ali na raznih arhitektonskih elementih. Njihov pogost in vsestranski pojav prepričljivo govori, da je bil ta način podajanja človeškega lika v kiparstvu posebno v poznem in porimskem času zelo priljubljen.¹⁷

Če skušamo povzeti vse zgoraj omenjene momente, se nam predvsem vsiljuje domneva, da je svetogorski relief nastal ali na meji med iztekačo se prazgodovinsko periodo in nastalim antičnim svetom ali pa v

¹¹ D. Sergejevski, Dabravine. Glasnik Zem. muz. NS 14, 1956, 34 ss (dalje D. Sergejevski, Dabravine).

¹² H. Kenner, Zur keltischen Kultur in den Ostalpenländern. Carinthia I 141, 1951, 566 ss. G. Langmann, 1966, 96. D. Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika. Glasnik Zem. muz. 40, 1928, 94, kjer navaja »ukočenost figura, odelo prikazano sa dugačkim vertikalnim linijama i gotovo paralelnim naborima...«.

¹³ Naj vzporedimo samo primer uprizoritve s scenami na grobnih spomenikih iz Šempetra v Savinjski dolini.

¹⁴ Taki spomeniki so datirani do v 4. stoletju.

¹⁵ Na take elemente na območju Dalmatov so že opozorili C. Patsch Wiss. Mitth. a. Bosnien u. d. Herzegovina 7, 1900, 33 ss. D. Sergejevski, Glasnik Zem. muz. 40, 1928, 79 ss. I. Čremošnik, Glasnik Zem. muz. NS 11, 1956, 111 ss in mnogi drugi.

¹⁶ Primerjaj relief Silvana iz Županice — Delminiuma (predstavlja avtohtono božanstvo), ki se z obliko glave, tehniko izdelave postavlja med mlajše antične elemente. C. Patsch, Archäol.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der. röm. Provinz Dalmatien VII. Wiss. Mitth. a. Bosnien u. d. Herzegovina 11, 1909, 117 ss, sl. 8 (dalje C. Patsch, 1909).

¹⁷ D. Sergejevski, Dabravine, T. 10: 2, 3, 5.

roku one umetniške ustvarjalnosti, ki je v sebi hranila prazgodovinske elemente, pa tudi izražala ostanke rimske umetnosti.¹⁸ Z drugo možnostjo bi se nastanek reliefne upodobitve povezal s I. gradbeno fazo objekta, ki sodi med tiste kultne objekte, ki so nastali po propadu rimskega imperija, tj. v konec 5. in v prvi polovici 6. stoletja.¹⁹ Da je treba nastanek kapelice in reliefne plošče postaviti bolj ali manj v isti kronološki horizont, o tem priča napis. Posamezna vanj vklesana znamenja so ista kakor nekatera v napisu nad vrati.²⁰ Ker vrata prepričljivo spadajo v I. fazo gradnje tega objekta,²¹ je tudi relief nastal vsaj približno v istem času. Čeprav napisa nista v latinski pisavi, temveč so nekateri znaki zelo podobni runskim,²² večina pa nedognanemu prazgodovinskemu sistemu pisanja,²³ smemo domnevati, da je taka pisava v kultne namene mogla biti v rabi vse do zgodnjega srednjega veka. Desno ob glavi sta dva, levo pa tri znamenja,²⁴ ki s položajem spominjajo na D. M. ob portretih rimskih nagrobnikov.²⁵

Svetogorski relief je najbrž nastal v času, ko je v naših krajih prenehala rimska oblast in z njo tudi klasična umetniška ustvarjalnost. Relief najbrž predstavlja posvetilni spomenik, ki naj bi bil vzidan na cemerialni kapeli.²⁶ Tudi če bi hoteli domnevati, da kamen z reliefom ni bil namenjen, da ga vzdajo v fasado kultne stavbe in da je šele pozneje prišel v zid, ni mogel biti namenjen v kake ornamentalne namene, ker nima posebnih estetskih lastnosti. Čeprav bi bilo mogoče, da je bil kamen kot prost spomenik in ker je relief v kompoziciji zaključena celota, je to vendar že glede na velikost samega kamna malo verjetno.

Drugi spomenik te vrste, ki do danes ni bil deležen posebne pozornosti, je fragment s podobo glave, odkrit v Sadnikovem vrtu v Celju (sl. 2).²⁷ Glede na primerjalno gradivo so ta fragment šteli predvsem za nagrobni spomenik.²⁸ Za razliko od svetogorskega je le odbitek večje kamnite plošče. Glede na to, da na odbitku ni ohranjen niti delček ozad-

¹⁸ E. Cevc (1963) 23.

¹⁹ J. Korošec ml., 1969.

²⁰ Primerjaj 1., 2. in 5. znamenje na reliefni plošči in 10., 1. in 6. napisa nad vrati. E. Cevc, 1952, sl. na str. 216 in sl. 4.

²¹ J. Korošec ml., 1969.

²² Po Kabellu 7. znamenje v napisu nad vrati »mit der bis etwa 800 verwendeter Rune »d« identisch ist« dalje 2., 4., 10. in 11. lahko bi bile »Varianten der Runen »l«, »w«, »u« und »b« sein, wobei allerdings zu bedenken ist, dass die Runen gewöhnlich keine gerundeten Linien enthalten, dass die Runen »l«, »w« und »b« linksläufig sein müssten, die Rune »u« aber rechtsläufig.« (Seminar für Nordische Philologie und Germanische Altertumskunde, Universität München).

²³ Ilirsko-venetskega severne Italije kot to po H. Arntzu domneva E. Cevc, 1952 224.

²⁴ Ibidem 216.

²⁵ Čeprav se ne dajo primerjati po pomenu posameznih krajšav na rimskodobnih spomenikih (D. M. ali Y. X.) je značilno mesto, kjer so vklesani.

²⁶ Glede na nekdanjo tu obstoječo nekropole je kapelica lahko imela samo cemerialni značaj in po vseh elementih je datirana ta njena gradbena faza v konec 5. in v prvo polovico 6. stoletja.

²⁷ J. Klemenc, Figuralni fragment kasnoantičnega reliefa iz Celja. Arh. vestnik 3, 1952, 99 ss (dalje J. Klemenc, 1952).

²⁸ Ibidem 106.

ja, je težko reči, ali je ohranjena glava imela še kak drug element ali pa je na tej plošči bila edina upodobitev. Zaradi te pomanjkljivosti hkrati tudi ni mogoče natanko določiti kdo naj bi bil na plošči upodobljen.

Sl. 2. Marmorna reliefna ploščica iz Celja (po J. Klemencu)

Fig. 2. Petite plaque de marbre en relief de Celje (par J. Klemenc)

Ob vseh primerjavah, s katerimi se razlaga fragment, je nedvomno, da kaže celjski lik največ podobnosti z nagrobnikom (?) iz Meschenicha,²⁹ na katerem bi po vsej verjetnosti lahko bil upodobljen lik Kristusa. Potemtakem tudi ta fragment predstavlja moški lik. Kljub sorodnosti tega in drugih primerov je treba omeniti še en fragment figuralne plastike, ki je bila najdena dokaj blizu Celja in ki v vsem kaže veliko več analogij kakor v omenjeni razpravi naštete. To je kamnita reliefna plošča iz Hercegovine, odkrita v vasi Vidoštak, ki leži približno štiri kilometre od Stolca. Na plošči sta dve figuri, ženska in otroška. Ženska podoba je na desni strani plošče, v desnici drži otroka, levico pa ima pravokotno upognjeno in roko položeno na levo stran obraza. Otrok ima verjetno levico upognjeno v višini pasu, desno zapestje pa sega v višino prsi (sl.3). Upodobitev na tem reliefu je zelo groba.³⁰ Pri obeh figurah gre za po-

²⁹ Ibidem, sl. 5.

³⁰ C. Truhelka, Stari hercegovački natpisi. Glasnik Zem. muz. 4, 1892, 359. Glasnik Zem. muz. 37, 1925, 85 ss.

dolgovato glavo z okroglo ovalno vklesanimi očmi ter s trikotno ali trapezoidno oblikovanim nosom, usta niso označena kot pri celjskem liku. Ker je na hercegovskem primeru ohranjen dobršen del ozadja, je vidno, da imata obe figuri okoli zgornjega dela glave prečno narezljan trak, ki naj bi predstavljal neko pokrivalo. Ker je ta trak na strani ženskega lika podaljšan navzdol, je gotovo, da predstavlja naglavno ruto, ki trikotno pada na ramena. Verjetno je, da se je to pokrivalo enako nadaljevalo tudi kakor pokrivalo na otrokovi glavi, zaradi fragmentiranosti plošče na tej strani se to ne da natančno dognati. Ta element ni kakšna posebnost te upodobitve, ker ima podobno pokrivalo od omenjenih primerov tudi ženski lik na reliefu iz Brodareva.³¹ Pokrivala te vrste so ne samo na omenjenem reliefu, srečujemo ga še na številnih spomenikih in se uvrščajo med oblačilne elemente, ki so značilni za nošo avtohtonega prebivalstva.³² Na tem mestu ne bomo podrobneje obravnavali hercegovskega fragmenta, vendar podobnost ženskega lika s celjskim terja, da spregovorimo nekaj več o tem. Tako preseneča predvsem poleg pokrivala za na glavo tudi drža levice ženskega lika, ki nedvomno s svojo kretnjo izraža žalost. Ravno tako je zanimiva otrokova levica, ki nas spominja drže rok na poprsjih rimskih nagrobnikov. Verjetno je hotel kamnosek tudi otrokovo desnico podati v isti legi kot levico ženske figure, pa se

Sl. 3. Reliefna plošča iz Vidoštaka

Fig. 3. Plaque de marbre de Vidoštak

³¹ J. Klemenc, 1952, sl. 4, str. 103.

³² Glej op. 9 in 12. I. Čremošnik, o. c.

mu zaradi nespretnosti ni posrečilo.³³ Toda ne glede na ta zadnji položaj roke že drugi elementi izražajo tako govorico, ki hercegovskemu reliefu dajo izrazit značaj, vendar različnega od značaja, ki mu ga je prištel Č. Truhelka.³⁴ Nedvomno je, da je fragment del nagrobne plošče nekega groba, ki je bil v neposredni bližini mesta, kjer je bil odkrit. Glede na to, da je najden na tleh tu odkrite kultne stavbe, ni izključeno, da je bil na tem mestu ali sekundarno ali pa da je pripadal grobu, ki je bil izkopan v prostoru med zidovi tu odkritega objekta.

Ne glede na to, da sta oba spomenika nagrobnika, je hercegovski fragment za celjsko najdbo tudi v drugem oziru velikega pomena. Predvsem po njem lahko sodimo, da naša glava ni nujno morala biti edina upodobitev na spomeniku, ki mu je fragment pripadal. Ravno tako ni izključeno, da celjska glava predstavlja ženski lik ter da je na glavi lahko imela tudi kako pokrivalo ali kaj podobnega. Toda poleg podobnosti omenjenih elementov na obeh reliefih so še nekateri drugi, ki nas opozarjajo, da sta bila med seboj tesneje povezana. To so popolnoma enake dimenzije ženskega lika na hercegovskem fragmentu in naše glave.³⁵ Ta moment odkriva za obe najdbi medsebojno povezanost, prihaja pa do izraza tudi njuna kronološka povezava. Nedvomno je, da imamo pri hercegovskem reliefu opraviti s spomenikom, ki je lahko nastal glede na obravnavane elemente v času od sredine 5. do konca 6. stoletja. Za to govorijo tudi druge okoliščine tega kraja. Zanimivo je, da se na podlagi arheološke analize in v primerjavi z manj podobnimi primeri celjska glava ravno tako postavlja v 5. oziroma bolj verjetno v prvo polovico 6. stoletja.³⁶

Če povzamem vse, kar je o svetogorskem in celjskem spomeniku do sedaj rečeno, moramo ugotoviti, da oba pripadata istemu časovnemu horizontu in v stilnem pogledu, čeprav samo v širokem pomenu besede, tudi enemu kulturnemu krogu. Oba reliefa kažeta podobna lika z enakimi detajli, pa tudi njuna izvedba pripada isti tehniki, tj. ravnemu t. i. ploskemu reliefu,³⁷ čeprav je izdelava na celjskem primeru narejena z nekoliko globljimi vrezi, svetogorski pa s plitkejšimi. Pa tudi sicer se oba reliefa ločita samo po kvaliteti izdelave. Že njuna medsebojna primerjava, brez analize posameznih elementov, jasno izločuje svetogorsko plastiko s svojimi disproporcijami in v splošnem s primitivno izdelanimi oblikami figure v bolj rustikalno izvedbo. Čeprav imamo od celjskega reliefa ohranjeno samo glavo, lahko sodimo po reliefu iz Vidoštaka, da je kulturni krog, ki mu nedvomno oba reliefa pripadata, še vedno pod vplivom

³³ Čeprav tudi lega roke na prsih ni neznana. Primerjaj C. Patsch, 1909, sl. 71, 72, 89, 130 itd.

³⁴ Č. Truhelka, *Starokrščanska arheologija* (1931) 101. Čeprav je avtor najprej domneval, da je cerkev srednjeveška in relief bizantinski, drugič pa, da je kulturna stavba antična in jo povezoval z rušitvijo Dalluntuma v 4. stoletju, se danes ta stavba pravilno postavlja na prelom teh dveh period.

³⁵ Višina celjske glave je 10,8 cm, največja širina 8,8 cm. Višina hercegovske glave 10,8 in največja širina 8,3 cm.

³⁶ J. Klemenc, 1952, 106.

³⁷ Ki se, kot to podčrtuje Sergejevski, »razlikuje kako od klasičnog, tako i od srednjevekovnog« (Dabrovine, 34).

nekdanjega realizma, ki ga je poznala in gojila antika.³⁸ Ta moment in končno tudi enake dimenzije pri obeh upodobitvah prepričljivo govorijo, da je tesno povezano vprašanje okolja, v katerem sta nastala. To naj bi govorilo, da je delo istega obrtnika ali iste delavnice. Zaradi geografske oddaljenosti obeh najdišč (čeprav tudi te možnosti ne smemo popolnoma odkloniti) je deloma tvegano trditi, da sta izdelek istih rok. Ravno tako imamo premalo dokazov, da bi obe najdbi pripisali isti delavnici, čeprav nam posamezne najdbe dokazujejo, da so po propadu zahodnega rimskega cesarstva na ozemlju zahodnega Balkana delovale neke delavnice te vrste.³⁹ Čeprav je njihovo delo bolj obrtniške izdelave, ki kaže v stilnem pogledu nenavaden primitivizem, je bil le-ta še vedno pod močnim vplivom nekdanje rimske kulture. Sodeč po posameznih najdbah, so te prevzele in se tudi pri izdelovanju svojih izdelkov držale določenih zakonitosti, ki se v kiparstvu kažejo z utrjenimi merami, enako kot jih je poznala tudi arhitektura tega časa.⁴⁰ Poleg tega je očitno, da gre za delavnice, ki so delovale okoli nekdanjih večjih — mestnih — naselbin (Celeia — Dalluntum), ki so po propadu rimskega cesarstva še naprej predstavljale bolj ali manj pomembne centre.⁴¹

Za razliko od celjskega pa je svetogorski relief delo bolj primitivnih rok. Čeprav je izdelovalec bil tudi v tem primeru obrtnik, ki je gojil bolj primitivno umetnost, tj. umetnost, ki je zadovoljevala bolj vsakdanje potrebe in je kot taka izražala čustva, ki so bila bližja prebivalstvu, ki je za časa rimskega imperija ohranil stari, tj. avtohtoni značaj.⁴² Nedvomno, da je za ohranitev konservativizma tako okolje s plodnimi griči predstavljala tudi vsa okolica Svetih gor.

Z drugo skupino virov, s katerimi skušajo rešiti problem najstarejše zgodnj srednjeveške plastike, so predmeti, s katerimi se je, za razliko

Sl. 4. Bled. Fibula v obliki pava iz groba 252

Fig. 4. Bled. Fibule en forme de paon trouvée dans la tombe 252

³⁸ To je krog, ki se formira, več ali manj podobno, po propadu rimskega cesarstva na ozemlju nekdanjih provinc od srednjega Podonavja do Jadrana.

³⁹ D. Sergejevski, Dabrovine, 38.

⁴⁰ Po merah, po katerih sta zgrajeni obe kapelici na Svetih gorah, je videti, da se je rimski čevljar ohranil v naših krajih do prihoda Slovanov.

⁴¹ Čeprav se domneva, da so Dalluntum uničili leta 399 Zahodni Goti, je bil lahko po tem obnovljen in je živel do prihoda Slovanov kot večji del podobnih centrov na tem območju.

⁴² Nedvomno, da takemu avtohtonemu izročilu lahko pripišemo kroga, ki jih drži figura v svoji levici.

prej obravnavanih primerov, do sedaj ukvarjala samo arheologija. To so izključno elementi grobnih inventarjev. Med njimi se glede na običajno obliko izdvaja blejska fibula v obliki pava. Ta je pridobljena s sistematskimi raziskavami in zato vemo, da je bila najdena v grobu (št. 252) v spremstvu dveh železnih zapestnic, ogrlice raznobarvnih biserov ter uhanov s priveskom v obliki košarice.⁴³ Elementi te grobne celote nam govorijo, da imamo opraviti z materialno kulturo, ki je kronološko izpričana z vrsto elementov v 6. stoletje.⁴⁴ Toda ne glede na to konstatacijo je značilno, da omenjeni grob ne vsebuje niti enega elementa, ki bi pripadal mlajšemu času. Tako npr. že uhani s priveskom v obliki košarice prenehajo biti v rabi v drugi polovici 6. stoletja na vseh območjih, kjer so se naselili Slovani, za razliko od ozemlja zahodnega kulturnega kroga, kjer se obdržijo še celo v 7. stoletje. Enako velja tudi za zapestnice iz železa, razen Panonije, kjer se z enakimi tipi iz brona, ki so v starejšem obdobju istočasne z železnimi, obdržijo še v avaro-slovanskih grobovih. S temi kronološkimi momenti se ujemajo tudi vsi elementi, značilni za omenjeno fibulo.⁴⁵ Tako moramo predvsem upoštevati, da je naš primer izdelan iz dobre zlitine bakra in da po svoji izvedbi spada v skupino predmetov, izdelanih v predrti tehniki.⁴⁶ To zlitino in tehniko lahko večemo izključno s poznoantičnimi oziroma s kulturnimi skupinami periode preseljevanja narodov, na našem ozemlju pa s kulturnim krogom, ki se je širil v zgodnjem srednjem veku v pred-slovanski fazi. Sama predstava sodi k izraziti krščanski simboliki.⁴⁷ J. Werner priporoča pri omembi te fibule nekaj komparativnih predmetov z območja Italije. Najbolj podobna ji je fibula iz Calzòn pri Agordo iz province Belluno,⁴⁸ ki po vsem sodeč spada v konec 6. stoletja.⁴⁹ Ta tip fibule se uvršča v t. i. skupino zoomorfnih fibul, ki je zelo dobro zastopana na območju severne Italije.⁵⁰ Na tem ozemlju predstavlja poseben kulturni segment, ki za danes še ni etnično opredeljen.⁵¹ Glede na izvor teh fibul je danes nedvomno, da so imeli predloge v starejših primerkih, ki se zelo pogosto pojavljajo v rimskih provincah. Blejski primer nedvomno pripada tipu fibul, za katere se domneva, da so bizantinsko delo, toda na našem ozemlju predstavlja importiran predmet. Ne glede na ta moment, temveč če upoštevamo njihovo datacijo za pod-

⁴³ Inv. št. 512–517 Narodnega muzeja v Ljubljani. J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU 13 (1960) T.10: 1, T.12: 1, str. 17, 25 (dalje J. Kastelic [1960]).

⁴⁴ L. Bolta, La nécropole du bas-empire à Rifnik près de Šentjur. Inventaria arch. 12 (1969), primerjaj grob 50 (Y 113), grob 86 (Y 118/1 [2] in Y 118/2 [2]) (dalje L. Bolta [1969]).

⁴⁵ P. Korošec, Obdobje preseljevanja narodov na območju Slovenije (pripravljeno za tisk).

⁴⁶ V tej tehniki so izdelane ornamentalne plošče zahodnega kulturnega kroga in na našem ozemlju nekatere fibule iz nekropole Kranj–Lajh in dr.

⁴⁷ To podčrtuje tudi J. Werner (J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. Abhandl. d. Bayer Akad. NF 55 A [1962] 128; dalje J. Werner [1962]).

⁴⁸ Ibidem, sl. 32: 3.

⁴⁹ Ibidem 128.

⁵⁰ J. Werner, R. Fuchs, Die langobardischen Fibeln aus Italien (1950) T. 50, 51 in C, str. 63.

⁵¹ Ibidem.

ročje Italije ter kulturni razvoj vzhodnoalpskega območja in predvsem grobno celoto, kateri ta fibula pripada, jo lahko pripišemo 6. stoletju.⁵² Za to bi govoril poleg omenjene izvedbe in tehnike tudi način izdelave oči na pavovi glavi. Način predstavljanja tega elementa na živalskih glavah je običajen tudi za plastiko, ki je zanesljivo iz prve polovice 6. stoletja.⁵³ Ne glede na vse te momente, ki prepričljivo datirajo to fibulo, je zanjo značilna simbolika, ta pa ravno tako govori, da pripada materialni kulturi onega kroga, ki je bil pod vplivom krščanstva. Tak krog je že glede na splošno datacijo posameznih elementov lahko oblikovalo samo domorodno poromanjeno prebivalstvo, ki je po propadu rimskega cesarstva do prihoda Slovanov na območju Vzhodnih Alp in Panonije gojilo materialno kulturo po predlogih bogate provincialnorimske kulture.⁵⁴

Druga fibula je v znanstveni literaturi že večkrat obravnavana, zato je ne bomo podrobneje opisovali. Ker ne poznamo njene grobne celote, bomo omenili samo nekaj splošnih značilnosti te fibule. Po obliki se uvršča v skupino ploščatih, okroglih fibul, izdelanih iz tenke bronaste pločevine, ki je bila prevlečena na bolj čvrsto železno podlago. Ornamentirana je v tehniki odtiskovanja, s predstavo kentavra z napetim lokom.⁵⁵ Po tem se ta fibula razlikuje od vseh do sedaj znanih zgodnj srednjeveških fibul z našega ozemlja. Toda ne glede na to se po načinu izdelave tesno veže predvsem na fibule karantanske skupine⁵⁶ kot s fibulami kulturne skupine, ki se je širila na našem in panonskem ozemlju pred

Sl. 5. Bled. Fibula s kentavrom — lokostrelcem

Fig. 5. Bled. Fibule au centaure — tirèur

⁵² Na območju Italije so te fibule datirane v 6. in 7. stoletje.

⁵³ D. Sergejevski, Dabrovine, T. 12: 1, 3, 5, 7.

⁵⁴ J. Werner (1962) A, 128.

⁵⁵ J. Kastelic, Blejska fibula s kentavrom- lokostrelcem. Arh. vestnik 13-14, 1962-63 (1963) sl. 1.

⁵⁶ P. Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije. Zgod. časopis 15, 1961, 157 ss. P. Korošec, Zgodnj srednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov (pripravljeno za tisk).

slovansko naselitvijo.⁵⁷ Očitno je potem, da je karantanska skupina imela za svoje primere vzore v teh starejših predlogah. Tudi podoba kentavra kaže na antično tradicijo. Glede na enako osnovo naše fibule s primeri te vrste iz predсловanske faze ter glede na okolnost, da je bila odkrita na najdišču, kjer je bila dotlej najdena samo slovanska materialna kultura (čeprav ne smemo izključevati možnosti, da so na tem prostoru mogle biti tudi neslovanske najdbe, glede na to da je slovanska nekropola bila vkopana na zemljišču, kjer se je nahajala starejša uničena nekropola), moramo dopuščati možnost, da je glede na njen značaj lahko prišla v slovanski grob slučajno ali hote v sekundarni rabi.⁵⁸ Dejstvo, da karantanske fibule, kot smo že omenili, črpajo svoje vzore bodisi za obliko bodisi za motiviko iz omenjenih starejših predlog, ne izključuje tudi druge možnosti, tj. da je fibula le nastala v slovanski fazi in da je poleg oblike in tehnike izdelave prevzela še predstavo kentavra, ki v osnovi nima krščanskega pomena. Čeprav sta obe možnosti enako sprejemljivi in glede na vse okoliščine ne moremo določiti časa njenega nastanka, velikost ter način izdelave prepričljivo govorijo, da je delo domačih obrtnikov, tehnika pa je neizpodbitno samo antična, pa naj je nastala v predсловanski ali slovanski fazi.

Da je izvor njene upodobitve nedvomno antičen, priča zelo pogostna upodobitev kentavrov na novcih kot zodiaški znak,⁵⁹ na mozaikih in stenskih slikarijah,⁶⁰ v rokopisih, med katerimi poleg diptihov zavzemajo posebno mesto herbariji apokrifnega značaja,⁶¹ ter na celi vrsti drugih predmetov iz antičnega in poantičnega časa.⁶²

Čeprav je zaradi omenjenih okoliščin ta fibula pripisana karantanski, tj. najstarejši skupini slovanskega vzhodnoalpskega kulturnega kroga, ne najdemo zanjo komparacije. Pri tem tudi ne moremo trditi, da se je taka motivika razvijala dalje, ker simbolika te vrste v splošnem ni bila sprejeta v slovanski kulturni krog. Iz teh vzrokov tudi ta motivika v okolju, v katerem se pojavljajo izključno fibule, ornamentirane z motivi, ki spominjajo na stilizirane rastline, ki imajo ravno tako starejšo tradicijo,⁶³ v toliki meri odstopa, da bo ostala v slovanskem krogu po vsem sodeč unikat.

Vse to nam vsiljuje sklep, da tudi človeška figuralika na fibulah ni svojska značilnost slovanske kulture vzhodnoalpskega območja. Kolikor se tudi tu pojavlja, je bila nedvomno povezana z antično tradicijo, ki je bila tu zelo živa vse do slovanske dobe. Da se je tako dolgo obdržala, je

⁵⁷ J. Kastelic (1960) T. 15. L. Bolta (1959) Y 113: 6, Y 118: 3. A. Alföldi. *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* (1924) T. 6—9: 1—4 in dr.

⁵⁸ W. Šmid, *Altslovenische Gräber Krains. Carniola* 1, 1908, 26 ss.

⁵⁹ Fr. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde* (1930) 759 ss, T. 6: 92.

⁶⁰ Od mozaikov, ki so nam ohranili podobo kentavra, naj omenimo primer iz Caričinega grada in podoben primer iz Carnuntuma (Dj. Mano-Zizi. *Izkopavanje na Caričinom Gradu 1949—1952 godine*. *Starinar* NS 3-4, 1952-53 [1955] 127 ss).

⁶¹ P. Korošec, *Kulturna opredelitev slovanskega zgodnjega srednjega veka na ozemlju Vzhodnih Alp*. *Arh. vestnik* 18, 1967, 321 ss.

⁶² Med te sodijo tudi razni okrasi na oblekah. Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle* (1901) 555.

⁶³ L. Bolta (1969) Y 113 ss.

treba pripisati notranjemu kulturnemu razvoju tega področja, za razliko od nekaterih drugih krajev, kjer je v večji ali manjši meri posrednik Bizanc.⁶⁴ Zato moramo tudi pri teh primerih materialnih virov upoštevati, da predstavlja figuralna plastika, čeprav obrtniško delo, del one umetniške ustvarjalnosti, ki se je — dasiravno že zgodnjesrednjeveška — formirala na podlagi avtohtonih umetniških hotenj, toda nedvomno prepojena z antičnimi elementi že za časa rimske okupacije. Brez dvoma je tako na zahodu kot na vzhodu imela veliko vlogo pri ohranjanju antičnega izročila, med drugim tudi človeške podobe, krščanska cerkev. Čeprav je bila na vzhodu že od samega začetka pod vplivom dveh nasprotujočih si tokov, od katerih je bil včasih eden včasih pa drugi v premoči, je v 4. stoletju prevladala zmernejša, bolj ikonofilska razpoložena struja. V 5. stoletju pride pod tem vplivom v umetnosti do spremembe s tem, da se začenja razvijati neki »nov« stil, ki je bil glede cerkvene ornamentike bolj rigorozen. V profani umetnosti pa se poleg človeške podobe, ki daje vtis že popolnoma, idealiziranega portreta, uveljavlja simbolika, ki ubira dve smeri. Ena je bolj zgodovinsko vzgojna, druga pa je izrazito simbolična.⁶⁵ Čeprav razpolagamo samo z neznatnim številom, celo samo s fragmenti plastike, nam posamezni elementi, kot so valovanje las in razkorak nog na podobi kentavra kažejo, da je pri omenjenem antičnem izročilu v določeni meri prisoten tudi helenizem. V tem oziru bi nam mogoče mnogo več povedala kompozicija, kateri je pripadala celjska glava.

Po gradivu, ki je do sedaj odkrito z območja Vzhodnih Alp, ta antična tradicija za razliko od drugih predelov neha v tistem delu, kjer so se naselili Slovani. Od vseh momentov nam nedvomno kronološko govori samo, da so se Slovani srečali z antičnim izročilom. Toda Slovani so pod vplivom drugačne družbene strukture, drugačne ekonomike in religije v umetniškem hotenju tudi izražali drugačno razpoloženje. Pod tem vplivom se sedaj ornamentika v glavnem omejuje predvsem na nakitne predmete, v motiviki pa na simboliko, ki je tesno povezana z naravo. In čeprav je »za kulturni in umetnostni profil slovanske preteklosti gotovo temeljnega pomena kontinuitete«, ⁶⁶ je to očitno vsaj glede figuralne upodobitve, da so pri tem imeli večjo vlogo omenjeni družbenoekonomski faktorji.

RÉSUMÉ

Quelques réflexions additionnelles sur la sculpture figurative du haut moyen âge en Slovénie

Comme dans la littérature scientifique on attribue toujours à la question de la création sculpturale du haut moyen âge dans la phase slave un

⁶⁴ Posebno na območju Panonije, kjer se pojavljajo z grškimi napisi.

⁶⁵ M. Dvořák, *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte. Die Anfänge der christlichen Kunst* (1924).

⁶⁶ E. Cevc, 1963, 16.

certain nombre d'éléments, qui du point de vue archéologique n'ont pas encore été bien élaborés ou seulement traités d'après les anciennes notions culturo-chronologiques, dans ce traité l'auteur essaie, par l'analyse des objets particuliers, de valoriser leur appartenance culturelle et temporelle. Pour la solution du problème de la sculpture du haut moyen âge, l'auteur a analysé le tableau en relief encastré dans la façade de la chapelle de St. Georges sur les Svete gore à Bizeljsko, un fragment en relief avec une tête humaine découvert dans le jardin de Sadnik à Celje, et parmi les autres objets, seulement une fibule en forme de paon de la tombe N° 252 de la nécropole de Bled-Pristava et une fibule avec la représentation d'un centaure archer de la nécropole de Bled-brdo.

Pour la valorisation du relief des Svete gore (fig. 1), bien qu'il n'ait pas d'analogies directes, l'auteur estime qu'il fait partie de la série des monuments du territoire des Alpes Orientales et des Préalpes,⁵ de la Pannonie,⁶ de la Bosnie,⁷ de la Macédoine, etc. de la période romaine et postromaine.⁸ Il présente des analogies dans la technique ornementale, dans certaines formes des figures, dans les éléments de l'habillement et semblable.⁹ La technique, dans laquelle la représentation est exécutée, a sa source, selon l'opinion générale dans la technique de l'incision dans le bois des temps préhistoriques.¹⁰ Dans l'antiquité, elle a été transposée sans changement sur la pierre pour l'exécution des monuments. Grâce au fait qu'ils avaient ici un caractère plus autochtone, elle fut pratiquée même après l'occupation romaine, jusqu'à la fin du 5e ou au milieu du 6e siècle.¹¹ Les monuments antiques et postantiques y sont rappelés aussi par la tenue statique et dure de l'image,¹² son vêtement avec la partie inférieure plissée et la partie supérieure quadrangulaire,¹⁴ et la forme allongée de la tête avec des détails sommairement présentés.¹⁶ Bien que ce relief aurait pu être exécuté aussi à la transition de la préhistoire à l'antiquité, en se fondant sur ces éléments, l'auteur incline à la conjecture qu'il se range dans le cercle de la création artistique qui s'est formé après la chute de l'empire romain et correspond à la datation de la I^e phase de construction de la chapelle de St. Georges. Il s'appuie sur le fait que certains signes de l'inscription sur le monument ressemblent à des signes particuliers de l'inscription qui se trouve au-dessus de la porte d'entrée. Il appartient à la phase la plus ancienne, c'est-à-dire à la formation de la nef de cet édifice. D'après l'auteur, le monument représenterait le donateur de la chapelle, qui avait le caractère sepulcral. L'édifice est daté de la fin du 5e ou de la première moitié du 6e siècle.¹⁹ Cette datation ne peut pas même être mise en doute par les signes qui appartiennent à un système d'écriture préhistorique²³ non encore découvert, parce qu'ils ont pu être conservés à des fins de culte jusqu'au début du haut moyen âge.

A la différence du monument ci-dessus, le fragment de Celje (fig. 2) a des analogies authentiques dans la figure féminine avec celle de la plaque de pierre de Vidoštak, petit village à quatre kilomètres de la petite ville de Stolac en Herzégovine (fig. 3). Les analogies existent non seulement dans la ressemblance des figures et de leurs détails et dans la même exécution technique, mais encore dans les mêmes dimensions. La plaque d'Herzégovine porte en soi des éléments expressifs, tels que les détails du costume, qui laissent pressentir dans sa création la présence de la population autochtone.³² Etant

donné que le relief herzégovinien appartient sans doute à une plaque funéraire, une telle détermination du fragment de Celje aussi était exacte, sauf qu'elle ne devait pas seulement représenter une figure masculine, mais encore une figure féminine. Les mêmes dimensions des deux figures³⁵ n'expriment pas seulement leur liaison chronologique, mais qu'elles sent des oeuvres de certains ateliers qui exécutaient leurs produits suivant des mesures fixées, comme l'architecture en connaissait à la fin du 5e et dans la première moitié du 6e siècle.⁴⁰ Selon l'auteur, de tels ateliers pouvaient opérer autour des anciennes habitats — urbaines — plus importantes (Celeia — Dalluntum).⁴¹

A la différence du fragment de Celje, le relief des Svete gore peut être l'oeuvre d'artisans villageois, qui cultivaient un art plus proche du sens créative de la population, qui même du temps de l'empire romain conserva son caractère autochtone.⁴²

Parmi les petits objets qui sont rangés parmi les éléments destinés à l'interprétation de la sculpture figurative du haut moyen âge, la première place revient à une fibule en forme de paon. Celle-ci est une partie du mobilier funéraire d'une tombe qui contenait encore deux boucles d'oreilles avec une pendeloque en forme de corbeille, un collier de perles de différents couleurs et deux bracelets en fer.⁴³ Tous ces éléments font dater la découverte jusqu'à la fin du 6e siècle,⁴⁴ C'est une partie de la culture matérielle de la population autochtone, qui demeura en ces lieux jusqu'à l'arrivée des Slaves.⁴⁵ La fibule elle-même est un symbole chrétien⁴⁷ expressif et elle est sur notre territoire une importation du territoire de l'Italie.⁴⁸⁻⁴⁹ Elle appartient au type des fibules zoomorphes, qui sont une segment culturel particulier, qui n'a pas encore été ethniquement déterminé jusqu'à présent.⁵¹ A côté de la technique mentionnée de l'exécution, des symboles, du mobilier funéraire et autre, le fait qu'elle n'appartient pas à la culture matérielle slave est attesté aussi par l'exécution de l'oeil, qui est habituelle aussi pour la sculpture datée avec certitude au 6e siècle.⁵³ Etant donné la symbolique chrétienne, elle appartenait à la population autochtone romanisée, qui cultivait en ces lieux une culture romaine provinciale.⁵⁴

Bien que le deuxième cas traité appartienne au type des fibules carantaniennes plates rondes,⁵⁶ il faut considérer que les mêmes fibules étaient utilisées aussi dans la phase du peuplement prés slave.⁵⁷ Etant donné qu'une telle ornementation figurative ne se manifeste pas sur les fibules qui sont sûrement datées dans la période slave, l'auteur suppose qu'elle a pu appartenir à une tombe plus ancienne détruite,⁵⁸ ou bien elle a été faite dans la phase slave, où à côté de la forme elle a reçu aussi une représentation qui a son origine dans l'antiquité (sur les pièces de monnaie,⁵⁹ les mosaïques et les fresques,⁶⁰ les manuscrits et particulièrement les herbiers⁶¹ de caractère apocryphe). Parmi les fibules slaves elle représente aujourd'hui une pièce unique.

En terminant, l'auteur conclut que tous les cas ci-dessus utilisés n'appartiennent pas à la phase slave, bien que la figuration humaine présente jusqu'à l'arrivée des Slaves, en tant que partie de la création artistique qui s'est formée sur la base des aspirations artistiques autochtones, soit imprégnée d'éléments antiques déjà du temps de l'occupation romaine. Dans la conservation de cette tradition, l'Eglise chrétienne eut un grand rôle pour la formation de l'image humaine. Dans l'art profane, à côté du portrait idéalisé

s'affirme la symbolique.⁶⁵ Les Slaves qui se rencontrent avec cette tradition antique expriment, sous l'influence d'une structure sociale différente, d'une économie différente et avant tout de la religion, dans leur vouloir artistique aussi un état d'âme différent, qui est plus lié avec la nature.

POROČILA – REPORTS

PALEOLITSKA POSKUSNA IZKOPAVANJA V LETIH 1969 IN 1970

MITJA BRODAR

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

V Arheološkem vestniku 15—16 (str. 167—174, Ljubljana 1964 do 1965) smo že dali eno skupno poročilo o sondiranjih v jamah, ki so imela za cilj odkriti nove paleolitske postaje. Odkritje take postaje v Ciganski jami pri Željnah v bližini Kočevja je bilo takrat povod za skupno poročilo. Tokrat je po vrsti praznih sond uspelo odkriti dokaze o bivanju pleistocenskega človeka v Koprivški luknji pri Zg. Doliču.

V jami *Jelenci* pri Vavti vasi na Dolenjskem so najdbe prazgodovinskih epoh znane že dolgo. Pri ogledu jame, ki leži dober kilometer južno od Vavte vasi, kakih 100 metrov vzhodno od ceste proti Draganjemu selu, se je pokazalo, da bi v jami mogle biti tudi pleistocenske plasti. Jama se odpira proti severu, toda pred jamo se vzhodna jamska stena nadaljuje in odpira predjamski prostor proti zahodu. Med izkopavanjem smo si jamo bolje ogledali in našli mesta starih izkopavanj precej daleč v notranjosti. Sondo velikosti $1,50 \times 3,00$ m smo zakoličili prečno pred jamskim vhodom. Humus je debel približno 50 cm. V njem smo našli nekaj prazgodovinske keramike, vendar ne prav dosti. Pod humusom se je pojavila rjavkasta ilovica, ki je debela 60 cm. Bolj globoko je še vedno ilovica, spremeni se le njena barva, ki postane rdeča mesnato rdečega odtenka. Tudi ta je debela 60 cm. Sledi še 15 cm sicer iste mesnato rdečkaste ilovice, ki pa je močno peščena. Ta plast leži na skalnem dnu, ki smo ga odkrili povsod v sondi. V dnu je več špranj, zapolnjenih s spodnjo peščeno ilovico. Vse tri plasti so kulturno in favnistično popolnoma sterilne. Palinološke analize vzorcev¹ so pokazale, da ilovice ne vsebujejo peloda. Brez vseh podatkov in tudi brez vsake možnosti primerjave s kakim drugim profilom ne moremo niti poskusiti kronološke ali genetske interpretacije.

Na težko dostopnem terenu med Hmeljnikom in Šmarjeto leži druga jama, ki smo jo izbrali za poskus. *Veliki kevder* pod Štravberkom je sicer v skalni steni 25 metrov nad dolino, toda dostop od strani je lahek. Jama ima dva vhoda, ki sta kakih 10 metrov narazen. Ozek, približno dva metra širok rov gre v rahlem loku od enega vhoda do drugega. Oba vhoda gledata proti jugozahodu. Za sondiranje smo izbrali jugovzhodni

¹ Za to in druge analize se dr. A. Šerclju lepo zahvaljujem.

vhod, ker je pred njim nekoliko več prostora. Sonda je bila $2,50 \times 1,75$ metra velika in postavljena prečno tako, da se je zunanja dolga stranica približno ujemala z robom sedimentov. Izkopavanje je hitro napredovalo, saj je izkopani material padal ob steni navzdol. Dober meter pred vhomom je tako nastal prečni profil, ki je pokazal sledeče plasti. Na vrhu je 20 cm debel humus. Pod njim je 70 cm rjave ilovice z razmeroma pičlo količino drobnega grušča. Pod to je 30 cm enakega sedimenta, le da je barva ilovice bolj sivkasta. Najgloblja plast sivkaste barve, ki leži na skalnemu dnu, je močno pesknata z manjšo primesjo ilovice. Debela je približno tričetr metra. Na njeni površini je ležalo precej sigovih skorij, ki so odpadle od stropa. To kaže, da se je od takrat jama že nekoliko pomaknila nazaj ali je pa tudi možno, da so sedimenti nekoliko spolzeli iz jame. Sigove skorje ne delajo posebne plasti, kažejo le nekdanji nivo in pa neko precej ostro spremembo klime. Ker so vse plasti kulturno in paleontološko popolnoma sterilne, pa tudi ta ugotovitev ni dovolj za sklepe o genezi sedimentov.

Pečina v bajerjih za hmeljniškim gradom je prišla potem na vrsto. V majhni dolini ne daleč od gradu so bili nekoč grajski ribniki. Odtod tudi ime jame, ki je pod skalnato steno, približno 10 metrov nad današnjim požiralnikom. Jama je okrog 40 m dolga, toda rov je le ozek in razen na nekaterih mestih toliko nizek, da vzravnana hoja ni mogoča. Kopali smo v pobočje pred vhomom v smeri proti jami. Humus je debel do 70 cm. Globlje postane sediment bolj ilovnat in rjavkast, toda prehod je tako počasen in nejasen, da najbrž ne gre za dve različni plasti. Našli smo precej ostankov keramike in tudi nekaj sileksov. Že dober meter globoko se pojavijo skale, med katerimi je le malo podobnega sedimenta. V večji špranji skalnega dna, torej v zelo omejeni količini, se pojavi svetlo rjav drobno gruščnat sediment, v katerem smo odkrili tri majhne in neobdelane koščke slabih vrst kremenovine in falango medveda. Argumentov za presojo kronološke uvrstitve in kulturne pripadnosti, če sploh gre za kulturne ostanke, ni. Izredno majhna količina sedimenta, tudi če bi špranjo zasledovali bolj na daleč, ne obeta boljših rezultatov.

Četrta jama, v kateri smo poskusno kopali v letu 1969, je *Jama v Vranju* pri Sevnici. Neposredno za hišo št. 6 je manjša jama, ki nima ljudskega imena. Pred vhomom, preden se pobočje spusti v dolino, je večja ravnica. Tu smo na prostoru $2,00 \times 2,00$ m začeli kopati vertikalno sondo. Pod rušo je humus, pomešan s precejšnjo množino debelega grušča, toda brez najdb. V globini okoli pol metra se pojavi droben rumen kremenov pesek, ki je najbrž terciarne starosti. Ker pleistocenskih sedimentov sploh ni, smo izkopavanje takoj zaključili.

V letu 1970 je prišel prvi na vrsto *Marketov spodmol* pri Planini. Jama leži nasproti Planine, precej visoko v pobočju med Malni in Malograjsko jamo. Vhod gleda proti severozahodu. Jama pripada nekemu starejšemu sistemu, po katerem se je pretakala voda iz Postojnske kotline v Planinsko polje. Jamski vhod je podrt in leži pri vhodu vsaj 2 metra debel skalni podor. Odstranitev podora zaradi obsežnega in težavnega dela ni prišla v poštev. Zato smo bili prisiljeni sondirati v notra-

njosti jame za podorom. Jama je v prvem delu široko ovalna, 10 metrov dolga in približno 8 metrov široka. Izkop je bil $2,00 \times 3,00$ m velik in postavljen poprek tako, da se krajša stranica ujema z osjo jame. Na površini so bile posamezne skale in nekaj kamenja. Zgornja humozna plast je debela okrog 20–30 cm. V njej smo pričakovali keramiko, vendar nismo odkrili niti enega koščka. Pod humozno plastjo je plast debelega gruščja, med katerim je veliko skal. V vmesnih prostorih je precej mastna in rjava ilovica. Gruščnata plast je debela čez dva metra in popolnoma enotna. Poskušali smo priti pod njo, pa nam ni uspelo. Do globine 2,60 m, kjer smo morali nehati z izkopavanjem, je še nismo predrli. Edina najdba iz te gruščnate plasti je parožek jelena. Zdi se, da je bil namenoma odbit od rogovja, toda žal ni nič obdelan. Tudi točna globina ni znana, ker je padel iz profila in nismo mogli ugotoviti odkod. Kljub vsemu se zdi, da bi v Marketovem spodmolu bilo potrebno vendarle še toliko kopati, da bi prišli pod gruščnato plast. Toda za to bo treba vsaj deloma odstraniti podor in kopati na nekoliko večji površini.

Blizu Zg. Doliča se razprostira majhno kraško področje hriba Tisnika in njegove neposredne okolice. V dnu soteske je znana vodna jama Huda luknja. Kakih 100 m višje pa jama Špehovka, v kateri je bila že med obema vojnami odkrita paleolitska postaja. Razen velike jame Pilance je na tem malem prostoru še nekaj drugih horizontalnih jam. Ker po rezultatih v Špehovki vemo, da je v pleistocenu človek gotovo hodil tod okoli, bo treba te jame prej ali slej preiskati. Kot prva je prišla na vrsto *Koprivška luknja* za vrhom Tisnika, le kakih 100 m od kmeta Koprivnikarja. Jama je 40 m dolg, ozek in nizek horizontalen rov, ki se le deloma nekoliko razširi in v drugi polovici nekoliko zviša. Vhod v nizki skalni steni je približno 2 metra širok in slab meter visok. Jama je najbrž večja, le da je že skoraj do stropa zatrpana. Pred jamo je večji prostor, ki ga zavzemajo sedimenti, naslonjeni na steno. Kopati smo začeli od poti, ki sedimente prečka, to je približno 2,5 m pod vhomom in kakih 6 metrov oddaljeno od vhoda, horizontalno proti jami. Širina izkopa je bila 2 metra. Na koncu jarka, 1 meter pred jamo, nam je zadnja stena izkopa dala prečni profil. Ker pa smo tako dosegli le razmeroma majhno globino, smo pod profilom na površini $1,50 \times 1,50$ m začeli kopati vertikalno. Največja globina, ki smo jo dosegli, je 4,10 m pod površjem.

Ker je bil ves izkop v nasipnem stožcu, saj je šele zadnji profil dosegel višino jamskih tal, so stratigrafske razmere v podrobnosti še nejasne, ali vsaj rezultati še ne morejo biti povsem zanesljivi. Izkušnje kažejo, da v takih razmerah prezgodnje opredeljevanje plasti ni na mestu. Zato naj bo opis le toliko podroben, da kasneje ne bo treba delati popravkov.

V humusu, katerega debelina se precej spreminja, smo našli nekaj prazgodovinske keramike. Pod humusom sledi 1 meter debel rumeno rjavkast ilovnat kompleks. V teh ilovicah je precej majhnih kremenovih prodnikov, ki pa nimajo s človekom nobene zveze in so naravnega izvora. Pojav poznamo že iz Špehovke. Je pa v teh ilovicah tudi precej večinoma zelo majhnih koščkov oglja, ki pa ne ležijo v plasti, ampak so raztreseni po vsej ilovici. Uspelo nam je zbrati dovolj primerkov za

Pogled na izkopano sondo pred Koprivško luknjo
Blick auf die ausgegrabene Sonde vor der Koprivška luknja

analizo lesa. Kurjen je bil les bukve, jelke in smreke oziroma macesna. V območju oglja smo v globini 1,20 m pod površjem odkrili tudi majhno lusko črnega kremenca, verjetno lidita. Žal ne gre za artefakt, ampak le za odpadek pri obdelavi. Kostnih ostankov v tej ilovici ni bilo.

Takoj ko smo pri izkopavanju zadeli na kamenje, so se pojavile tudi kosti jamskega medveda. Oboje je pomenilo začetek nove plasti, debelo-grušnate s precej tudi večjimi skalami, rdeče rjave barve in nehomogene sestave. Ilovica je med kamenjem precej, vendar pa večji kamni vzbujajo vtis, da je plast bolj kamnita, kot je v resnici. Plast je debela okrog dva metra. Zanimivo je, da v njej ni kremenovih prodničkov, ki jih najdemo v zgornjih ilovicah. To je plast, ki jo brez posebnih negotovosti lahko primerjamo s kulturno plastjo iz Špehovke. Ko smo jo toliko odkopali, da smo jo kot tako spoznali, je to vzbudilo upanje, da bodo v njej tudi podobne najdbe. Vendar se to ni uresničilo, precej je bilo le medvedjih kosti.

Nekoliko pod tremi metri globine so se spet pojavile ilovice in se nadaljevale do izkopanega dna. Njihova barva je najprej nekoliko rumenkasta, potem postane rdečkasta in je proti dnu izkopa vedno bolj rdeča. Spet se pojavijo kremenovi prodnički, vendar le redki. Kostí jamskega medveda so v ilovicah, toda razbite na majhne koščke in mnogo redkejšé kakor v višji plasti. Le v najspodnjem najbolj rdečem pasu jih ni več, vsaj ne na zelo majhnem prostoru, ki je v tej globini še ostal. V globini 3,40 m smo odkrili tudi ožgane koščke kosti in drobce oglja. Analiza je ugotovila, da večina pripada boru, v dveh primerih pa določitev ni dokončna in je les pripadal smreki ali macesnu. Bolj redki in drobni koščki oglja so bili raztreseni po vsej plasti. Navedene najdbe dovolj prepričljivo dokazujejo obiske človeka za časa nastajanja teh plasti.

Rezultat poskusnega izkopavanja je torej pozitiven in tudi zanimiv. Resnih argumentov za primerjavo sicer nimamo, nekatere misli pa se vendarle porajajo. Glede na v zgornjem kompleksu ilovic ugotovljeno bukev, ki kaže na postglacial, je možno misliti na zvezo z obema harpunama v Špehovki. V tem primeru seveda popolnoma manjkajo sedimenti drugega dela würmske poledenitve (würm II + III), saj je pod ilovicami takoj gruščnato ilovnata plast, ki jo lahko — to je najbrž res zelo verjetno — primerjamo s kulturno plastjo Špehovke, ki spada v interstadial würm I/II. V tej plasti sicer nismo zasledili direktnih dokazov človekove navzočnosti, če pa upoštevamo majhen prostor izkopa, že običajno zelo redke najdbe, dalje da pri poskusnem izkopavanju ni možna prevelika natančnost in končno verjetnost istočasnosti s Špehovko, ni izključeno, da bi se tudi ta plast pri podrobnem sistematičnem izkopavanju pokazala kot kulturna. Najdbam v spodnjem ilovnatem kompleksu ni kaj vzporejati, saj so najbrž starejše od doslej znanih postaj na Štajerskem. Dosedanje ugotovitve v Koprivški luknji so sicer skromne, toda nedvomno gre za najdišče, ki ga bo treba v bodočnosti natančneje pregledati.

Zadnja jama, v kateri smo poskusno kopali v letu 1970, je *Jelenca* v Golem brdu pri Mednu. Jama ima dva vhoda, od katerih je odprt eden približno proti severu, drugi pa proti zahodu. Skozi zahodni vhod pridemo neposredno v nepravilno okroglo dvorano premera približno 10 metrov. Okrog 5 metrov za vhomom na levo se začenja približno 10 metrov dolg in 3 do 4 metre širok rov, ki vodi do severnega vhoda. Kopati smo začeli najprej pred zahodnim vhomom. Pod razmeroma tankim humusom smo zadeli na debele skorje sige, ki jih kljub vsemu trudu ni uspelo prebiti. Sige delajo v celoti vtis precejšnje starosti. Na najglobljem mestu smo prišli 1,5 m globoko. Najdb ni bilo nobenih. Ker tod ni bilo uspeha, smo poskusili v podaljšku izkopa, toda že za jamskim vhomom. Nekoliko z gruščem pomešan humus leži tudi tu na sklenjeni skorji sige. Po izkušnjah izpred vhoda je sploh nismo poskušali prebiti, ampak smo napravili še zadnji poskus pred severnim vhomom. Ta je podrt, skalna groblja leži na večji površini. Ker je rov nizek, bi za podorom težko kopali, zlasti ne bi imeli kam spravljati materiala. Zato smo začeli izkop na pobočju toliko globoko, da bi morda le prišli pod podor.

Toda kmalu smo zadeli na skalovje in morali izkopavanje zaključiti. Razmere v Jelenci so izjemne, zato bi bilo kljub negativnemu rezultatu potrebno z boljše opremljeno ekipo ponovno sondirati.

ZUSAMMENFASSUNG

Paläolithische Versuchsgrabungen in den Jahren 1969 und 1970

Zwecks Entdeckung neuer Paläolithstationen wurden durch kleinere Ausgrabungen die Sedimente folgender sieben Höhlen festgestellt: *Jelenc* bei Vavta vas, *Veliki kevd*er unter Štravberk, *Pečina v bajerjih* hinten dem Schloss Hmeljnik, *Jama v Vranju* bei Sevnica, *Marketov spodmol* bei Planina, *Koprivška luknja* bei Zg. Dolič und *Jelenc* (Golo Brdo) bei Medno. Bescheidene Beweise für die Anwesenheit des eiszeitlichen Menschen wurden nur vor der Höhle *Koprivška luknja* festgestellt, alle anderen Sonden sind negativ ausgefallen.

Die Höhle *Koprivška luknja* ist ein enger und niedriger, bis 40 m langer horizontal verlaufender Stollen. Der Eingang in der niedrigen Felswand ist etwa 2 m breit und kaum 1 m hoch. Wahrscheinlich hat die Höhle eine bedeutendere Grösse, sie ist jedoch fast bis zum First mit Sedimenten ausgefüllt. In der Sonde vor der Höhle kamen folgende Sedimente zum Vorschein:

- a) eine verschieden dicke Humusschicht,
- b) ein gelbbrauner, fast 1 m dicker Lehmkomplex. Diese Lehme enthalten ziemlich viele, jedoch sehr kleine Holzkohlenstücke (Buche, Tanne, Fichte oder Lärche). Eine kleine Lamelle aus schwarzem Quarz, wahrscheinlich Lydit, wurde 1,20 m tief vorgefunden. Knochen gibt es keine,
- c) eine lehmige und dickstückige Schuttschicht, von rotbrauner Farbe und nicht homogener Zusammensetzung. Die ziemlich häufig Höhlenbärenknochen enthaltende Schicht ist etwa 2 m dick,
- d) mehr als 3 m tief erscheinen wieder rötliche Lehme verschiedener Abstufung. In einer Tiefe von 4,10 m, wo die Ausgrabung eingestellt wurde, sind sie noch nicht durchbrochen worden. Die Höhlenbärenknochen darin sind ziemlich selten und nur in kleinere Stücke zerschlagen. Entdeckt wurden auch verbrannte Knochensplitter und winzige Holzkohlenstücke (Föhre, Fichte oder Lärche).

Der Vergleich mit der in der Nähe liegenden Paläolithstation *Špehovka* drängt sich mit grosser Vorsicht zwar auf, jede Behauptung wäre jedoch allzu riskant. Einstweilen müssen wir uns mit der Feststellung begnügen, dass die Sedimente dieser Höhle einer systematischen Erforschung wert sind.

ŠMARTNO PRI CERKLJAH NA GORENJSKEM

POZNOANTIČNE IN ZGODNJESREDNJEVEŠKE NAJDBE

ANDREJ VALIČ

Gorenjski muzej, Kranj

Dva kilometra vzhodno od Cerkelj na Gorenjskem je v ravninski vasi pod obronki Krvavca v središču vasi podružnična cerkev sv. Martina.¹ Postavljena je na umetno zvišanem prostoru² in obdana s cerkvenim zidom. Orientirana je v smeri jug—sever. Cerkev je bila zadnjič prezidana leta 1742 v baročnem slogu.³ Historični viri⁴ omenjajo, da je bila v tej vasi prvotna cerkljanska prafara, kajti prvi župnik Richerus v Cerkljah (prvotno so se imenovale Trnovlje) se že omenja med leti 1147 in 1154, kjer je takrat že sedež župnije. Ta je bila do leta 1751 podrejena oglejskemu patriarhu, ki jo je inkorporiral med leti 1350 in 1356 v lesovskemu samostanu.

Ni naključje, da smo leta 1968 poskusno sondirali v okolju sakralne arhitekture, ker obstajajo že pisane starejše omembe najdb okostij izven cerkvenega zidu, na jugovzhodni strani, na sadnem vrtu.⁵ S sondami na zahodni strani ladje (glej sl. 1: situacijski načrt — zid B) je bil odkrit delno ohranjen tloris sakralnega objekta, ki pa žal s svojo najznačilnej-

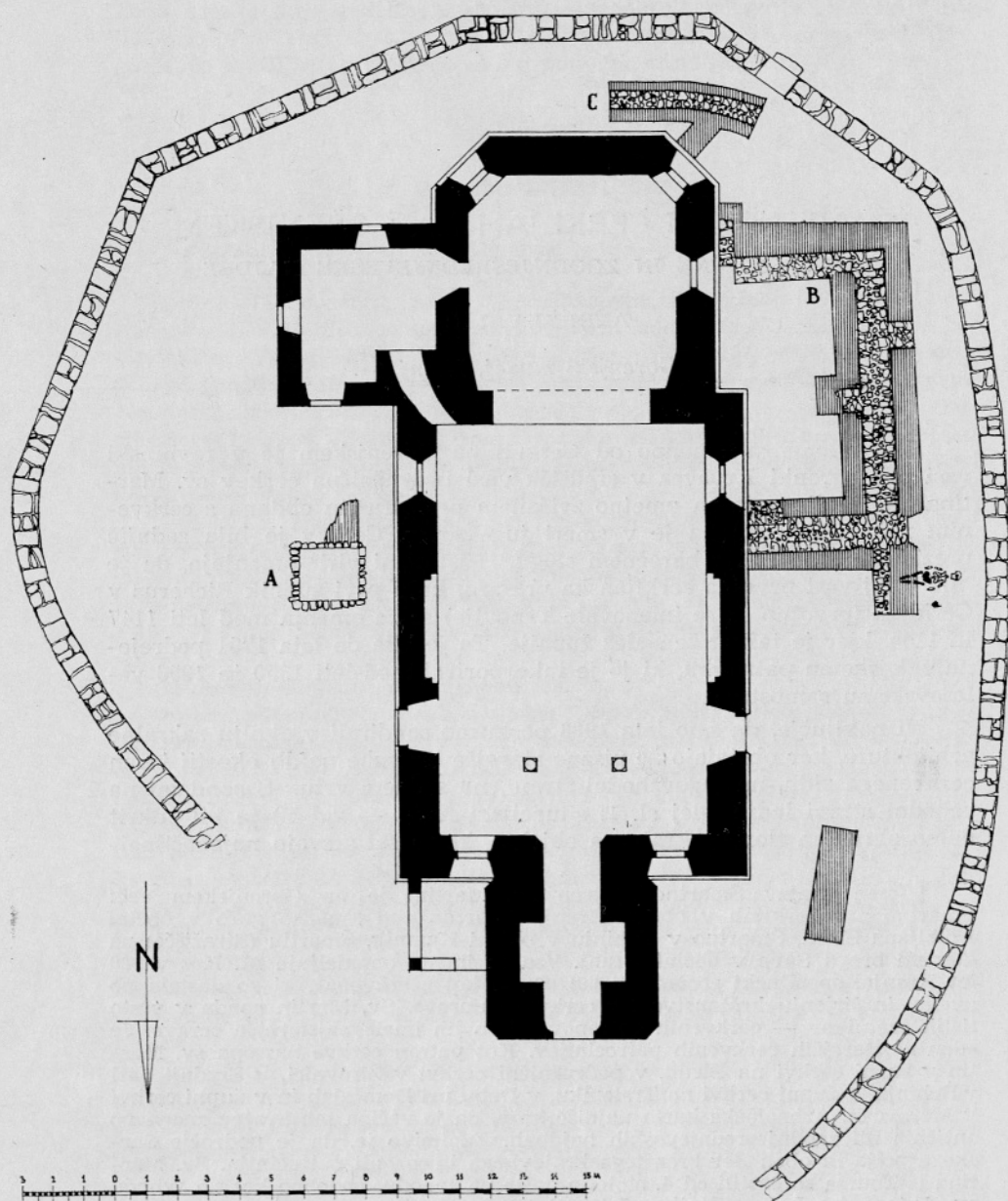
¹ Imen krajev Šmartno (patron sv. Martin) je na Gorenjskem več: Šmartno pri Cerkljah v občini Kranj, Šmartno pod Šmarno goro v občini Ljubljana Šiška, Šmartno v Tuhinju v občini Kamnik, Šmartin (Stražišče) na desnem bregu Save v občini Kranj. Vsa ta imena opredeljuje M. Kos v 900 let Kranja, spominski zbornik (1960) 62, 63 kot »cerkvena«, ki so nastala po uvedbi in širjenju krščanstva ter cerkvene uprave. Sv. Martin spada v vrsto tistih svetnikov — cerkvenih patronov, ki so jih imele najstarejše cerkve. Je eden najstarejših cerkvenih patrocinijev. Kot patron cerkve nastopa sv. Martin v župni cerkvi na Bledu, v podružnični cerkvi v Zirovnici, v Srednji vasi v Bohinju, v župni cerkvi na Trsteniku, v Dobu pri Domžalah in v župni cerkvi v Moravčah. Arheološka karta najdišč kaže, da je večina teh krajev znana po antičnih ali zgodnj srednjeveških najdbah. Zanimivo je, da je področje Sorškega polja in obeh Sor brez tega krajevnega imena ali patrocinija. Sv. Martina iz Toursa so častili od 4. stoletja dalje na zahodu, podobno kot na vzhodu sv. Antona (po Letu svetnikov I [1968] 41).

² V neposredni bližini cerkve, na vzhodni strani teče potok Pšata, ki ima hudourniško naravo in pogosto poplavlja področje.

³ KLDB (1937) 236.

⁴ F. Kos, Gradivo 4 (1920) 246.

⁵ I. Lavrenčič, Zgodovina cerkljanske fare (1890) 57. V njej omenja, da je Blaž Hubad leta 1880 izkopal na svojem vrtu okostja.

Sl. 1. Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem. Načrt izkopavanj ob cerkvi sv. Martina

Abb. 1. Šmartno bei Cerklje in Gorenjsko (Oberkrain). Plan der Ausgrabungen bei der Kirche des Hl. Martin

šo obliko, po kateri bi ga bilo mogoče točneje opredeljevati, sega pod obstoječi tlak v cerkvi. Do sedaj znani elementi, ki dokazujejo kasno antično obdobje, so: sestava in tehnika zidave (T. 1: 1),⁶ značilna najdba črnih in belih mozaičnih kamenčkov⁷ in opečnati tlak (kvadrovci velikosti $3,0 \times 4,0$ cm, viš. 3,0 cm), ki je enak odkritemu v Emoni na sedanjem Jakopičevem vrtu⁸ in ga časovno opredeljujejo v konec 4. stoletja. Spremno delno ohranjeno gradivo sestavljajo v tem delu predvsem keramični fragmenti (T. 1: 3—10) in strelice (T. 2: 11, 12), ki kažejo splošen tipološki okvir. Najstarejši je fragmentarno ohranjen del vrčka (T. 1: 3), kar izpričuje njegova barva, keramografski sestav in tehnika izdelave. Po teh znakih ga pripisujemo zgodnjeantičnemu obdobju, po zemljepisnem izvoru pa spada v severnoitalsko območje; torej importirano blago. Njegov časovni okvir je opredeljen z najbližjim grobiščem v Bobovku pri Kranju⁹ in v Emoni.¹⁰

Mlajše, kasnoantično obdobje označuje keramika, najdena v sipu (T. 1: 4—8), ki po svoji grobi izdelavi, debelini, sestavi gline in profilih, predvsem po metličastem okrasu na zunanji površini, ki nastopa v retardirani okrasitvi in predstavlja ostanek tradicije domorodnega romanskega prebivalstva.¹¹ Velikost in oblika posod do sedaj ni znana, čeprav lahko delno po profilih ugotovljamo okroglasto obliko z nazven zavihanim ustjem. Podoben primer je posoda, ki so jo odkrili v skeletnem grobu kasnoantičnega grobišča v Frauenbergu pri Leibnitzu na avstrijskem Štajerskem.¹² Časovno najmlajša elementa sta fragmenta keramike, okrašena z enojno (T. 1: 10) in dvojno (T. 1: 9) valovnico. Značilen okras,¹³ sestava gline in groba izdelava kaže pripadnost v čas obstoja staroslovanskega grobišča, ki je bilo odkrito na vzhodni strani ladje (glej sl. 1: situacijski načrt — A).

OPIS NAJDB

Grobnica (T. 1: 2) je zidana iz večjih lomljencev z dobro apneno malto. Stene grobnice so v notranjosti ravne in navpične. Dno je iz sterilne rjave ilovice. Ohranjena višina zidov je 1,20 m. Notranja velikost

⁶ M. Zadnikar, *Romanska arhitektura na Slovenskem* (1959) 38.

⁷ J. Klemenc, *Nova pot* 14, 1962, 349—360 (po separatu). J. Klemenc, *Zgodovina Emone*. *Zgodovina Ljubljane* 1 (1955) 535. V Emoni je v eni izmed starokrščanskih molilnic najden mozaični tlak, ki je datiran v 4. stoletje. J. Klemenc, *Arh. vestnik* 18, 1967, 132.

⁸ L. Plesničar-Gec, *Jakopičev vrt*. *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, Zbirka vodnikov 14, 1968, 9.

⁹ P. Petru, *Arh. vestnik* 9—10, 1958—59 (1960) 133—144. Podobnost zasledimo v primerih v grobu 2, T. 5: 2; v grobu 3, T. 6: 2; v grobu 4, T. 7: 2 itd.

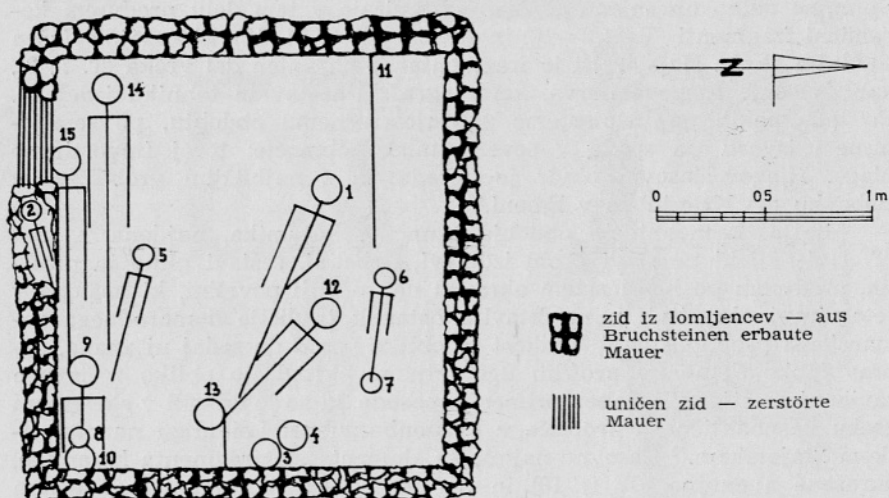
¹⁰ L. Plesničar-Gec, *La nécropole romaine à Emona*. *Inventaria arch.* 10 (1967) grob 281 (Y 96: 10) in grob 315 (Y 97: 7).

¹¹ J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka* (1952) 189—192 (odslej J. Korošec, *Uvod* [1952]).

¹² W. Modrijan, *Die Ausgrabungen auf den »Stadläckern«* (Perl-Acker) auf dem Frauenberg bei Leibnitz im Jahre 1953. *Schild von Steier* 5, 1955, 34, sl. 4; skeletni grob 1 in opis na strani 33. K problematiki glej tudi J. Korošec, *Uvod* (1952) 188, 189 in *Arh. vestnik* 18, 1967, 351.

¹³ J. Korošec, *Uvod* (1952) 218. J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu*. *Dela SAZU* 1 (1950) 258—260.

znaša $1,95 \times 1,85$ m. Od zunanje stene ladje je oddaljena proti vzhodu 1,15 m. Pokojniki so bili vkopani v temni humus, pomešan z manjšimi prodniki in sporadično najdenim opečnatim tlakovcem. Le otroški skelet št. 2 je bil položen na vrh zidu pod rušo (glej sl. 1: situacijski načrt — A in sl. 2).

Sl. 2. Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem. Tloris grobnice s skeleti
Abb. 2. Šmartno bei Cerklje in Gorenjsko (Oberkrain). Grundriss der Grabkammer mit Skeletten

Grobovi in njih inventar:

Grob 1. Dobro ohranjen otroški skelet. Spol? Infans II (12 do 14 let). Smer Z—V z odklonom 30° proti jugu. Globina 0,55 m. Dolžina 1,15 m. Desna roka ob telesu, leva upognjena v komolcu in položena čez trebušni del. Pridatki: ob levi senčnici nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na koncih. Velikost: $2,8 \times 2,6$ cm, deb. 0,2 cm. (T. 2: 1). Ob desni senčnici delno ohranjen bronast obsenčni obroček. Dolžina ohranjenega loka 1,4 cm, deb. 0,2 cm. (T. 2: 2).

Grob 2. Slabo ohranjen otroški skelet. Spol? Infans II. Smer Z—V. Globina 0,39 m. Roki iztegnjeni ob telesu. Brez pridatkov. Pokopan na vrh zidu grobnice (glej sl. 1: situacijski načrt — A).

Grob 3. Prekop. Ohranjeni fragmenti lobanje. Moški (?). Iuvenilis. Globina 0,66 m. Brez pridatkov.

Grob 4. Slabo ohranjen otroški skelet. Samo fragmenti lobanje. Spol? Infans II. Globina 0,68 m. Brez pridatkov.

Grob 5. Slabo ohranjen otroški skelet. Spol? Infans II (nad 7 let). Smer Z—V z odklonom 30° proti jugu. Globina 0,60 m. Ohranjena dolžina do 0,50 m. Ob kolku navzdol položena stegenica odraslega skeleta (v prekopu). Pridatki: ob desnem kolku atipičen trikotni obesek z luk-

njico v sredi iz bronaste pločevine. Dolžina 4,0 cm, viš. 1,8 cm, deb. pločevine 0,1 cm. (T. 2: 5).

Grob 6. Slabo ohranjen otroški skelet. Spol? Infans II (10 do 11 let). Smer Z—V. Globina 0,77 m. Roki iztegnjeni ob telesu. Pod lobanjo nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na konceh. Velikost: $3,2 \times 3,6$ cm, deb. 0,2 cm (T. 2: 6).

Grob 7. Prekop. Ob nogah skeleta 6 lobanjski fragment. Spol? Adultus. Globina 0,77 m. Brez pridatkov.

Grob 8. Prekop. Slabo ohranjeni fragmenti otroške lobanje. Spol? Infans I. Smer Z—V. Globina 0,80 m. Brez pridatkov.

Grob 9. Delno ohranjen skelet do ledvenih vretenc. Ostali del uničen pri zidavi grobnice. Moški. Adultus (30 do 35 let). Smer Z—V. Globina 0,94 m. Ohranjena dolžina 0,54 m. Lobanja nagnjena na levo stran. Gornji del rok ob telesu. Na desni strani lobanje ob senčnici srebrn belobrdski uhan, izdelan v tehniki ulivanja v imitaciji granulacije. Obroček je na eni strani vpet, na drugi prost. Velikost: $4,4 \times 3,3$ cm (T. 2: 8).

Grob 10. Prekop. Ohranjena lobanja skeleta. Moški. Adultus (nad 30 let). Globina 0,88 m. Brez pridatkov.

Grob 11. Ohranjene noge in situ. Ostali del uničen pri zidavi grobnice. Spol? Adultus. Smer Z—V. Globina 1,0 m. Ohranjena dolžina nog 0,90 m. Brez pridatkov.

Grob 12. Delno ohranjen skelet. Moški. Adultus (okoli 40 let). Smer Z—V. Globina 1,10 m. Ohranjena dolžina od spodnje čeljusti do polovice goleni. Lobanja uničena od pokopa skeleta 11, spodnji del goleni od zidave grobnice. Skelet ima desno bočno lego s skrčenimi nogami. Leva roka prek medenice, desna rahlo upognjena v komolcu in položena pod kolk. Brez pridatkov.

Grob 13. Prekop. Ohranjena lobanja na desni strani kolen skeleta 12. Spol? Adultus. Globina 1,10 m. Brez pridatkov.

Grob 14. Dobro ohranjen skelet. Moški. Adultus (okoli 40 let). Smer Z—V. Globina 1,10 m. Dolžina 1,70 m. Roki iztegnjeni ob telesu. Pridatka: V humusu ca. 5,0 cm nad čelom nesklenjen bronast obsenčni obroček z enim, priostrenim koncem. Velikost: $2,2 \times 2,4$ cm, deb. 0,2 cm (T. 2: 9). Na levi strani ob temenu nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na konceh. Velikost $3,2 \times 3,4$ cm, deb. 0,3 cm (T. 2: 10).

Grob 15. Dobro ohranjen skelet. Ohranjena leva polovica skeleta, desna pod zidom grobnice. Ženska (?). Adultus (okoli 30 let). Smer Z—V. Globina 1,20 m. Ohranjena dolžina 1,50 m. Lobanja nagnjena na desno stran. Leva roka iztegnjena ob telesu. Brez pridatkov.*

Slučajne najdbe v grobnici:

V humusnem gradivu v grobnici so bili odkriti dekorativni predmeti, ki verjetno pripadajo izkopanemu številu grobov.

Srebrn belobrdski uhan s fragmentarno ohranjenim obročkom. Izdelan v tehniki ulivanja, v imitaciji granulacije. Globina 0,77 m. Velikost $3,9 \times 3,1$ cm (T. 2: 7).

* Osteološko gradivo je analiziral dr. Tone Pogačnik, za kar se mu zahvaljujem.

Nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na koncih. Globina 0,65 cm. Velikost $3,0 \times 3,0$ cm, deb. 0,2 cm (T. 2: 3).

Nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na koncih. Globina 1,05 m. Velikost $3,3 \times 3,3$ cm, deb. 0,3 cm (T. 2: 15).

Nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na koncih. Globina 1,10 m. Velikost $3,8 \times 3,9$ cm, deb. 0,3 cm (T. 2: 4).

Nesklenjen bronast obsenčni obroček z enojno odebelitvijo na koncih. Globina 1,10 m. Velikost $3,8 \times 4,0$ cm, deb. 0,3 cm (T. 2: 13).

Zid B

Zid na zahodni strani ladje (T. 1: 1 in sl. 1: situacijski načrt — zid B) izstopa izpod zahodnega zidu ladje in ima pravokotni zaključek. V notranjosti odkritega zidu je ostanek slopa (nosilca lesenega stropa velikosti $0,74 \times 0,50$ m), ki ima ojačen notranji kot s kamnom debeline $7,0 \times 7,0$ cm. Fundament sega v globino 1,40 m in ga tvorijo rečne oblice vezane s slabo ohranjeno glinasto malto. Prva vrsta nadgradnje je obdana z obeh strani sten s pravilno izklesanimi kvadri iz dolomitnega apnenca. Notranjost je zapolnjena z manjšimi oblicami in lomljencem, vezanih z malto. Širina zidu 1,0 m. Dolžina severnega zidu 4,38 m; dolžina zahodnega 8,90 m in južnega 4,74 m.

Zid C

Zid je bil odkrit v sondi ob jugozahodnem delu prezbiterja in med obstoječim cerkvenim obzidjem (glej sl. 1: situacijski načrt — zid C). Nakazuje se v loku v dolžino 3,20 m in širine 0,60 m ter globine 1,0 m. Sestavljen je iz oblic in vezan s kvalitetno malto. Tehnično in po sestavi gradiva je različen od drugih odkritih zidov. Domnevno je lahko ostanek cerkvenega obzidja, ki se navezuje na eno izmed časovno mlajših, ne več obstoječih sakralnih arhitektur.

Pri pregledu sipa nad zidom C, na južni strani cerkve, za prezbitrijem, nesklenjen bronast prstan z enojno odebelitvijo na enem koncu in drugim prisekanim koncem. Velikost $2,3 \times 2,1$ cm, debelina 0,3 cm (T. 2: 14).

V grobnici na vzhodni strani je bilo izkopanih 15 skeletnih grobov. Število grobov in obseg celotnega grobišča je večje in moremo le na osnovi izkopanega gradiva približno določiti pomen in časovni okvir nekropole.

V pregledu po spolu in starosti vidimo, da so bili v grobnici v vrhnji plasti pokopani otroški skeleti (št. 1—6) iz II. infantilnega obdobja. Otroški skelet št. 8 pripada I. infantilnemu obdobju. Med skelete je bil kasneje vrinjen fragment lobanje adultne osebe (skelet št. 7). Pokojniki so bili pokopani v različni globini in v določeni globini med seboj. Na osnovi tega domnevam, da so bili pokopani v časovnem zaporedju. Starost vseh je približno enaka. Pokop na isto mesto ne izključuje možnosti obstoja družinske grobnice. Globlje od otroških so bili najdeni odrasli moški grobovi (skeleti št. 9—14) in le na ilovnatem dnu ob južni steni odrasla ženska (skelet št. 15). Le delna ohranjenost skeleta št. 9 in 11 priča, da je bila grobnica zidana po pokopu teh pokojnikov. Smer ske-

letov je konstantna in poteka v smeri Z—V z lobanjo na zahodu in nogami na vzhodu. Le prvi in peti skelet sta pokopana z malenkostnim odklonom proti jugu (do 30°). Ta odstopanja zasledimo tudi na večjih in pomembnejših zgodnj srednjeveških nekropolah Gorenjske, kjer je število odklonov številnejše. Mnenja o teh pojavih so do sedaj deljena.¹⁴ Lega skeletov je hrbtna, le skelet št. 9 ima desno bočno lego s skrčenimi nogami. Pri izkopu ni bil ugotovljen bolezenski razlog takega pokopa in je možno, da je bil pokojnik pokopan v smrtni drži. Podoben pokop smo odkrili leta 1968 v Britofu pri Kranju pred vhodom v cerkev.¹⁵ Znan pa so tudi primeri iz Zalavarja,¹⁶ medtem ko je bil iz blejske Pristave ugotovljen patološki vzrok¹⁷ take oblike pokopa.

S primerjavo kulturno-materialnih ostankov iz drugih staroslovanskih grobišč Gorenjske lahko ugotovimo, da se najdbe vključujejo v širok časovni okvir ketlaške kulture vzhodnoalpskega prostora. Obsenčni obročki (T. 2: 1—4, 6, 9, 10, 13—15), po premeru manjši od 4,0 cm, imajo tipološke inačice v Kranju in na blejskih grobiščih.¹⁸ Dva srebrna uhana belobrdskega tipa (moški skelet št. 9; T. 2: 8 in naključna najdba T. 2: 7) imata oblikovne podobnosti s primeri, odkritimi na blejskem gradu in na blejski Pristavi.¹⁹ Po tipih so si enotni, razlikujejo pa se po dovršenosti izdelave. Kalupi za vlivanje so bili različni. Obesek iz bronaste pločevine (T. 2: 5) iz otroškega groba št. 5 ni tipičen za opredeljevanje. Omenim naj še naključno najdbo bronastega prstana (T. 2: 14), ki je podoben primerom z grobišča na blejskem gradu in posnema obliko obsenčnih obročkov.²⁰

Izkopano gradivo iz Šmartnega pri Cerkljah na zahodni strani ladje in drugo primerjalno gradivo drugod iz Slovenije nam izpričuje, da je bilo to mesto pomembno v zgodovini kasne antike, čeprav je bilo odmaknjeno od središč in glavnih prometnih poti. V kasnejšem obdobju je imelo pomembno vlogo v duhovnem življenju prebivalcev in utrjevanju cerkvene organizacije na tem območju. Tehnika zidave grobnice in najdbe v njej govorijo za predromansko obdobje. Pokopi kažejo že na močan vpliv krščanstva (11. do 12. stoletje), čeprav ta še vedno strpno dopušča staro smer pokopa, ki je enaka krščanski orientaciji pri molitvi. Vendar je opazna odsotnost nekaterih predmetov, kot so noži in pasne sponse.

Način pokopa staroslovanskih skeletov v zidani grobnici brez krst do sedaj ni poznan v opisih grobnih konstrukcij. Odpira se novo vpra-

¹⁴ J. Eisner, *Rukovět slovanske archeologie* (1966) 381—385.

¹⁵ Poročilo v *Varstvu spomenikov* 13, 1968-69 (1970) 158.

¹⁶ A. Sós, S. Bökönyi, *Zalavar. Arch. Hung. NS* 41 (1963) 53, 88. Avtorica tolmači držo skrčenca kot poslednji krč ob smrti. V Zalavarju so bili odkriti tako v grobišču 9. stoletja in 10. stoletja. Glej k vprašanju skrčenca tudi J. Eisner, *Rukovět* (1966) 387.

¹⁷ J. Kastelic, B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu. Dela SAZU* 2 (1950) 78.

¹⁸ A. Valič, *Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu. Situla* 7, 1964, 37. (Tip Korošec II, Šmid I.)

¹⁹ A. Valič, *ibidem* 40, T. 13: 2. Imam jih za varianto belobrdskega tipa, ki pa je izdelan v domači delavnici po vzorcu in je časovno mlajši od primerov, ki jih poznamo iz Kranja in Mengša.

²⁰ A. Valič, *ibidem* 42, T. 13: 7.

šanje časovne opredelitve in vprašanje odnosa do antične ali romanske arhitekture, ki sta ostali v pretežni meri neodkriti. Rezultati izkopavanj in historični viri govorijo, da je bilo Šmartno kraj, kjer je bila močno zasidrana krščanska tradicija in kraj, ki bo ob nadaljnjem arheološkem raziskovanju morda omogočil rešitev problema kontinuitete med starejšim kasnoantičnim in kasnejšim zgodnesrednjeveškim obdobjem. Prekinitev kulturnega razvoja označuje pojav slovanskega etničnega elementa, ki se le počasi vživlja in prilagaja krščanskim oblikam življenja. Arheološka karta Gorenjske s staroslovanskimi najdišči je dopolnjena z novo pomembno lokacijo med reko Kokro in Kamniško Bistrico, ki je bila dosedaj poznana le po sporadičnih najdbah.

Naključne najdbe:

Med naključne najdbe pa moramo prišteti tudi keramične fragmente, železne puščične osti in opečnati tlak ter črne in bele mozaične kamenčke. Te najdbe so bile v sipu tako na zahodni strani kakor tudi na vzhodni strani ladje.

Železna puščica s trnom za nasaditev, romboidnega preseka. Dolžina 9,2 cm, dolž. trna 2,0 cm (T. 2: 12).

Železna puščica s tulcem za nasaditev, okroglega preseka. Dolžina 3,9 cm (T. 2: 11).

Fragment vrčka s prstanasto nogo, rdečkasto rumene barve iz dobro prečiščene gline. Izdelan na lončarskem vretenu. Premer noge 6,8 cm, ohranjena višina 3,6 cm (T. 1: 3).

Fragment keramičnega lončka rjave barve. Glina pomešana s kvarcitnimi zrci. Izdelan na lončarskem vretenu. Na zunanji strani pod vratom dvojna valovnica. Velikost $6,2 \times 2$ cm, deb. 0,8 cm (T. 1: 9).

Fragment keramičnega lončka rjave barve. Glina pomešana z apnenčevim peskom. Izdelan na lončarskem vretenu. Na zunanji strani pod vratom vodoravno potekajoča valovnica. Velikost $4,2 \times 3,0$ cm, deb. 0,8 cm (T. 1: 10).

Fragment keramičnega lončka rjave barve, na notranji strani črne barve. Glina pomešana s kvarcitnimi zrci. Izdelan prostoročno. Na zunanji površini metličast ornament. Velikost $5,2 \times 4,0$ cm, deb. 1,1 cm (T. 1: 8).

Fragment keramičnega lončka rdečkaste barve. Glina močno pomešana z apnenčastim peskom. Izdelan na lončarskem vretenu. Na zunanji površini metličast ornament in dva navpična vreza. Velikost $4,1 \times 5,1$ cm, deb. 0,7 cm (T. 1: 7).

Fragment keramičnega lončka rjave barve. Glina pomešana z apnenčevim peskom. Izdelan na lončarskem vretenu. Na zunanji površini s kolescem vtisnjen ornament. Velikost $3,5 \times 3,8$ cm, deb. 0,6 cm (T. 1: 5).

Fragment keramike sive barve. Izdelan na lončarskem vretenu. Gлина pomešana s kvarcitnim peskom. Na zunanji površini več vodoravnih kanelur in verjetno pod njimi valovnica. Velikost $3,1 \times 2,7$ cm, deb. 0,7 cm (T. 1: 6).

Fragment keramičnega lončka sivo črne barve z navzven zavihanim in ravno odrezanim ustjem. Glina pomešana s kvarcitnimi zrci. Na

zunanji površini ob sami frakturi sledovi ornamenta. Izdelan na lončarskem vretenu. Velikost $5,0 \times 3,6$ cm, deb. 0,6 cm (T. 1: 4).

Fragment keramike sive barve. Izdelan na lončarskem vretenu. Glina pomešana s kvarcitnim peskom. Na zunanji površini več vodoravnih kanelur in verjetno pod njimi valovnica. Velikost $3,1 \times 2,7$ cm, deb. 0,7 cm (T. 1: 6).

Fragment keramičnega lončka sivo črne barve z navzven zavihanim in ravno odrezanim ustjem. Glina pomešana s kvarcitnimi zrcni. Na zunanji površini ob sami frakturi sledovi ornamenta. Izdelan na lončarskem vretenu. Velikost $5,0 \times 3,6$ cm, deb. 0,6 cm (T. 1: 4).

ZUSAMMENFASSUNG

Smartno bei Cerklje in Gorenjsko (Oberkrain)

Spätantike und frühmittelalterliche Funde

Zwei km östlich von Cerklje in Gorenjsko (Oberkrain) ist in einem im Flachland gelegenen Dorf die Tochterkirche des Hl. Martin, orientiert Süd—Nord. Im Dorf befand sich vor dem 12. Jahrhundert eine Urfarre. Im Jahr 1968 wurde auf der Westseite des Kirchenschiffes der teilweise erhaltene Grundriss einer Sakralarchitektur entdeckt (Mauer B), der nach Konstruktion und Bautechnik sowie nach dem Fund des zerstörten Pflasters aus schwarz-weißen Mosaiksteinchen und des Ziegelpflasters, wie sie auch in Emona entdeckt worden sind, in den Zeitraum der späten Antike gehört (4. Jahrhundert).

Auf der Ostseite aber wurde eine Grabkammer entdeckt (Abb. 1, 2), erbaut aus grösseren Bruchsteinen (Gr. $1,95 \times 1,85$ m, Tiefe 1,20 m) und darin waren 15 Verstorbene bestattet. In der oberen Schicht befanden sich Kinderskelette, in der unteren aber erwachsene Männerskelette und am Boden ein Frauenskelett. Die Bestattung war in zeitlicher Reihenfolge vor sich gegangen. Die Richtung der Skelette ist W—O und sie haben Rückenlage, nur eines ist in Hockerlage. Die Grabbeigaben an den Skeletten sprechen zugunsten der Kottlacher-Kultur. Bisher wurden ausgegraben: bronzene Schläfenringe, zwei Ohringe des Belo-brdo-Typs und ein Fingerring aus Bronze. Das Gräberfeld hat einen grösseren Umfang.

Das ausgegrabene Material bezeugt, dass diese Stätte in der späten Antike von Bedeutung war, obwohl sie abseits von Mittelpunkten und Verkehrswegen lag. Im späteren Zeitraum spielte sie eine Rolle im geistigen Leben der Bevölkerung und in der Festigung der kirchlichen Organisation in diesem Bereich. Die Bautechnik der Grabkammer und die Funde darin sprechen für die präromanische Zeit. Die Bestattungen verraten schon einen starken Einfluss des Christentums, obwohl dieses tolerant noch die alte Bestattungsrichtung zulässt, die der christlichen Orientierung beim Gebet gleicht.

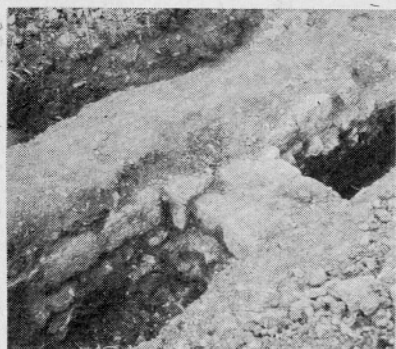
Die Bestattungsweise von altslawischen Skeletten in einer gemauerten Grabkammer ohne Särge ist bisher in Beschreibungen von Grabkonstruktionen nicht bekannt. Es erhebt sich die Frage nach einer neuen zeitlichen Ein-

ordnung und die Frage des Verhältnisses zur antiken oder romanischen Architektur, die beide in überwiegendem Ausmass unaufgedeckt geblieben sind. Vielleicht wird das Problem der Kontinuität zwischen der älteren spätantiken und der späteren frühmittelalterlichen Periode gelöst werden, die durch das Erscheinen des slowenischen ethnischen Elements, das sich nur langsam einlebte und den christlichen Lebensformen anpasste, unterbrochen wurden ist.

Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem. 1. Zid B z delno ohranjenim slopom.
2. Zidana grobnica s staroslovanskim skeletom na vzhodni strani ladje.
3—10. Slučajne najdbe fragmentov keramike

Šmartno bei Cerklje in Gorenjsko (Oberkrain). 1. Mauer B mit teilweise erhaltenem Pfeiler. 2. Gemauerte Grabkammer mit altslawischem Skelett auf der Ostseite des Schiffes. 3—10. Zufallsfunde von Keramikfragmenten.

3—10 = 1/2

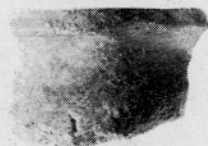
1

2

3

4

5

6

7

8

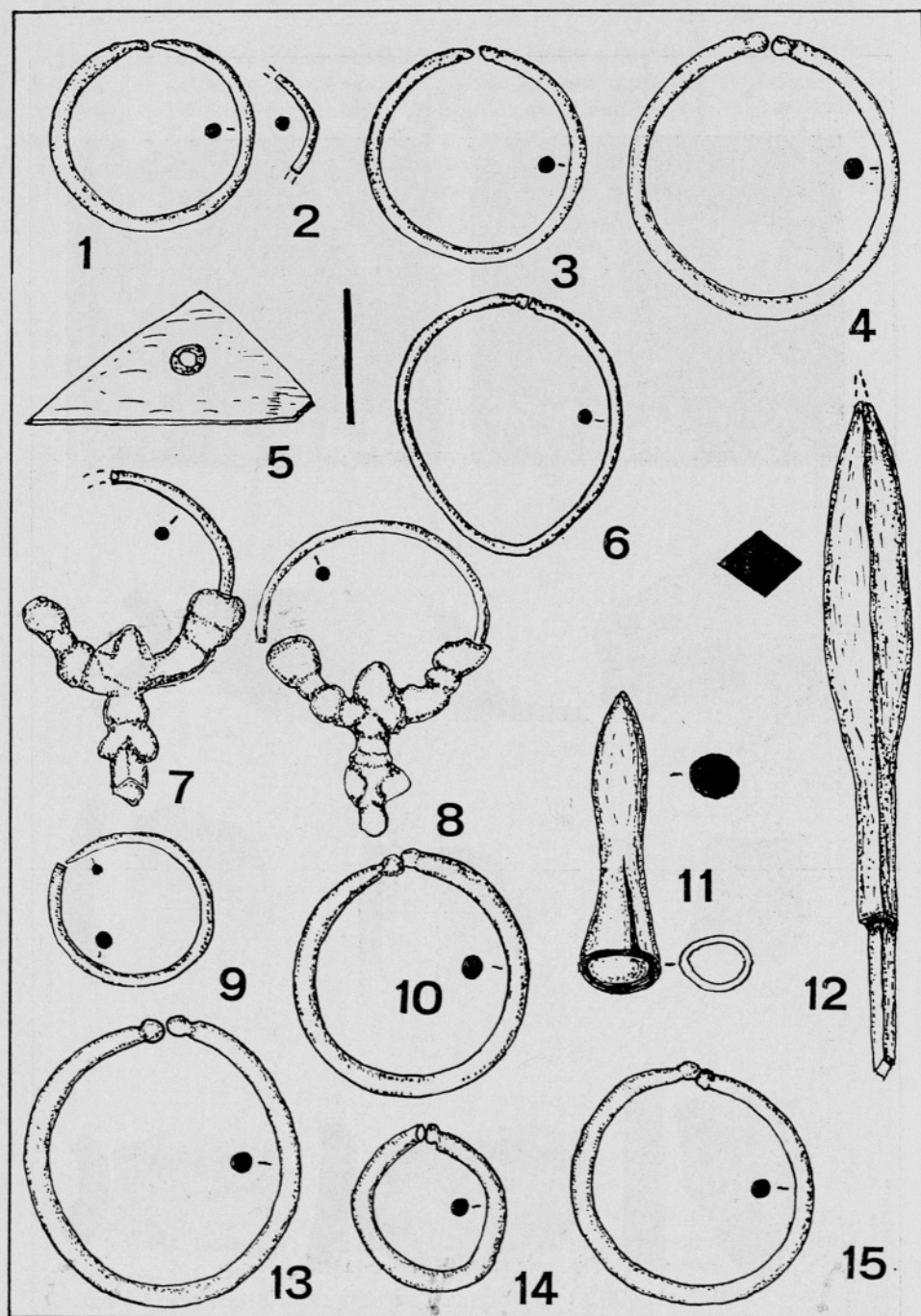

9

10

Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem. 1, 2 = grob 1; 5 = grob 5; 6 = grob 6;
8 = grob 9; 9, 10 = grob 14; 3, 4, 7, 11–15 slučajne najdbe

Šmartno bei Cerklje in Gorenjsko (Oberkrain). 1, 2 = Grab 1; 5 = Grab 5;
6 = Grab 6; 8 = Grab 9; 9, 10 = Grab 14; 3, 4, 7, 11–15 Zufallsfunde. 1–15 = 1/1

PREGLED GROBOV PO SPOLU, STAROSTI, SMERI IN PRIDATKIH NA STAROSLOVANSKEM GROBIŠČU
V ŠMARTNEM PRI CERKLJAH NA GORENJSKEM (IZKOPAVANJA 1968)

ÜBERSICHT DER GRÄBER NACH GESCHLECHT, ALTER, RICHTUNG UND DEN GRABBEIGABEN IM ALTSLAWISCHEN
GRÄBERFELD IN SMARTNO BEI CERKLJE IN GORENJSKO (OBERKRAIN) (AUSGRABUNGEN 1968)

St. groba Grab- numm.	Spol — Geschlecht			Starost — Alter						Smer — Richtung		Pridatki — Grabbeigaben		
	moški männl.	ženski weibl.	nedol. unbe- stimmt	Inf. I	Inf. II	Iuv.	Adul.	Mat.	Sen.	Z—V W—O	odklon Deklina- tion	ob- senčnik Schläfen- ring	uhani Ohr- ringen	obesek An- hängsel
1	—	—	?	—	Inf. II	—	—	—	—	Z—V	30° J	2	—	—
2	—	—	?	—	Inf. II	—	—	—	—	Z—V	—	—	—	—
3	1	—	—	—	—	Iuv.	—	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	?	—	Inf. II	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	—	—	?	—	Inf. II	—	—	—	—	Z—V	30° J	—	—	1
6	—	—	?	—	Inf. II	—	—	—	—	Z—V	—	1	—	—
7	—	—	?	—	—	—	Adul.	—	—	—	—	—	—	—
8	—	—	?	Inf. I	—	—	—	—	—	Z—V	—	—	—	—
9	1	—	—	—	—	—	Adul.	—	—	Z—V	—	—	1	—
10	1	—	—	—	—	—	Adul.	—	—	—	—	—	—	—
11	—	—	?	—	—	—	Adul.	—	—	Z—V	—	—	—	—
12	1	—	—	—	—	—	Adul.	—	—	Z—V	—	—	—	—
13	—	—	?	—	—	—	Adul.	—	—	—	—	—	—	—
14	1	—	—	—	—	—	Adul.	—	—	Z—V	—	1	—	—
15	—	1	—	—	—	—	Adul.	—	—	Z—V	—	—	—	—
15	5	1	9	1	5	1	8	—	—	10	2	4	1	1

KERAMIČNI POSODI IZ ČASA PRESELJEVANJA NARODOV V KRANJU

ANDREJ VALIČ

Gorenjski muzej, Kranj

Pri obnavljanju Mestne hiše v Kranju leta 1965 je bila v pritlični veži, v nedotaknjeni zemeljski plasti pri zaščitnih izkopavanjih med dvema zgodovinsko različnima arhitekturama,¹ ob južni steni kasnejše renesančne stavbe, pred stopniščem v gornje nadstropje, odkrita delno ohranjena odpadna jama, globine in širine ca. 1,30 m. Bila je zatrpana s črnim humusom in drobirjem, v katerem so bile razmetane živalske kosti, zelo majhen in kasneje razpadel del platnice koščenega glavnika z vrezanim krožcem ter dela dveh podobnih keramičnih posod. Pozornost sta zbujali omenjeni keramični skledi, izdelani na lončarskem vretenu, bikonične oblike, z rahlo zavihanim ustjem navzven in ena z ohranjenim ravnim dnom. Na zunanji strani sta črni, na notranji pa sive barve. Na prelomu se opazi, da je glina lepo čiščena in dobro pečena. Na zunanji površini, na prvi polovici nad prelomom je vglajen mrežast motiv višine 2,0 cm, poševnih potez in omejen proti vratu z grobo, vodoravno izdelano poglobljeno črto. (Posoda A: premer ustja 19,3 cm, premer največjega oboda 21,1 cm, premer dna 12,0 cm in posoda B: premer ustja 16,0 cm, premer največjega oboda 19,2 cm, dno neohranjeno. Razlika med posodama je v naklonu sten in zavihanosti ustij).²

Našteti značilni elementi posod so podobni in primerjalni nekaterim posodam, ki jih opisuje J. Werner ter jim pripisuje izvor in njihovo izdelavo na področju Moravske in Nižjeavstrijske.³ Tip te posode tvori po njegovem mnenju svojevrstno skupino posod, ki se pojavi v času preseljevanja narodov, čeprav je tehnika izdelave in način okraševanja starejšega izvora.⁴ Najbolj podobna posodam iz Kranja tako po obliki kot po okrasu je tista, ki je bila najdena v Baumgartnu na Nižjeavstrijskem,⁵ po obliki pa tudi ona iz Nikiča,⁶ ki je bila odkrita v grobu 7 ter

¹ C. Avguštin, Mestna hiša v Kranju. Varstvo spomenikov 9, 1962—64 (1965) 61—66.

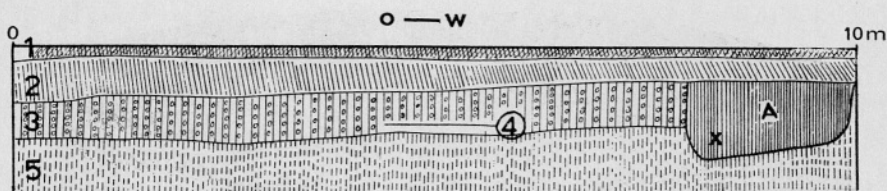
² A. Valič, Poročilo o izkopavanju in najdbah v veži Mestne hiše v Kranju. Varstvo spomenikov 11, 1966 (1967) 13—17.

³ J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. Abhandl. d. Bayer. Akad. NF 55 A (1962) 58—60 (odslej: J. Werner, Die Langobarden).

⁴ B. Svoboda, Čechy v dobe stehovani narodu. Mon. arch. 13 (1965) 104.

⁵ J. Werner, Die Langobarden, Taf. 22: 1 in 53: 3.

⁶ Ibidem, Taf. 52: 3.

Sl. 1. Prerez slojev ob južni steni pritlične veže v Mestni hiši v Kranju (sedaj Gorenjski muzej): 1. tlak iz betona, 2. izravnalni sloj — nasutje, 3. sloj rjavega humusa s prodom in staroslovanskimi skeletnimi grobovi, 4. staroslovanski skelet moškega (št. 4) v globini 0,90 m s pridatkom bronastega obsenčnega obročka z S zanko in kvačico ob levi senčnici, 5. prod — sterilni sloj, A — odpadna jama in mesto najdbe (X) opisanih delov keramičnih posod

Abb. 1. Profilschnitt der Schichten entlang der Südwand im Flur des ehem. Rathauses in Kranj (jetzt Gorenjski muzej): 1. Betonpflaster, 2. Ausgleichsschicht — aufgeschüttet, 3. Braune geröllhaltige Erdschichte mit altslawischen Skelettgräbern, 4. Altslawisches männliches Skelett (Nr. 4) in der Tiefe von 90 cm mit Beigabe eines bronzenen Schläfenrings mit S-Schlinge und Hacken an der linken Schläfe, 5. Schotter — sterile Schicht, A — Abfallgrube und (X) Fundstelle der beschriebenen Bruchstücke der Tongefässe

po okrasu posoda iz Ivanovic.⁷ Pojav te keramike v skeletnih grobovih Po-donavja je pripisan po drugem spremnem gradivu langobardski etnični skupini.⁸ Tak okras, le na drugačni posodi je bil prav tako prisoten v Juti na Madžarskem (okraj Vezsprem) v ženskem skeletnem grobu, ki je vseboval značilno langobardsko gradivo: fibulo, glavnik in iglo.⁹

Podobne značilnosti na keramiki, kot so na kranjskih posodah, zasledimo tudi na ozemlju, ki so ga naselili Gepidi leta 464 do 586: tj. v Potisju do levega brega Donave. Odkrita je bila prav tako v njihovih skeletnih grobovih. V tem geografskem prostoru je oblikovno najbolj enaka našima opisanim posodama slučajno najdena na skeletnem grobišču v Szentés-Berekhat, ki ga pripisujejo po ostalem najdenem kulturnem gradivu Gepidom.¹⁰ Isti okras je bil odkrit tudi na fragmentu keramike v Mikulčicah in enak temu na Madžarskem v Hadmezővasarhely, kjer pa je izdelana posoda prostoročno.¹¹

Časovni okvir najdb tega tipa keramične posode je omejen v langobardskih skeletnih grobovih na Nižjeavstrijskem in Moravskem z njihovo zgodovinsko prisotnostjo v zgodnjem 6. stoletju.¹² V Juti na Madžarskem okoli 6. stoletja in v Mikulčicah v drugi polovici 6. stoletja.¹³

⁷ Ibidem, Taf. 52: 2.

⁸ B. Svoboda, Čechy v dobe stehovani narodu. Mon. arch. 13 (1965) 104 in 339.

⁹ Z. Klanica, Zur Frage der Anfänge des Burgwalles »Valy« bei Mikulčice. Arch. rozhledy 20, 1968, 634.

¹⁰ D. Csallány, Archaeologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonau-becken (454—568 u. Z.). Arch. Hung. NS 38 (1961) T. 102: 2.

¹¹ Z. Klanica, Arch. rozhledy 20, 1968, 633.

¹² J. Werner, Die Langobarden, 60.

¹³ Z. Klanica, Arch. rozhledy 20, 1968, 634.

Sl. 2. Kranj, Mestna hiša. Glinasta skleda

Abb. 2. Kranj, Rathaus. Tonschüssel

Sl. 3. Kranj, Mestna hiša. Glinasta skleda

Abb. 3. Kranj, Rathaus. Tonschüssel

Na gepidskem ozemlju pa je določena zgornja meja z letnico 568, ko je razpadla njihova država.¹⁴

Znani historični viri omenjajo, da so bili Langobardi prisotni v Kranju od leta 546 pa do njihovega večjega odhoda v severno Italijo leta 568, vendar so še obdržali do okoli leta 610 mesto Kranj kot zunanjo obrambno točko furlanskega vojvodstva.¹⁵

Če primerjamo časovni pojav enako oblikovno tipične ali podobne keramike ter okrasa z vseh omenjenih krajev in okolij, lahko ugotovimo, da se pojavi v kratkem časovnem razmiku. Samo to dejstvo pa nas ne more v celoti prepričati, ker se ne upoštevajo krajevne razdalje in dolžine potov. Tudi današnje časovno opredeljevanje se ne ujema s točnimi historičnimi letnicami, ki le delno omejujejo pojav migracijskih skupin na določenem prostoru. Kratko časovno zaporedje, ki je nakazano, je morda razumljivo, če izkopani posodi iz Kranja pripišemo eni izmed domnevnih številnih langobardskih migracijskih skupin, ki so postopoma prihajale v kratkih presledkih iz nižjeavstrijskega ali moravskega prostora v Panonijo ali morda predmet šele tam prevzele ter ga ponesle s seboj v Kranj, kjer je bil dokončno odložen v drugi polovici 6. stoletja. Če ga pripišemo gepidski kulturni ostalini tedaj moramo misliti tudi na njihovo morebitno prisotnost v našem kraju ali pa vsaj kot njihov import s posredovanjem langobardske etnične skupine. Odkriti posodi sta toliko pomembni, ker kažeta sled langobardske poti in njihovo postopno naselitev važne skrajne točke na našem ozemlju. Več enakih takšnih vmesnih najdb pa bi točneje in določneje pokazalo smer in pot selitve določene skupine iz obsežne Panonije prek prehodov v jugovzhodnih Alpah v Furlansko nižino.

V Kranju je bilo doslej tudi sporno mesto naselbine iz dobe preseljevanja narodov. Izkopana sonda leta 1953 na Pungertu, nad samim grobiščem »na Lajhu« ob današnji Savski cesti je dala negativen rezultat.¹⁶ Tudi staroslovansko grobišče s precejšnjo izkopano površino okoli farne cerkve in prekopan mestni tržni prostor leta 1964/65 ni nudil nikakršnih najdb iz tega obdobja.¹⁷ Najdba keramike te vrste v veži Mestne hiše je prvi zanesljivejši znak, da moramo predvidevati naselbinski prostor v obrobnem okolju srednjeveškega tržnega prostora. V bodoče večjih naselbinskih najdb niti ne moremo več pričakovati, ker je ves domneven naselbinski areal uničen s kasnejšo srednjeveško arhitekturo in manjšimi vrtovi ali pa je prekrit z asfaltno prevleko. Manjše možne naključne najdbe pa so izvzete.

¹⁴ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (1964) 218. M. Kos, *Zgodovina Slovencev* (1955) 25.

¹⁵ J. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja* (1939) 8, 11. B. Grafenauer, *Ustoličenje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Dela SAZU 7 (1952) 389—436. A. Valič, *Arh. vestnik* 19, 1968, 492.

¹⁶ J. Kastelic, *900 let Kranja*. Spominski zbornik (1960) 39.

¹⁷ Leta 1964/65 je bila obsežna gradbena rekonstrukcija Titovega trga, Prešernove ulice, Maistrovega trga in Poštne ulice; to je središče dela starega srednjeveškega mesta. Pri teh delih smo pregledovali zemeljske prekope do labornate osnove, vendar nismo zasledili nikakršnih arheoloških najdb.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei keramische Gefässe aus der Zeit der Völkerwanderung in Kranj

Im Jahr 1965 wurde beim Restaurieren des Rathauses im Kranj (Gorenjski muzej) in der unberührten Erdschicht des Flurs eine zum Teil erhaltene Abfallgrube entdeckt. Darin waren zwei zerbrochene Tonschüsseln, zerstreute Tierknochen und kleine Teile eines zerfallenen beinernen Kammes. Interessant sind die zwei Tonschüsseln, von bikonischer Form und mit sanft nach aussen gebogenem Mundrand. Sie sind auf der Töpferscheibe gefertigt und auf der Aussenseite von schwarzer Farbe. Auf der ersten Hälfte über dem Bruch ist ein 2,0 cm hohes netzartiges Motiv aus schrägen Linien eingeglättet und gegen den Mundrand mit einer grob ausgeführten waagerechten Linie abgegrenzt.

Die charakteristischen Elemente der zwei Gefässe sind ähnlich und können mit einigen Gefässen verglichen werden, die J. Werner beschreibt. Ihre Herkunft und Herstellung schreibt er dem Bereich von Niederösterreich und von Mähren zu. Das zeitliche Vorkommen derartiger Keramik ist in die frühen Zeitabschnitte des 6. Jahrhunderts eingeordnet. Sie kommt jedoch auch im Territorium der Gepiden vor, d. h. im Theissgebiet.

Es ist bekannt, dass die Langobarden vom J. 546 bis zur Abwanderung ihres grösseren Teils nach Norditalien im J. 568 in Kranj anwesend waren, doch hielten sie die Stadt Kranj ungefähr bis zum J. 610 als äusseren Verteidigungspunkt des Friauler Herzogtums.

Die angedeutete zeitliche Folge ist vielleicht verständlich, wenn wir die in Kranj entdeckten Gefässe einer der vermutlich zahlreichen langobardischen Migrationsgruppen zuschreiben, die in Intervallen aus dem niederösterreichischen Raum nach Pannonien übersiedelten oder aber die Gegenstände vielleicht im Gepidengebiet übernahmen und sie von dort nach Kranj brachten. Zugleich bringt uns der Fund auf die Spuren der Migrationswege.

KNJIŽNA POROČILA

BOOK REVIEWS

Henry de Lumley in 25 drugih avtorjev: *Une cabane acheuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice)*. Mémoires de la Société Préhistorique Française, Tome 7, 1969, Paris.

Kakor že tolikokrat doslej je spet prišla iz Francije vest o novi presenetljivi najdbi. Knjiga, ki je pred nami, opisuje odkritje ostankov starejše paleolitske koče. Avtor sicer omenja, da so še v nekaterih najdiščih našli ostanke koč iz starejšega paleolitika, toda o teh še nimamo poročil.

Dolgo je že znano, da ljudje mlajšega paleolitika, ki so živeli v glavnem na prostem, niso v potrebi iskali zavetja le v jamah, ampak so si že znali zavetje, nekakšne šotore, tudi sami zgraditi. Najdb iz te dobe se je sčasoma nabralo precej, raznih variant in velikosti. Morda je v tej zvezi zanimivo pripomniti, da jih je največ v Vzhodni in Srednji Evropi. Ker nastop mlajšega paleolitika še vedno vsaj v glavnem vežemo z nastopom, vsekakor pa z razširjenjem *Homo sapiens*, je bila tudi ta pridobitev pripisana splošno izpričani večji sposobnosti nove populacije. Precejšnje presenečenje je zato vzbudila najdba »šotora« v moustérienski plasti postaje Molodova I (O. P. Černiš, Doslidženija mustje na Dnistri v 1959 r. Materiali i doslidženija z arheologii Prikarpatja i Volini 4, str. 3—18, Kiiv 1962).

Sedanjim izkopavanjem v jami Lazaret pri Nici pa se je posrečilo odkriti ob koncu rissa III zgrajeno kočo, v kateri so živeli ljudje acheuléenske kulturne stopnje. Študij zgradbe in funkcije te koče osvetljuje vsakdanje življenje acheuléenskih lovcev, najdbe favnističnih in florističnih ostankov pa podnebne razmere v okolici jame.

Blizu vhoda v jamo ob vzhodni jamski steni postavljena koča je bila 11 m dolga in približno 3,5 m široka. Izkopavanje je bilo zelo natančno. Poleg vsega drugega so zabeležili tudi velikost in lego vsakega kamna. Na podlagi vseh podatkov in ugotovitev so avtorji poskusili in na kraju samem tudi rekonstruirali kočo. Ena od dolgih sten koče je bila jamska stena. Leseni koli, postavljeni na zemljo (mogoče tudi zapičeni) v nevelikih in ne popolnoma enakih presledkih, so bili konstrukcijska osnova za druge tri stene. Zgoraj so jih povezali z vzdolžnimi koli. Za streho so ležali koli poprek in so se na drugi strani naslanjali na jamsko steno. Ta lesena konstrukcija je bila najverjetneje prekrita s kožami, ki so jih pri tleh obtežili s kamenjem. Iz lege te kamnite zaščite in podstavkov kolov je mogoče sklepati, da je koča zelo verjetno imela dvoje vrat. Zanimivo pa je, da so odprtine gledale proti zadnjemu delu jame in ne proti vhodu, čeprav je to šlo na škodo svetlobe v koči. Taka namestitve je varovala notranjost koče pred vetrom. Ob ozki stranici koče, ki je v bližini vhoda, so odkrili večjo količino kamenja kakor ob dolgi stranici, vzporedno s steno. Zdi se, da je bila tod obtežitev koč pri tleh toliko ojačena, da je nastal nekaj suhi zid kod dodatna zaščita proti vetru. Ta najbolj izpostavljeni del je imel še dodatno diagonalno oporo v oglu, kar je mogoče sklepati po edinem vencu kamnov (podstavku kola) v notranjosti koče.

Najdbe so bile v pretežni večini v koči in le redke zunaj. Po njihovem položaju in gostoti je mogoče sklepati, da je bila koča znotraj pregrajena ali vsaj z zagrinjalom razdeljena na manjši vstopni del in večji bivalni del. Uporabljali naj bi jo le eno zimo, in sicer od novembra do aprila. Dve manjši ognjišči v bivalnem prostoru sta bili le za občasno gretje, kuhinjski ogenj pa je moral biti zunaj. Tudi delovnih prostorov ni bilo v koči. Vse delo so opravljali zunaj, le manjša opravila morda na svojih ležiščih. Sklepati je mogoče celo na razporeditev ležišč in prehodov. Avtor prihaja do sklepa, da je v koči živelo približno 10 ljudi. Zanimiva, čeprav problematična je ugotovi-

tev, da so od časa do časa kočo očistili odpadkov, ki so se v njej nabirali. Žal bi vodilo predaleč, če bi hoteli poleg teh in še drugih podrobnosti navesti tudi argumentacijo za posamezne ugotovitve in jo kritično pretresti. Zato naj sledi le nekaj splošnih pripomb.

Avtor v uvodu le omenja, da so v jami že bila izkopavanja, kaj in koliko je bilo odkopano, pa ne pove. Objavljeni shematični podolžni prerez jame kaže sedimente iz würma II kot najmlajše. Najbrž gre za francosko oznako, manjkata torej po srednjeevropski shemi interstadial in končni del würma. Kako je bil profil rekonstruiran in zakaj spada plast z ostanke kočje prav v riss III, ni razloženo, kar močno moti. Druge raziskave (favne, flore itd.) ne poskušajo te datacije potrditi, ampak jo nasprotno jemljejo kot dejstvo in na tej podlagi ugotavljajo, kakšne so bile razmere v rissu III. Objavljene slike artefaktov niso najbolj prepričljive za dodelitev k acheulénu, zlasti po ugotovitvi, da ni bil odkrit noben pestnjak. Hipoteza o prekritju s kožami seveda predpostavlja šivanje kože, čeprav še tako primitivno, ki smo ga doslej na podlagi najdb šil, vbadal in igel, ki jih prej skoraj ni, pripisovali šele mlajšemu paleolitiku.

Neka prejšnja publikacija, ki je nekajkrat omenjena, bi morda razpršila dvome, toda je žal nimamo. Ne glede na pomanjkljivosti naše biblioteke bi morala biti monografska publikacija popolnejša.

Paleolitsko problematiko večkrat poskušajo reševati s primerjavo z današnjimi primitivci. V zaključku Jean Piveteau ugotavlja, da je taka primerjava napačna, saj neumestno vsiljuje paleolitskemu človeku socialno strukturo in način življenja. Današnji primitivci namreč niso predniki človeštva, ampak le njihov sklerotični in ostareli ostanek.

M. Brodar

Peredneazijski Sbornik. Dešifrovka i interpretacija pismenosti drevnego vostoka. (AKADEMIJA NAUK SSSR, Institut narodov Aziji). Izdajateljstvo »Nauka«, Moskva 1966. Strani 176 in 30 strani prilog.

Marljivi sovjetski filologi orientalisti so objavili v tem zborniku pet manjših razprav z raznih področij raziskovanja Starega Vzhoda.

A. A. Vaiman, *O dešifriranju protosumerske pisave* (začasno poročilo). Vaiman poroča o prizadevanju, da bi prodrl v smisel tekstov napisanih s prototipom klinopisa — piktografsko pisavo. Večino doslej najdenih takih tekstov sta objavila Langdon in Falkenstein, nekaj ploščic iz Eremitaža Djakonov, nekaj ploščic iz Prednjeazijskega muzeja v Berlinu pa je še neobjavljenih. V veliki večini so teksti z gospodarsko vsebino.

V drugem poglavju govori Vaiman o glavnih nalogah in metodah: o identificiranju nekaterih znakov kot variantah enega znaka, posebej za znake zgodnjega obdobja (Uruk IV) in poznejšega obdobja (Uruk III/II in Jemdet Nasr), o identificiranju zgodnjih oblik piktogramov s poznejšimi in sestavi splošnega spiska znakov iz obeh obdobji, o identificiranju piktogramov s klinopisnimi znaki, ki so se razvili iz njih (na podlagi podrobnosti piktogramov z najstarejšimi klinopisnimi znaki, tudi ob uporabi biskript), o prevodu delov in celih tekstov (končni cilj), o približni interpretaciji posameznih znakov in skupin, delov in celotnih tekstov in o določitvi jezika tekstov. Po Thureau-Danginu naj bi piktografsko pisavo iznašalo drugo ljudstvo kot Sumerci. Toda identičnost homonimov v piktografskih tekstih s sumerskimi homonimi naj bi bil dokaz, da so piktografski teksti sumerski. To sicer ni važno za dešifriranje same pisave, pač pa za zgodovino Sumercev.

V tretjem poglavju navaja Vaimančasne rezultate: Falkenstein in Langdon sta uvrstila na seznam približno 1090 različnih piktogramov za obe obdobji, identifikacija variant pa dopušča zmanjšanje na 800 znakov. F. in L. sta identificirala približno 170 piktogramov s klinopisnimi znaki, avtor je povečal to število za nadaljnjih 80 znakov.

Falkenstein ni v celoti prevedel nobenega teksta, so pa njegovi izsledki zelo pomembni za nadaljnje dešifriranje. Avtorju se je posrečilo razrešiti večino piktogramov, identificiranih s klinopisnimi znaki, in celo 10 znakov, ki

so jih nehali uporabljati pred razvojem klinopisne pisave. Tako je sedaj mo-
goče prevesti 70—100 piktografskih tekstov.

S pomočjo piktograma TUG. DI in drugih kombinacij s TUG se je avtor-
ju posrečilo sestaviti znaten seznam poklicnih oznak.

V piktografskih tekstih so zdaj znane štiri dvojice homonimov: TI (strela
in življenje, po Falkensteinu), GIG »črn« in GIG »pšenica«, GI »trst« in
»vrniti«, MAŠ »deliti« in »gazela«. To dokazuje, da so piktografske tekste pi-
sali Sumerci.

V četrtem poglavju govori Vaiman o socialni strukturi v Sumerju v 4.
tisočletju, piktografski teksti pa so pomembni tudi za najzgodnejše poljedel-
stvo, živinorejo, obrt, začetke matematike itd. Važno je tudi proučevanje pi-
save kot edinstvenega primera čisto ideopiktografskega zapisa izražene misli.

V zadnjem poglavju govori Vaiman o možnostih nadaljnega dešifriranja,
o pripravi kompletne izdaje protosumerskih piktografskih tekstov, kjer bo
možno del objaviti tudi že v transkripciji in prevodu. Svoje začasno poročilo
zaključuje s primeri identificiranja posameznih znakov, pa tudi s transkripcijo
in prevodom daljšega teksta.

I. T. Kaneva, *Spregatev sumerskega glagola* (na podlagi junaško-
epskih tekstov). V raziskovanju sumerskega jezika, ki gotovo spada med naj-
zanimivejše jezike Stare Prednje Azije, je še danes mnogo nejasnih in spor-
nih točk. Mednje sodi tudi sumerski glagol, ki mu je v zborniku posvečena
najdaljša razprava (80 strani).

Za sumerski glagol so značilni predvsem številni prefiksi. Pred korenem
lahko stoji šest različnih vrst prefiksov, vrstni red pa je točno določen. Za
glagolskim korenem stojita dva sufiksa: -e (d), katerega pomen še ni povsem
pojasnjen, verjetno je označeval nedovršenost dejanja, drugo mesto pa je za-
vezemal kazalnik subjekta ali neposrednega objekta.

V začetku razprave Kaneva omenja pomembnejše sumerologe, ki so se
ukvarjali tudi s sumerskim glagolom. Prvi pomembnejši raziskovalec sumer-
skega jezika je bil F. Thureau-Dangin, ki je leta 1907 izdal *Sumerske in akad-
ske kraljevske napise*. Leta 1914 je F. Delitzsch izdal slovnico sumerskega je-
zika, v kateri razlikuje dva časa oziroma vida, ki bi ju lahko imenovali pra-
eteritum in praesens. Čez devet let je izdal A. Poebel *Osnove sumerske
slovnice*. Poebel je med prvimi ugotovil, da je za sumerski jezik značilna
formalna različnost med prehodnimi in neprehodnimi glagoli; da imajo raz-
lično sprego v preteritu. Falkenstein je v svojih razpravah bil nekoliko
drugačnega mnenja. S sumerskim glagolom so se ukvarjali tudi učenjaki:
Deimel, Sollberger, Jestin, Salonen, Siro, Edzard, Christian, ki so prispevali
pomembne deleže k precej zapletenemu vprašanju.

Pri svojem proučevanju sumerskega glagola je Kaneva uporabljala pri-
mere iz herojskoepskih pesmi, ki jih je s transkripcijo, prevodom in komentar-
jem izdal sumerolog Kramer: 1. Gilgameš in drevo huluppu, 2. Gilgameševa
smrt, 3. Gilgameš in Dežela življenja, 4. Gilgameš in Agga, 5. Enmerkar in
gospodar Aratte.

Kontekst kaže, da je v epskem jeziku obstajala razlika med sprego pre-
hodnih in neprehodnih glagolov, kar je v skladu s teorijo Poebela in Falken-
steina ter v nasprotju z Jestinom, Sollbergerjem ter Christianom. Neprehodni
glagoli so imeli enako spregatev za praesens-futurum in praeteritum. Primeri
iz epike so potrdili teorijo Poebela in Falkensteina, po kateri se prehodni gla-
goli v nedovršenem vidu (praesens-futurum) spregajo drugače kot v dovršenem
(praeteritum).

Primeri iz epike so precej pripomogli tudi k rešitvi problema o izražanju
objekta v prehodnih glagolskih oblikah.

V svoji razpravi je zbrala Kaneva lepo število primerov za posamezne
glagolske oblike, na podlagi katerih je sestavila pregledne tabele.

I. M. Dunajevskaja, *Leningrajski fragment hetitskega hieroglif-
skega napisa (CIH XXIII C)*. Že leta 1893, še pred rojstvom hetitologije, je bil
v Parizu objavljen precej nepopoln prepis hetitskega hieroglifskega napisa
na črnem bazaltu.

Do pred kratkim so domnevali, da je fragment, ki so ga sprva hranili v turškem mestu Maraš, izgubljen, vendar so ga znova odkrili v leningrajskem Eremitažu.

Fragment osebuje 33 znakov v dveh vrstah, ki se berejo po sistemu »bustrofedon«. Nekaj znakov je poškodovanih. Hetitologi si niso edini v transkripciji, prevod prve vrstice, ki je bolje ohranjena, pa bi se lahko glasil: »...srd je bil (adjektiv) bratom in sestrām napovedan«.

A. G. Perihanjan, *O izvoru armenske pisave*. Avtor je razpravo posvetil 1600-letnemu jubileju Mesropa Maštoca, ki ga ima armenska zgodovinska tradicija za izumitelja armenske pisave. Analiza znakov armenskega alfabeta kaže, da ni bilo dolgotrajnega razvojnega procesa, ampak da je nastal proti koncu 4. stoletja po grških fonetičnih principih in razvrstitvi fonemov, vzorec za znake pa je bila severnomezopotamska varianta aramejske pisave, ki so jo v Armeniji uporabljali v predkrščanskem obdobju. Tesno sorodstvo v vseh glavnih potezah kažeta tudi georgijski in albanski alfabet. Razpravo dopolnjuje pet primerjalnih tabel.

I. M. Djakonov in V. A. Livšic, *Nove najdbe dokumentov v stari Nisi*. Do leta 1957 je partski arhiv iz Stare Nise štel že prek 2100 ostrakov, od katerih jih večina izvira od izkopavanj vinskih skladišč utrdb Mihradtkrt. Tako nam je znano marsikaj o vinogradništvu in vinskem gospodarstvu v Stari Nisi.

V poznejših izkopavanjih v letih 1959–1961 so severno od vinskih skladišč našli skoraj 500 celih ostrakov in delov, poleg velikega števila črepinj. Na njih so se zvrstile skoraj vse vrste napisov, ki so bile znane že od prej. Ponekod so zanimivi dostavki o času in načinu shranjevanja vina. Med novimi najdbami so tudi obrazci, značilni za štirideseta, petdeseta leta arsakidskega obdobja, pojem »satrap« pa je v partskih časih verjetno pomenil »upravnik manjšega ozemlja«.

Avtorja sta uvrstila v razpravo nekaj transkripcij in prevodov zanimivejših tekstov. Iz nekega takega teksta, ki govori o skladiščenju vina, dobimo dragocene podatke za termine partskega koledarja, drug zanimiv tekst govori o oskrbovanju s hrano delavcev v skladiščih.

V prilogi so poleg fotografij in avtografij leningrajskega fragmenta hetitskega hieroglifskega napisa še številne fotografije in avtografije zanimivejših ostankov iz Stare Nise.

F. Milavec

G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*. Epigraphische Studien 6, 1968, 238 str.; izdajata Landschaftsverband Rheinland in Rheinisches Landesmuseum, Bonn.

Izredno pospešena delavnost poreskega deželskega muzeja v Bonnu na področju epigrafike se najbolje kaže v načrtnem izhajanju novega glasila ES, ki prinaša poleg zbirnih števil z mnogimi prispevki tudi samostojne monografije s tega področja. Taki vrsti obdelave je posvečen tudi šesti zvezek, v katerem obravnava G. Alföldy pomožne enote v rimski provinci Germania inferior.

Čeprav so obstajala izčrpna preddela Ritterlinga, Steina, Krafta in drugih o rimskem vojaštvu v Porenju, pa je šele načrtna analiza vseh pogledov na sestav, razpored, taktiko, vodstveni kader in vlogo pomožnih enot pri zgodovini province Germ. inf. pokazala, kako velike so bile vrzeli v našem dosedanjem poznavanju. Pri tem je bilo delo G. Alföldyja še posebno težko, ker so — v nasprotju do drugih provinc — na obravnavanem področju našli doslej le 3 vojaške diplome, ki naštevajo enote iz flavijskega obdobja in časa Antonina Pija. Tudi napisi sami so le v manjši meri uporabni, ker so časovno in geografsko neprimerno razvrščeni. Tretji razlog, da so ravno pomožne enote slabo proučene, tiči tudi v tem, da je na področju te province le malo raziskanih in odkopanih taborišč.

V pregledu enot je za nas pomembnih več enot iz naših krajev, tako cohors I in II Breucorum, ale Noricorum, cohors III Dalmatorum pia fidelis,

cohors I Latobicorum et Varcianorum, cohors I Pannoniorum et Delmatarum equitata civium Romanorum, cohors II Varcianorum equitata civium Romanorum, ker dokazujejo rekrutiranje vojakov za pomožne enote tudi v naših krajih. Od teh je za nas posebnega pomena cohors I Latobicorum et Varcianorum in ugotovitve, do katerih je prišel G. Alföldy. Prva zadeva samo številčnost obeh plemen. Sodeč po tem, pravi G. Alföldy, da poznamo poleg kohorte, v kateri so služili Varciani in Latobiki skupaj, še cohors II. Varcianorum; vidimo, da so ti postavili še neko lastno enoto. Iz tega sklepa, da so bili Varciani močnejša civitas, ki je naseljevala območje Andautonije in še vzhodno obrobje Siska. V nasprotju do drugih kohort panonskega staroselstva (cohorts I—VIII Breucorum in nekaj cohortes Pannoniorum) sta nastali kohorti Varcianov in Latobikov šele mnogo za panonsko-dalmatinskim uporom v letih 6—9. Očitno obe civitates nista bili udeleženi pri uporu in zato ni bilo razloga, da bi mladino teh plemen odstranili iz Panonije. V sredini 1. stoletja pa so Varciani že vključeni v rimsko vojsko, toda ne v samostojnih enotah. Le malo je verjetno, da bi prebivalstvo obeh malih plemen v istem času dalo vojake za izpopolnitev dveh lastnih avksiliarnih kohort. Najbolj zgodnja pričevanja za latobiške in varcianske kohorte so iz zgodnjega flavijskega časa. Pri tem povezuje Alföldy Tacitejsko opombo o »quingenti Pannonii, nondum sub signis« in prihaja tako do sklepa, da je bilo petsto Panoncev leta 69 vpoklicanih za prav takrat sestavljeni kohorti I Latobicorum et Varcianorum ali II Varcianorum. Po napisu iz Kölna in diplomi iz Xantena vidimo, da je bila ta enota v Porenju od leta 69 oziroma 70 do 158.

V mnogih tabelaričnih pregledih je podal G. Alföldy ne le časovno razpredelnico, kdaj so bile enote vzpostavljene, temveč tudi cursus, starost, nacionalni sestav in poveljniški kader ter pravni položaj vojakov pomožnih čet.

Zaključek tega dela je zgodovinski oris o vlogi pomožnih enot v vojaški zgodovini province Germania inferior. Sledijo pregledi in epigrafski dokazi ter na koncu register za lažjo uporabo knjige.

Tako je G. Alföldy tudi v svoji novi domovini odlično obdelal spomenike rimske dediščine. S tem delom pa je hkrati postavil temelje za nadaljnje proučevanje rimskih vojaških starin, ki za čudo v tem delu Nemčije doslej niso bile deležne pozornosti.

P. Petru

Gerhard Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 261. Band, 2. Abhandlung, Wien 1969, str. 181 in 2 tabli.

Razprava o rimski upravi Norika — spisal jo je kot disertacijo že 1958 G. Winkler — je tudi za nas pomembno delo, saj obravnava v precejšnji meri prav spomeniško izročilo noriškega dela Slovenije. Posebej važno se mi zdi dejstvo, da je večina napisov z omembo prokuratorjev drugega stoletja odkritih v Celju. Bogastvo napisov te metropole je sedaj docela živo pred nami tudi po zaslugi Vere Kolšek, ki je medtem izdala živahen, a kleno napisan Vodnik po lapidariju Pokrajinskega muzeja v Celju (Spomeniški vodniki 7, 1967). Kako razgibano je bilo življenje v antični Celeji kaže ravno to gradivo. Izbor napisov z omembo prokuratorjev pa znova poudarja vlogo tega mesta v okviru neke širše zastavljene zasnove. Gotovo je tudi v tem vloga Winklerjevega dela, ki ga moramo zato upoštevati tudi mi. Ker je takratni razvoj našega prostora enoten, je za nas vse izrednega pomena poznavanje tega dela.

Po kratkem orisu nastanka rimske province Noricum, v katerem so imeli večino upravnih nalog domači funkcionarji — med njimi je najbolj znan C. Iulius Vepo iz Celeje —, preide na opis noriških upravnikov. Seveda pa je bilo to možno šele s klavdijskim obdobjem, ko je postal Norik rimska provinca. Spričo tega, da je ta sprememba bila mirna, ohranjajo nekateri upravniki iz druge polovice 2. stoletja tudi naziv procurator regni Norici (Ti. Claudius Priscianus, Aelius Maximus, Sex. Baius Pudens, M. Bassaeus Rufus). Ker je imel upravnik province poleg vrhovne sodne oblasti še skrb s financami in poveljstvo nad pomožnim vojaštvom na tem območju, je avtor razčlenil v skopih obrisih tudi vojaško zgodovino. Sledi seznam upravnikov prve faze do mar-

komanskega vdora od prokuratorja C. Baebija Attika (doma iz Iulium Carnicum) do Ti. Klavdija Prisciana iz leta 168 je ob vsaki omembi podano popolno besedilo napisa, viri, interpretacija, datacija in druge opombe, tako da je seznam vzorno pregleden in resnično uporaben.

Markomanski vdor je prinesel spremembe tudi v upravo province. S prihodom legij je prevzel oblast poveljnik II. italske legije s taborom v Lauriakum. Ti vojaški upravniki so ostali v Noriku vrhovna oblast vse do Dioklecijanovih reform. Šele od Dioklecijana je bilo vojaško poveljstvo ločeno od uprave in srečujemo poslej tako praesides z vzdevkom vir perfectissimus v civilni upravi in vojaškega poveljnika z nazivom dux Pannoniae primae et Norici ripensis, položaj, ki ga je zasedal tudi Aurelius Iustinianus, ki je dal v začetku 4. stoletja popraviti mitrej v Ptuj. Po Dioklecijanovih reformah so namreč priključili Poetovio k na novo osnovani provinci Noricum mediterraneum. Opisu teh poznoantičnih upravnikov sledi poglavje, v katerem G. Winkler razčlenja izvor in cursus honorum vseh znanih upravnikov. Zelo dragocen je tudi del, v katerem obravnava avtor pisarno upravnika in poda seznam in transkripcijo vseh napisov z omembo beneficiarijev, cornicularijev, frumentarijev, stratorjev, librarijev in seznam uradnikov naštetih v Not. dignitatum. Sledi seznam finančnih prokuratorjev in njihovega urada (dispensator, arcarius, tabularius, itd.). Zaključek tega dela je opis položaja censorja, ki je imel na skrbi poleg vsega premoženja tudi ugotavljanje številčnosti prebivalstva.

Posebno poglavje je posvečeno carini na mejah Norika, posameznih uradnikov in njihovih podrejenih uslužbencev. V tem prikazu je za nas zanimiva vrsta carinskih postaj, predvsem Atrans in pri avtorju sporna carina za promet iz Neviudunuma proti Celeji. Tu se mu je vrinila nejasnost, da šteje napis CIL III, 5184 v Laško (Balnea Romana) in ne v Celje. Podobno stvarno je Winkler obdelal tudi pošto službo na območju Norika.

Širše zanimiv je v tej knjigi sestavek o upravi rudnikov v Noriku, kjer avtor v strnjeni obliki povzema številna dognanja, ki so jih v zadnjem času močno pospešila in tudi nakazala nova vprašanja izkopavanja na Štalenskem vrhu. Med njimi je tudi nedavno tega objavljen napis nekega Crescensa ali Gentijana, upravnika cesarskih rudnikov v Noriku, ki je bil doma ad Cervos — torej okolice Stične.

Zasnova Winklerjevega dela je vseskozi stvarna, polna faktov, ki so vsi podrejeni osnovni zamisli knjige in preverjeni. Le v izjemnih primerih je segal avtor tudi k lastnim dopolnilom. Zato je delo ohranilo v celoti svoj prvotni namen, biti stvarni kazalnik rimske uprave v Noriku.

P. Petru

J. Werner, *Der Lorenzberg bei Epfach — Die spätrömischen und frühmittelalterlichen Anlagen*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 8 (Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien, Band 2 = Epfach II) München 1969, 291 str., 70 tabl., 103 slike in 4 priloge.

Prikaz dela Epfach I (Studien zu Abodiacum — Epfach, 1964) in Epfach III (G. Ulbert, *Der Lorenzberg bei Epfach, Die frühromische Militärstation*, 1965) v Arheološkem vestniku 17, 1966, 524, nam je narekoval pripombo, da bi želeli čimprej pozdraviti tudi razpravo Epfach II. Pred nami je sedaj izredno izčrpna in prav zajetna knjiga — več kot smo pričakovali!

Preden preidemo na pregled podanih izsledkov, je prav, da omenimo, da so pri tem delu sodelovali še G. Pohl (obdelal je kasnoantično skladišče in stavbe ob njem ter drobne najdbe), H. J. Kellner (novčene najdbe) in H. Dannheimer (srednjeveške ostanke in izkopanine). Delo samo pa so avtorji posvetili dvema mladima in prezgodaj preminulima članoma raziskovalnega teama M. Friedenthalu in N. Walkeju.

Najdišče Epfach, antični Abodiacum, leži na izredno pomembnem križišču via Claudia, ki vodi iz Italije v Augsburg, in prečne ceste Gauting—Salzburg. Križišče dveh tako pomembnih cest je narekovalo tudi stalno naselje. Brž po odhodu oziroma prestavitvi vojaške enote z Lorenzberga je ob

vznožju zrasel vicus Abodiacum. V tem času je nastal tudi most prek reke Lech, ki so ga raziskali že v prejšnjem stoletju. Na drugi strani reke je bila tudi nekropola, na kateri so dobili grobove vse od sredine prvega stoletja do kasne antike.

Vicus v ravnini, kjer leži danes vas Epfach, je propadel po izpovedi novcev, sigilate in drugih najdb že ob prvem vdoru Alamanov leta 233. Šele proti koncu tega stoletja, torej po presledku vsaj 30 let, so znova naselili vzpetino, na kateri stoji danes cerkev sv. Lovrenca.

Sodobna raziskovanja v letih 1953—1957 so vodili z vso natančnostjo, o tem smo poročali že v oceni knjige G. Ulberta. Vendar pa je šele J. Werner prinesel izčrpno dokumentacijo o ljubiteljskih prizadevanjih L. Boxlerja, ki je 1830 odkril celotno kasnoantično obzidje s stolpi in vrati, vendar so to za takrat izjemno starino z vednostjo bavarskega kralja in ustreznih zavodov prodali na dražbi in s tem so zelo poškodovali razpored plasti in skoraj onemogočili popolno vrednotenje obzidja.

Poleg obzidja, ki so ga uničili 1833, so hkrati razdejali in odpeljali tudi temelje velike trapezoidne stavbe, t. i. magazina. Toda tako, kot se je posrečilo vodji izkopavanj, docela obnoviti potek obzidja, tako je znal z ustrezno metodo izkopati tudi poslopje skladišča na severovzhodu trdnjave. Enako zapletena so bila izkopavanja kar štirih cerkva v kapeli in ob sedanji kapeli sv. Lovrenca. To območje sicer ni uničil L. Boxler, pač pa številni izkopi temeljev in vrsta merovinških in drugih zgodnjesevrednejših grobov, saj so tu odkrili prek 250 takih grobov.

J. Werner, ki se je posvetil raziskavam Epfacha v poslednjih 15 letih svojega plodnega dela, je prav zaradi takih okoliščin povsem stvaren, ko skuša v zaključnih pregledih ovrednotiti izkopanine. Jasno se namreč zaveda, da ima v rokah dokaj različne podatke, glede na njihovo izpovedno vrednost. Ravno zato je v prvi vrsti odvisno, kje se lahko opre na gotova spoznanja, kje na delovne hipoteze in kje na bolj ali manj verjetne dokaze. Vse to je avtor znal pravilno razločevati in nakazati bodočim raziskovalcem, kot pravi sam na str. 277, resnico oziroma kaka je bila resnična preteklost tega območja v njegovi 1100-letni zgodovini.

Opredelitev velikega poslopja za severovzhodu utrdbe kot skladišče izhaja iz prostora C, ki je bil tlakovan z estrihom, v katerem so dobili odtise dvanajstih lesenih opornikov. Prav tako kot v sosednji pokriti sobi B so tudi tu manjkali ostanki ognjišč ali peči. Ker hkrati oba prostora nista bila predeljena, meni avtor, da nista bila v načrtu za prebivanje vojaštva. Enako stara stavba na postojanki Bürgle kaže namreč avtorju, kako naj bi bila razčlenjena in opremljena stavba, ki naj bi bila namenjena za vsakodnevno bivanje. Tako ne ostane po njegovem druga rešitev, kot da ta objekt opredelimo kot skladišče, ki ima odprto dvorišče in dva pokrita prostora. Res je, da se dobi pri kasnoantičnih trdnjavah večkrat izpričana povezava s skladiščem (horrea), vendar so take stavbe po našem prepričanju in poznavanju tako po tipu kot tudi po zasnovi drugačne od poslopja iz Epfacha. Vsekakor bi bila razlaga, da je stavba manjše vojaško poslopje bolj sprejemljiva, to še tem bolj, ker je odprto dvorišče (A) na zahodu zaključeno s stebriščem, širokim med 3—4 m. Hkrati je bil ta del tlakovan z estrihom. Spričo tega bi bilo prej možno razlagati tak tip poslopja za konjušnico kake desetnice, ker je prostora za deset do dvajset konj. Manjši prostor bi ob taki razlagi bil namenjen za poveljniški kader, večji (C) pa za moštvo. Spričo tega, da je obdano obzidje teh prostorov izredno močno, je verjetno bilo prvo nadstropje skladišče in hkrati vogalni stolp trdnjave. Zato so maloštevilne najdbe po našem prepričanju zavedle izkopavalce v samo enostransko razlago.

Za neki drug, prav tako pravokoten tloris v kasnorimski trdnjavi, ki pa ni rabil kot stanovanjski prostor, se sama po sebi vsiljuje razlaga, da je stavba bila cerkev, to še tem bolj, ker so prav tu naleteli na odlomek zgodnjekršćanske oljenke s Kristusovim monogramom v disku. Kot občinska cerkev spada po tipu med cerkve brez apsid, kot jih našteva nekaj že R. Egger in jih poznamo v zadnjem času tudi iz Kaiseraugsta in Kekkuta. Pri tem ne preseneča,

da v cerkvi ni klopi svečnikov, saj Abodiacum kot manjša obcestna postaja ni bila škofovski sedež in tudi ni imela svojega svečeniškega zbora.

Po obsegu dokaj večja stavba II pa je prekrivala te ostanke. Ker pa je bila nad tem postavljena okoli 1300 še ena cerkev, so najbolj poškodovani deli cerkve iz II. faze, ki jo je bilo težko časovno točno opredeliti. Ker pa so nad grobom 150 (iz merovinškega obdobja) našli lončenino iz 8. stoletja, ki je bila na nivoju te cerkve, je to opora tej dataciji. Ker omenja Paul von Bernried v svoji Vita b. Herlucaae, da je ob prihodu Herlucaae obstajala 1085 na griču Lorenzberg cerkev, povezuje Werner tudi srednjo sakralno stavbo z dogodki pred tem datumom. To pa je očitno osmo stoletje, ko tudi pisani viri omenjajo dejavnost avgsburškega škofa Wikterpa, ki je tudi pokopan v vaški Marijini cerkvi v Epfachu. Tako moramo upoštevati možnost, da je Wikterp postavil tudi cerkev na Lorenzbergu, ki jo omenja Vita Herlucaae.

Kakor vidimo, je Wernerjeva knjiga o Epfachu zajela časovno več kot tisočletno obdobje, tematsko pa nekaj izrednih spomeniških zapuščin kasne antike in zgodnjega srednjega veka. Pri tem je treba posebej poudariti res nazorno podano grafično dokumentacijo, ki že sama nakazuje rešitve in zgodovinske sklepe. Nekaj poizkusov didaktične izpeljave tlorisov — predvsem obzidja, skladišča in cerkva — je tako nazornih in v svoji preprosti likovni govorici tako dognanih, da nam morajo biti vzor. Res pa je, kar smo zapisali že ob izidu Ulbertove knjige, kjer so bile v profilu narisane le zgodnjeantične plasti, da je celotna dokumentacija vidna šele sedaj, ko so podani stratigrafski podatki za kasno antiko in srednji vek. Kolikor je poučno, če je problem jasno prikazan tudi v slikovni dokumentaciji (kot so to izpeljali v treh knjigah o Epfachu), pa je jasno, da je arheologu možno razbrati vse podatke le, če je podan profil v vsej svoji razčlenjenosti. Tudi zato nam pomeni Wernerjeva zaključna knjiga o Lorenzbergu pri Epfachu tako časovno kot tudi vsebinsko obogatitev. Vsem, ki se v obrobju Alp ukvarjajo z antičnim in srednjeveškim izročilom, pa bodo tri knjige posvečene metodološko in sistematično odlično obdelani postojanki nujen priročnik pri nadaljnjem delu.

P. Petru

Epigraphische Studien 5, 1968, 190 str. in 18 tabel; izdajata Landschaftsverband Rheinland in Rheinisches Landesmuseum Bonn.

Pričujoči zvezek ima zbirni pomen, saj sodeluje v njem več avtorjev, ki obravnavajo vrsto pomembnih vprašanj in odkritij epigrafskih raziskovanj v rimskem imperiju. Vendar velja naša pozornost v tem zvezku predvsem sestavkom G. Alföldyja (*Senatoren in der römischen Provinz Dalmatia*), S. Dušaniča (*Cuillula, an Epigraphic Hapax Legomenon*) in Mirjane Mirkovič (*Die Auxiliareinheiten in Mönsien unter den Flaviern*).

Geza Alföldy, ugledni in priznani pisec številnih del, med njimi tudi knjige o rimskem prebivalstvu province Dalmatia, je načel še vedno odprto vprašanje senatorskega stanu v teh krajih. Ta problem je načel že sir R. Syme, *Roman Senators from Dalmatia*, Serta Hoffilleriana 1940, 225, sedaj pa dodatno obdelal J. J. Wilkes v svojem delu o provinci Dalmaciji. Pri tem je G. Alföldy pokazal tako na senatorje, ki izvirajo iz Dalmacije, in na tiste, ki so se sem preselili. Med domorodnimi bi bil prvi že iz avgustejskega obdobja, in sicer pripadnik Liburnov L. Tarius Rufus in nekoliko kasneje iz istega rodu C. Octavius Tidius Tossianus L. Iavolenus Priscus. Prav tako moremo ugotoviti, po dobrih razlogih G. Alföldyja, da je Dalmatinka tudi cesarica Cornelia Salonina in neki njen sorodnik P. Cornelius Salcularis. Pri tem je avtorja opozoril na izročilo družine Grizogeno iz Splita prof. R. Katičič, češ da izhajajo iz rodu rimske cesarice Cornelijske Salonine. Po njegovih ugotovitvah je rodbina še predsllovanskega porekla in bi tudi ime kazalo na zelo star izvir. Ime ni namreč nič drugega kot pozna varianta ženskega imena Chersogone, ime, ki je bilo signum cesarice Salonine in se je ohranilo le na maloazijskih rimskih novcih. Tako bi srednjeveška družinska tradicija rodbine iz Splita izhajala iz starega ustnega izročila, ki povezuje korenine te družine v tisočletno rimsko davnino. Gotovo je to ena redkih družin Evrope, ki bi mogla pokazati tak izjemni rodovnik.

S. Dušanić se v svojem prispevku zadrži na nenavadnem tekstu nagrobnih verzov napisa iz Singidunuma, ki ga je objavil Vulić in kjer nastopa zanimiv naziv za Haronovo barko (cuillula). Avtor je natančno razčlenil jezikovno poroklo imena in njegovo vsebino.

M. Mirković (v knjigi so ime nekajkrat izmaličili v Miković) je na podlagi že znanih vojaških diplom, predvsem pa na podlagi pred kratkim odkritega izrednega kosa, ki ga je objavila D. Vučković-Todorović sestavila pregledno zaporedje avksiliarnih enot, ki so bile v flavijskem času razporejene v Meziji. Pri tem je avtorica opozorila na zgodovinsko zanimivost, da je prišlo do večjega kopičenja vojaštva že ok. leta 70 in da se v tem kaže verjetno napeto vzdušje, ki je pripeljalo do Domicijanovih vojn z Dačani in barbari na panonski meji.

P. Petru

J. J. Wilkes: *Dalmatia*. London: Routledge and Kegan Paul 1969. XXVII + 572 str. 24 sl. 59 tab. 1 karta v prilogi. (History of the Provinces of the Roman Empire [2].)

Placet etiam (Varroni), *ut Delmatiam quoque, non Dalmatiam pronuntiemus, quoniam a Delmino, maxima civitate tractum nomen existimetur* (Velii Longi de orthographia [ed. H. Keil. Grammatici Latini, VII str. 73, 6], prim. Cassiodori de orthographia [ib. str. 155, 6]). K temu zapisu sicer Wilkes v svojem delu ni zavzel stališča, kakor se tudi ni ukvarjal s problemom imena *Salona* ali *Salonae*, vendar bo do nadaljnjega njegova knjiga »dalmatinska biblija«, ki jo bomo jemali v roke vsakokrat, kadar bomo imeli opraviti s to provinco, čeprav ne bomo mogli na vse, kar je zapisano, prisegati, in čeprav bomo zdaj to zdaj ono v knjigi zaman iskali. Pogrešali bomo na primer že izvrednotenje Varronovega znanja. Varro je bil odličen poznavalec Liburnije in Dalmacije, s katerima se je verjetno posebej rad ukvarjal, v svesti si svojega lastnega ilirskega kognomena, ki ga je bil pridobil davni prednik: *Varro cum de suo cognomine disputaret, ait eum qui primus Varro sit appellatus, in Illyrico hostem Varronem nomine quod rapuerat et ad suos portaverat, ex insigni facto vocabulum meruisse* (Funaioli, Grammaticae Rom. frg. I 342). Gre za prvo ilirsko vojno 229/228 pred n. e. in naš junak je C. Terentius C. f. M. n. Varro, cos. 216. Sam antikvar in arheolog Varro pa je bil leta 89 pred n. e. (?), k letu glej Broughton, MRR II 86) verjetno legat v delmatski vojni, ki jo je vodil prokonsul C. Cosconius. Ob tej priliki je potoval skozi Liburnijo (Varro r. r. 2. 10. 8, glej tudi 10. 7. 9. Cichorius, Römische Studien [1922] 191) in se je kot znanstvenik zanimal za obe področji. Lahko da je iz njegovega znanja črpal tudi Cezar kot prokonsul pri svojih ilirskih kombinacijah (Wilkes 38 jih neupravičeno zavrača, prim. pa 319), kar bi — po konjekturi — nakazovalo tudi zanimivo in presenetljivo dejstvo, da so se liburnijska mesta povsem opredeljeno udeležila državljsanske vojne. Izčrpneje prikaza in osvežitve tedanjih dogodkov doslej še ni bilo in tudi W. ga ni podal. Kot zadnje h temu glej Veith v: Strena Buliciana (1924) 267.

Kdor obravnava provinco Dalmacijo, nikakor ne bi smel pozabiti na »liburnijsko vprašanje«, da tako rečemo. W. se mu je izognil. Podobno se tudi ni spuščal v premnoge druge probleme iz upravnno-tehničnega sklopa. Stanje znanstvenega raziskovanja na tem področju je deloma razvidno iz Alföldyjeve knjige *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (1965) 68. Iz virov lahko brez nadaljnjega povzamemo, da so Rimljani Liburnijo do Marka Avrelija obravnavali ločeno od Dalmacije. Po markomanskih vojnah je bila politično zelo verjetno priključena Italiji (meje?! glej tudi A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana* [1954] 94), kot se da dokazovati na podlagi njene tedaj in pozneje izpričane pripadnosti k prokuraturi *alimentorum* (CIL III 6753 = ILS 1396. CIL VIII 822 + 12345 = 23963 = ILS 1347 + add. III p. CLXXIV). Elementi, ki nakazujejo neke vrste ločeno liburnijsko zono in ki deloma koreninijo že v prazgodovini (odnosi do Picena, »liburnijski cippus«, »gynaikokratia«), so sledeči: (1) Venetsko obarvani način poimenovanja (prim. nazadnje *Untermann, *Venetisches in Dalmatien*, v: *Godišnjak [Akad. BiH]* 7, 1970, 5). (2) V času ilirskega osvobodilnega boja 6—9 n. e. je

bila Liburnija hkrati z Japodijo podrejena upravnemu oficirju z nazivom *praefectus civitatum*, CIL V 3346 = ILS 2673, in je potemtakem skupaj z japonskim področjem pripadala *in conventus Scardonitanus*, Plin. n. h. 3. 139. (3) Nekatere posle javnega značaja so *civitates Liburniae* opravljale samostojno, CIL III 2808, prim. 9879 = ILS 7156 in AE 1938. 68 (za Tiberija). (4) Kot Galija, Germanija in Dacija je tudi Liburnija imela v deželnem glavnem mestu Scardona svoj lastni Avgustu posvečeni oltar — *ara Augusti*, CIL III 2810 = ILS 7157. ILJug 247 (1. st.). (5) K mestom pri Pliniju, kjer je omenjena Liburnija, prim. W. 487. (6) V Liburniji prevladuje *tribus Claudia*, v ostali Dalmaciji *Sergia*. (7) IGR IV 186 spričuje, da je neki poduradnik v finančnem resorju opravljal službo tudi za Dalmacijo Istro in Liburnijo. (8) *Divisio orb. terr.* 10 formulira: *Raetia, ager Noricus, Pannonia, Illyricum, Dalmatia, Liburnia*. (9) L. Artorius Castus je bil *procurator centenarius provinciae Liburniae ius gladi* (prim. Wilkesovo zadrego na str. 329). (10) Pretorijanske kohorte so bile rekrutirane le v Liburniji, v ostali Dalmaciji — kot se da dokazovati za epoho od Hadrijana do Septimija Severa — pa ne (k temu bo objavljena študija v reviji *Historia* 20, 1971). Celo vrsto drugih elementov izpuščam. V Liburniji, na primer, ni zaslediti beneficiarijev *consulares* (W. 123); opaziti je zelo zgodnjo urbanizacijo; onomastične razlike med liburnijskim in dalmatinskim ozemljem so zelo ostre (Rendić-Miočević v: Zbornik Instituta za historijske nauke u Zagrebu 1, 1955, 125); močna legijska rekrutacija v liburnijskih mestih; senatorske družine so pogostejše povezane z Liburnijo kot z Dalmacijo itd. Bralec bi pričakoval, da bo avtor zavzel do vseh teh problemov svoje stališče ali, če že ne to, jih vsaj omenil.

W. obravnava eno centralnih in najzanimivejših provinc rimskega imperija, prav tisto, skozi katero je potekala njegova os, kar pomeni historično danost, ki je igrala usodopolno vlogo skozi ves srednji vek prav do najnovejšega časa. Na razvalinah te upravne enote so nastale hrvaške in srbske zgodnj srednjeveške kneževine, na kar bi bilo po mojem mnenju treba na koncu opozoriti, ne le zaradi vprašanja kontinuitete, ki je danes v ospredju, ampak tudi zato, ker je nad večjimi predeli rimska oblast obstajala dalje, juridičnim zahtevam nad drugimi pa se rimski dedič Carigrad do svojega konca ni odrekel.

Zadnja monografija o celotni Dalmaciji — H. Cons, *La province romaine de Dalmatie* (1882) — je bila zastarela že pred prvo svetovno vojno. Imeli smo še dela kot *L. Vojnović, *Histoire de Dalmatie* (1922) ali *G. Novak, *Prošlost Dalmacije* (1944), delno tudi F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (1925), ki pa so v diskusijo prinesla komaj kaj novega in ki jih W. deloma niti ne upošteva v bibliografiji. Tudi RE ni zapolnila vrzeli, tu je le B. Saria doprinesel prikaz kasno-antične faze (Suppl. VIII [1956]). V zadnjih dvajsetih letih so znanstveniki skušali popraviti zamudo, tako: A. Jagenteufel (1958) s pregledom provincialnih guvernerjev do Diokletijana; M. Pavan (1958) z vidika vodilnih rodbin; G. Alföldy (1965) z družbenega in poselitvenega vidika, ki je dobro upošteval tudi tok dogodkov in stanje teh vprašanj v znanosti; dalje isti * (1969) s temeljnim delom o osebnih imenih, knjigo, ki odlično služi pri studiju in je gotovo spodbuden zgled še za ostale province. *J. Ferluga (1957) je obdelal bizantinsko upravno fazo. *J. Russu (1969) je predložil celoten pregled nad Iliri. Na tem področju je zdaj osnovno važna knjižna *F. Papazoglu o srednjobalkanskih plemenih v predrimskem obdobju (1969). Primerjati je treba tudi *A. Stipčević, *Gli Iliri* (1969) in njegovo *Bibliographia Illyrica* (1967). Tudi ne smemo izpustiti monografije o plemenu Delmatov, ki jo je v Godišnjaku (Akad. BiH) 4, 1966, 27—92 in 5, 1967, 5—101 objavil M. Zaninović. In zlasti ne bi smeli prezreti doprinosov *K. Kurza k ekonomiki province, med zadnjimi na primer *Die Wirtschaftsgebiete in vorrömischen Dalmatien* (v: *Razpravy Československé akademie věd, Řada společenských věd*, Ročník 80, sešit 5, 1970), z bibliografijo vseh svojih predhodnih analiz. W. jih delno sploh ni upošteval. Glede jezika prim. monografsko-leksikalni

* Z zvezdico označujem tista važnejša dela, ki jih avtor ne navaja ali pa jih ni mogel več upoštevati, ker so izšla po letu 1967.

povzetek, ki sta ga podala H. Krahe (1955) in A. Mayer (1957). Še vedno važna je studija A. Betza (1938) o redni vojski v provinci, ki jo je zdaj dopolnil G. Alföldy s svojim delom o avksiliarnih enotah (v: *Acta archaeologica Acad. scient. Hung.* 14, 1962, 259—296). Za krščanstvo je — razen Bulićevih analiz — še danes nenadomestljivo delo (čeprav zelo potrebno izpopolnitev) J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie* (1906); prim. tudi disertacijo *A. M. Strgačiča, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do milanskog edikta 313* (Šibenik, 1941), ki jo običajno vsi prezrejo, in predvsem knjigo o krščanstvu v Salonah, ki jo je leta 1951 napisal E. Dyggve. Izpustiti moram celo vrsto važnejših monografij, kot na primer, G. Alföldyjevo o senatorjih iz Dalmacije v: *Epigraphische Studien* 5, 1968, 99, itd. Vendar je vse lahko pregledno iz W. dela.

Vsi raziskovalci Dalmacije so spregledali danes deloma že zastarelo, v svojem času pa vendar sveže in neposredno napisano prosopografsko monografijo o guvernerjih Dalmacije od Avgusta do Diokletijana, ki jo je napisal *S. Ljubić v: *Rad JAZU* 31, 1875, 1—68. Pričakovali bi, da jo bo Jagenteufel v svoji monografiji (pa tudi drugi drugje) vsaj omenil, če že ne kritično izvednotil. V tem sklopu prim. tudi pregledni doprinos *F. Bulića k Apolloniju Febadiju v: *V. Jagić-Festschrift* (1908) 699—705 in v *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 32, 1909, 3—11.

W. začne s pisanjem, posrečeno prikazanim geografskim pregledom, ki je osnovno važen za razumevanje tako raznoliškega življenja in tako zapletenega razvoja Dalmacije. Zemljevid, ki je priložen, namreč ne more zadostno ponazoriti razdrobljenosti pokrajine na kraška polja, vrtače, rečne doline, črnogorski krš, obalni pas in visoke planote v notranjosti.

Kljub Beaumontu (*Journal of Hellenic Studies* 61, 1936, 159) in Brunšmidu (*Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens* [1898]) — priključili bi lahko še dela *P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu* (1951) poleg dolge vrste drugih njegovih doprinosov, dalje, *M. Nikolanci v reviji *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 54, 1952, 189 in 61, 1959, 81 in 62, 1960, 31 ali *M. Parović-Pešikan v reviji *Starinar* NS 11, 1960, 21 in 13—14, 1962—63, 211 — na katere je avtor oprl poglavje o Grkih in Ilirih, je še marsikaj ostalo nejasno. Verjetno bi analiza ilirskega plemena Hyleis (str. 5) iz Liburnije in istoimenske špartanske file ilirskega izvora vodila pregloboko v prazgodovino (prim. F. Kiechle, *Lakonien und Sparta* [1963] 117). Toda avtor se na primer tudi ne dotakne vprašanja posredovalcev »grškega« trgovalja, Kolhijcev in Feničanov, niti ne legende o Kadmu in Harmoniji. Mimogrede je treba omeniti, da Veneti niso prišli iz Paflagonije (str. 6). Celotno poglavje daje sicer pregled nad Grki in grškimi elementi v obalnem pasu — v notranjost ne seže — vendar ne da bi jih avtor vključil v sredozemska dogajanja in povezal s celotnim zgodovinskim potekom. Karta, ki jo je dodal, je zelo koristna. Preseneča nas, da ne omenja Ilirov v Grčiji in drugje, kamor so prišli delno po romarskih poteh delno kot vojaki ali pa so jih zanesle politične igre (ilirske princeze).

Podobne pomanjkljivosti opazimo v naslednjem poglavju, kjer avtor manj zavzema stališče do ravno v zadnjem času dokaj obravnavanega ilirskega kraljestva (230—167 pred n. e.) kot do rimske politike v zvezi z njim. Tu je znanost pomaknil za važen korak naprej, namreč pri razumevanju skrivnostnih odnosov in reakcij Rima do balkanskega polotoka. Čeprav močno razčlenjeni in razcepljeni polotok — geografsko in etnično — v Rimu ni vzbujal kakega poželenja, je pa bil vendar politično izredno važen, posebno v primeru vmešavanja močnejših sil. Principa, držati balkansko prebivalstvo majhno in razcepljeno, so se Rimljani oprijeli takoj po Hanibalovih vojnah. Na drugi strani je zelo zgovorna Cezarjeva ponudba v začetku leta 49, da bi bil pripravljen svojo moč in svojo armado zamenjati za Illyricum in eno legijo, prim. *Plut. Caes.* 31 itd. in tudi M. Gelzer, *Caesar* (1960) 175. Te epizode W. ne omenja, je pa po mojem mnenju ključ za razumevanje poteka civilne vojne v Iliriku. Razen tega so se po Cezarjevi smrti takoj dvignila ilirska plemena, zajela P. Vatinija, uničila 5 kohort in ubila legata Baebija. Vendar Ilirik potem ni ostal brez armade kot zmotno predpostavlja W. str. 91.

Uvodna štiri poglavja obravnavajo torej danosti in razvoj dogodkov na tem ozemlju do nastanka rimske province: Najprej prikaže počasno — kar je karakteristično — grško prodiranje, ki mu sledi faza koloniziranja v 4. st., ko se je pravzaprav šele začela odpirati notranjost sredozemskemu svetu, tedaj so namreč začeli krčiti ilirski pragozd in ga počasi spreminjati v polja in pašnike. Nato obravnava ilirsko kraljestvo, o katerem se v zadnjem času mnogo piše in govori, ki pa še vedno ni do kraja vdeleno v regionalni razvoj in okvir tedanjega političnega dogajanja. Avtor pokaže, kakšno stališče je izzvalo pri Rimljanih in kako so v nadaljnjem nastali prvi rimski oporniki na ilirski obali. Posebno važna za razumevanje nastanka province je faza državljanskih vojn, ko je po vsej verjetnosti Naronna bila glavno mesto Ilirika, in njihovega odmeva po balkanskem prostoru. Čudimo se jasnemu stališču lokalnega prebivalstva z ozirom na rimske notranje strankarske odnose in trenja. Pri tem je bilo izgubljeno skoraj vse, kar so si Rimljani v prejšnjih desetletjih izborili in uredili. Vendar je Avgust rešil položaj z eno potezo in je v pravem pomenu besede odvzel možko silo ilirskim protagonistom (s sistematično rekrutacijo, kot navadno; obdelava te teme še manjka, tudi pri W.) in sicer Japodom popolnoma, Delmatom pa na pol, kajti leta 6 n. e. so še zbrali toliko moči, da so tvegali upor, čigar plameni so zajeli vso južno Panonijo. S tem je bil načrt Rimljanov, da bi anektirali svobodno Germanijo do Labe, zavrt in na drugi strani doseženo, da je bil jasneje izoblikovan položaj različnih ilirskih in liburnijskih ljudstev pod rimsko oblastjo. P. Cornelius Dolabella je dal provinci trden okvir in posrečeno, predvsem pravično upravo. To moramo ocenjevati kot konkreten uspeh upora, kar znanstveni svet stalno spregleda.

Tu W. zaključí organsko kontinuirano pripovedovanje, poda to kar vemo o mejah province in obravnava namestniško upravo do Galijena.

Pri navajanju mej province bi vsekakor pričakovali, da bo omenil problematiko črte Emona—Neviodunum—Siscia. Niti z besedico ne omenja dolgega zidu, stolpov, stražnih postaj, utrd in kastelov, ki tvorijo tzv. *Claustra Alpinum Iuliarum* — zapore, ki se začenjajo pri Tarsatiki in so bile sistematično zgrajene v obrambo severo-vzhodne meje Italije v 4. stoletju ter igrale važno vlogo v času od Diokletijana do Justinijana. Po vsej verjetnosti so prav te zapore predstavljale severo—zahodno mejo Dalmacije (prim. tudi *Suičevo delo »Gранице Liburnije kroz stoljeća« v: Radovi Instituta JAZU u Zadru 2, 1955, 273 ter »Liburnia Tarsaticensis«, izšlo v zborniku *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb [1970] 705—716).

Pri obravnavanju severne meje Dalmacije bi nemara kazalo upoštevati tudi *Sergejevskijev doprinos k problemu *Ad Basante* (v: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, NS 13, 1958, 261), kakor tudi tistega, ki ga je objavila *M. Baum v: Članci i gradja Zavičajnog muzeja u Tuzli 1, 1957, 10. Meja med Dalmacijo in Panonijo poteka navidez nenaravno. Očividno so pri njeni določitvi odločevali vojaški vidiki in vprašanje preskrbe. Pri poteku meje Dalmacija—Mezija je poleg *Vuličevega članka »Zapadna granica Gornje Mezije« v: Glas Srpske kraljevske akademije 160, 1934, 54—58 zdaj posebno važen še doprinos *Bojanovskega v: Arheološki radovi i rasprave 6, 1968, 241, ki ga W. seveda ni mogel več upoštevati.

Mnogo lokalizacij je negotovih, bilo bi dobro, da bi jih avtor pustil negotove (zlasti v Liki [str. 264]; *Metulum* [str. 266] je lokaliziran pravzaprav le na podlagi CIL III 10060 + p. 2670 s. v., torej napisa z dvoumno interpretacijo; dalje *Albius Mons*, *Baebii Montes* [prim. str. 79], itd.). K *municipium Cel()* glej zdaj še pravkar citirano studijo Bojanovskega (str. 172). Glede meje Japodov bi bilo neobhodno potrebno privzeti *Degrassijevo studijo »Ricerche sui limiti della Giapidia« v *Scritti vari di antichità* 2 (1962) 749 (str. 54). Pri Tavriskih se W. drži stare nedokumentirane lokalizacije; upošteval je Alföldyjevo studijo (*Historia* 15, 1966, 224), ni pa še mogel poznati *P. Petrujeve (*Arheološki vestnik* 19, 1968, 359), ki se mi zdi točnejša (str. 50).

Izčrpne — kompozicijsko v primeri z drugimi poglavji celo preveč izčrpne — analize je bila deležna zgodovina rimske vojske v Dalmaciji. W. ne obravnava samo kronološko njenega delovanja, ampak se posveti tudi njeni

organizaciji in socialno-ekonomskemu položaju. Obdela tudi področja rekrutiranja, dedukcijo in naseljevanje veteranov. Ne bom trdil, da ne bi mogla biti ta poglavja konciznejša in mestoma jasneje napisana, da bi ne bilo potrebnih k njim nekaj skic (npr. str. 103 in večkrat), so pa vsekakor izredno koristna in bi lahko služila kot vzorec za druge poizkuse te vrste v ostalih provincah.

Naslednja analitična skupina obravnava domače rodove ter njihovo lokalizacijsko, družbeno in socialno problematiko. Izčrpno je obdelana urbanizacija, ker je neobhodno potrebna za administrativno organizacijo province. Pri tem je avtor plastično izdelal podobo urbanizacijskega procesa, ki sukcesivno poteka od obale v notranjost (vse do Save), kar se da v dalmatinski pokrajini posebej dobro opazovati.

Sledi sklop poglavij, ki jih je W. posvetil vodilnemu sloju v provinci, municipalnemu plemstvu, vse od pozne republike dalje. Posebno pozornost je posvetil izvoru tega plemstva. Ločeno obravnava senatorske in viteške familije, ki izvirajo iz Dalmacije. Sicer pa iz časa po Diokletijanu ni ostankov lokalne uprave, a vsekakor bi bilo treba pri tem omeniti, da je upravo sukcesivno prevzemala cerkev in bi morali zaradi tega tudi cerkvene dostojanstvenike prištevati k vodilnemu sloju.

Iz družbeno vodilne skupine je avtor izključil — deloma neupravičeno — cesarje, družino sv. Hijeronima, kasnoantične mogotce in visoki kler. Dobro bi bilo, da bi omenil tradicijo o antičnem izvoru poznejših dalmatinskih družin, kot so bile Grisogono (o tem Alföldy v: *Epigraphische Studien* 5, 1968, 144 op.) ali *comites de Veglia*, poznejši Frangapani, ki so svoj rod izvajali od starorimskih plemičev Anicijev (pravilnejše pač Raecii, prim. tudi moja op. v: *Claustra Alpium Iuliarum* 1 [1971] 47 in 49).

Ob tej priliki bi bilo gotovo vredno analize vprašanje, ali je M. Vipsanuis Agrippa izviral iz Dalmacije ali vsaj teoretično mogel izhajati — trditev, ki jo je v svoji monografiji (1933) postavila M. Reinhold. Gentile je redek, skoncentriran v Dalmaciji in v vzhodni Cisalpini, drugod nastopa le sporadično (prim. J. Untermann, *Die venetischen Personennamen* [1966] zemljevid 9). K temu še en element: Agrippa je svojega prijatelja mladega Oktavija leta 44 peljal zaradi studija v Dyrrachium. Zakaj v Dyrrachium?

Zelo zanimivo je vprašanje o menjajoči se igri med mestom in deželo, o medsebojnem dopolnjevanju. Orisane so difference in divergence, ki segajo od domačinskega prazgodovinskega sloja do visokega mestnega nivoja, od ilirskega kraljestva do pozne antike.

Sledi pregled nad trgovskimi predmeti. Na tem področju je avtor imel na razpolago zelo pičla predela, pa tudi izkopani material leži v glavnem neobjavljen in neobdelan v muzejskih depojih. Iz teh razlogov seveda ni bilo mogoče podati kakih zaključkov, kvečjemu bi morda lahko bolj popolno upošteval žigosano robo.

Dalmacija je ena od redkih provinc — vsaj en njen del — pri kateri lahko relativno dobro zasledujemo prehod v pozno antiko, v bizantinsko upravno fazo. Epigrafski podatki v Salonah segajo do zadnje minute pred avarskim vdorom in slovansko zasedbo. V glavnem seveda podani skozi krščansko prizmo in krščansko pričevanje. Odnosi med zgodnjimi slovanskimi kneževinami in romanskimi enklavami oziroma romansko-bizantinskim otočjem, kot rečeno, v W. knjigi niso več obravnavani, kakor tudi ne delež vzhodnega imperija pri oblikovanju slovanskega zgodnjega srednjega veka.

Nastanek province za arheološko-historične specialiste ni dovolj natančno obravnavan. Avtor je problematiko začetkov odpravil dokaj površno (str. 167). Prav tako ni zadostna obdelava upravne ureditve za časa republike. Nezaudostno je podan problem Ilirika. W. se ne spušča v problematiko izraza *provincia Illyricum* (str. 82) in tudi ne v diskusijo o vprašanju *Superior provincia Illyricum*. Prav tako nima trdne podlage skupina »tiberijskih ustanov« mest v Liburniji, kot jo je izdelal G. Alföldy (potem ko je nanjo opozoril B. Saria v *Laureae Aquincenses* 1 [1938] 245—255) in W. prevzel (str. 487).

Vprašanje *princeps, praepositus, praefectus* ni jasno postavljeno (str. 193). Nenavadnega pojava, da je P. Silius Nerva hkrati opravljal službo v severni

Italiji in bil prokonsul Ilirika avtor ni podrobneje obravnaval (str. 205). Zakaj sta Cn. Minucius Faustinus in Q. Marcius Turbo — oba iz Dalmacije — za časa Trajana in Hadrijana poveljevala v Dakiji? Upoštevati bi bilo treba, da so dobili nalogo odpreti dakijske rudnike tedaj prav delmatski specialisti in delavci. Manjka pregled nad raznimi vrstami provincialno-upravnih služb namestnikovnega urada, podobno kot sta ga predložila za Panonijo A. Dobó, Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien (1968), za Norik pa G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum (1969), zlasti, ker je provincialna uprava v primeri z vojno službo premalo jasno prikazana.

Naj na tem mestu naštejemo še nekaj netočnosti. K *Parthini* (str. 165) bi bilo brezpogojno treba citirati *Swoboda, Klio 30, 1937, 290. — Pri CIL III 8308 (str. 174 op. 7) predlagam več previdnosti. — Str. 206 op. 5: citat ni točen. — CIL III 2878 (Nedinum) ni M. Tarius C. f. Trieria Tariae (kot W. na str. 331 in G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia [1969] 313, ko oba obravnavata Trieria kot kognomen), ampak M. Tarius C. f. trieria(rcha) Tariae (ime ladje). — K Izidi v Dalmaciji (str. 428) prim. zdaj *L. Vidman, Sylloge inscriptionum religionis Isiacae Sarapiacae (1969) str. 293. — M. Caecilius Africanus, praef. coh. VIII vol. (W. str. 151 op. 5) ne more biti ista oseba kot jurist Sex. Caecilius Africanus, ker sta prenomena različna (na kar je opozoril prof. M. Leglay). — Not. sc. 1912, 379 je na str. 473 spodaj napačno izpisano (glej tudi AE 1913, 193), ni namreč *praef. coh.* itd., ampak *praef. fabr., trib. coh.* (na kar je opozoril prof. M. Leglay). — Poljedelstvo kot osnova za gospodarstvo liburnijskih mest pride v poštev le za področje Ravnj Kotari, drugod je treba predpostavljati kot glavne panoge pastirstvo, pomorstvo, ribolov (str. 194, 315). — V Caski na otoku Pagu je stala le ena vila, ne mesto (str. 199). — Za Senijo bi moral avtor upoštevati pregled, ki ga je predložil *J. Klemenc v delu: Hrvatski kulturni spomeniki (1940) str. 1—10 pod naslovom »Senj u prehistorijsko i rimsko doba« (k str. 200). Od leta 1965 dalje bi bilo treba upoštevati tudi lokalni časopis *Senjski zbornik.

Iveri, ki so odpadle v teku analiziranja, obravnavanja in med pripovedovanjem toka dogodkov, je avtor zbral na koncu. Med njimi važne in za specialista posebej koristne drobne analize kot na primer o zgodnjih vojaških cestah, rekrutiranju v legije in avksilija, virih k dalmatinskim ljudstvom (str. 481, zelo dobro), k topografiji mesta Lissus itd. Manjka pa, tako mislim, še to in ono, na primer pregled, kje vse in na kakšnih položajih oziroma službah najdemo Dalmatince v imperiju. Pogrešamo tudi tabelo vojaških enot, v katere so razporejali Dalmatince.

Posebej za nas Jugoslovane zelo zanimivo knjigo zaključujejo bibliografija in indeksi.

Dodal bi nekaj bibliografskih dopolnil:

J. Dobiáš, Dějiny Československého území před vystoupením Slovanů (1964).

S. Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskurzima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma (1937).

K. Kurz, Zu den sog. treibenden Kräften in der wirtschaftlichen Entwicklung des antiken Dalmatiens. Živa antika 17, 1967, 185—194.

K. Kurz, Zur Ethnizität der Japoden. Listý filologické 90, 1967, 167—189.

K. Kurz, Zur Landwirtschaftsstruktur im römischen Dalmatien. Živa antika 18, 1968, 249—259.

K. Kurz, Zum Charakter der Geldwirtschaft im Japodengebiet. Arheološki vestnik 20, 1969, 27—33.

A. Stipčević, Gli Illiri (1966).

L. Várady, Additional Notes on the Problem of the Late Roman Dalmatian cunei. Acta antiqua Acad. scient. Hung. 11, 1963, 391—406.

Končno pogledjmo še napake v pisanju: Dosledno napačno so pisana neka-tera zemljepisna imena. Navajam samo nekaj primerov (prim. k temu indekse in zemljevide v odličnem delu Jadran, vodič i atlas, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, s. a.).

	prav:		
Quarnerno	Quarnero	Romanja	prav:
Gačkopolje	Gacko Polje	Moravice	Romanija
Imotskipolje	Imotsko Polje	Otočac	Moravica
Zrmanja	Zrmanja	Vitoroz	Otočac
Duvanjskopolje	Duvanjsko Polje	itd.	Vitorog

Nekaj napak je tudi na zemljevidih, pri katerih včasih manjka legenda. Tu in tam avtor napačno piše osebna imena: Devoko namesto Deroko; Detlefson namesto Detlefsen; Gabrovac namesto Gabrovec; Katačić namesto Ka-tičić; Peterson namesto Petersen.

Tudi mnogi citati so napačno napisani, zlasti pri sestavkih z naslovi v slovanskih jezikih (posebno v bibliografiji). Prim. tudi str. 510: pri Barb manjka naslov studije; pri Bauer na str. 511 manjka navedba publikacije. Tiskovne napake niso pogoste.

Serijska, v kateri je izšlo W. delo, se imenuje »History of the Provinces of the Roman Empire«. Ali lahko napišemo zgodovino province? Na eni strani imamo neorganske, slučajne, neenakomerno ohranjene in nesistematčne vire, na drugi strani pa vkljub upoštevanju določenih enot prebivalstva, vendarle zgolj enoto, ki sloni na vsakokratnih vojaških, upravno-tehničnih in ekonomskih danostih. Spričo tega dejstva je lažje govoriti o razvojni liniji kot o zgodovini v pravem pomenu besede. V tem smislu je — duhovito — tudi Wilkes izpeljal svojo nalogo in prav zato ni predložil »zgodovine«, ampak nam bolj ali manj spretno prikazal tok dogodkov in nanizal tematske analize, pri čemer pa je vendarle opazna jasna tendenca, podati vsaj začasno sintezo. Zaradi tega je knjiga s stališča historično zainteresiranega bralca preobširna in zlasti kompozicijsko neuravnovešena (poglavje: arhitektura, umetnost, umetna obrt na primer enostavno manjka), vendar je tako za zgodovinarja kot arheologa silno važna in zelo uporabna. Izdajateljem moramo biti hvaležni, da so jo privzeli v serijo. Nekaj pa redaktorjem težko oprostimo: nadvse potrebna serija je nudila izvrstno priložnost, da bi z njo dobili zemljevide provinc, izdelane po enotnih kriterijih, a te priložnosti niso izkoristili.

J. Šašel

Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*. Dissertationes et monographiae 10 (1970) Pristina—Beograd, Muzej Kosova ter Arheološko društvo Jugoslavije, velika 8°, 89 str., 21 tab., 4 priloge, povzetek v angl.

Kotlino Kosovega ob zgornjem Ibru loči od dolinskega bazena ob srednjem Ibru malone neprehodna ibarska klisura. In tako med 27 km oddaljenima Kosovsko Mitrovico, ki je glavno mesto Kosovega, in Sočanico, ki je središče dolinskega bazena, razen vodne poti in konjskih stez ni nobene direktne komunikacije. Z najbližjo in v tem področju iz davnine glavno karavansko potjo Primorje—Makedonija, ki je vezala Kosovsko Mitrovico z Novim Pazarjem po grebenu Rogozne, je bil sočaniški sektor povezan z 10 km dolgim priključkom čez Plakaonico že v antiki, kot kažejo ostanki mostu čez Ibar in Čerškova rekognosciranja. Druga linija, ki je Sočanico vezala s svetom, je tekla vzdolž Ibra in prestopila v bazen Zapadne Morave. Slednje področje je malo preiskano, iz njega je znano le naselje pri Rudnici, kjer je na spomeniku CIL III 14606 omenjen *centurio officinarum*, sekcijski šef rudnega revirja, ter drugo pri starem rudarskem naselju Bela Stena, kjer so naleteli na rimsko nekropolo (str. 70).

Vse navedeno ozemlje je bogato rud (svinec, srebro, zlato) in spada danes pod rudarsko upravo Treptče. Pred turško dobo, ki je pomenila korak nazaj v organizaciji rudarske dejavnosti, so ga upravljali srbski samostani in srbska kraljevska hiša. V področju Rogozne in Kopaonika in med njima, kjer leži Sočanica, so na številnih mestih vidna nasipališča žlindre, kupi nabrane rude, jalovina. Rudniške raziskovalne ekipe so 1926 samo na platoju Zminjaka ugotovile nasipališče s še 33.000 tonami svinčeno-cinkove rude (6% svinca, 2,8% cinka, 155 g/t zlata; prim. V. Simić, Istorijški razvoj našeg rudarstva [1951] 224). Ugotovile pa so tudi sisteme rimskih galerij, odkopov, zračnikov,

odtočnih kanalov (neobj.). Nekateri menijo, da je to rudno področje najboga-tejše te vrste na Balkanu in da je v njem ostalo največ sledov nekdanjega izkoriščanja.

Sledov prazgodovinske in, kar nas bolj zanima, helenistične poselitve Č. ne omenja. Ni verjetno, da je ni bilo, zlasti še, ker kaže dokaj nedvoumno na prastaro rudarsko dejavnost tik pred helenizmom izredno najdišče Novi Pazar sam, tako z južno-italsko kot grško robo in seveda avtohtono komponento; prim. Dj. Mano-Zisi ter Lj. Popović, *Der Fund von Novi Pazar*. 50. Ber. BRGK, 1969, 191–208.

Čerškovo je uspelo dokazati, da je bilo izredno bogastvo glavni vzrok za nastanek organiziranega rudarskega naselja v Sočanici sredi Dardanije koncem 1. ali začetkom 2. stoletja, s čimer sovpada omemba *metalla Dardanica* na Trajanovih kovih. O. Davies, *Ancient Mining in the Central Balkans*. *Revue internationale des études balkaniques* 3, 1937–38, 407 je *metalla Dardanica* napak lokaliziral v območje v srednjem veku znamenitega rudarskega centra Kratovo, ki pa ne leži več na dardanskem področju.

Umljivo je, da so mogočne ruševine ob Sočanici vkljub odročni legi razmeroma zgodaj sprožile zanimanje — že ob koncu 17. stoletja, kolikor lahko sodimo — posebej, ker je dajal napis na sočaniškem sarkofagu CIL III 8297 (hranjen v Kadijačkem Hanu na Rogozni, 10 km od vasi) z omembo dekuriona *mun(icipi) DD* upanje, da skrivajo kratice ime tega mesta. Tako je menil med drugimi tudi A. Buday v: *Régészeti kutatás Albániában* Dolgozatok (Kolozsvár) 9, 1918, 52. V sotočju Sočanske Reke z Ibrom, to je, 1 km proti jugu od vasi Sočanica, je okrog 30 ha (300.000 m²) rimskih ruševin, ki jih je lokalno prebivalstvo od nekdanj izkoriščalo kot kamnolom. Njih središčni sklop so ljudje imenovali Luká, onega ob Ibru pa Čivutan, kar izvaja A. Popović v *Godišnjici Nikole Čupića* (Beograd) 26, 1907, 145 iz latinske oznake *civitas*. Danes so ruševine pokrite s travniki in njivami, poleg njih teče od leta 1930 železniška proga Skopje—Kraljevo.

Dejansko so že starejša rekognosciranja pokazala nekaj urbanističnih podrobnosti — most čez Ibar, rudarski sektor s topilnimi pečmi, vodovod — ter satelitska naselja, (1) 3 km SV na vrhu Sokoljače — že v masivu Kopao-nika — 9.000 m² obsežne ruševine, obdane z močnim obzidjem, (2) 2 km J na desni Ibrovi terasi ruševinski kompleks na prostoru, imenovanem Bresje, to je pri vasi Slatina, odkoder je poznan napis ILJug 69 z omembo beneficianske postaje *M() Dard()*, (3) ob Vučanski Reki, 1 km JZ, na kompleksu imenovanem Anina, ca. 4.000 m² obsežen pravokotno obzidan ruševinski sklop. Sate-litska naselja se krijejo s sledovi rudarjenja, ki so v območju Sočanice koncentrirani predvsem na treh mestih, (1) v območju Sokoljače, (2) v območju vasi Slatina, ter (3) na planini Rogozni, tu predvsem v bližini vasi Plakaonica.

Med leti 1956 in 1965 je Muzej Kosova in Metohije finansiral obsežna son-dažna raziskovanja celega kompleksa, v njegovem centralnem delu pa vrsto sistematičnih izkopavanj, ki jih je vodil E. Čerškov.

Sondiranja so pokazala, da je mesto pravokotno zasnovano, da vodijo de-kumani V—Z, *cardines* S—J, obzidja doslej niso ugotovili, Č. se nagiblje k mnenju, da ga ni bilo. Pokazalo se je, da leži forum (25 × 38 m) — s podolž-nim portikom na levi in desni — na vzhodnem robu ruševinskega sklopa, ob Sočanski Reki sami in da je orientiran S—J. Vhod vanj je iz južnega portika, ki teče ob dekumanu, skozi 3,60 m širok portal. Nasproti temu portalu se na severni strani celotnega kompleksa dviga masiv templja iz začetka 2. stoletja. Na levi in desni podolžni stranici foruma pa stojita poslopji z identičnim tlo-risom (16 × 43 m veliki) iz začetka 3. stoletja, z močnimi zidovi. V vsakem od obeh poslopji nosita dve vrsti stebrov, ki tečeta po sredi prizemne hale, nad-stropje ali ostrešje. Vsako poslopje ima dva vhoda, namreč z dekumana in s foruma. Č. je interpretiral poslopji za *horrea*, kar preseneča, ker se ne sklada z normalnim redom. Svojo interpretacijo je utemeljeval z nekaj analogijami po trdnjavah, ki so za civilno zasnovano naselje neustrezne paralele. Možnosti za razlago imamo dve, (1) da ne gre za administrativni forum, marveč za enega tržišč, kar se mi ne zdi verjetno zaradi najdbe Jupitrove are pred templjem (ki jo omenja samo v angl. povzetku); oziroma, (2) da imamo pred

sabo trgovsko-forumski prostor (bogate najdbe kovinskih izdelkov), mestno-upravne uradne prostore in morda baziliko.

Pod nivojem obeh stavb so odkrili ostanke starejših gradenj, ki spadajo morda k forumu iz 1. stoletja (?).

Južno pred forumom, a vzhodno od njegove osi in tudi drugače orientirano je bilo izkopano podolžno apsidalno poslopje (55×16 m), ki so ga poimenovali *basilica urbana* in stavili v pričetek 4. stoletja. Njena usmerjenost sama kaže na kasni čas, ko mestni raster ni bil več urbanistični zakon. Na kasni čas izgradnje kaže tudi zidna tehnika, ki je — kot spričujejo fotografije — neskrbna. Menim, da smemo govoriti o starokrščanski stavbi, morda — zaradi velikosti — o stolnici iz 5. stoletja. To misel približuje — kolikor lahko od daleč sodimo — tloris sam, kasna izgradnja in predvsem najdba bronastega križa iz 6. stoletja (str. 41, ni upodobljen). Ohranjena sta zgolj dva kraka (9×4 cm), ki se širita proti koncema in se končujeta z okroglimi nastavki. V križ je vrezana kontura oranta z dvignjenima rokama, oblečenega v toga.

Cerkev je stala na ruševinah starejših term, ki so jih izkopavanja zajela zgolj sondažno in spadajo v 2. stoletje.

SV od foruma, na levem bregu Sočanske Reke, je bil na prostoru obsežnem 6.500 m^2 , ugotovljen metalurški sektor mesta z vodno kanalizacijo, ostanki svinčene žlindre in talinimi pečmi. Raziskave tu so bile zgolj orientacijske, izkopavanja morajo še slediti.

Ob severni, južni in zahodni mestni izpadnici je bilo ugotovljenih troje nekropol.

Ime in status naselja. V tem odstavku se je avtor na nejasen način odločil za poimenovanje *municipium D() D(ardaniae)*, pričakovali bi in z analogijami epigrafske abreviaturne tehnike je podkrepljena razvezava okrajšav v *municipium D(ar) d(anorum)*. Mislim, da skepsa, ki jo izraža glede razvozljave okrajšav F. Papazoglu v delu Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (1969) 151 tako zaradi navedenega kot zaradi napisov na Trajanovih rudniških kovih in drugih epigrafskih spomenikov (glej niže), ni utemeljena. Vse drugo, kar piše Č. v tem poglavju — opiraje se na fragmentirano bazo (Spomenik 71, 1931, 217), kjer je napak in nesmiselno čitati zadnjo vrstico *l.d.d.co(lon)iae)*, kot delata Vulić in on, marveč *co(lonorum)*, dalje, na bazo z napisom za Gordijana III (str. 64, št. 11) kjer je omenjen *proc.mmd,ordo colonor(um)*, kar zgrešeno dopolnjuje in interpretira, ter na napis (str. 65 št. 15), ki so ga Antinou posvetili *coloni arg(entariorum)*, dodal bi in razpoložljivi prostor to dopušča *Dardanicarum* — o hkratnem obstoju dveh mest, namreč »kolonije libertine« in *municipia*, dalje, o prokuratorju *m(etallorum) m(unicipi) D() D(ardaniae)* itd., je neosnovano. Enako večina epigrafskih dopolnitev in interpretacij (npr. str. 64, št. 12, fragment, ki ga neutemeljeno stavlja v leto 157 in objavlja tako, da je vsaka sanacija onemogočena; str. 65, št. 13 se glasi prav *M. N(ovellius) M. f. Qui(r)ina Montan(us)* itd.; str. 65, št. 14 dopolnjevanje docela zgrešeno; str. 66, št. 16 basis je postavljena v čast Karakale, spada v leto 216, ne 157), ki so tudi s formalnega vidika povsem neustrezne. Enako šibek je oris organizacije rudniškega procesa. Pripombe k templju in kultu Antinoa bazirajo na zastarelih leksikalnih člankih, novejša literature ne upošteva.

Zgrešeno je tudi sklepanje, da je naselje propadlo v epohi konstantinskih vladarjev, zavračajo ga že zgolj navedene arheološke najdbe.

Prim. tudi tiskovne napake! Dalje, načrti so brez orientacije, brez legend, brez oznake stavb (kje so stavbe A, B, C na forumu?), na geografski karti ni vseh v tekstu omenjenih krajevnih oznak, manjka tudi situacija antičnih ostalin v municipiju (kje so peči, kje leži Čivutan, kako tečejo ulice, vodovod), o katerih je govor.

Prav, pietetno in pomembno je, da se je po tragični smrti Emila Čerškova posebna redakcija odločila izdati njegovo pionirsko in nadvse važno delo. V račun je treba vzeti dejstvo, da vodja teh težavnih in tematsko redkih izkopavanj teksta ni več sam redigiral. Marsikatero nejasnost, dvoumnost ali medlost bi z lahkoto odpravil. Težje pa je odpustljivo in nikakor ni v skladu s pieteto, da je redakcija nadvse površno oblikovala — prvič — realije (najdbe, opise, risbe), pri čemer bi bilo potrebno samo eno dopolnilno potovanje v Ko-

sovo in Metohijo, in — drugič — dopustila, da so se pod videzom analize vključila neustrezna delno fantazijska sklepanja, o katerih je danes vsaka debata odvisna (zgoraj sem nekatere zgolj nakazal). S tem ni naredila usluge požrtvovalnemu pokojnemu raziskovalcu.

Tudi *Ulpianum* leži blizu bogatega rudnega področja. Vendar mesto ne živi — tako kot municij pri Sočanici — izključno od njega. In prav to je s študijskega vidika evropskega rudarstva nadvse važno in zanimivo. Jugoslavija ima na razpolago za raziskovanje do neke meje edinstveno rudarsko naselje. Rezultate, ki bi jih znanosti s tem študijem dala, si danes, ko o teh plasteh, socialnih in ekonomskih razmerah tako rekoč ničesar ne vemo, niti predstavljati ne znamo. Izkopavanja bi morala financirati naša rudarska služba in bi s tako mecensko gesto pomagala razvoju proučevanja zgodovine rudarstva in se hkrati pietetno poklonila svojim pionirjem na tem prostoru, kar ji pred svetom gotovo ne bi bilo v sramoto. Emil Cerškov je nakazal pot in orisal kaj smemo na kraju pričakovati.

J. Šašel

Peter Petru, *Hišaste žare Latobikov*. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani 11, Ljubljana 1971, 8°, 189 str., 42 sl., XXV tabel.

Med zanimivimi predmeti, ki jih hranijo naši muzeji, so gotovo takomenovane hišaste žare, lončene posode v obliki koč ali šotorov z vhomod, nekatere tudi z oknom. Če pa na vrhu kaže včasih podoba ptiča (petelina). Izkopali so jih v grobovih, ki spadajo v čas od 1. do 3. stoletja n. e. Skozi 'vrata' so tedanji prebivalci vstavljali kalcinirane ostanke sežganih svojcev.

Žare te nenavadne oblike se pojavljajo tako redko, da vzpodbujajo k analizi. To je v svojem delu opravil Peter Petru, ki mu je uspelo pokazati, da so najdišča koncentrirana skoraj izključno na tisti dolenski prostor, za katerega se da po drugih virih spet dokazati, da so ga v omenjenem času poseljevali Latobiki, prejkone keltske plemo. Petru skuša odgovoriti tudi na vprašanje, odkod oblika in zamisel, izdelati žaro v obliki hiše (ali šotorov). Pri iskanju oblikovnih in predvsem idejnih analogij — ki bi jih bilo potrebno ostro ločiti, česar avtor ne stori s potrebno doslednostjo — poseže v evropski prazgodovini do neolitika. Hišaste žare analizira v nadaljnjem s tehnično-produkcijskega in dekorativnega vidika. Analizira družbeni položaj uporabnikov hišastih žar in sicer na osnovi grobnih pridatkov in v primerjavi teh z inventarjem drugih sočasnih grobov na Dolenjskem. V zaključnem poglavju se posveča problemom, kdo so Latobiki sploh bili, v kakšnem okolju so živeli, kdo so bili njih sosedje in kaj bi se dalo dognati iz njihove zgodovine do avgustejskega obdobja.

Kompozicija ni jasno izdelana, vprašanja in analize se prepletajo brez pravega zaporedja, zato tudi naslednji kritični prikaz, s katerim bi rad opozoril ne le na pozitivne strani, ampak tudi na pomanjkljivosti, ki so se vtihotapile v delo in na ne dovolj osnovane trditve, ki so v zadnjih poglavjih mestoma apodiktčne, ne kaže logičnega reda, ker sem sledil toku knjige.

Pomembnost Petrujevega dela je v tem, da je tako glavnega kot marsikaterega stranskih problemov rešil in da ta rešitev pomeni dobrodošel zgodovinski rezultat za obdobja, ki so skopa s podatki. Arheološke analize, ki so ob tem nanizane, dajejo vrsto ali delnih rešitev ali nudijo vpogled v problematiko, ki se še odpira bodočim proučevalcem, posebej na področju primitivne religije. Tako je spričo teh dejstev teža kritičnih pripomb mnogo manjša in to me navdaja s pomirljivo zavestjo.

Na čelu sta seznam kratic (manjka: ČSAV, DiS, EoWa, Ha, LT, RGZM, SAZU, TIR; ni povedano, kje je izšlo: S. Petru, Antično steklo [str. 78 op. 191] ter M. Rostovec, Une tablette votive [str. 94 op. 294]) in predgovor, v katerem je med drugim povedano, da je delo okrajšana disertacija, ki je bila branjena 1966 na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Avtor označi, v koliko in v čem je disertacijo priredil za tisk. Pregled dosedanjega raziskovanja je izčrpen (str. 9—14), skoraj preveč, spričo neznatnega rezultata, do katerega so stari prišli. Naslednji odstavek (»Najdišča in gradivo«, str. 14—52) predstavlja katalog gradiva, pri čemer je treba omeniti razveseljivo dejstvo, da je avtorju uspelo

povečati število doslej objavljenih hišastih žar od ca. 60 na 93 in število najdišč od kakih 10 na 22 preverjenih in 3 nepreverjena. To je materialna osnova, ki opravičuje in omogoča poskus sinteze. Katalog je podroben, vsebuje opis in naris vsakega predmeta in njegovo težišče je na arheološko-topografskih podatkih, torej na upoštevanju spremnega gradiva, ki je bilo najdeno ali izkopano skupaj z žaro, kar je vsekakor pravilno in dobro, ker predvsem to dovoljuje eksaktnejšo časovno opredelitev, hkrati pa slehernemu strokovnjaku omogoča nadaljnje raziskovalno delo.

V naslednjem poglavju o prazgodovinskih osnovah tega žarnega tipa (str. 52—69) pregleda avtor gradivo, ki so ga doslej odkrili po Evropi od neolitika dalje. Kar mu predvsem ne uspe, je to, da bi zbrano gradivo genetično povezal. Dalje, močno operira z izrazoslovjem s področja religioznega predstavnega sveta, ki se spreminja od prostora do prostora in še bolj od epohe do epohe. Tako nas na majavih tleh magičnega, kultnega, duhovnega, sakralnega, simbolnega, misteričnega srečuje »sveti objekt duha prednikov« (str. 53) in podobno. Vsebinski razvoj takih pojmov je delikatno področje, ki ga še nihče ni zadovoljivo obdelal. Drugo, kar mučno manjka pri toliki množini najdb, najdišč in področij, ki jih našteva, je orientacijska karta.

Opisi sledijo v kronološkem zaporedju, ne pa po vsebinskem ali poselitveno-geografskem, kar je gotovo dobra odločitev. Pravilno opozarja na previdnost pri etničnem opredeljevanju producentov in porabnikov. Mislim, da za to opredeljevanje možnosti sploh nimamo. Imamo jo kvečjemu za opredeljevanja — tovrstnega posodja — v okviru starosvetno-religioznega, in tembolj nas seveda zanima, kako bo izpeljal identificiranje prostora, kjer najdemo hišaste žare, z naselitvenim prostorom Latobikov, kot z naslovom poudarja. Skeptično sledimo mestoma dokaj zapleteni miselni niti, in težko nas prepriča, kadar iz dveh neznank sklepa na tretjo. Primer s str. 68 spodaj ni izoliran: *Verjetno je namreč, da je keltska kultura prevzela številne elemente starejših kultur, jih po svoje prevarila in jim dala svoj umetnostni izraz. Ravno s poznanje, da keltska plemena, ki so prihajala iz območja Hercynskega gozda, niso bila etnično čista, nam morda v grobem nakazuje predel, iz katerega izhaja običaj pokopavanja v hišastih žarah tudi v mlajši železni dobi. Ta predel leži verjetno nekje na stičišču dveh kultur...* itd.

Naslednji gostobesedno pisani poglavji (str. 69—97) sta posvečeni tehničnim vprašanjem izdelave in krašenja, časovni opredelitvi (od druge polovice 1. stoletja pred n. š. do sredine 3. stoletja n. š.) in vsebinski interpretaciji. Zaključuje ju z ugotovitvijo, ki gotovo ni tako trdno osnovana kot je trdno zapisana, da predstavljajo tovrstne posode keltska lesena svetišča in da imajo v ozadju globoko ukoreninjena religiozna izročila, ki jih označujejo v prvi vrsti upodobitve petelinov in sončnih simbolov (kakšnih?! kje?!), in vprašamo se, če je res, da smo vnesli v celotno pojmovanje nove poglede.

V poglavju »Družbeni položaj uporabnikov hišastih žar« (str. 98—103) dokazuje dokaj prepričljivo, da pripadajo finančno in torej tudi družbeno izstopajoči plasti.

Razprostranjenost hišastih žar lepo ponazori zemljevid na str. 105; analitičen pregled tega pokaže nekaj skupin, ki jih zelo verjetno točno identificira s 5 produkcijskimi centri (*Neviodunum*, Raka, Novo mesto, Savinjska dolina, severo-zahodna Panonija).

Ker so hišaste žare omejene na Dolenjsko, ker noben element ne nakazuje povezave s predhodnim obdobjem, poskuša dognati, kdo jih je porabljal — pri čemer predpostavi, da se uporabnik, material in etnos krijejo — zato se v zadnjih poglavjih posveti iskanju odgovora na vprašanje, kdo je ta prostor poseljeval in od kdaj.

»Območje in naseljenci« (str. 109—123) je poglavje, ki se tudi s formalno-tehnične strani razlikuje od predhodne obdelave, citati so delno preneseni v tekst. Glavni cilj mu je, s pomočjo pomanjkljivih, često kontradiktornih navedb pri antičnih piscih in v napisih omejiti poselitveno območje vzhodno-alpskih plemen in Latobikov. Spuščati se v goščavje podatkov o plemenski poselitvi je na Dolenjskem odveč, ker imamo za ta prostor slučajno nesporne

podatke. Na eni strani imamo *Praetorium Latobiorum*, postojanko, ki je trdnjavo locirana na Trebnje, na drugi *municipium Latobiorum*, stavljen v Drnovu; s tem prostorom se sklada tudi sumarna navedba Plinija in Ptolomeja. Pritegnitev navedb na miljnkih je za te raziskave zgrešena oziroma negotova, ker ti posredujejo bodisi zgolj merska izhodišča bodisi pripadnost cestne tlake, ne pa plemenskega ali mestnega področja. Z lokalizacijo Latobikov po pisanih virih pa se presenetljivo skladajo najdišča hišastih žar. To je fundamentalna ugotovitev Petrujeve študije.

Ostali analitični pregled položaja številnih plemen — kot rečeno — v bistvu ne spada k temi; če pa se avtor odloči, da ga v širšem okviru vendarle pritegne, potem je analitični ton depasiran, posebej, ker očituje nepreciznost, neažurnost v navajanju literature in virov, preveliko zaupanje strokovnjakom (ki jih tudi preveč citira). Priložena sta zemljevida za ponazoritev poselitvenega položaja v 1. stoletju pred in v 1. stoletju n. š., difference med obema niso razložene. V pregledu ostaja skoraj vse negotovo, kljub zaupljivosti avtorja, ki ga zavajajo ugledna imena starih raziskovalcev, ki niso nezmotni.

To velja posebej o lokalizaciji naslednjih plemen: *Serretes* in *Sirapilli* (str. 111), *Colapiani* (112), *Japodi* (112), *Fekusi* (112), *Subocrini* (112), *Menokalen* (112), *Rundictes* (112), *Catali* (112), *Carni* (113), *Ambilini* (113), *Ambidravi* (113), *Uperaci* (113), *Elveti* (113).

Ker ni mogoče vrednotiti vseh izvajanj, naj zadostuje nekaj pripomb k enemu najmanj pomembnih, k Helvetom, ki jih je v Noriku znenada in prvič izpričal v letih 9/8 pred n. š. postavljeni in šele pred leti najdeni napis na Štalenskem vrhu nad Gosposvetami (glej R. Egger, *Carinthia* I 140, 1950, 494, št. 28 in 145, 1955, 62, št. 26). Avtor jih — tako kot Egger — identificira s *Tigurini* in etimološko poveže s krajevnim imenom Tigrče (nem. Tigring) v zahodnem območju Gosposvet. Da bi razlaga postala sprejemljiva, predpostavlja Egger, da so *Tigurini*-*Helveti*, ki so z omenjenim napisom neke na Korškem spričani, odcepek onih, ki so se za vojne s Kimbri in Tevtoni borili proti Rimljanom morda na južnih obronkih Norika. Domneva s historičnega vidika ni prepričljiva, posebej ne, ker so *Tigurini* še za principata spričani v Švici (ILS 7012). Petru ta argument izpušča. Nihče pa se ne vprašuje, zakaj naj bi se *Tigurini* v Noriku podpisali kot *Helveti*, ko še dolgo pozneje nastopajo kot samostojno plemo v Švici. Kdaj in zakaj naj bi se imenski prenos *Tigurini*-*Helveti* sploh izpeljal. Končno naj bi *Tigurine* v Noriku spričevala zgolj kombinacijska etimološka izpeljava, ki ni z ničemer osnovana. Petru pa dodaja, tudi povsem neutemeljeno, da namreč nekateri kult, tako kult *Lede* in *Marsa Latobiusa* v območju *Flavije Solve* in *Labodske doline* govore za skupnost, ki je okoli leta 60 pr. n. št. prišla v te kraje skupaj z *Boji* in *Latobiki*. Še najbolj verjetno bi to bili lahko deli plemena *Helvetov*, saj je zgodovina teh narodov tesno povezana. Tako ostaja še nadalje pri *Eggerjevi domnevi*... itd. (113 spodaj). Razlaga ima temno ozadje, žal je vse odvisno ravno od ozadja. Končno pa stavlja tako Egger kot Petru v isti prostor kot *Tigurine* tudi plemo *Norikov*, ki je bilo najmočnejše in vodilno v deželi. Tudi to bi bilo potrebno uskladiti. Vsekakor, marsikje gotovosti ni, ali pa vsaj ni v smeri, v kateri iščejo strokovnjaki, ki se jim avtor pridružuje.

Kljub nekaterim netočnostim so zaključni odstavki tega poglavja pozitivni v tem, da nakazujejo obstoj rimske pokupacijske *civitas*-ureditve *Latobikov*, kot je spričana za *Kolapijane*. Ta *civitas* preide ob nastanku province v teritorij flavijskega municipija *Nevioduna*, v katerem je zajet skoraj ves (ali ves?) etnični teritorij *Latobikov*. Dalje, tudi pravilno poudarja, da za *Laboško dolino* ni dokazov, da so jo bili poseljevali *Latobiki*, tam je doslej ugotovljen zgolj tempelj oziroma kulturno središče boštva *Latobius*, ki so ga enačili z rimskim *Marsom*, to boštvo pa je bilo — podobno kot *Noreja* — češčeno na številnih točkah. Njegov kult pri *Latobikih* samih doslej ni ugotovljen, kar nas sili k previdnosti. Vsekakor mislim, da so vprašanja, povezana s tem, v glavnem še neodgovorjena. In končno, vsekakor drži, da je *Neviodunum* v resnici nova postojanka, katere nastanek ne seže prek sredine 1. stoletja pred n. š.

V poglavju »Zgodovinsko ozadje in povzetek« (123—139) poskuša Petru izpeljati rekonstrukcijo Latobiške poselitve na Dolenjskem. Najprej, odkod izvirajo. Že poprej je nakazal, da se hišaste žare — ki v teku nadaljnje analize postanejo vodilni tip za pleme Latobikov — s halštatom ne vežejo.

Ker teh žar ne najdemo v srednjelatenskih najdiščih na Dolenjskem (ne dobimo jih tudi drugod!), pač pa v poznih (avgustejsko dobo postavlja kot *terminus post quem non*), so jih prinesli neki novi naseljenci med zgodnjim 1. stoletjem pred n. š. in prvim letom Japodske vojne (35. pred n. š.). Iz tega sklepa, da to niso mogli biti Tavriski, ki so bili že pred tem tu. To je verjetno res. Res pa je tudi, da nimamo opore za teritorialno lociranje Tavriskov ne v 3., ne v 2. in ne v 1. stoletju pred n. š.

Brez obširnejšega razpravljanja o zelo kompliciranem (kompliciranem zato, ker nam je premalo poznan) in napetem položaju v 1. stoletju pred n. š. na zahodnem Balkanu, se nasloni na Cezarja, predvsem glede podrobnosti o helvetskem eksodu, v katerem so omenjeni tudi »Latobici«. V naslednjem odstavku utemeljuje vzrok povezave med temi plemeni, da so imeli poprejšnjo domovino skupno, kot je sporočeno za Boje, Helvete in Raurike. Ker pa se Helveti povezujejo tudi s Tulingi in »Latobiki«, sklepa, da so tudi ti nekoč bili v isti pradomovini. To seveda ni nujno, čeprav možno. Predvsem pa menim, bi se bilo potrebno posvetiti vprašanju — če se podamo na to področje — kako je v Cezarjevih srednjeveških rokopisih (antičnih ni) prepisovalec predal zapis imena tega plemena. Tradicija močno niha, to pokaže že bežen pregled. Constansova edicija iz 1958 navaja, na primer, naslednje *variae lectiones* v dat. pl.: *latobicis, latocibis, latoucicis, latocucis, latobrigis*. Katera oblika je pravilna? Ali vendarle ne gre za ločeni plemeni (ko vemo, kako minimalne razlike včasih obstajajo v poimenovanju)? Če torej gre za dolensko Latobike ali ne, ostaja do nadaljnjih raziskav in do novih najdb domneva, ki bi jo bilo treba vsekakor tako tudi označiti.

V nadaljnjem sinoptično predlaga potek tedanjih dogodkov.

Str. 128/129. Boji pronicaajo po njegovem mnenju skozi Dunajska vrata proti Noreji, ki jo oblegajo, Noriki pa iščejo zavezništva s Svebi in njihovim kraljem Ariovistom. Omeniti bi kazalo, da obleganja Noreje morda sploh ni bilo, kot je ugotavljal Pink (Wiener Prähistorische Zeitschrift 23, 1936, 39 ter 24, 1917, 73 ter v delu Die Münzprägung der Ostketten und ihrer Nachbarn [1939] 114). Vsekakor pa ne kaže govoriti, da pomeni zavezništvo z Ariovistom odstop od rimsko-noriškega (že od srede 2. stoletja pred n. š. obstoječega) zavezništva, saj je tudi senat imenoval Ariovista *rex et amicus populi Romani*, noriški kontingent konjenice pred Korfinijem leta 49 je logičen le, če so ostali zavezniki.

Pot Kimbrov in Tevtonov — v nasprotju s Petrujevim mnenjem — seveda ni bila ista kot Bojev; oni so prodirali od Srema po Savi navzgor proti prelazom v Italijo.

Str. 130. Zakaj naj bi po porazu, ki so jim ga zadali Dačani, Tavriski odstopili Dolenjsko (najprej dokazati, da so jo imeli!) Latobikom, ki naj bi se po eksodu semkaj umaknili, ni jasno. Vsekakor bi pričakovali, če bi kombinacija bila pravilna, nekaj hišastih žar tudi na prostoru Helvetov, vendar doslej še niso bile odkrite.

Sledi nekaj odstavkov, posvečenih vprašanju Tavriskov, ki so jih strokovnjaki do nedavna opredeljevali povsem zgrešeno (tako na primer Müller-Karpe in drugi), da so namreč v glavnem vztrajali tako rekoč na njihovem enačenju z Noriki. Petru jih skupaj z nekaj drugimi ločuje, se pravilno omejuje predvsem na izjave nekaj skopih virov, pri čemer z vsemi interpretacijami ne morem soglašati, z lokalizacijo *mons Claudius* (132), o Tavriskih v porečjih Sotle in Krapine (133), medtem ko je prepričevalen sklep o pronicanju Tavriskov čez Ilirio-italska vrata v Furlanijo in Benečijo na pričetku 2. stoletja pred n. š., s čimer sprožijo ustanovitev Akvileje. Ime pronicaajočega plemena rimski pisci ne sporočajo. Analize pa močno potrjujejo Petrujevo domnevo, da so to res bili prav Tavriski.

Nekaj malega sem opazil tiskovnih napak. Nekaj madžarskih in čeških imen in naslovov je netočno zapisanih. Tehnična oprema je dobra, mikavna.

S Petrujevim študijskim doprinosom smo lahko zadovoljni. Recenzent se dobro zaveda, da gornje pripombe osnovne cene delu ne zmanjšujejo, saj gre za materijo — tega ne smemo pozabiti — o kateri strokovnjaki že celo zadnje stoletje živo in ostro diskutirajo, na marsikateri evropski univerzi intenzivno proučujejo, a k stvarnosti zaradi slabe ohranjenosti virov težko pronicajo. Kot Slovenci smo lahko veseli, da je v diskusijo z marsičem uspešno posegel tudi Peter Petru, katerega zanimivo delo se je uvrstilo med komentarje k najstarejši zgodovini vzhodno-alpskega prostora.

J. Šašel

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Band 81, 1966 (str. 1—160), 103 risbe med tekstom, 88 celostranskih slikovnih prilog, 5 tabel z načrti, Verlag Gebr. Mann, Berlin.

Ta zvezek Poročil Atenskega oddelka Nemškega arheološkega inštituta vsebuje prispevke treh avtorjev. Več kot tri četrtine njegovega obsega zajemata študiji o atenski nekropoli Eridanos, ki so jo odkrili v severozahodnem mestnem predelu Kerameikos. Izkopani teren omejujejo z ene strani rečica Eridanos in Sveta cesta, z druge strani Zahodna cesta in s tretje današnja cesta proti Pireju. Študiji sta rezultat dvoletnih izkopavanj (Berichte über die Grabungen 1964 und 1965 südlich der Heiligen Strasse). Grobove z najdbami iz leta 1964 je opisala B. Schlöörb-Vierneisel, ostale iz leta 1965 pa U. Knigge. Uvodnik z zgodovinskim okvirjem izkopavanj je za oba prispevka napisal K. Willemsen. Tretji prispevek izpod peresa H. Möbiusa pa obravnava problematiko antiških nagrobnikov.

Barbara Schlöörb-Vierneisel, Eridanos — Nekropole, I. Gräber und Opferstellen. Avtorica, ki je vodila ta raziskovanje, opisuje 204 grobne celote (grobvi s pridatki in mesta za žrtvovanje) izkopane leta 1964 na površini 364 m². Nad posameznimi grobovi sta se v arhajskem času razprostirali opečnata grobna stavba (Lehmziegelbau) in večja gomila, njima je v klasični dobi sledilo še sedem manjših gomil in gomila z reliefnim nagrobnikom Eukoline. Na izkopanem terenu so zasledili še šest terasasto oblikovanih in s kamnitim zidom obdanih prostorov, kjer so bili družinski grobovi iz klasičnega obdobja.

Vsebinsko je študija razdeljena v sedem poglavij, ki v kronološkem in stratigrafskem redu obravnavajo grobne celote od zgodnjega protogeometrijskega stila do helenizma:

14 grobov je iz časa geometrijskega stila: 11 žganih pokopov (med njimi šest v amforah) in trije skeletni grobovi z bogatimi pridatki.

12 grobov s pridatki opredeljuje subgeometrijski in protoatiški čas: dva otroška skeleta v pitosih, sedem grobnih jam z amforami in v njih redke otroške kosti s pridatki posod, dva skeletna grobova s pridatki in grobna jama s pepelom pokojnika ter korintskima alabastronom in aribalosom.

9 arhajskih grobov po letu 540 p. n. št. se razdeli v pet skeletnih in štiri žgane grobove; dvakrat se javlja dvojni pokop.

71 skeletnih grobov v opečnatih jamah in žganih pokopov v amforah datira v čas od leta 500 p. n. št. do začetka 4. stoletja, to je v arhajsko in klasično obdobje. V to število je uvrščenih tudi 40 otroških grobov s pridatki poznih črnofiguralnih posod.

24 grobov in 5 mest za žrtvovanje pripada pozni klasični dobi, oziroma datirajo v čas 385—360 p. n. št. Javljajo se opečnate in glinaste grobne jame (Ziegelgrab, Tonwannengrab), žgani grobovi in pokopi v amforah in sarkofagih.

59 grobov pripada poznemu klasičnemu in zgodnje helenističnemu obdobju od leta 338 p. n. št. dalje. Med njimi se stratigrafsko in časovno razlikujejo grobovi, ki so bili vkopani po gramoznem nasutju, vendar pred (tretja četrtina 4. stoletja ali pa po letu 325 do začetka 3. stoletja) planiranjem z marmornim drobirjem.

Šest pozno helenističnih grobov so na tej nekropoli najmlajši pojav.

Ursula Knigge, Eridanos — Nekropole, II. Gräber 205—230. Študija zajema 25 grobov, ki jih je avtorica odkrila leta 1965, ko je izkopavala južni

del grobišča Eridanos. Obdobju geometrijskega stila (tretja četrtina pa do konca 8. stoletja p. n. št.) pripada pet pokopov: trije skeletni grobovi, ena grobna jama s sežganimi kostmi in pokop v amfori. Arhajskemu in klasičnemu obdobju grške prazgodovine je opredelila osem grobov, ki datirajo od tretje četrtine 6. stoletja do začetka 4. stoletja p. n. št. Iz helenističnega časa je razpoznala 13 grobov, ki jih pridatki datirajo največ na začetek 3. stoletja.

Na koncu svoje študije našteva avtorica še najdbe iz treh naplavinških plasti, ki so zapolnile večjo živoskalnato kotanjo na zahodnem delu izkopanega grobišča. Najnižja plast je bila polna človeških kostnih ostankov, črepinj in živalskih kosti ter priča o uničenju grobišča v prvih letih 4. stoletja. Srednja tanjša plast so bile grobne naplavine iz druge četrtine 4. stoletja. Najvišja plast pa je v obliki gomile nasut odpadni material modernih zemeljskih del.

Hans Möbius, *Eigenartige attische Grabreliefs*. Avtor se omejuje na štiri atiške reliefne nagrobnike (Dionysios aus Acharnai, Neiothion, Choregis, Tittle und Symmachos), katerih napisi, stilistična predstava in datacija so še vedno sporni. Z njimi obravnava poznohelenistične primerke stel z razčlenjeno podano arhitekturo. Pri tem je načel časovno opredelitev starejših avtorjev, ki so prezrli nekatere očitno mlajše sestavine in ugotovil, da se posamezni elementi prenašajo iz klasičnega sveta prek helenizma v rimsko dobo. Po njegovih ugotovitvah je jasno, da so za datacijo izredno pomembne stilne spremembe, a odločilna je tudi kompozicija, ki nam šele prav pokaže, katere mu od navedenih obdobji lahko pripišemo posamezni nagrobnik. H. Möbius se je omejil le na one, ki so zasnovani kot pročelje svetišča ali hiše in kjer je pokojnik upodobljen sedeč na stolu.

Za nas so njegova izvajanja dragocena, ker tudi pri nas nagrobniki posnemajo neko reprezentativno stavbo, ali pa so posneti po nagrobnih spomenikih stebriščnega tipa.

F. Leben

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Band 82, 1967 (str. 1—169), 54 risb med tekstom, 89 celostranskih slikovnih prilog, Verlag Gerb. Mann, Berlin.

Vsebino tega zvezka Atenskih Poročil je prispevalo devet avtorjev: Paul Åström, *Das Panzergrab von Dendra. Bauweise und Keramik*; Günter Dünst, *Ein samisches Epigramm*; Hans Peter Isler, *Etruskischer Buchere aus dem Heraion von Samos*; Semni Karusu, *Das »Mädchen vom Piräus« und die Originalstatuen in Venedig*; Günter Kopcke, *Neue Holzfunde aus dem Heraion von Samos*; Andreas Linfert, *Die Deutung des Xenokrateiareliefs*; Dieter Ohly, *Neue Holzfunde aus dem Heraion von Samos. Befund und Rekonstruktion der Herastatue*; Nikolas M. Verdelis, *Neue Funde von Dendra*; Nikolas Yalouris, *Pylos emathoeis*.

V tem zvezku gre gotovo vodilno mesto najdbam iz Dendre v Argolidi in iz Heraiona na Samosu. Odkritje mikenskih grobov v Dendri dolgujemo švedski ekspediciji, ki je v tridesetih letih izkopala tu deset grobnic. V letu 1960 pa so pod vodstvom sedaj že pokojnega N. M. Verdelisa, direktorja Akropole, odkrili še grobnici 12 in 13 z lepim dromosom in »komornim grobom«. V delno izkopanem grobu 12 so našli v celoti ohranjen bronast oklep, ki ga dopolnjujejo še bronasti pasovi in ščitnik za vrat. Ker je oklep po Verdelisu iz časa ok. leta 1500 p. n. št., nam kot najstareši primer oklepa omogoča točno predstavo o izgledu oklepa, ki je skupaj z bronastimi pasovi segal skoraj do kolen. Tako so sedaj razložljive podobe oklepov na mnogih vazah, enako pa so sedaj določeni podobni ostanki iz Dendre, Teb itd. Psebej pomembno pa se zdi avtorju, da je sedaj razvozlan oklepni — ideogram na stoštridesetih ploščah iz Knososa, kar je po njem bistveni doprinos za popolnejše in bolj dognano tolmačenje linearne B pisave. V svojem žal ne docela zaključenem rokopisu zaključuje s poglavjem o pomenu in zgodovinskih osnovah uporabe oklepov v bronasti dobi Grčije.

Na študijo N. M. Verdelisa se navezuje prispevek P. Åströma, ki na podlagi vrednotenja načina pokopa in najdenih pridanih keramičnih predmetov potrdi datacijo groba v 15. stoletje pred našim štetjem.

Druga zelo zanimiva najdba objavljena v tem letniku Atenskih Poročil pa je prikaz lesenih najdb in predmetov iz Heraiona na otoku Samos, odkritih po letu 1953. Temu so posvečeni sestavki D. Ohlyja, H. P. Islerja in G. Kopckeja. Prvi je obdelal statueto Here, ki jo je tik pred svojo smrtjo izkopal Ernest Buschor. Statueta je izredno pomembno delo nastalo sredi 7. stoletja p. n. št., saj nam najbolje osvetljuje umetnostna hotenja visoke arhaike in hkrati nakazuje ikonografske podrobnosti in značilnosti. Tej plastiki se priključuje prav tako kot votiv darovana podoba kože visoke 39,4 cm. Ker postavljajo to plastiko na začetek 6. stoletja, nam je tako omogočeno vzporejanje ter opazovanje stilističnih razločkov med obema figurama.

Za pregled drobnega kulturno-zgodovinskega gradiva in religioznih predstav darovalcev so nadvse dragoceni odkriti votivi statuet, lesenih krožnikov, zlozljivih stolov, aribalosa v podobi ženske glave, posodice za dišave, skodelice z ročajem, pručk, ležalnikov itd.

Razen teh pa izstopa v tem zvezku še članek N. Yalourisa v katerem dopolnjuje poglede o Nestorjevem glavnem mestu Pylos. Avtor meni, da ni utemeljeno iz pridevnika *emathoeis* sklepati na to, da bi mogla ta beseda pripeljati k lokalizaciji mesta.

Kot vidimo, je ta letnik bogat doprinos o najstarejših spomenikih in novih odkritjih iz Helade. Ravno zato je ta revija pomembna tudi iz širših vidikov evropske spomeniške zakladnice.

P. Petru

Luigi Michellini Tocci, *I Medaglioni Romani e i Contornianti del Medagliere Vaticano*. Città del Vaticano 1965, 4°, LXXII strani uvoda, 287 strani kataloga in LXX tabel. (= Medagliere della Biblioteca Vaticana II).

Poročamo obširneje o važnem delu prof. L. Michelinija-Toccija o rimskih medaljonih vatikanske zbirke, o katerem je izšlo kratko poročilo v ARGO 4—6, 1967, 57—58.

V drugem zvezku iz serije edicij Numizmatičnega kabineta zbirke Biblioteca Vaticana smo dobili izpod peresa L. Michelinija-Toccija opis rimskih medaljonov in kontorniatov vatikanske zbirke. Prvo poglavje je posvečeno obdobju od 1738 do 1798, torej od začetka kabineta do tedaj, ko so ga izropali pod Napoleonom, v drugem poglavju pa nas pisec seznanja z življenjem zbirke Vatikanskega kabineta od leta 1815 pa do danes. Historiat vatikanskega novčnega kabineta je v svojem dvestotiridesetletnem obstoju izredno pester; jedro zbirke medalionov sestavljajo znamenite kolekcije Albani, Carpegna in Regnensi — Odescalchi.

Zbirki medaljonov so papeži tja do konca 18. stoletja posvečali vso pazljivost; večidel je bila sestavljena iz bronastih primerkov in je takó po številu kot po kvaliteti bila daleč prva na svetu. Vendar je današnja zbirka le majhen del tega nekdanjega bogastva. Številni primerki že zdavnaj niso več v vatikanski zbirki, toda večina teh se je na srečo še ohranila drugje. Ko je pred šestdesetimi leti Francesco Gnechi prišel v kabinet Vatikanske zbirke z namenom, da evidentira tamkajšnje medaljone za bodoči korpus, je upal, da bo našel vsaj toliko gradiva kot v Cabinet des Médailles v Parizu; toda to ni bilo tako. Tam je našel le številne odlitke z opombo Medagliere Vaticano. V svojem korpusu I Medaglioni Romani, kjer se mu je sicer posrečilo nekatere medaljone v Cabinet des Médailles v Parizu ugotoviti kot medaljone vatikanske zbirke, pa so se mu ob nepoznavanju znamenitih zbirk Albani, Carpegna in pa švedske kraljice Kristine vrinile tudi mnoge pomanjkljivosti in napake, zato je prinesel mnogo nepotrebne zmede. Pri tem si je veliko pomagal s podatki Camilla Serafinija, predzadnjega konservatorja Vatikanske numizmatične zbirke, in pa Le Grella. Oba sta takrat pripravljala dokumentirano zgodovino Vatikanskih novčnih zbirk, ki je pod naslovom Saggio storico delle Collezioni Vaticane v prvem zvezku dela Monete e le Bolle plumbee pontificie del Medagliere Vaticano izšlo v Rimu leta 1910.

To Serafinijevo in Le Grellovo delo je rabilo tudi avtorju kataloga kot glavni vir historičnih podatkov in pri reknosciranju medaljonov nekdanjih zbirk Albani, Carpegna in Regnensi—Odescalchi.

Izredno zbirko medaljonov Albani je posredoval 1738 papež Klement XII. iz zbirke kardinala Aleksandra Albanija. Štela je 123 grških kolonialnih in 205 rimskih cesarskih medaljonov. Že leta 1739 je izšel prvi in 1744 drugi zvezek, v njem je Rudolfinus Venuti Cortonensis vse primerke razkošno in izčrpno objavil in pri tem uporabljal najvažnejše znanstvene razprave tistega časa. Tudi je potrdil staro mnenje, da je manjkanje kratice SC najzanesljivejša značilnost pri opredeljevanju bronastih medaljonov. Hkrati je ugotovil, da kljub velikosti ne smemo delati izjeme pri »medaljonih« Decija in Etruscille, ki imajo kratice SC. Spoznal je namreč, da ti novci niso nič več kot dvojni sesterici. Žal nam Venuti ni nič povedal o provenienci medaljonov zbirke Albani. Dokaj verjetno je, da so večinoma iz izkopavanj v katakombah.

Zbirka medaljonov kardinala Gaspara Carpegne je nastala ob prehodu 17. v 18. stoletje. Za Vatikan je bila nabavljena pod Benediktom XIV. Ta zbirka je razen medaljonov vsebovala še veliko novcev. Čeprav je manj pomembna in vredna, je vendarle zanjo znano, da so večji del primerkov našli v katakombah Domitille in sv. Helene ter na nekem zgodnjekrščanskem pokopališču ob Via Portuense. Zbirka je štela 108 rimskih in 40 grških medaljonov in en kontorniat, vendar so njeno vrednost precenjevali. Že leta 1879 sta jo objavila Monterchi in Bellori, kasneje pa Buonarroti.

Medaljonski iz zbirke Reginensi — Odescalchi imajo nedvomno najbolj pestro zgodovino. Njeno jedro sestavlja zbirka švedske kraljice Kristine. Ta je po svojem odstopu še pomnožila zbirko, predvsem, ko je bila dalj časa v Palazzo dei Riari in Lungari v Rimu. Že 1663 je kupila 200 medaljonov iz znane zbirke Gottifredi, kasneje izbor zbirke Heinsius, zbirki kardinala Masimi in meniha Braccesi. Po njeni smrti so zbirko kupili knezi Odescalchi, za Vatikan pa jo je leta 1794 kupil Pij VI. za precejšnji znesek. Zbirka je štela 164 rimskih in 80 grških provincialnih medaljonov ter 63 kontorniatov. Tako je po številu pa tudi redkosti in lepoti bila zelo blizu zbirki Albani. Fond vatikanske zbirke se je z nakupom še te tretje zbirke zelo povečal. Že kratko pred nakupom je Eckhel v svoji *Doctrina nummorum I*, str. CLXXIV, napisal, da se noben drug kabinet ne more ponašati s takó številnimi in redkimi medaljonski kot Vatikanski. Zato je ob nakupu zbirke Odescalchi izjavil Sancelme, da je predvsem glede medaljonov sedaj ta zbirka edinstvena. Vendar je ta slava trajala le malo časa. Že štiri leta zatem, leta 1798, so zbirko vatikanskega kabineta izropali. Avtor ne opisuje podrobnosti tega ropanja in prevoza prek Alp in tudi ne dogodkov iz let 1815, ko so med številnimi umetninami tudi novci romali iz Pariza nazaj v Rim. Pač pa navaja izčrpno dokumentacijo, ki jo ima Le Grelle v svojem *Saggio storico delle Collezioni Numismatiche Vaticane* v uvodu dela C. Seraffinija, *Le Monete e le Bolle Plumbee pontificie del Medagliere Vaticano*, Milano 1910. Zaradi nepopolnih seznamov mnogo medaljonov ni več prišlo nazaj v kabinet. Brez sledu je izginila zlata multipla Valensa iz zbirke Albani, ukradena med prvimi ropanji leta 1798. Mnogo bronastih medaljonov poznamo iz odlitkov, ki so se ohranili v občinskem muzeju v Lodiju, druge je bilo moč slediti v zasebnih zbirkah, iz njih pa so potem zašli medaljonski v muzeje v Londonu, Berlinu in Dunaju. Velika zlata multipla Konstantina Velikega iz zbirke Reginensi — Odescalchi je izginila v znanem velikem ropu zlatih antičnih novcev v Cabinet de France leta 1831, kjer je bila ukradena in stopljena tudi zlata multipla za 8 aureusov Domicijana, verjetno najdena v Emoni (cfr. I. M. C. Toynbee, *Roman Medallions*, NS 5, New York 1944, 127, op. 6, pl. XX, 5 in M. A. Baron Zois, *Ein Goldmedaillon des Kaisers Domitian*, Carniola NS VI 1915, 236). Še nekako 450 rimskih medaljonov iz nekdanje zbirke Vatikanskega kabineta je danes mogoče rekonstruirati v Cabinet des Medailles v Bibliothèque National v Parizu.

Avtorja so spodbudile številne netočnosti Gnechijevega korpusa. Zato si je zadal nalogo, rekonstruirati nekdanje medaljonske iz Vatikana in s pomočjo Venutijeve in Buonarottijeve publikacije, odlitkov iz Lodija ter inventarja zbirke Odescalchi zadevo dokončno spraviti v red. S tem je prav gotovo napravil uslugo ne samo vsem zainteresiranim znanstvenim krogom, temveč

tudi J. M. C. Toynbeejevi, ki ima že dalj časa v pripravi nov korpus rimskih medaljonov.

Pod temi aspekti je tudi sestavil nepogrešljive konkordančne tabele medaljonov vseh treh velikih zbirk Albani, Carpenga in Reginensi—Odescalchi ter dodal zelo koristna svoja opažanja in pri tem upošteval tudi odlitke iz Lodijske Seveda je avtor obravnaval le tako imenovane rimske medaljone, ni pa upošteval grških provincialnih in maloazijskih cistoforov in raznih regularnih emisij, ki pa so jih svoj čas zaradi pestrih scen na reveri ali drugih posebnosti neupravičeno uvajali med medaljone. Izpustil je tudi razne novce, ki so bili kasneje uokvirjeni ali predelani v nakit.

Ko Michelini-Tocci obširno opisuje te tri velike zbirke, ki so sestavljale novčno zbirko Vatikanskega kabineta in so bile že svojčas objavljene ali pa so se ohranili o njih inventarji, se upravičeno vprašuje, če razen teh v zbirki ni bilo nobenih drugih primerkov več. Iz nekaterih odlitkov v muzeju v Lodijski, katerih ni bilo mogoče identificirati s primerki iz navedenih treh zbirk, je mogoče le slutiti, kolikšno je bilo bogastvo te zbirke v medaljonih pred usodnim izropanjem leta 1798.

V drugem poglavju uvoda nas pisec bežno seznanja z življenjem Kabineta v razdobju po francoski zasedbi pa do danes; vendar sega še nekoliko nazaj. Že leta 1807 je Pij VII. za precejšen znesek kupil zbirko graverja Vitalija. Toda zaradi slabih izkušenj, ki jih je imel njegov prednik štiri leta prej z zbirko švedske kraljice Kristine, je v vsej konspirativnosti deponiral zbirko pri Antoniu Canovi. Zbirka Vitali je štela 113 medaljonov, od teh je bilo 50 rimskih, 82 sorodnih manjših nominalov ter 14 kontorniatov; nekateri teh izvirajo iz katakomb in zgodnjekrščanskih pokopališč Rima. Med njimi je celo nekaj starih vatikanskih, ki so pred kratkim z ropanjem od tod izginiti. Po tem času postajajo akvizicije vedno bolj redke, čeprav segajo konstantno prav v najnovejši čas. Nekaj kosov pride v zbirko kot donativ, drugi zopet s prenosi iz drugih zbirk Vatikanskih muzejev, nekateri celo na bazi zamenjave in nekaj večjih skupin pridobijo iz novejših izkopavanj katakomb in zgodnjekrščanskih pokopališč Rima, tega bogatega in neusahljivega vira, ki je in bo ostal največje nahajališče rimskih bronastih medaljonov.

Avtor kataloga rimskih medaljonov Vatikanskega kabineta je s posebnim aspektom na zbirko medaljonov ob upoštevanju Le Grella ter številnih drugih virov, tudi neobjavljenih dokumentov iz vatikanskega arhiva, podal kratak, a zanesljiv historiat vatikanskega numizmatičnega kabineta, ki bo ostal trajne vrednosti.

V kataloškem delu se pisec v treh poglavjih dotika problema medaljonov, kontorniatov in tolčenih plošč, kovinastim diskom podobnim ploščicam, medtem ko o tesserah, katerih je v zbirki Vatikanskega kabineta veliko, pripravlja posebno publikacijo. Poglejmo torej поближе avtorjeva izvajanja, ki jih on sam imenuje »osservazioni preliminari«.

Kot že tolikokrat doslej se tudi tu zopet jasno kaže zamotanost problema v zvezi z vlogo in determiniranjem medaljonov. Avtorjeve ugotovitve »I medaglioni romani sono speciali monete emesse dalle zecche imperiali in occasione di festività e di avvenimenti solenni, escluse generalmente dalla circolazione e destinate ad essere distribuite dall' imperatore come dono individuale, specialmente in occasione del capodanno« (p. 3—4) nikakor ne zadovoljujejo in so celo kontradiktorne; novce je namreč primarno namenjen obtoku. Kar zadeva namen njih emitiranja, je trditev, da so bili razdeljeni kot individualno darilo cesarja ob novoletni priliki, vzeta po J. M. C. Toynbeejevi in je danes ni mogoče več upoštevati. V drugem odstavku izhaja avtor z umetniškega stališča. Napak bi bilo iskati izrazitih umetniških izdelkov prav v vrstah multipel ali medaljonov. Razcvet in dekadenca graverske umetnosti se ustrezno za različna obdobja kaže tako v večjih kot manjših numiformnih predmetih in tako v umetnosti pečatorestva in gliptike ni mogoče videti nič drugega kot pars pro toto rimske imperialne umetnosti. Za časovno hkratne emisije, ki pa so stilistično ali pa celo umetniško različnih kvalitet, pa je treba iskati vzroke povsem drugod; nikakor namreč ni umetniška višina gravure značilnost ene ali druge novčne vrste. Seveda je zelo

verjetno, da so boljši graverji dobili v delo bolj reprezentativne žige, toda tudi objektivne okolnosti so tu neizogiben dejavnik; večje ploskve so bile bolj kvalificirane za gravuro bogatejših scen in ni dvoma, da je bilo kompozicijsko kot detajlno večje žige mogoče kvalitetneje izgotoviti.

Avtor prihaja do druge definicije, ki naj bi prvo dopolnjevala: »Non una, quindi, ma più definizioni sarebbero necessarie per determinare le differenze dei medaglioni da periodo a periodo della loro vita trisecolare.«

Če bi avtor izhajal s stališča, da so »medaljonski« samo večkratniki bazičnih denarnih enot, bi potreba po več definicijah odpadla. Da je bila potreba po multiplah v zgodnjem imperiju manjša kot v kasni antiki, je vzrok seveda v monetarnopolitičnih tendencah časa. Inflacijske težnje imajo za neizogibno posledico povečanje obtočnega kvantuma, ta pa transformiranje dela denarne fluida v višjih nominalih, s čimer se olajša plačilni promet. Izjema in enigmatični ostanejo v monetarnem pogledu za zdaj le še bronasti »medaljonski«, tj. bronasti numiformni predmeti, ki so brez logičnega ponderalnega odnosa do elementarne denarne enote — asa. Le-ti so lahko generalno bili namenjeni donaciji. Seveda pa bi bilo za te vrste predmetov za zdaj prenačlenjeno delati sklepe. Morda ne bo napak, če prav tu iščemo še neslutene zametke moderne medalje ali vojaških in civilnih odlikovanj. Zanimiva je tudi avtorjeva misel, da medalja, ki naj bi bila Rimljanom nepoznana, saj zanje niso imeli ustreznega izraza, tudi ni mogla biti kovana v državni kovnici (nasprotno spodaj na str. 96 za kontorniate takšno mnenje Alföldija akceptira), ki naj bi se ukvarjala izključno z denarnimi produkti. Avtor seveda aplicira ta izvajanja na vse »medaljonske« in ne povsem jasno združuje »quei pezzi, ripetiamo non destinati alla circolazione erano molto spesso multipli di monete correnti«, pri tem pa se naslanja na preživete ugotovitve Kennerja, Gnechija in Toynbeejeve.

V posebnem poglavju nam avtor poskuša obrazložiti izvor besede medaljon in medalja. Pri tem korigira etimološka izvajanja besede medalja iz latinske besede *metalla*. Poseže celo v literaturo nazaj do 16. stoletja in upošteva prav tako moderne italijanske enciklopedije, žal pa ne upošteva tujejezične literature o nastanku tega nepojasnjene termina.

Pri vprašanju klasifikacij »medaljonov« se avtor najprej dotika razdelitve, ki jo je postavila Toynbeejeva. To dokaj razvejano klasifikacijo pa avtor strne v dve veliki skupini:

1. Medaglioni propriamente detti
2. Medaglioni impropriamente detti.

Pod prvo skupino so navedeni vsi »pravi medaljonski«, tj. tako dejanske multiple v zlatu in srebru in bronu kot tudi vse danes še točneje neopredeljene bronaste monetiformne predmete brez ustaljenega utežnega sistema.

V drugi skupini so večinoma razni primerki, ki so v bistvu navadni novci in nikakor ne spadajo v korpus medaljonov. Tako št. 128 sester Hadrijana (brez SC), št. 135 as/dp Aleksandra Severa, št. 141 sester Philipa I (na debeli kovni plošči), št. 145 folis Konstantina I. iz Sirmija, št. 146 maiorina Konstantija II.

Močna je skupina kontorniatov (41 primerkov). Tu nam avtor v svojih sklepih ne prinaša novih ugotovitev. Še najbolj se zavzema za Eckhlovo razlago kot »pseudomoneta« (Eckhel, *Doctrina nummorum VIII*, 277—320) medtem se zavzema za nekatere od Alföldijevih hipotez (A. Alföldi, *Die Kontorniaten*, Budapest [1943]) ob upoštevanju mnenj S. Mazzarina (Doxa, IV, 1951, 120—148). J. M. C. Toynbeejeve (JRS 35, 1945, 115—121) ter drugih. Kakor pri »medaljonih« se tudi tu dotika vprašanja terminologije.

V dodatku avtor opisuje 4 plošče (A-D) v tolčeni tehniki ter 3 plošče v obliki diska (E-G) s centralno vdolbino in krožno vzboklino na robu. Plošče A-C in D so izdelek rimske torevitike iz 3. stoletja, plošča B pa je renesančnega izvora.

Korpus rimskih medaljonov Vatikanskega kabineta je razkošno opremljen; opisi so izdatni, citati številni, zelo vsestranski, indeksi pa še lajšajo že sicer zelo dobro pregleden katalog. Na 70 tablah je odslikano celotno gradivo; nekateri primerki poleg naravne velikosti tudi v povečavi, številni v koloru.

Fotografije so izdelek vatikanskega laboratorija, Švicarja L. von Matta ter fotografa P. De Antoniis iz Rima.

S popisom rimskih medaljonov iz novčne zbirke Biblioteke apostolike Vatikane izpod peresa L. Michelini-Toccija je postala dostopna znanstvenemu svetu izredno važna zbirka multipel, medaljonov in kontorniatov, za to dolgujemo avtorju vso zahvalo. Pri znani avtorjevi aktivnosti upravičeno lahko upamo, da bodo temu zvezku kmalu sledili še drugi in tam bo tako avtor posredoval še druga dela te bogate novčne zbirke Vatikanske apostolske knjižnice.

E. Pegan

BIBLIOGRAFSKI PRISPEVKI

1969, 1970

STROKOVNE PUBLIKACIJE

Bibliografija

- Jesse Staško: Bibliografski prispevki 1967, 1968. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 302—310.
- Mandić N.: Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1966 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Starinar NS 19, Beograd 1968 (1969) str. 322—350.

Pred- in prazgodovina

- Bregant Tatjana: Elemente der adriatischen Mittelmeerkulturgruppe im alpinen Lengyelkulturfazies. Symposium über die aktuellen Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár 20.—22. 5. 1970. Székesfehérvár 1970, str. 1—9 (ciklostil).
- Bregant Tatjana: Nekaj novih elementov alpskega faciesa lengyelske kulture pri Bevkah na Ljubljanskem barju. — Einige neue Elemente der alpinen Fazies der Lengyelkultur bei Bevke auf dem Moor von Ljubljana. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 149—154, skica, tabla.
- Brodar Mitja: Nove paleolitske najdbe v Postojnski jami. — Neue paläolithische Funde in der Höhle Postojnska jama. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 141—144, slika.
- Brodar Srečko: Paleolitske najdbe v jami Risovec pri Postojni. — Paläolithische Funde in der Höhle Risovec bei Postojna. Poročila — Acta carologica 5, Ljubljana 1970, str. 271—300, slike, table, priloga.
- Dimitrijević Stojan: Die Ljubljana-Kultur. Problem des Substrats, der Genese und der regionalen Typologie. Archaeologia Iugoslavica 8, Beograd 1967, str. 1—27, tabela, slike, table.
- Foltiny Stephen: Zwei Feuerböcke aus dem Ringwall von Stična in Slowenien. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 100, Wien 1970, str. 158—161, tabli.
- Foltiny Stephen: glej Gabrovec Stane!
- Frey Otto-Herman: Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlichen verzierten Toreutik von Este. Römisch-germanische Forschungen 31. Frankfurt a/M — Berlin 1969, str. I—VI, 1—126, table, priloge, slike.
- Frey Otto-Herman: Halštatska naselja na Dolenjskem. — Les établissements hallstattiens à Dolenjsko (Basse Carniole). Varstvo spomenikov 13-14, Ljubljana 1968-69 (1970) str. 17—22, slike.
- Frey Otto-Herman: Zur latènezeitlichen Besiedlung Unterkrains. Erste Ergebnisse der Ausgrabungen im Ringwall von Stična. Fundberichte aus Hessen, Beiheft 1, Bonn 1969, str. 7—20, slike, table.
- Frey O(tto)-H(erman), Gabrovec S(tane): K latenski poselitvi Dolenjske. Prvi rezultati izkopavanj na stiškem naselju. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 7—26, slike, table.

- Frey Otto-Herman: glej Gabrovec Stane!
- Gabrovec Stane: Arheološka izkopavanja v Stični in njihov pomen za jugovzhodno halštatsko kulturo. — Rezjume. VI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1970, str. 27—34.
- Gabrovec Stane, Frey Otto-Herman, Foltiny Stephen: Erster Vorbericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). Germania 48, Frankfurt a/M 1970, Hlbd. 1-2, str. 12—33, slike, table, priloge.
- Gabrovec S(tane), Frey O(tto)-H(erman), Foltiny S(tephen): Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 177—196, slike, table, priloge.
- Gabrovec Stane: glej Frey Otto-Herman!
- Hawkes Christopher: Runes and the *Caput Adriae*. Adriatica. Praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb 1970 (1971) str. 399—408, karta.
- Kilian-Dirlmeier Imma: Zwei verzierte Gürtelbleche im RGZM. Jahrbuch des RGZM 15, Mainz 1968 (1970) str. 219—223, slike, tabli.
- Knez Tone: Arhitektura halštatskih gomil in umetnost situl. (Ob arheološkem izkopavanju v Novem mestu.) — The Architecture of the Hallstadian Burial Grounds and the Art of Situlas. (On the Archaeological Excavations at Novo mesto.) — Arhitektura halštatskih grobova i umetnost situla. (Povodom arheološkog iskopavanja u Novom mestu.) Sinteza 17, Ljubljana 1970, str. 29—32 + V + VII, slike.
- Knez Tone: Halštatske gomile v Novem mestu. Kronika 18, Ljubljana 1970, št. 1, str. 11—20, slike.
- Knez T(one): Kandija, Novo mesto — halštatske gomile. — Kandija près de Novo mesto, Slovénie. Arheološki pregled 11, Beograd 1969 (1970) str. 74—75, 267, tabli.
- Knez T(one): Kandija — Novo mesto, — halštatske gomile in keltsko grobišče. — Kandija à Novo mesto en Slovénie. Arheološki pregled 10, Beograd 1968 (1969) str. 45—48, 252—253, tabli.
- Knez Tone: Prazgodovina Novega mesta. — Novo mesto in der Urgeschichte. Novo mesto 1365—1965, prispevki za zgodovino mesta. Novo mesto 1969, str. 12—69, slike, table.
- Knez Tone: Spodnje Posavje v prazgodovini. — Das untere Saveland (Posavje) in der Urgeschichte. Časopis za zgodovino in narodopisje NV 5(40) Maribor 1969, str. 127—136, karta.
- Korošec Josip: glej Korošec Paola!
- Korošec Paola, Korošec Josip: Najdbe koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju. — Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor. Arheološki katalogi Slovenije 3, Ljubljana 1969, str. 1—165, table.
- Korošec Paola: Kult mrtvih v Ajdovski jami pri Nemški vasi. — Problem of the Cult of the Dead in Ajdovska jama near Nemška vas. Adriatica. Praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb 1970 (1971) str. 123—126.
- Kurz Karel: Zum Charakter der Geldwirtschaft im Japodengebiet. — O značaju denarnega gospodarstva na japonskem področju. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 27—34.
- Leben Franc: Zur Kenntnis der Lasinja-Kultur in Slowenien. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Nitra — Malé Vozokany 8.—11. 12. 1969. Nitra 1969, str. 1—16, karta (ciklostil).
- Pahič Stanko: Prazgodovinska najdba iz Očeslavec. — Urgeschichtlicher Fund aus Očeslavci. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 155—176, karti, slika, skica, tabla.
- Starè Francè: Upodobitev rojstva na pektoralu iz Ulake na Notranjskem. — Darstellung der Geburt auf dem Pektoral aus Ulaka in Notranjsko (Innerkrain). Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. serija 3, Zagreb 1970 (1971) str. 13—30, slike, table.
- Svoljšak D(rago): Tolmin — halštatsko grobišče. — Tolmin en Istrie. Arheološki pregled 10, Beograd 1968 (1969) str. 45, 252.

- Svoljšak D(rago): Tolmin — prazgodovinsko grobišče. — Tolmin (résumé). Arheološki pregled 11, Beograd 1969 (1970) str. 76—77, 267.
- Škaler S(tanko): Libna, Krško — hallstattska gomila. — Libna près de Krško, Slovénie. Arheološki pregled 11, Beograd 1969 (1970) str. 75—76, 267, tabla.
- Tackenberg Kurt: Ein spätlatènezeitlicher Schwertscheidenbeschlag aus Vrhnika (Nauportus) und seine Parallelen. *Adriatica. Praehistorica et antiqua*. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb 1970 (1971) str. 251—264, tabli.
- Tomanič Marjana: Kovinske najdbe iz žarnega grobišča na Zgornji Hajdini pri Ptuj. — Metallfunde aus dem Urnenfeld in Zgornja Hajdina bei Ptuj. Ptujski zbornik 3 (Poetovio—Ptuj 69—1969) Ptuj — Maribor 1969, str. 16—30, slike.
- Urleb Mehtilda: La nécropole hallstattienne de Križna gora. *Inventaria archaeologica — Jugoslavija* 11, Ljubljana 1969 (Y 99 — Y 108) 2 str., table.
- Vasić Rastko: Jedan prilog proučavanju umetnosti Japoda. — A Contribution to the Study of the Japod Art. *Starinar* NS 20, Beograd 1969 (1970) str. 383—390, slike. C.

Antika

- Alföldy Geza: Patrimonium Regni Norici. Ein Beitrag zur Territorialgeschichte der römischen Provinz Noricum. *Bonner Jahrbücher* 170, Bonn 1970, str. 163—177, karta.
- Bolta Lojze: Nécropole du Bas-Empire à Rifnik près de Šentjur. *Inventaria archaeologica — Jugoslavija* 12, Ljubljana 1969 (Y 109—Y 118) 2 str., table.
- Boltin-Tome E(lica): Simonov zaliv, Izola, Koper. — Simonov zaliv à Izola — Koper en Slovénie. Arheološki pregled 10, Beograd 1968 (1969) str. 150—151, 256.
- Curk Iva: Iz najstarejše zgodovine Sevnice. *Kronika* 17, Ljubljana 1969, št. 3, str. 139—140, slika.
- Knez Tone: Novi rimski grobovi na Dolenjskem. — Neue römische Gräber in Dolenjsko (Unterkrain). *Razprave SAZU* 6, Ljubljana 1969, str. 107—160, slike, skici, tabeli, table.
- Kurent Tine: Modularna evritmija šempeterskih edikul. — The Modular Eurythmia of Aediculae in Šempeter. *Katalogi in monografije* 4, Ljubljana 1970, str. 1—100, slike.
- Kurent Tone, Možek Franc, Lapajne Janez: Poskus rekonstrukcije emonske insule VII. — Tentation de reconstruction de l'insula VII d'Emونا. *Varstvo spomenikov* 12, Ljubljana 1967 (1969) str. 12—15, sliki.
- Lapajne Janez: glej Kurent Tine!
- Mikl-Curk Iva: Einige Charakteristiken der römischen materiellen Kultur im nordwestlichen Jugoslawien. *Archaeologia Iugoslavica* 9, Beograd 1968 (1971) str. 49—53, tabli.
- Mikl-Curk Iva: Nekaj novih podatkov o rimski naselbini v Dolgi vasi pri Lendavi. — Einige neue Angaben über die römische Siedlung in Dolga vas bei Lendava. *Časopis za zgodovino in narodopisje* NV 6 (41) Maribor 1970, str. 6—10, slike.
- Mikl-Curk Iva: Prispevek k proučevanju rimske loščene lončenine v Sloveniji. — Contribution à l'étude de la poterie romaine vernissée en Slovénie. *Razprave SAZU* 6, Ljubljana 1969, str. 185—194, slika, tabla.
- Mikl-Curk Iva: Prispevek proučevanja rimske keramike k poznavanju gospodarske zgodovine naših krajev. — Contribution de l'étude de la céramique romaine à la connaissance de l'histoire économique de nos lieux. *Arheološki vestnik* 20, Ljubljana 1970, str. 125—137, slike, tabla.
- Mikl-Curk Iva: Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. — Terra sigillata und ähnliche Keramikgattungen aus Poetovio. *Dissertationes* 9, Beograd—Ljubljana 1969, str. 1—68, table.

- Mikl-Curk Iva: Terra sigillata iz dolenskih grobišč. — La »terra sigillata« des nécropoles de Dolenjsko (La Basse Carniole). Razprave SAZU 6, Ljubljana 1969, str. 181—184.
- Mikl-Curk Iva: Urbanistični razvoj antičnega Poetovija. Časopis za zgodovino in narodopisje NV 5 (140) Maribor 1969, str. 137—140, karta.
- Mikl-Curk Iva: Vrhnika — Nauportus — antično naselje. — Vrhnika — Nauportus, en Slovénie. Arheološki pregled 11, Beograd 1969 (1970) str. 175—176, 274.
- Mikl-Curk Iva: Zapažanja ob orientacijskem raziskovanju arheološkega terena na Vrhniki z merjenjem specifične upornosti tal. Varstvo spomenikov 13—14, Ljubljana 1968-69 (1970) str. 39—40, skica.
- Mikl-Curk Iva: Značilnosti materialne kulture Poetovia v I. stoletju n. št. — Caractéristique de la culture matérielle de Poetovio au 1er siècle de notre ère. Ptujski zbornik 3 (Poetovio—Ptuj 69—1969) Ptuj — Maribor 1969, str. 31—136, slika.
- Možek Franc: glej Kurent Tine!
- Pahič Stanko: Antična gomila z grobnico v Miklavžu pri Mariboru. — Antikes Grabhügel mit Grabkammer in Miklavž bei Maribor. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 35—114, slike, karti, tabeli, table.
- Pahič Stanko: Doslej neraziskan odsek rimske ceste Celeia—Poetovio. — Ein bisher unerforschter Abschnitt der Römerstrasse Celeia—Poetovio. Razprave SAZU 6, Ljubljana 1969, str. 309—361, karti, slike, tabeli, table, prilogi.
- Petru Peter: Najnovija istraživanja Julijskih Alpa. — Über die neuesten Limes-Forschungen in den Julischen Alpen. Osječki zbornik 12, Osijek 1969, str. 5—24, slike, karta.
- Petru Peter: Poskus časovne razporeditve lončenine iz rimskih grobov na Dolenjskem in Posavju. — Cronologia della ceramica delle tombe romane nella Carniola inferiore (Dolenjsko) e della valle della Sava. Razprave SAZU 6, Ljubljana 1969, str. 195—213, slike, tabla.
- Petru Peter: Rimska utrjena vila v Starem trgu pri Ložu? — Römische befestigte Villa in Stari trg bei Lož? Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 115—124, slike.
- Petru Peter: Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi. — Römische Gräber aus Dobova, Ribnica und Petrušnja vas. Razprave SAZU 6, Ljubljana 1969, str. 5—82, slike, table, prilogi.
- Petru Peter: Tiberijev portret iz Emone. — Tiberius' portrait from Emona. Adriatica. Praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb 1970 (1971) str. 657—666, slike.
- Petru Sonja: Antično steklo iz dolenskih grobov. — Antike Gläser aus Dolenjsko (Unterkrain). Razprave SAZU 6, Ljubljana 1969, str. 161—179, table, slika.
- Petru Sonja: Nenavadna pot Germanika med leti 1941—1945. — Das seltsame Schicksal des Germanicus (1941—1945). Argo 9, Ljubljana 1970, št. 2, str. 43—44, slika.
- Petru Sonja: Novo mesto v rimski dobi. — Novo mesto zur Römerzeit. Novo mesto 1965—1965, prispevki za zgodovino mesta. Novo mesto 1969, str. 70—77, slike.
- Petru Sonja: Rimski grobovi iz Globodola. — Römische Gräber in Globodol. Razprave SAZU 6, Ljubljana 1969, str. 83—105, slike, table.
- Pirkovič Ivo: Crucium. Rimska poštna postaja med Emono in Neviodunom. — Die römische Poststation zwischen Emona und Neviodunum. Situla 10, Ljubljana 1968 (1969) str. 1—90, table, priloga. Opis arheoloških predmetov: Petru Sonja. Situla 10, str. 121.
- Plesničar-Gec Ljudmila: Emona v luči najnovejših arheoloških odkritij. (Arheološka odkritja pri gradnji nove Ljubljane.) — Emona in the Light of the Most Recent Archaeological Discoveries. (Archaeological Discoveries when Building the New Parts of Ljubljana.) — Emona u svetlu najnovijih arheoloških odkrića. (Arheološka odkrića pri gradnji nove

- Liubljanec.) Sinteza 13—14, Ljubljana 1969, str. 109—116 + V + VIII, slike.
- Plesničar-Gec Ljudmila: Novo odkriti starokrščanski objekti pri osnovni šoli Majde Vrhovnik v Ljubljani. Sinteza 15, Ljubljana 1969, str. 73—74, slike.
- Saria Balduin: *Loca fornicata*. Zur Kenntnis der Urbanistik von Poetovio. — *Loca fornicata*. Prispevek k urbanizmu Poetovia. Časopis za zgodovino in narodopisje NV 5 (40) Maribor 1969, str. 141—145, slika.
- Svoljšak D(rago): Ajdovščina — kasnoantično naselje. — Ajdovščina, en Slované. Arheološki pregled 11, Beograd 1969 (1970) str. 202—204, 276.
- Swoboda Roksanda M.: Denkmäler des Mater-Magna-Kultes in Slowenien und Istrien. Bonner Jahrbücher 169, Bonn 1969, str. 195—207, slike.
- Šašel J(aroslav): *Drusus Ti. f. in Emona*. Historia 19, Wiesbaden 1970, Heft 1, str. 122—123.
- Šašel J(aroslav): *Voccio*. Historia 19, Wiesbaden 1970, Heft 5, str. 628—630, karta.
- Šubic Zorka: Nov prispevek k poznavanju suburbanih predelov Poetovia. — Nouvelle contribution à la connaissance des secteurs suburbains de Poetovio. Ptujski zbornik 3 (Poetovio—Ptuj 69—1969) Ptuj — Maribor 1969, str. 37—49, slike.
- Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476). Budapest 1969, str. 1—602.
- Wiel Ernest: Les fidèles de Mithra à Poetovio. Adriatica. Praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb 1970 (1971) str. 633—638.
- Winkler Gerhard: Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft. Sitzungsberichte der Österreich. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 261, Wien 1969, Abhandlungen 2, str. 1—161, tabli.
- Zotović Ljubica: Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije. — Les conditions historiques du développement des cultes orientaux dans les provinces romaines. Stari nar NS 19, Beograd 1968 (1969) str. 59—74, karta. C.

Zgodnji srednji vek

- Boltin-Tome E(lica): Stara vas in Sveta Nedelja pri Dvorih nad Izolo. — Stara vas, Dvori nad Izolo près de Koper en Slované. Arheološki pregled 10, Beograd 1968 (1969) str. 193—194, 257.
- Grafenauer Bogo: Ptuj v srednjem veku. — Ptuj (Pettau) im Mittelalter. Zgodovinski časopis 24, Ljubljana 1970, št. 3—4, str. 157—175, skici.
- Korošec Paola: Elementi obdobja preseljevanja ljudstev na nekropoli na Ptujskem gradu. — Elemente aus der Periode der Völkerwanderung in der Nekropole auf dem Burghügel von Ptuj (Pettau). Zgodovinski časopis 24, Ljubljana 1970, št. 1-2, str. 77—81.
- Korošec Paola: Raziskave na Svetih gorah na Bizeljskem. — Recherches sur les Svete gore (Saintes montagnes) à Bizeljsko. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 239—256, skica, table.
- Skaler S(tanko): Svete gore nad Bizeljskim — ranosrednjevekovne arhitekture i grobovi. — Svete gore nad Bizeljskim à Brežice, en Slované. Arheološki pregled 10, Beograd 1968 (1969) str. 179—181, 257, tabla.
- Valič A(ndrej): Bled, Blejski grad — staroslovansko grobišče. — Blejski grad à Bled, Slované. Arheološki pregled 11, Beograd 1969 (1970) str. 213—214, 277.
- Valič Andrej: Staroslovansko grobišče »Na sedlu« pod blejskim gradom. Zaščitno izkopavanje leta 1968. — Altslawisches Gräberfeld »Na sedlu« unterhalb der Burg von Bled. Schutzgrabung im Jahr 1968. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 218—238, tabele, skici, slike, table.

Vinski Zdenko: O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisaku. — Zur Frage des Bestehens vom Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. serija 3, Zagreb 1970 (1971) str. 45—92, slika, table.

Obdobja od pred- in prazgodovine do zgodnjega srednjega veka

- Bolta L(ojze): Rifnik — pri Šentjurju. Poznoantično grobišče. — Rifnik pri Šentjurju en Slovénie. Arheološki pregled 10, Beograd 1968 (1969) str. 169—170, 256.
- Degrassi Attilio: Culti dell'Istria preromana e romana. Adriatica. Praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb 1970 (1971) str. 615—632.
- Filip Jan: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. — Manuel Encyclopédique de Préhistoire et Protohistoire Européennes 2 (L—Z). Praha 1969, str. 665—1758, slike, table.
- Grafenauer Bogo: Die Kontinuitätsfrage in der Geschichte des altkarantanischen Raumes. — Kontinuitetna vprašanja v zgodovini starokarantanskega prostora. Alpes orientales 5, Ljubljana 1969, str. 55—85, zemljevidi.
- Kastelic Jože: Pogled v preteklost. (Arheološka podoba občine Grosuplje). Zbornik občine Grosuplje, Grosuplje 1969, str. 71—79.
- Konservatorska poročila. — Rapports des conservateurs. Arheološki spomeniki. Varstvo spomenikov 12, Ljubljana 1967 (1969) str. 79—110, slike, table.
- Konservatorska poročila. — Rapports des conservateurs. Arheološki spomeniki. Leto 1968. Leto 1969. Varstvo spomenikov 13—14, Ljubljana 1968—69 (1970) str. 145—208, slike, table.
- Kušljan Ignac: Spomini. Situla 10, Ljubljana 1968 (1969) str. 103—119.
- Leben Franc: Arheološka podoba dolenskih jam. — Die Höhlenarchäologie von Dolenjsko (Unterkrain). — The Archaeological Feature of the Caves in Dolenjsko. Naše jame 11, Ljubljana 1969 (1970) str. 25—40, slika, table.
- Leben Franc: Arheološko vrednotenje jamskih najdb na slovenskem krasu. — L'aspect archéologique des trouvailles faites dans les grottes du karst slovène (NW Yougoslavie). — The Archaeological Evaluation of the Findings in the Caves of Slovene Karst. Naše jame 12, Ljubljana 1970 (1971) str. 63—72, karta.
- Leben Franc: Značilnosti in pomen nekaterih arheoloških jamskih najdišč na področju jugovzhodnih Alp. — Die Bedeutung und Charakteristik einiger archäologischen Höhlenfundstätten im Gebiete der südöstlichen Alpen. Adriatica. Praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb 1970 (1971) str. 409—437, karte, tabela.
- Mikl-Curk Iva: Zgodovina arheološkega raziskovanja v Ptuj. — Histoire des recherches archéologiques. Ptujski zbornik 3 (Poetovio—Ptuj 69—1969) Ptuj — Maribor 1969, str. 7—15.
- Pahič Stanko: Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami. — Antike und altslawische Gräber in Brezje ob Zreče. Razprave SAZU 6, Ljubljana 1969, str. 215—308, slike, table, priloge.
- (Reisp, Branko) Letno poročilo Narodnega muzeja v Ljubljani za leto 1968 in za leto 1969. V. Arheološki oddelek. VII. Numizmatični kabinet. Argo 8, Ljubljana 1969, št. 1, str. 13—16, slika, str. 32—35, sliki; str. 20—21, str. 38—39, slika.
- Svoljšak D(rago): Ajdovščina, blagovnica »Nanos« — Rimsko naselje in utrdba, selitev narodov. — Ajdovščina en Slovénie. Arheološki pregled 10, Beograd 1968 (1969) str. 147—150, 256.
- Slabe Marjan: Arheološka sondiranja na Ljubljanskem gradu. 9 arheologija. (Edicija Zavoda za spomeniško varstvo — biroja za obnovo ljubljanskega gradu.) Ljubljana 1969, str. 1—22, slike.

- V alič Andrej: Arheološke najdbe v Kranju in okolici od leta 1960 do 1970. — *Archäologische Ausgrabungen in Kranj und Umgebung in der Zeit von 1960 bis 1970*. Kranjski zbornik 1970, Kranj 1970, str. 185—191, slike.
- V alič A(ndrej): Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem — staroslovanska grobnica in kasnoantična arhitektura. *Résumé*. Arheološki pregled 11, Beograd 1969 (1970) str. 213, 277.

Numizmatika

- Pegan Efrem: Najdbe novcev v Sloveniji, II. 3. Grobna najdba aleksandrincev, Sečovelje 1961. — *Münzfunde in Slowenien*, II. 3. Alexandriner aus dem spätrömischen Grab, Sečovelje (Istrien) 1961. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 257—264, tabla.

Konservatorstvo

- Gabrovec Stane: Josef Szombathy. Prispevek k zgodovini konservatorske službe na slovenskih tleh. *Varstvo spomenikov* 12, Ljubljana 1967 (1969) str. 63—67, slika.
- I. M. C. (Iva Mikl-Curk): Priporočilo mednarodnih načel za arheološka izkopavanja. *Varstvo spomenikov* 13—14, Ljubljana 1968-69 (1970) str. 271—283.
- Mikl-Curk Iva: Predlog meril za spomeniške rede arheoloških spomenikov. — *Proportion de mesures pour les catégories de monuments archéologiques*. *Varstvo spomenikov* 12, Ljubljana 1967 (1969) str. 9—11.
- Mikl-Curk Iva: Urbanistične značilnosti rimske kolonije pri nas kot smer-nice za spomeniškovarstvene posege. — *Caractéristiques urbaines de la colonie romaine ches nous comme directions pour la conservation des vestiges*. *Varstvo spomenikov* 13-14, Ljubljana 1968-69 (1970) str. 23—28, slike.
- Petru Peter: Izhodišča varovanja nepremičnih arheoloških spomenikov in regionalni plan Slovenije. — *Points de départ de la conservation des monuments archéologiques immeubles et le plan régional de la Slovénie*. *Varstvo spomenikov* 13-14, Ljubljana 1968-69 (1970) str. 9—16.
- Stopar Ivan: Spomeniškovarstveni red za staro mestno jedro v Celju. — *Die Denkmapplegeordnung für den alten Kern der Stadt Celje*. Celjski zbornik 1969-70, Celje 1970, str. 273—305, slike.

Biografija

- Pahič Stanko: Arheološka dejavnost Franja Baša. *Časopis za zgodovino in narodopisje* NV 5 (40) Maribor 1969, str. 89—107, slike.
- Pirkovič Ivo: Ignac Kušljan — kratka biografija. *Situla* 10, Ljubljana 1968 (1969) str. 91—102, slika.

Ocene in prikazi

- B. O. (Božo Otorepec): Celjski zbornik 1967. *Kronika* 17, Ljubljana 1969, št. 2, str. 117.
- Bs.: *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. ř. 2 (XXXVII), Maribor 1966. *Archeologické rozhledy* 21, Praha 1969, seš. 1, str. 125.
- Fridrich J.: Arheološki vestnik XVIII, Ljubljana 1967. *Archeologické rozhledy* 22, Praha 1970, seš. 1, str. 112—113.
- Gabler D.: I. Curk, *Terra sigillata* in sorodne vrste keramike iz Poetovija. *Acta archaeologica ASH* 22, Budapest 1970, str. 141—445.
- Hr.: Arheološki vestnik XVII, Ljubljana 1966. *Archeologické rozhledy* 21, Praha 1969, seš. 6, str. 836—837.
- Janša Olga: Bašev zbornik. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 5 (XL) letnik. *Kronika* 18, Ljubljana 1970, št. 3, str. 179—181.
- Janša Olga: *Časopis za zgodovino in narodopisje*. — 1, 1965; 2, 1966; 3, 1967; 4, 1968. *Kronika* 17, Ljubljana 1969, št. 1, str. 55—58.

- Janša Olga: Poetovio — Ptuj. 69—1969. Kronika 18, Ljubljana 1970, št. 2, str. 125—126.
- Kos Janez: Ljudmila Plesničar, Jakopičev vrt. Kronika 17, Ljubljana 1969, št. 3, str. 187.
- Leben F(ranc): D. Cannarella, Il Carso, Invito alla conoscenza della sua preistoria, delle sue bellezze. Arheološki vestnik 20, Ljubljana 1970, str. 279—282.
- I.L.: F. Osole, Oris poselitve Slovenije v pleistocenu. Archeologické rozhledy 21, Praha 1969, seš. 2, str. 275.
- I.L.: F. Osole, Zakajeni spodmol, jamska paleolitska postaja. Archeologické rozhledy 21, Praha 1969, seš. 2, str. 274—275.
- Petru Peter: J. Šašel, Emona. Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. XI (1969). Zgodovinski časopis 24, Ljubljana 1970, št. 1-2, str. 111—112.
- Stres Gvido: Celjski zbornik 1968. Kronika 18, Ljubljana 1970, št. 1, str. 51—52.
- Stres Gvido: 720 let Ravne na Koroškem. Kronika 17, 1969, št. 3, str. 189—190.
- Šedivý Jan: Svet med Muro in Dravo. Kronika 17, Ljubljana 1969, št. 1, str. 58—59.
- Vilfan Irena: Kranj. Kronika 18, Ljubljana 1970, št. 3, str. 184.
- Vodopivec Peter: »Novo mesto« 1365—1965. Kronika 18, Ljubljana 1970, št. 3, str. 178—179.

Opisi in poročila o arheoloških razstavah

- Bolta Lojze: Stalna arheološka razstava v Pokrajinskem muzeju v Celju. Argo 9, Ljubljana 1970, št. 1, str. 3—5, slika.
- Knez Tone: Dolenjski muzej in njegove zbirke. Kronika 18, Ljubljana 1970, št. 3, str. 173—175.
- Kolšek Vera: Nove stalne razstave Pokrajinskega muzeja. Celjski zbornik 1969-70, Celje 1970, str. 421—425.
- Pegan Efrem: III. Numizmatična razstava. Argo 9, Ljubljana 1970, št. 1, str. 8—9.
- Šubic Zorka: Ptuj v I. stoletju. Argo 9, Ljubljana 1970, št. 1, str. 9—11.

Poročila o kolokvijih in simpozijih

- Bregant Tatjana: Kolokvij SAD — Neolit in eneolit Slovenije ter sosednjih pokrajin. Argo 9, Ljubljana 1970, št. 2, str. 71.
- Pegan Efrem: I. Slovenski numizmatični simpozij v Ptujju od 22. do 24. septembra 1969. Argo 9, Ljubljana 1970, št. 2, str. 64—65.
- Petru Sonja: Kolokvij Zgodnji srednji vek. Argo 9, Ljubljana 1970, št. 2, str. 65.

POLJUDNO-STROKOVNE PUBLIKACIJE IN DNEVNI TISK

Pred- in prazgodovina

- T. B. (Tatjana Bregant): Že pred štiri tisoč leti je prebival človek na Maljevem gradišču pri Golniku. Glas 22, Kranj 1969 (6. 9.) št. 68, str. 7.
- Breščak Peter: Plasti slovenske Troje. Raziskovanje ilirske naselbine na Viru pri Stični. Delo 12, Ljubljana 1970 (8. 9.) št. 244, str. 5, slika.
- Gabrovce Stane: Ilirska Troja nad Stično. (Razgovor zapisal Slavko Splihal.) Tovariš 25, Ljubljana 1969, št. 49, str. 26—29, slike.
- J. Z.: Neolitska vodna pregrada pri Igu. (Začasno) končana arheološka izkopavanja na Velikem mostišču. Delo 12, Ljubljana 1970 (31. 7.) št. 205, str. 5, slike.

- Kante Lojze: Pračlovek ob zeleni Soči. Pod Kozlovim robom pri Tolminu izkopavajo arheologi predzgodovinsko grobišče. Delo 12, Ljubljana 1970 (10. 6.) št. 155, str. 7.
- Knez Tone: Arheološko bogastvo Novega mesta. Primorski dnevnik 26, Trst 1970 (30. 4) št. 101, str. 4.
- Knez Tone: Arheološko bogastvo Novega mesta. Iz naše preteklosti. Prosveta 62, Chicago 1970 (16. 6.) št. 116, str. 2; (18. 6.) št. 118, str. 2.
- Knez Tone: Arheološko bogastvo Novega mesta. Odkrivanje halštatske nekropole. Metropola dolenskih Ilirov. Delo 11, Ljubljana 1969 (9. 8.) št. 216, str. 17, slika. Piramide naše domovine (16. 8.) št. 223, str. 17, sliki.
- Knez Tone: Bera treh let. Najdbe evropskega slovesa v Novem mestu. Tedenska tribuna 18, Ljubljana 1970 (26. 3.) št. 13, str. 7, slika.
- Knez Tone: Grobnice prazgodovinskih Ilirov. O izkopavanju v Novem mestu. (Magazin) 7 dni 20, Maribor 1970 (22. 10.) št. 42, str. 4—5 + 16, slika.
- Knez Tone: Halštatska Dolenska. Delo 12, Ljubljana 1970 (30. 5.) št. 144, str. 20, slika.
- Knez Tone: Halštatske gomile v Novem mestu. Dolenski razgledi, Novo mesto 1969 (19. 6.) št. 6, str. 63—69, slike.
- Knez Tone: Halštatske gomile, piramide naše domovine. Obzornik, Ljubljana 1970, št. 2, str. 151—154.
- Knez Tone: Kaj pripovedujejo situle. Arheološko bogastvo Novega mesta. (Magazin) 7 dni 18, Maribor 1969 (5. 9.) št. 34, str. 4—5 + 10—11, slika.
- Knez Tone: Kako izkopavamo gomile. Življenje in tehnika 20, Ljubljana 1969, št. 1, str. 16—22, slike.
- Knez Tone: Mednarodni sloves dolenskih izkopanin. Dolenski list 20, Novo mesto 1969 (9. 1.) št. 1-2, str. 12—13.
- Knez Mednarodni sloves dolenskih izkopanin. Prosveta 61, Chicago 1969 (3. 6.) št. 107, str. 3.
- Knez Tone: Novo mesto v davnini. Pionir 25, Ljubljana 1969-70, št. 3, str. 18—19, slike.
- Knez Tone: Novo mesto v prazgodovini. Življenje in tehnika 20, Ljubljana 1969, št. 7-8, str. 485—493, slike.
- Knez Tone: Prazgodovina Novega mesta. Vodnik po Novem mestu. Novo mesto 1970, str. 1—4 (ciklostil).
- Knez Tone: Situlska umetnost, likovni izraz halštatskih Ilirov. Obzornik Ljubljana 1970, št. 11, str. 849—852, slike.
- Knez Tone: Umetnost na bronastih vedricah. Ob zadnjih odkritjih v Novem mestu. Delo 12, Ljubljana 1970 (5. 9.) št. 241, str. 17.
- Knez Tone: Veliko zanimanje za novomeške izkopanine. Prosveta 61, Chicago 1969 (29. 10.) št. 211, str. 5.
- Knez Tone: Zlati grobovi nečistih poganov. O novih arheoloških najdbah. (Zapisal Slavko Splihal.) Tovariš 25, Ljubljana 1969, št. 32, str. 18—21, slike.
- Kunej Marjan: Belo obzidje je »padlo«. Kaj so pokazale dosedanje raziskave znanstvenikov v halštatski naselbini nad Stično. Delo 11, Ljubljana 1969 (31. 7.) št. 207, str. 5, slika.
- Pagon Andrej—Ogarev: Prazgodovinska pokopališča Ilirov na Tolminskem. Jadranski koledar 1970, Trst 1969, str. 206—214, slike.
- Pirkovič Ivo: Keltski železarji pod Gorjanci. Arheološki načrt Otok—Mihovo—Groblje. (Pogovor zapisal Peter Breščak.) Delo 11, Ljubljana 1969 (12. 4.) št. 100, str. 21.
- Potočnik Peter: Vizija »naše« prazgodovine. Ostanke prazgodovinske hiše in neolitske keramike v Pavlovskem vrhu. Delo 12, Ljubljana, 1970 (19. 9.) št. 255, str. 5.
- Splihal J.: Znamenita naselbina Ilirov. O izkopavanjih na Znančevih njivah v Novem mestu. Ljubljanski dnevnik 19, Ljubljana 1969 (2. 8.) št. 207, str. 10.
- Straub Maria E.: Illyrische Situlen. Merian 3, Hamburg 1970, Heft 23: Istrien — Slowenien, str. 62, slike.

- Škaler Stanko: Izkopavanje halštatske gomile na Libni v letu 1969. Letno poročilo gimnazije Brežice 1945—1970, Brežice 1970, str. 47—52, slike.
- Škaler Stanko: Še o zlatem nakitu kneginje in konjski opremi v Špilerjevi gomili I. Zapis o lanskoletnem izkopavanju hallstattske gomile na Libni, raziskane leta 1962. Dolenjski razgledi, Novo mesto 1970 (14. 5.) št. 13, str. 141—143, slike.
- Štrus Tone: Zaprašena slava Vač. Tovariš 26, Ljubljana 1970, št. 43, str. 14—15, slike.

Antika

- Brank R.: Rimski zidovi pri Žabnici. Glas 23, Kranj 1970 (2. 7.) št. 50, str. 8, slika.
- Breščak Peter: Mrtvo mesto ob mrtvi reki. V Drnovem raziskujejo rimski Neviodunum. Prosveta 61, Chicago 1969 (3. 1.) št. 2, str. 3.
- Breščak Peter: Odgrinjanje znamenj naselitve. Mednarodna raziskovalna akcija v Vranju pri Sevnici. Delo 12, Ljubljana 1970 (23. 9.) št. 259, str. 5.
- Breščak P(eter): Odkritje bazilike. Nanjo so naleteli ob koncu arheoloških del na Vranju. Delo 12, Ljubljana 1970 (8. 10.) št. 274, str. 5.
- M. B. (Miha Brun): »Spodak« z mozaiki. Kaj so strokovnjaki odkrili v delu upravnega središča Emone. Delo 11, Ljubljana 1969 (14. 8.) št. 221, str. 5, slika; (15. 8.) št. 222, str. 5.
- J. K. (Janez Kajzer): Bogata emonska cerkev. Razkošni barvni mozaik in krstilnica z bazenom na svetlem po 1500 letih. Delo 11, Ljubljana 1969 (23. 4.) št. 111, str. 7, slika.
- Marinčič Vesna: Iz tisočletnega sna se prebuja Emona. O novih odkritjih nekdanje Emone. Tovariš 25, Ljubljana 1969, št. 24, str. 16—21, slike.
- Pahič Stanko: Dvajset obrazov rimske ceste v Veleniku. Iz zgodovine naših krajev. Večer 26, Maribor 1970 (21. 11.) št. 272, str. 9, slika.
- Pahič Stanko: Kako je prišel rimski orel na Muto? Večer 26, Maribor 1970 (10. 12.) št. 286, str. 10, slika.
- Pahič Stanko: Miklavž pri Mariboru v rimski dobi. Iz zgodovine naših krajev. Večer 26, Maribor 1970 (29. 8.) št. 200, str. 9, slika.
- Pahič Stanko: Naš višinski svet v antiki. Planine ob meji, Maribor 1969, str. 69—84, slike.
- Petru Sonja: Kin. poznan po vsej Evropi. Pionir 25, Ljubljana 1969—70, št. 10, str. 6—7, slike.
- Plesničar Ljudmila: Emona. Pionirski list 23, Ljubljana 1969—70 (1970, 21. 3.) št. 26, str. 7—10 (1—8) slike.
- V.: Pomemben zgodovinski spomenik. O novih rimskih izkopaninah v Ljubljani. Delo 11, Ljubljana 1969 (7. 5.) št. 123, str. 5.
- Zadnikar Janez: V znamenju zmaja za Emono. Nekaj kamenčkov za izpopolnitev ljubljanskega arheološkega mozaika. Delo 11, Ljubljana 1969 (31. 12.—2. 1. 1970) št. 356, str. 17.

Zgodnji srednji vek

- Breščak Peter: Slovenska nekropola v Kranju. Grobovi iz časa Brižinskih spomenikov. Delo 11, Ljubljana 1969 (16. 10.) št. 284, str. 5.
- Korošec Paola: Arheološka raziskovanja na Svetih gorah nad Bizeljskim. Dolenjski razgledi, Novo mesto 1969 (30. 1.) št. 4, str. 35—36, slike.
- Valič Andrej: Arheološka problematika zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem. Snovanja 3, Kranj 1969 (14. 6.) št. 3, str. 27—28, slika.
- Vidic J.: V Mostah odkrili staro grobišče. Glas 22, Kranj 1969 (12. 3.) št. 20, str. 6, slika.

Obdobja od pred- in prazgodovine do zgodnjega srednjega veka

- Barbek Vladimir: Kaj napovedujejo arheološka izkopavanja pri Gabrovki. Dolenjski list 21, Novo mesto 1970 (24. 9.) št. 39, str. 8.

- Bolta Lojze: Raziskovanje poznoantične naselbine na Rifniku. Lepo mesto 10, Celje 1970, št. 2, str. 12, slika.
- Breščak Peter: Od homerskih časov do srednjega veka... In zemlja je razgrnila svoja čudesa. Prosveta 61, Chicago 1969 (2. 1.) št. 1, str. 4.
- Breščak P(eter): Zgodnesrednjeveška in latenska nekropola. O izkopavanjih na Rojah pri Moravčah. Delo 12, Ljubljana 1970 (1. 9.) št. 237, str. 5.
- Gošnik Tone: Arheološka pomlad pod Gorjanci. V okolici Novega mesta so v zadnjem času izkopali veliko novih najdb predvsem iz ilirskih časov. Delo 11, Ljubljana 1969 (27. 5.) št. 143, str. 7, slika.
- Knez Tone: Bela krajina v prazgodovini in antiki. Prešernov koledar 1969, Ljubljana 1968, str. 76—87, slike, karta.
- Leben Franc: Prispevek k poznavanju najstarejše zgodovine na Krasu. Jadranski koledar 1971, Trst 1970, str. 197—199.
- Pahič Stanko: Arheološki sprehod na Črešnjevec. Iz zgodovine naših krajev. Večer 26, Maribor 1970 (15. 8.) št. 188, str. 9, slika.
- Pahič Stanko: Limbuške starine. Naši kraji v davnini. Večer 26, Maribor 1970 (27. 6.) št. 148, str. 9, slika.
- Pahič Stanko: O arheološki dejavnosti v Pomurju. Vestnik 22, Murska Sobota 1970 (27. 2.) št. 8, str. 10; št. 9, str. 10.
- Stražar Stane: Dob in okolica v najstarejših časih. Kronika Doba. Dob 1970, str. 24—28, tabla.
- Urleb Mehtilda: Izsledki arheoloških raziskovanj okolice Cerkniskega jezera. — Archaeological Finds in the Surroundings of Cerknica. 3. mednarodni mladinski raziskovalni tabor, Cerknica 1.—12. 7. 1969. Ljubljana 1969, str. 57—69, slike.
- Valič Andrej: Arheološka podoba Kranja. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 19, Ljubljana 1969, str. 3—5, slike.

Biografija

- Knez Tone: Jernej Pečnik, raziskovalec in mešetar. Obzornik, Ljubljana 1970, št. 7, str. 533—535.
- Knez Tone: Jubilej Staneta Gabrovca. Dolenjski razgledi, Novo mesto 1970 (16. 4.) št. 12, str. 135.

Ocene in prikazi

- (Knez, Tone) Arheološki vestnik XIX. (1968). Dolenjski list 20, Novo mesto 1969 (20. 2.) št. 8, str. 10.
- Knez Tone: ČZN 5, 1969 (Bašev zbornik). Dolenjski list 21, Novo mesto 1970 (16. 4.) št. 16, str. 10.
- Knez Tone: 20. letnik Arheološkega vestnika. Dolenjski list 21, Novo mesto 1970 (23. 4.) št. 17, str. 10.
- Šribar Vinko: Ivo Pirkovič, Crucium. Dolenjski razgledi 9, Novo mesto 1970 (22. 1.) št. 9, str. 105—111, karti, slike.

Opisi in poročila o arheoloških razstavah

- Bolta Lojze, Kolšek Vera: Stalna arheološka razstava Pokrajinskega muzeja v Celju. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 22, Ljubljana 1970, str. 1—36, slike.
- Hribar Drago: Tisočletja v svetlih vitrinah. V celjski stalni arheološki zbirki je najstarejša koščena igla na svetu. Delo 11, Ljubljana 1969 (9. 12.) št. 334, str. 7.
- Kislinger J(uro): Kandija — najdišče evropskega slovesa. Nova arheološka razstava v Novem mestu. Večer 25, Maribor 1969 (25. 11.) št. 275, str. 8.
- Knez Tone: Dolenjski muzej in njegove zbirke. Vodnik po Novem mestu. Novo mesto 1970, str. 47—54 (ciklostil).
- Knez Tone: Halštatsko bogastvo Novega mesta. Ob razstavi v Dolenjskem muzeju. Dolenjski list 20, Novo mesto 1969 (27. 11.) št. 48, str. 15, slike.

Knez Tone: Imenitne arheološke najdbe. Razstava v Dolenjski galeriji. Dolenjski list 20, Novo mesto 1969 (13. 11.) št. 46, str. 8, slika.
Kolšek Vera: glej Bolta Lojze!

Poročila o kolokvijih in simpozijih

Pahič Stanko: Zborovanje arheologov v Mariboru. Večer 26, Maribor 1970 (7. 10.) št. 233, str. 9.
Stružnik Lado: Nova zgodovinska spoznanja. Po kranjskem kolokviju o zgodnjem srednjem veku. Delo 11, Ljubljana 1969 (20. 5.) št. 136, str. 5.

S. Jesse

ZAMENJAVA — EXCHANGE

Sekcija za arheologijo pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti je v letih 1969 in 1970 prejela publikacije arheološke vsebine od spodaj navedenih ustanov:

The Section of Archaeology of the Slovene Academy of Sciences and Arts has received in the years 1969 and 1970 the archaeological publications from the following institutions:

Aarhus:

Statsbiblioteket

Acacias — Genève:

Institut d'Anthropologie de l'Université

Alba Iulia:

Muzeul Regional

Albany:

The New York State Library

Alger:

Centre de Recherches Anthropologiques, Préhistoriques et Ethnographiques
Service des Antiquités de l'Algérie

Amersfoort:

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Amsterdam:

Koninklijk Instituut voor de Tropen

Aquileia:

Associazione Nazionale per Aquileia

Athènes:

American School of Classical Studies
British School of Archaeology at Athens
Deutsches Archäologisches Institut
École Française d'Athènes
Société Archéologique d'Athènes

Avenches:

Musée Romain

Bad Godesberg:

Deutsche Forschungsgemeinschaft

Baghdad:

Iraq Museum Library

Barcelona:

Museo Arqueológico

Basel:

Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte

Beograd:

Arheološki institut SAN
Narodni muzej
Vojni muzej JNA

Bergen:

Universitetsbiblioteket

Berlin (DDR):

Institut für Vor- und Frühgeschichte der Humboldt-Universität

Berlin — Charlottenburg (BRD):

Museum für Vor- und Frühgeschichte

Bern:

Bernisches historisches Museum

Besançon:

Institut d'Archéologie de la Faculté des Lettres

Bonn:

Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität
Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande

Bordighera:

Instituto Internazionale di Studi Liguri

Brno:

Archeologický ústav Československé akademie věd
Moravské museum. Odd. prehistorické
Moravské museum. Ústav Anthropolos

Brugg:

Gesellschaft Pro Vindonissa

Bruxelles:

»Latomus«
Service National des Fouilles
Société Royale Belge d'Anthropologie et de Préhistoire

Bucuresti:

Biblioteca Academiei RSR
Institutul de Archeologie al Academiei RSR

Budapest:

Budapesti Történeti Múzeum
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Magyar Tudományos Akadémia. Régészeti Intézet
Magyar Nemzeti Múzeum. Központi Régészeti Könyvtár

Buenos Aires:

Museo Etnografico. Biblioteca

Calama:

Departamento de Arquelogía, Museo de Calama

Cambridge (USA):

Peabody Museum of Archaeology and Ethnology at Harvard University

Capo di Ponte:

Centro Camuno di Studi Preistorici

Cardiff:

National Museum of Wales. Department of Archaeology

Cluj:

Muzeul de Istorie Cluj

Coimbra:

Instituto de arqueologia

- Como:**
Società Archeologica Comense
- Constanta:**
Muzeul de Arheologie
- Constantine:**
Société Archéologique, Historique et Géographique
- Dresden:**
Landesmuseum für Vorgeschichte
- Dublin:**
Royal Irish Academy
Royal Society of Antiquaries of Ireland
- Eisenstadt:**
Burgenländisches Landesmuseum
- Ferrara:**
Istituto Ferrarese di Paleontologia Umana
- Firenze:**
»Revista di Scienze Preistoriche«
- Frankfurt a/M.:**
Deutsches archäologisches Institut. Römisch-germanische Kommission
- Freiburg i. Br.:**
Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität
- Genève:**
Bibliothèque d'Art et d'Archéologie
Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève
- Gent:**
Seminarie voor Archeologie
- Göttingen:**
Seminar für Ur- und Frühgeschichte
- Graz:**
Museum für Vor- und Frühgeschichte und Münzsammlung am Steiermärkischen Landesmuseum Joanneum
- Groningen:**
Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit
- Győr:**
Xantus János Múzeum
- Halle/Saale:**
Landesmuseum für Vorgeschichte
- Hamburg:**
Museum für hamburgische Geschichte
- Helsinki:**
Suomen Muinaistutkimuskeskus
- Iasi:**
Institutul de Istorie si Arheologie »A. D. Xenopol«
- Istanbul:**
İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü
- Jerusalem:**
Department of Antiquities
- Kiel:**
Institut für Urgeschichte der Universität
- Kiev:**
Deržavna publična biblioteka URSSR

København:

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab

Kraków:

Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk — Redakcija
Sprawozdán Archeologicznych
Muzeum Archeologiczne
Polska Akademia Nauk

Kranj:

Gorenjski muzej

La Serena:

Museo Arqueológico

Leiden:

Rijksmuseum van Oudheden

Linz:

Oberösterreichisches Landesmuseum

Ljubljana:

Narodni muzej
Zavod za spomeniško varstvo SRS

Łódź:

Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne

London:

Institute of Archaeology. University of London
Joint Library of the Hellenic and Roman Societies
London and Middlesex Archaeological Society
Royal Anthropological Institute

Los Angeles:

Southwest Museum

Lublin:

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Lund:

Universitetsbiblioteket

Madrid:

Consejo Superior de Investigaciones Científicas
Deutsches Archäologisches Institut

Mainz:

Römisch-germanisches Zentralmuseum
Staatliches Amt für Vor- und Frühgeschichte

Marburg/Lahn:

Vorgeschichtliches Seminar der Universität

Maribor:

Pokrajinski muzej

Mendoza:

Instituto de Arqueología y Etnología. Facultad de Filosofía y Letras

Milano:

Università Cattolica del Sacro Cuore

Montevideo:

Museum Nacional de Historia Natural

Moskva:

Fundamental'naja biblioteka obščestvennyh nauk im. V. P. Volgina
Akademii nauk SSSR

- Gosudarstvennaja biblioteka SSSR im. V. I. Lenina
Gosudarstvennaja publičnaja istoričeskaja biblioteka RSFSR
- München:**
Bayerische Akademie der Wissenschaften
Institut für Vor- und Frühgeschichte
- Napoli:**
Società Nazionale di Scienze, Lettere ed Arti
- New Haven:**
Yale University Library
- New York:**
American Museum of Natural History
Archaeological Institute of America
- Nicosia:**
Department of Antiquities
- Nitra-Hrad:**
Archeologický ústav Slovenské akademie vied
- Novi Sad:**
Matica Srpska
Vojvodanski muzej
- Olsztyn:**
Muzeum Mazurskie w Olsztynie
- Opava:**
Slezské museum
- Osijek:**
Muzej Slavonije
- Oslo:**
Universitetets Oldsaksamling
- Oxford:**
Ashmolean Museum
- Padova:**
Istituto de Antropologia
- Pamplona:**
Museo de Navarra
- Paris:**
Centre d'Études Pré- et Protohistoriques. École des Hautes Études
Centre National de la Recherche Scientifique. Centre de Documentation
— Sciences Humaines
Société Préhistorique Française
- Pavia:**
»Athenaeum«
Società Pavese di Storia Patria
- Pecs:**
Janus Pannonius Múzeum
- Philadelphia:**
University Museum
- Piatra Neamt:**
Muzeul Arheologie
- Pisa:**
Istituto di Antropologia e Paleontologia Umana dell'Università
- Plovdiv:**
Naroden arheologičeski muzej
- Pontevedra:**
Museo de Pontevedra

Porto:

Faculdade de Ciências

Potsdam — Babelsberg:

Museum für Ur- und Frühgeschichte

Poznań:

Katedra Archeologii przedziejowej wczesnósredniowiecznej. Uniwersytet im. A. Mickiewicza

Muzeum Archeologiczne

Poznanskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

Uniwersytet — »Przegląd Antropologiczny«

Praha:

Archeologický ústav Československé akademie věd

Kabinet pro studia řecka, římska a latinska Československé akademie věd

Národní museum

Základní knihovna Československé akademie věd

Princeton:

»American Journal of Archaeology«

Pula:

Arheološki muzej Istre

Rabat:

»Bulletin d'Archéologie Marocaine«

Rennes:

»OGAM — Tradition Celtique«

Reykjavík:

Híðh íslenska fornleifafjelag

Roma:

Accademia Nazionale dei Lincei

Belgisch-Historisch Institut te Rome

Biblioteca Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte

Britisch School at Rome

École Française de Rome

Istituto di Archeologia dell'Università

Istituto di Studi Romani

Museo Nazionale Preistorico ed Etnografico »Luigi Pigorini«

Pontificia Accademia Romana di Archeologia

Saarlburg — Kastell:

Saarlburgmuseum

Saarbrücken:

Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität des Saarlandes

Sarajevo:

Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti SR BiH

Zemaljski muzej

Schleswig:

Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte

Schwerin:

Museum für Ur- und Frühgeschichte

Sevilla:

Museo Arqueológico Provincial

Sint-Niklaas-Waas:

Oudheidkundige Kring van Waasland

- Skopje:**
Seminar za istorija na star vek i arheologija
- Sofija:**
Bulgarska akademija na naukite
- Sopron:**
Liszt Ferenc Múzeum
- Split:**
Arheološki muzej
- Stockholm:**
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens Bibliotek
- Stuttgart:**
Württembergisches Landesmuseum
- Szczecin:**
Museum Pomorza Zachodniego
- Tallin:**
Esti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu
- Tarascon-sur-Ariège:**
Société Préhistorique de l'Ariège
- Tarragona:**
Real Sociedad Arqueológica Tarraconense
- Tirana:**
Biblioteka Shkencöre
- Tokyo:**
Anthropological Society of Nippon
- Toruń:**
Muzeum Okregowie w Toruniu
- Trier:**
Rheinisches Landesmuseum
- Trieste:**
Università degli Studi di Trieste
- Tromsø:**
Tromsø Museum
- Trondheim:**
Det Kgl. Norske Videnskabernes Selskab
- Tübingen:**
Internationale Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete
- Tuzla:**
Muzej istočne Bosne
- Valencia:**
Servicio de Investigación Prehistórico
- Varna:**
Naroden arheologičeski muzej
- Vukovar:**
Gradski muzej
- Warszawa:**
Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk
Panstwowe Muzeum Archeologiczne
Polskie Towarzystwo Archeologiczne
- Weimar:**
Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens
- Wien:**
Anthropologische Gesellschaft
Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität
Österreichische Akademie der Wissenschaften

Wrocław:

Katedra Archeologii Polski Uniwersytetu Wrocławskiego im. B. Bieruta
Muzeum Archeologiczne. Redakcja »Silesia Antiqua«
Zakład Antropologii PAN

Zadar:

Arheološki muzej

Zagreb:

Arheološki muzej
Društvo muzejsko-konzervatorskih radnika SRH
Študijski kabinet za arheologiju JAZU

**PUBLIKACIJE ARHEOLOŠKE VSEBINE, KI JIH JE IZDALA
SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI**

- J. Korošec: Poročilo o izkopavanju na Ptujskem gradu leta 1946 (1947).
 J. Korošec: Slovansko svetišče na Ptujskem gradu (1948).
 J. Kastelic — B. Škerlj: Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo za leto 1948 (1950).
 Arheološka poročila. Poročilo o izkopavanjih v Ljubljani, Novem mestu in na Panorami v Ptuj (1950).
 J. Klemenc: Ptujski grad v kasni antiki (1950).
 F. Ivaniček: Staroslavska nekropola v Ptuj. Rezultati antropoloških istraživanja (1950).
 J. Korošec: Prazgodovinska naselbina na Ptujskem gradu (1951). Razprave III, 1953.
 F. Starè: Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani (1954).
 J. Korošec: Arheološke ostaline v Predjami (Razprave IV/1 1956).
 S. Pahič: Drugo žarno grobišče v Rušah (Razprave IV/3, 1957).
 S. Gabrovec: Prazgodovinski Bled (1960).
 J. Kastelic: Slovanska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951 (1960).
 J. Korošec: Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici (1963). Razprave VI, 1969.
 I. Puš: Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani. Izkopavanja v letih 1964—1965 (Razprave VII/1, 1971).

Arheološki vestnik	II/1—2, 1951.
Arheološki vestnik	III/1—2, 1952.
Arheološki vestnik	IV/1—2, 1953.
Arheološki vestnik	V/1—2, 1954.
Arheološki vestnik	VI/1—2, 1955.
Arheološki vestnik	VII/1—4, 1956.
Arheološki vestnik	VIII/1—4, 1957.
Arheološki vestnik	IX—X/1—4, 1958—1959.
Arheološki vestnik	XI—XII, 1960—1961.
Arheološki vestnik	XIII—XIV, 1962—1963.
Arheološki vestnik	XV—XVI, 1964—1965.
Arheološki vestnik	XVII, 1966.
Arheološki vestnik	XVIII, 1967.
Arheološki vestnik	XIX, 1968.
Arheološki vestnik	XX, 1969.

Naslov za zamenjavo: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Biblioteka
 Poštni predal 323, 61001 Ljubljana, Jugoslavija

**ARCHAEOLOGICAL PUBLICATIONS EDITED
BY THE SLOVENE ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS**

- J. Korošec: Report on Archaeological Excavations on the Castle-hill of Ptuj in 1946 (1947).
- J. Korošec: The Old Slav Sanctuary on the Castle-hill of Ptuj (1948).
- J. Kastelic — B. Škerlj: The Slav Necropolis at Bled. Archaeological and Anthropological Report for 1948 (1950).
- Archaeological Reports. Reports on Excavations in Ljubljana, at Novo mesto and on the Panorama of Ptuj (1950).
- J. Klemenc: Le château de Ptuj à l'époque de la décadence romaine (1950).
- F. Ivaniček: Ancient Slav Necropolis at Ptuj. Results of Anthropological Researches (1951).
- J. Korošec: A Prehistoric Settlement on the Castle-hill of Ptuj (1951).
Dissertationes III, 1953.
- F. Starè: Illyrische Funde aus der Eisenzeit in Ljubljana (1954).
- J. Korošec: The Archaeological Remains at Predjama (Dissertationes IV/1, 1956).
- S. Pahič: Das zweite Urnenfeld in Ruše (Dissertationes IV/3, 1957).
- S. Gabrovec: The Prehistory of Bled (1960).
- J. Kastelic: The Slav Necropolis at Bled. Report on Excavations in 1949 and 1951 (1960).
- J. Korošec: Der Pfahlbau bei Blatna Brezovica (1963).
Dissertationes VI, 1969.
- I. Puš: Nekropole der Urnenfelderkultur im Hof der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana. Ausgrabungen in den Jahren 1964—1965 (Dissertationes VII/1, 1971).

Acta Archaeologica	II/1—2, 1951.
Acta Archaeologica	III/1—2, 1952.
Acta Archaeologica	IV/1—2, 1953.
Acta Archaeologica	V/1—2, 1954.
Acta Archaeologica	VI/1—2, 1955.
Acta Archaeologica	VII/1—4, 1956.
Acta Archaeologica	VIII/1—4, 1957.
Acta Archaeologica	IX—X/1—4, 1958—1959.
Acta Archaeologica	XI—XII, 1960—1961.
Acta Archaeologica	XIII—XIV, 1962—1963.
Acta Archaeologica	XV—XVI, 1964—1965.
Acta Archaeologica	XVII, 1966.
Acta Archaeologica	XVIII, 1967.
Acta Archaeologica	XIX, 1968.
Acta Archaeologica	XX, 1969.

Address for exchange of publications: The Library of the Slovene Academy of Sciences and Arts. Post office box 323, 61001 Ljubljana, Yugoslavia

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXI—XXII

Izdala

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Natisnila

tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani
1971

Naklada 1200 izvodov